

Кобернік С.Г.,
Коваленко Р.Р.

ГЕОГРАФІЯ

10
клас

ББК 26.8я721
УДК 910
К55

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України №177 від 03.03.2010 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу проводив:
Інститут географії Національної академії наук України

Психолого-педагогічну експертизу проводив:
Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

Експерти, які здійснювали експертизу:
Алексєєнко О. В., ЗОШ I–III ступенів № 4 м. Іллічівськ, Одеська область, учитель,
учитель-методист;
Сліпець С. Ю., Інформаційно-методичний центр освіти Жовківської
райдержадміністрації Львівської області, методист;
Гулько Н. С., Рівненська область, м. Радивилів, районний відділ освіти, методист,
учитель-методист;
Пальчевський С. С., Рівненський державний гуманітарний університет, професор,
доктор педагогічних наук.

Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р.
К55 Географія: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. — Харків:
Оберіг, 2010. — 304 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-8689-15-4

ББК 26.8я721
УДК 910

ISBN 978-966-8689-15-4

© Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., 2010
© Видавництво «Оберіг», 2010

Як працювати з підручником

Шановні старшокласники!

Цього року ви вивчатимете завершальний курс шкільної географії — «Соціально-економічна географія світу». Надійним помічником у цьому вам стане цей підручник. Пропонуємо поради, як краще з ним працювати.

Під час ознайомлення з текстом параграфу не намагайтеся його механічно запам'ятати. Зосереджуйте увагу на найважливіших положеннях та нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу скористайтеся запитаннями і завданнями, наведеними у тексті. Деякі з них потребують вашого творчого підходу. Намагайтеся аргументовано відстоювати свою позицію з того чи іншого проблемного питання.

У підручнику міститься різноплановий ілюстративний матеріал: малюнки, тематичні карти, схеми, картосхеми, діаграми, графіки. Особливу увагу звертайте на запитання і завдання, що додаються до окремих ілюстрацій.

Наприкінці кожного параграфу у рубриці «Коротко про головне» наводяться загальні висновки, в яких виокремлюються найголовніші положення з теми.

Окремі регіони та країни вивчаються за типовим планом економіко-географічної характеристики. Бажано, щоб ви одразу запам'ятали його логічну послідовність та вміло використовували її під час відповіді.

У кожній темі є рубрика «Для допитливих». У ній ви знайдете додаткову інформацію про суспільно-економічні події й факти, традиції, культуру, побут, національну кухню, систему освіти різних країн.

Окремим блоком подано запитання і завдання з теми для самоконтролю навчальних досягнень. Тут передбачено три рівні завдань:

- *перший рівень* — тестові завдання, спрямовані на закріплення базових знань;
- *другий рівень* — перевірка розуміння основних понять та практичні завдання на заповнення узагальнюючих таблиць, складання схем;
- *третій рівень* — аналітичні завдання й порівняльні характеристики суспільних процесів та явищ.

До кожної теми подано орієнтовні переліки актуальних питань курсу, які передбачають самостійну підготовку повідомлень та доповідей з використанням додаткових джерел інформації: хрестоматій, географічних енциклопедій, довідників, Інтернету, періодичної преси тощо. Перелік сучасних інформаційних джерел з потужною базою Інтернет-ресурсів для поширення та поглиблення знань додаються до кожного розділу або теми.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів і понять. Виконуючи практичні роботи, використовуйте наведені в «Довідниках» відповідні статистичні дані.

Для кращого засвоєння матеріалу теми, крім підручника, використовуйте географічний атлас, контурні карти та практикум.

Цей підручник допоможе вам здобути глибокі й системні знання з соціально-економічної географії світу.

ВСТУП

§ 1. ЩО ВИВЧАЄ КУРС СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ СВІТУ

Економічна і соціальна географія світу як наука. Економічна і соціальна географія є основним осередком суспільної географії — сукупності всіх географічних дисциплін, що займаються вивченням суспільних явищ.

Економічна і соціальна географія світу — це суспільно-географічна наука, предметом вивчення якої є загальні закономірності розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в окремих регіонах та країнах. Найважливішими цілями її дослідження є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства і природи.

Основні методи економічної і соціальної географії та її зв'язки. У своїх дослідженнях економічна і соціальна географія використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний (схема 1).

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн.

Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, карт для всебічного аналізу сучасного стану й визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ.

Для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей та підприємств на певній території застосовують *порівняльно-географічний метод*, який передбачає зіставлення різних регіонів, країн, міст та ін.

Усі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку. Тому, вивчаючи формування територій держав, їх заселення та господарське освоєння, використовують *історичний метод*.

Схема 1. Основні методи економіко-географічних досліджень

Останнім часом у дослідженнях економічної і соціальної географії набувають поширення методи *моделювання та прогнозування* щодо розвитку суспільних процесів з використанням новітніх інформаційних технологій.

Регіональна економічна і соціальна географія світу має тісні зв'язки з іншими напрямками географічної науки, зокрема широко застосовує також теоретичні положення *розміщення продуктивних сил, світового господарства, розселення населення* тощо. Теоретичні знання будь-якої галузі науки формуються з найсуттєвіших елементів, представлених науковими

концепціями та гіпотезами, які об'єднують певні погляди на сутність досліджуваних процесів та явищ.

Видатні економ-географи світу та сучасні концепції розвитку економічної географії. Значний внесок у становлення та розвиток економічної географії зробили вчені *Костянтин Арсентьев* (1789–1865 рр.), *Петро Семенов-Тянь-Шанський* (1827–1914 рр.), *Іван Александров* (1875–1936 рр.), *Микола Колосовський* (1891–1954 рр.), *Микола Баранський* (1881–1963 рр.) та інші.

Протягом ХХ століття активно розроблялась *теорія регіонального розвитку*. Зокрема, російські вчені *Інноцентій Герасимов* та *Юліан Саушкін* вважали вчення про райони (їх формування, розвиток, перспективи, практичне значення) ядром усіх географічних наук, у тому числі економічної і соціальної географії. На основі теорії регіоналізму виникли регіональна економіка, регіональна політика, регіональна демографія, регіональна екологія тощо.

У 60–70-ті роки ХХ століття була розроблена концепція *проблемного країнознавства*. Одним з її засновників був *Ян Машбиць*, який запропонував проблемний підхід в економіко-географічному країнознавстві зарубіжного світу. Ян Машбиць розробив нову схему комплексної характеристики країн, до тематичних блоків якої увійшли: своєрідність території, географічне положення, історико-географічні етапи формування, природа і природокористування, населення і культура, розселення, суспільство, господарство, райони, стан довкілля, перспективи розвитку.

У ХХ столітті виникла концепція *«полюсів зростання»*, сформульована французьким економістом *Франсуа Перру*. Згідно з цією концепцією розвиток виробництва у різних галузях господарства відбувається нерівномірно. Виділяють динамічні галузі, які стимулюють зростання економіки і є своєрідними «полюсами розвитку». Здебільшого таким полюсом виступає місто, іноді район, який внаслідок концентрування має сприятливий господарський вплив на навколишню територію. Ця концепція у різних варіантах була покладена в основу планів і програм регіональної політики багатьох країн світу.

Однією з сучасних концепцій економічної і соціальної географії є концепція *глобальних (світових) міст*. Її автор *Джон Фрідман* для виділення глобальних міст запропонував такі критерії: чисельність населення; роль міста як потужного фінансового центру; важливість міжнародних функцій і наявність міжнародних організацій; швидке зростання сфери ділових послуг; концентрування галузей обробної промисловості; роль великого транспортного вузла. Прикладами глобальних міст у світі за цими критеріями є Нью-Йорк (США), Токіо (Японія), Лондон (Велика Британія), Париж (Франція).

До видатних вітчизняних економ-географів слід віднести *Степана Рудницького*, *Павла Тутковського*, *Костянтина Воблого*, *Володимира Кубійовича*, *Олексія Діброву*.

Фундатором української географії є *Степан Рудницький* (1877–1937 рр.), який розробив теоретичні засади географії як науки. Загальну географію він поділяв на чотири дисципліни — математичну, фізичну, біологічну географію та антропогеографію. У складі антропогеографії розрізняв географію людини (населення), географію культури, економічну географію (в її складі — географію виробництва, промисловості, сільського господарства, комунікації) і політичну. У 1927 р. С. Рудницький заснував Український науково-дослідний інститут географії та картографії.

Костянтин Воблій (1876–1947 рр.) досліджував проблеми економічної географії Польщі та України, міграції населення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, розвитку продуктивних сил, розробив наукову схему економічного районування України. *Олексій Діброва* (1904–1973 рр.) розробив схему економічних районів України на основі природно-історичних особливостей територій.

Що вивчає шкільний курс «Соціально-економічна географія світу». Шкільний курс соціально-економічної географії світу складається з двох розділів: «Загальна економіко-географічна характеристика світу» і «Регіони та країни світу».

З першого розділу ви дізнаєтеся про політичну карту світу та етапи її формування, сучасну економічну типологію країн і розмаїття державних устроїв у світі, міжнародні організації та провідні напрями їхньої діяльності. Ознайомитеся також з демографічними, сировинними, економічними, екологічними та іншими глобальними проблемами людства. Поміркуєте, що очікує на нашу цивілізацію в майбутньому. По-новому подивитесь на місце України в сучасному світі, порівнявши особливості розвитку її населення і господарства з відповідними відомостями про інші держави.

В основу другого розділу покладено регіональний та країнознавчий принципи. У ньому подано загальну економіко-географічну характеристику різних регіонів з їх специфічними особливостями. Перед вами постануть *Європа й Північна Америка* з високим рівнем розвитку господарства; *Азія*, що вражає своїми контрастами; *Латинська Америка* з її проблемами економічного розвитку; *Африка* з її найбільш важкими в світі країнами, де проблеми дедалі більше загострюються; а також далекі, неповторні й самобутні *Австралія та країни Океанії*.

У другому розділі ви ознайомитеся з окремими країнами: *США і Японією* — лідерами світового господарства за багатьма показниками; *Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією*, які становлять основу європейської економічної системи; переселенськими країнами *Канадою й Австралією*, що за порівняно короткий проміжок часу досягли високих економічних показників; *Китаєм та Індією*, відомими найбільшою чисельністю населення; *країнами-сусідами України*, які мають схожі з нашою державою проблеми економічного і соціального розвитку.

Таким чином, шкільний курс соціально-економічної географії дає уявлення про територіальну організацію суспільства у різних регіонах та окремих країнах світу.

Розділ 1

Загальна економіко-географічна характеристика світу

ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Тема 1

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- новими поняттями: «політична карта світу», «державна», «столиця», «державний кордон», «залежна територія»;
- періодами формування політичної карти світу;
- сучасною типологією країн світу;
- найвідомішими міжнародними організаціями;

НАВЧИТЕСЯ:

- характеризувати основні форми правління, державного устрою та адміністративно-територіального поділу країн світу;
- оцінювати політико-географічне положення країн;
- знаходити і показувати на карті найбільші держави світу та їхні столиці;
- визначати місце України серед інших країн світу та обґрунтовувати основні вектори її зовнішньої політики;
- робити повідомлення з актуальних проблем даної теми на основі аналізу додаткових джерел географічної інформації.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Формування держав світу, їх кордонів було дуже тривалим і охоплювало всю історію розвитку людського суспільства. Державні кордони постійно перекроювалися, що часто супроводжувалося збройними конфліктами. Спочатку це були війни між сусідніми племенами за землю, пізніше — між сусідніми державами.

В епоху Середньовіччя, плаваючи морями й океанами в пошуках нових земель, європейці відкривають і колонізують Америку, згодом Африку, Австралію, більшу частину Азії, острови Океанії. Усе це супроводжується знищенням корінних жителів, руйнуванням їхньої самобутньої культури. На політичній карті світу з'являються нові величезні колоніальні імперії з рівними, як під лінійку проведеними, кордонами. А за цим усім стояли страждання мільйонів людей.

У ХХ ст. відбулися дві криваві світові війни за перерозподіл володінь, у яких загинуло більше людей, ніж за всю попередню історію людства. Локальні конфлікти за території не вщухають і нині. Місця таких конфліктів називають «гарячими точками планети». Ірак і Афганістан, Кіпр і Чечня, Косово й Палестина, Таджикистан і Ефіопія, Пакистан та Індія, Північна Ірландія й Сомалі — це лише невеликий перелік країн, де через гострі територіальні конфлікти проливається кров людей.

У вирі історичних подій кінця ХХ ст. з'явилася на політичній карті світу й наша незалежна держава — Україна. Вона відродилася мирним шляхом, без жодного пострілу, без жодної людської жертви.

Сучасний світ дуже неоднорідний. Про розмаїття країн, їхні рівні розвитку та форми правління, формування території і сучасний адміністративний поділ, про особливості географічного положення держав та їх участь у роботі міжнародних організацій ви дізнаєтеся з теми «Політична карта світу».

§ 2. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ СВІТУ

Політична карта світу та її особливості. У широкому розумінні слова політична карта світу є зібранням відомостей про політичну географію світу. У вузькому розумінні — це географічна карта, на якій кольором показано поділ світу на держави та залежні території з нанесенням існуючих кордонів. На ній також позначені столиці держав та інші великі міста, найважливіші транспортні магістралі (див. перший форзац).

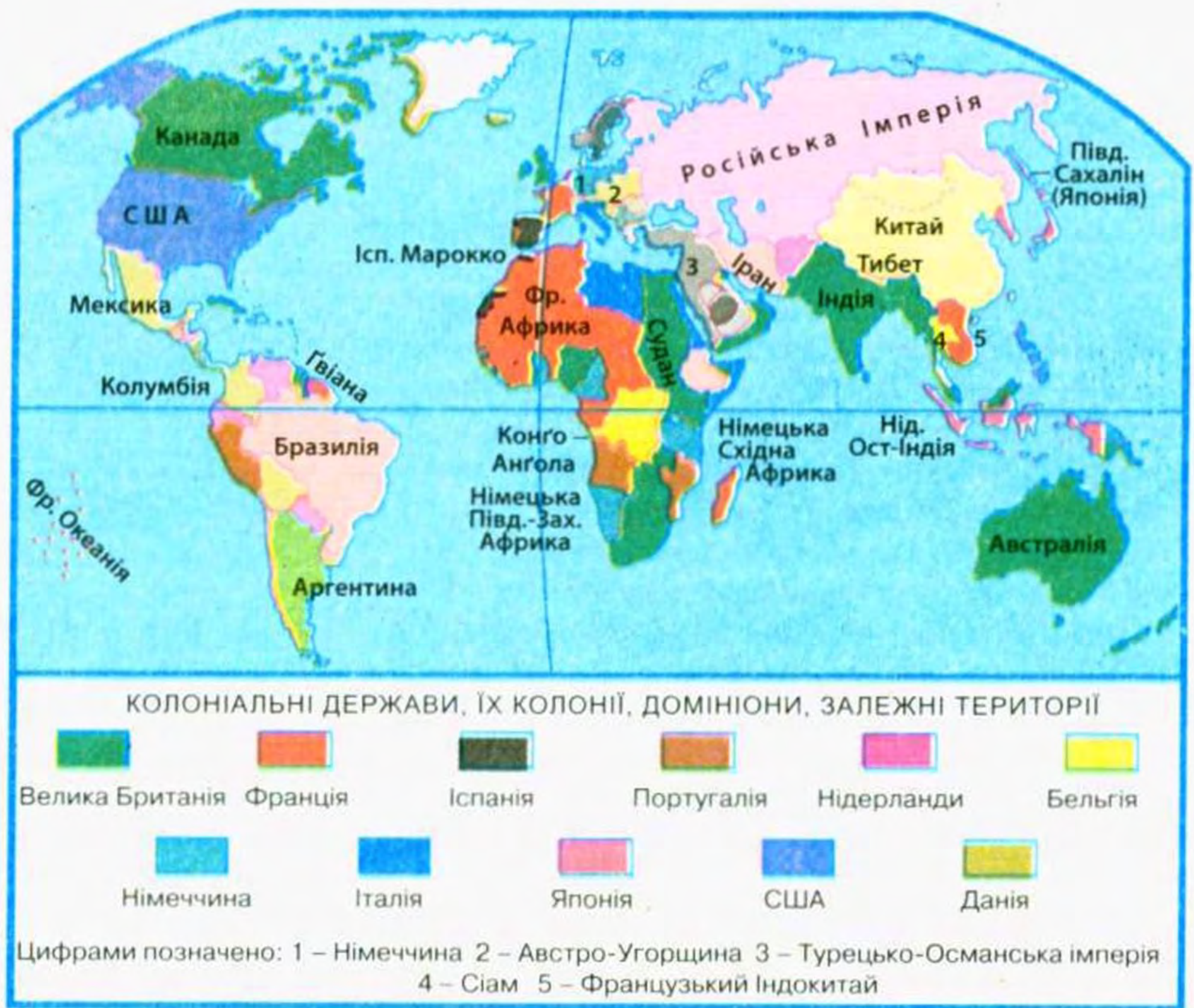
Держави — суверенні політичні утворення, що здійснюють владу на певній території та забезпечують в її межах господарську діяльність. Головне місто держави — столиця — адміністративно-політичний центр країни. Зазвичай столиця є місцем перебування найвищих органів державної влади, військових, судових та інших установ. Кожна держава має свої атрибути: прапор, герб, гімн, мову, грошову одиницю.

Обмежує територію країни державний кордон — вертикальна площина, що відокремлює її від інших країн. До складу території держави входять: площа суходолу, що обмежена державним кордоном, включно з надрами, внутрішніми водами, а також повітряний простір над державою (схема 2). Згідно з Конвенцією ООН з морського права власністю держави є територіальні води — акваторія моря або океану, що прилягає до берега в межах 12 морських миль (22,2 км). Крім того, нині 40 % Світового океану поділено на морські економічні зони завширшки понад 200 морських миль (370,4 км) та на глибину шельфу до 500 м. У межах своєї морської економічної зони держава розвідує і розробляє мінеральні та біологічні ресурси, споруджує і використовує штучні острови, веде наукові дослідження. Непорушність державних кордонів означає визнання їх іншими країнами, тобто відсутність територіальних претензій та неможливість їх перетину без узгодження з даною країною.

Існують так звані спірні території, на які претендують декілька держав. Як правило, такі «гарячі точки» є наслідком штучного проведення

Схема 2. Склад території країни

Картосхема 1. Політична карта світу початку ХХ століття

Проаналізувавши політичну карту світу початку ХХ ст. (картосхема 1), назвіть країни, що залишалися в той час незалежними. З'ясуйте, між якими державами були поділені території в Африці, Азії, Океанії.

була створена *Югославія*, яка штучно об'єднала кілька дуже різних за культурою, мовою, релігією народів. У 1917 р. відбулася революція в Російській імперії. Внаслідок цього виник ряд суверенних держав. Не всім молодим державам удалося відстояти незалежність. У 1922 р. вони були втягнуті до *Радянського Союзу (СРСР)*, зокрема й Україна. Лише *Польщі* й *Фінляндії* поталанило відстояти свободу: у 1918 р. вони були проголошені незалежними країнами.

Другий етап тривав від початку Другої світової війни до середини 50-х рр. ХХ ст. Нову війну розпочинає Німеччина, не задоволена розподілом колоній. У ній встановлюється нацистський режим. Німеччину підтримує фашистська Італія. На сході у війну вступає милітаристська Японія.

Друга світова війна призвела до перегляду кордонів у Європі. Після поразки Німеччина втратила частину своїх земель (Східна Прусія), які були передані Польщі та Радянському Союзу. Саму Німеччину було поділено на

зони окупації. У 1949 р. в зоні окупації союзників (Великої Британії, Франції, США) було проголошено *Федеративну Республіку Німеччини (ФРН)*, а в зоні окупації Радянського Союзу — *Німецьку Демократичну Республіку (НДР)*, в якій встановлено тоталітарний соціалістичний режим. Колишню столицю Німеччини також було поділено на зони окупації. Східна частина Берліна стала столицею НДР. *Західний Берлін*, окупований союзниками, набув особливого політичного статусу.

Після війни в Центральній Європі утворюється табір соціалістичних країн. До його складу увійшли: *НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія.*

На Близькому Сході в 1948 р. було створено державу *Ізраїль*. За міжнародними угодами на цих землях мало бути дві держави: єврейська й арабська. Проте всі арабські території окупував Ізраїль, що спричинило проблему арабських біженців. Усупереч вимогам світової громадськості Ізраїль проголосив своєю столицею м. Єрусалим, яке забрав у Йорданії.

Третій етап ознаменувався руйнуванням величезних колоніальних імперій. Він охоплює період від середини 50-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. Ослаблені війною європейські країни були не в змозі вести колоніальні війни та утримувати окупаційний режим на залежних територіях. Втрачають більшість своїх колоній Велика Британія і Франція. Позбуваються колоній також Нідерланди, Бельгія, Іспанія. На місці колишніх імперій

Схема 4. Етапи формування політичної карти світу у ХХ–ХХІ століттях

виникають понад 100 суверенних держав в Азії, Африці, Океанії. 1960 р. було проголошено *Роком Африки*. За цей рік проголосили незалежність 17 африканських країн. Останньою розпалася Португальська колоніальна імперія — в 1974 р., після повалення в країні фашистського режиму.

Четвертий етап формування політичної карти розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і триває й нині. Поштовхом до змін на політичній карті світу став крах соціалістичної ідеї. Ряд країн, штучно розділених кордонами через ідеологічні розбіжності, об'єдналися. У 1990 р. це відбулося з *Німеччиною*. Берлін у 1991 р. знову став єдиною столицею Німецької держави. У 1990 р. дві арабські держави об'єдналися в єдину країну *Ємен*.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розділилися на суверенні держави багатонаціональні країни, що були утворені на основі колишніх імперій. У 1991 р. *Радянський Союз* розпався на 15 держав, а в 1993 р. *Чехословаччина* — на дві суверенні країни. У кілька етапів відбувався розпад *Югославії*. У 1991 р. на її теренах утворилися 5 держав. У 2006 р. відбулося відокремлення *Чорногорії* від *Сербії*, а у 2008 р. автономний край *Косово* в односторонньому порядку проголосив про вихід зі складу Сербії. Його суверенітет визнали не всі держави світу.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. тривають процеси деколонізації. У 1990 р. звільнилася остання велика колонія в Африці — *Намібія*, що була окупована Південною Африкою. У 1991 р. позбулися опіки США острови *Мікронезії* в Тихому океані. Тут виникло кілька суверенних держав. Китаю було повернено Великою Британією на особливих правах *Сянган (Гонконг)* у 1997 р., а Португалією — *Аоминь (Макао)* у 1999 р. У травні 2002 р. звільнився *Східний Тімор*, що майже 30 років перебував під окупаційним режимом Індонезії.

Політична карта залишається динамічною, її формування триває.

Сучасна політична карта світу. Сучасна політична карта світу охоплює близько 240 держав та залежних територій. Кількість суверенних держав у ХХ ст. постійно зростала. Нині їх офіційно 193. Крім того, фактично незалежною країною є *Тайвань*, хоча за конституцією Китаю він вважається провінцією цієї держави.

Крім суверенних держав, у світі існує понад 40 залежних територій, які мають різний політичний статус. Переважно це невеликі острівні володіння. Залежні території мають *Велика Британія* (зокрема *Гібралтар*, *Фолклендські острови*, *Бермудські острови*, *острів Святої Єлени*), *Франція* (*Французька Полінезія*, *Нова Каледонія*, *Гвіана*), *США* (*Пуерто-Ріко* та деякі інші острови в Карибському морі та Океанії), *Данія* (*Гренландія*), *Іспанія* (міста *Сеута* і *Мелілья* на півночі Африки), *Нідерланди* (*Антильські острови* та *о-в Аруба*), *Австралія* та *Нова Зеландія* (групи островів в Океанії). Крім того, територія *Західної Сахари* окупована *Марокко*. Її майбутнє підлягає врегулюванню згідно з відповідними рішеннями ООН. Залишаються окупованими *Ізраїлем* *Палестинські території*. Тут триває процес формування самоврядування в рамках мирного врегулювання на Близькому Сході.

Особливий статус має *Антарктида*. Згідно з договором від 1 жовтня 1959 р. вона є континентом нейтральним, без кордонів, де заборонена будь-яка господарська та військова діяльність.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- На політичній карті світу позначено держави та залежні території з їхніми кордонами. Держави є суверенними (політично незалежними) утвореннями. Залежні території (колонії) перебувають під владою іноземних держав. Головною особливістю політичної карти є її змінюваність (динамічність). На сучасній політичній карті позначено майже 240 держав і територій. З них 193 — суверенні держави. У світі ще залишається понад 40 залежних територій.
- У формуванні політичної карти світу виділяють чотири періоди: античний (до V ст.), середньовічний (V–XV ст.), колоніальний (XV — початок XX ст.) та новітній (XX–XXI ст.). Кожний з періодів мав свої особливості в розвитку політичної карти. Найбільше змін на політичній карті світу відбулося в XX ст. Головними подіями, що спричиняли зміни, були Перша й Друга світові війни, розпад колоніальних імперій, розпад світової соціалістичної системи. Державний суверенітет України було відновлено у 1991 р., після розпаду Радянського Союзу.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яку карту називають політичною?
2. Чим відрізняється політична карта світу від інших географічних карт?
3. Які періоди пройшла політична карта у своєму формуванні?
4. Які історичні події призвели до змін на політичній карті світу у XX ст.?
5. Як і чому змінилася політична карта світу наприкінці XX — на початку XXI ст.?

§ 3. ТИПОЛОГІЯ КРАЇН СУЧАСНОГО СВІТУ

Що таке типологія країн. Кожна держава є своєрідною і неповторною за історією, культурою, традиціями, господарською діяльністю. Проте держави можна об'єднувати в групи за кількісними та якісними ознаками: площею, чисельністю населення, особливостями географічного положення, державним ладом. Найважливішою ознакою країни є *рівень її економічного розвитку*. Він визначається за доходами на одну особу, які для зручності обчислюються в доларах США на рік.

Поділ країн на групи залежно від рівня їх економічного розвитку та значення у світовій економіці й політиці називають *соціально-економічною типологією* (схема 5). При цьому враховується також роль країн у світовій економіці та міжнародному політичному житті.

Схема 5. Соціально-економічна типологія держав і територій

Високорозвинені країни. На високорозвинені країни припадає лише 1/4 площі всіх держав, у них проживає дещо більше ніж 1/6 населення планети, проте вони виробляють майже 3/4 валового національного продукту (ВНП) світу. Ці країни — члени міжнародних економічних організацій, 15 з них входять до Європейського Союзу (ЄС), більшість є членами військово-політичного блоку НАТО. Країни мають великий економічний потенціал. У їхньому господарстві стрімко зростає роль невиробничої сфери.

Країни «Великої сімки»

- 40 000 \$;
 - високий рівень індустріалізації;
 - перехід до постіндустріальної епохи (50–60 % населення — у сфері послуг);
 - вирішальний вплив на світову економіку і політику.
- США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада*

Схема 6. Основні показники країн «Великої сімки»

Індустріально розвинені країни Західної Європи (15)

- 30 000–55 000 \$;
 - високий рівень розвитку;
 - вузька спеціалізація;
 - великий експорт й імпорт (50–60 % ВНП);
 - незначний вплив на світову економіку і політику.
- Скандинавські країни, Данія, Ісландія, Швейцарія, Австрія, країни Бенілюксу, країни-карлики*

Схема 7. Основні показники індустріально розвинених країн Західної Європи

За особливостями економіки та місцем у світовій політиці виділяють кілька підтипів високорозвинених держав: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.

Країни «Великої сімки» (головні країни) — це *США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада*. Для них характерні високі доходи — понад 40 000 доларів за рік на людину — і високий рівень індустріалізації (схема 6). Вони є головними експортерами на світовий ринок наукомісткої промислової продукції: електроніки, робототехніки, новітніх матеріалів. Ці країни перейшли до *постіндустріального* суспільства, в якому провідну роль відіграє сфера послуг (освіта, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, фінансові послуги, рекламний бізнес тощо), де працює понад 60 % населення. Країни «сімки» продають технології, технічну документацію, вкладають свій капітал в економіку інших держав. Вони мають вирішальний вплив на світову політику. Усі вони (крім Японії) є членами НАТО. Серцевиною цієї організації є США. США, Велика Британія та Франція є ядерними державами, постійними членами Ради Безпеки ООН.

До малих індустріально розвинених країн Західної Європи належать *скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Фінляндія), Данія, Ісландія, Іспанія, країни Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), Швейцарія, Австрія та європейські країни-карлики (Монако, Андорра, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Ватикан)*. Усього їх 15. Їхні доходи можуть бути навіть вищими, ніж у країнах «Великої сімки»:

30 000–55 000 доларів за рік на людину (схема 7). Провідне місце в економіці посідають галузі середнього за складністю технологічного рівня, які працюють на зовнішній ринок. Країни мають вузький внутрішній ринок, значну нестачу сировини, тому зовнішня торгівля для них має величезне значення. Наприклад, Швейцарія експортує понад 90 % годинників, які виробляє. Значну роль відіграє й невиробнича сфера: банківська справа, міжнародний туризм, надання послуг (зокрема транспортних) іншим країнам. Держави здійснюють незначний вплив на світову політику. Деякі з них є партнерами країн «Великої сімки» по НАТО (Ісландія, Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), інші — нейтральні країни.

Особливий підтип становлять переселенські країни, тепер розвинені держави, а в минулому — колонії Великої Британії. Це — *Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка, Ізраїль*. Традиційно до цієї групи відносять і *Канаду* (схема 8). Вони мають економіку подвійного характеру. З одного боку, як високорозвинені країни, вони відзначаються великими доходами на душу населення (в середньому 25 000 доларів) та високим рівнем індустріалізації. З іншого боку, вони мають аграрно-сировинну спеціалізацію, як і країни, що розвиваються. Проте для них характерні висока продуктивність праці та позитивний торговельний баланс.

До країн середнього рівня економічного розвитку відносять *Португалію, Грецію, Ірландію та Мальту* (схема 9). Середні доходи в них становлять майже 20 000 доларів за рік на людину. Ці держави є індустріально-аграрними. Мають рівень індустріалізації, що трохи перевищує середньосвітовий. Важливу роль у їх господарстві відіграє туризм. Країни відчувають значну фінансову й технологічну залежність від більш високорозвинених держав. У політичному відношенні мають підпорядковане значення. Португалія і Греція є членами НАТО.

Країни, що розвиваються. Найчисленнішою групою держав сучасного світу є країни, що розвиваються. На них припадає половина площі всіх країн і в них проживає більш як половина населення Землі. Але вони дають тільки 1/5 ВВП світу. Ці країни дуже різняться за розмірами території, кількістю населення, забезпеченістю природними ресурсами, рівнем індустріалізації, а тому й величиною ВВП і місцем у світовому господарстві. Усі вони є колишніми колоніями, тому їх головною метою є подолання соціально-економічної відсталості та залежного становища у світовому господарстві.

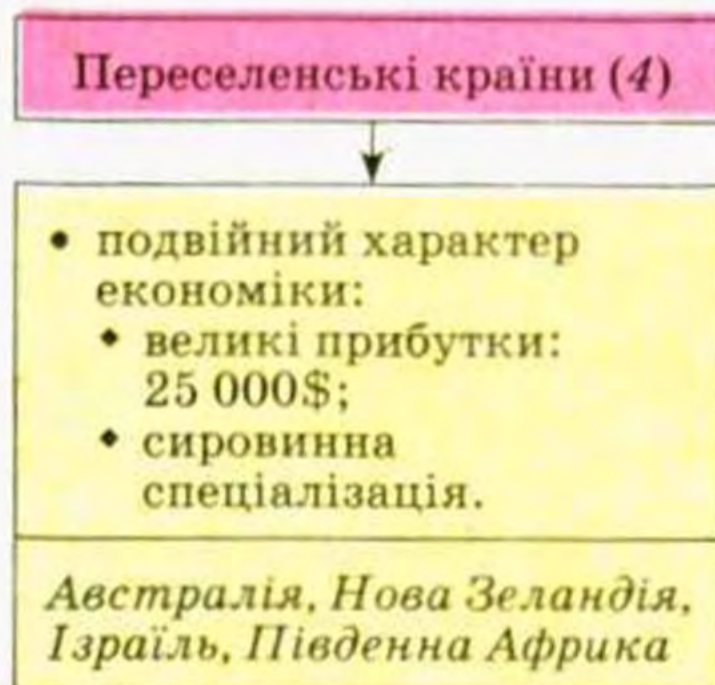

Схема 8. Основні показники переселенських країн

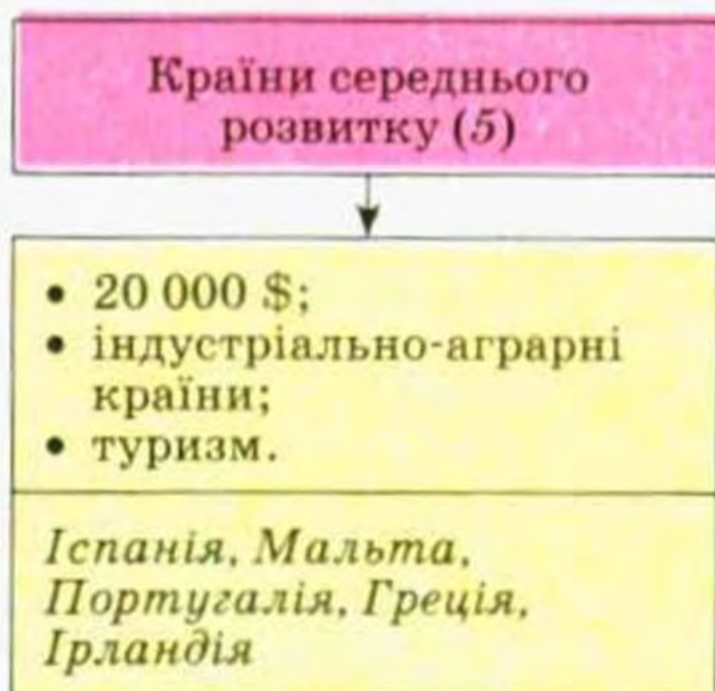

Схема 9. Основні показники країн середнього розвитку

Більшість країн, що розвиваються, є аграрними. Вони вивозять на світовий ринок продовольство чи сільськогосподарську сировину. З галузей промисловості переважає добувна. Часто господарство цих країн є монокультурним, тобто з вузькою спеціалізацією на кількох або навіть на одній галузі, продукція якої має експортне значення. Так, Замбія відома експортом мідних руд, Намібія — алмазів та уранових руд, Ефіопія — кави, країни Гвінейської затоки Африки — какао-бобів, країни «американського перешийка» — тропічних фруктів. Монокультура є небезпечним явищем, адже від одного виду продукції залежить добробут країни.

В останні десятиліття в деяких країнах, що розвиваються, почалась індустріалізація. Якщо в повоєнні роки це стосувалося виробництва промислових товарів для власного споживання, то тепер до країн, що розвиваються, переносяться експортоорієнтовані трудомісткі (точне машинобудування) і технологічно нескладні (автоскладання) або ж екологічно брудні (чорна і кольорова металургія) галузі. Водночас зростає залежність від іноземного капіталу та збільшується зовнішня заборгованість країн.

Країни, що розвиваються, залежно від їх спеціалізації та доходів на душу населення поділяють на кілька підтипів: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни з високими доходами, дрібні острови з високими доходами, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни.

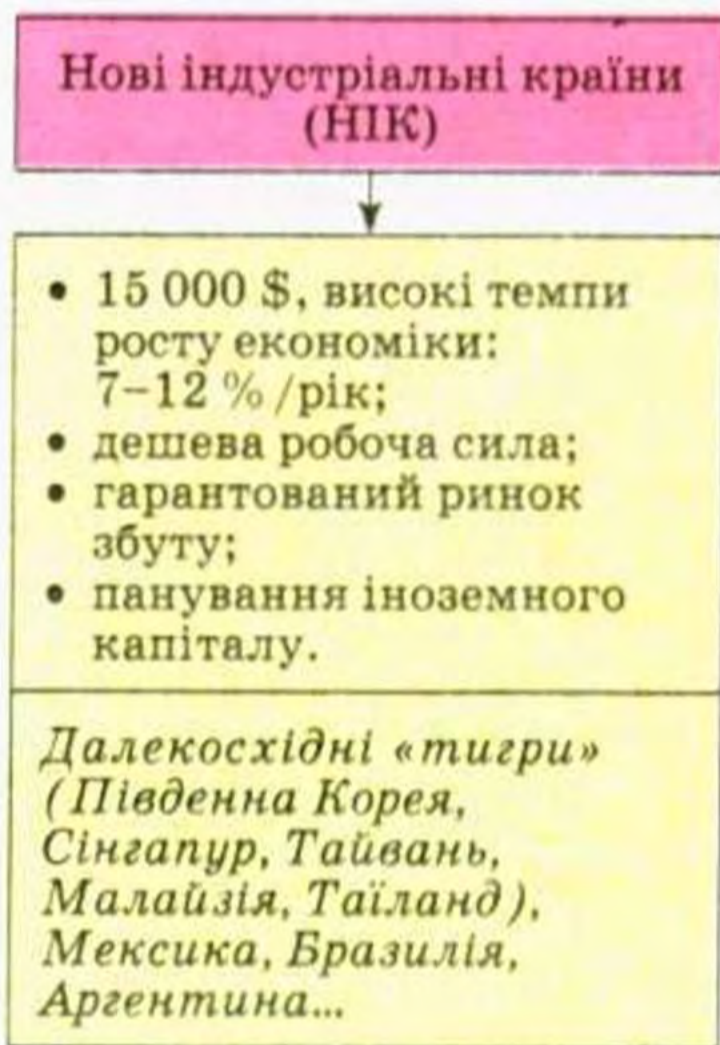

Схема 10. Основні показники нових індустріальних країн

Найбільш динамічно розвивається група держав, які називають новими індустріальними країнами, про які почали говорити в середині 70-х рр. ХХ ст. Тоді до них відносили так званих далекосхідних «тигрів»: *Республіку Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг*. У 80-х рр. ХХ ст. до них приєдналися *Бразилія, Мексика, Аргентина*. З 90-х рр. ХХ ст. новими індустріальними країнами вважають *Малайзію, Таїланд, Індонезію*, а деякі фахівці — *Туреччину* (схема 10).

Ці країни за короткий проміжок часу перебудували свою економіку за японським зразком. У 60-х рр. ХХ ст. колишні відсталі аграрні країни, залучивши іноземні кошти, розвивали промислові галузі, що наповнили внутрішній ринок. Згодом вони адаптувалися до потреб світового ринку й наповнили

його завдяки дешевій робочій силі недорогою, але не дуже якісною продукцією. Спершу нові індустріальні країни використовували обладнання й технології розвинених країн. Нині ж вони створюють власний науково-технічний потенціал, підвищують кваліфікацію працівників, реформуючи систему освіти. У країнах виникають науково-промислові парки, де розробляються нові технології в мікроелектроніці, інформатиці,

біотехнології, та агротехнічні парки, у яких розробляють сучасні технології сільськогосподарського виробництва. Тепер уже деякі нові індустріальні країни вкладають свій капітал в економіку інших держав.

Завдяки швидкому реформуванню господарства темпи економічного зростання нових індустріальних країн були найвищими у світі — 7–12 % за рік. Говорили про «економічне диво» цих держав. Останнім часом темпи уповільнилися й становлять 4–7 % за рік, але й це дуже високі показники (для порівняння: високорозвинені країни Європи мають показники 2,5 % за рік). Середні доходи становлять 15 000 доларів за рік на людину, а в деяких країнах — і значно більше (у Сінгапурі — майже 50 000 доларів).

Галузями міжнародної спеціалізації нових індустріальних країн є виробництво товарів народного споживання: побутова техніка (електронні годинники, плеєри, телевізори, фотоапарати, радіоприймачі, електронні іграшки, комплектуючі для комп'ютерів тощо), тканини, одяг, взуття. Вони також відомі автоскладанням, судноскладанням, металургією.

Другим підтипом країн, що розвиваються, є нафтодобувні країни з високими доходами. До них належать країни Перської затоки (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Ірак, Іран), а також Бруней, Лівія, Габон. Їхні доходи в середньому становлять майже 20 000 доларів за рік на людину, хоча відмінність за цим показником між країнами значна: у великих країнах з численним населенням він становить близько 12 000 доларів, у малих — до 30 000 доларів (схема 11). Усі ці країни мають вузьку спеціалізацію та моногалузеву структуру експорту, тому дуже залежні від світового ринку. Основна частка ВВП в цих країнах створюється продажем нафти. Їхній добробут залежить від коливання цін на нафту на ринку енергоносіїв. Останнім часом нафтодобувні країни розвивають і нафтопереробну промисловість, хоча вона поки що не має великого значення.

До країн з високими прибутками відносять дрібні острови у Карибському морі (Багамські острови, Барбадос, Антигуа і Барбуда та ін.), Сейшельські острови, Бахрейн та ін. (схема 12). Головною їх спеціалізацією є сфера послуг: туристичний бізнес та банківська справа. З цього вони мають прибутки від 15 000 до 25 000 доларів за рік на людину. Найбільшими новими фінансовими центрами вважають:

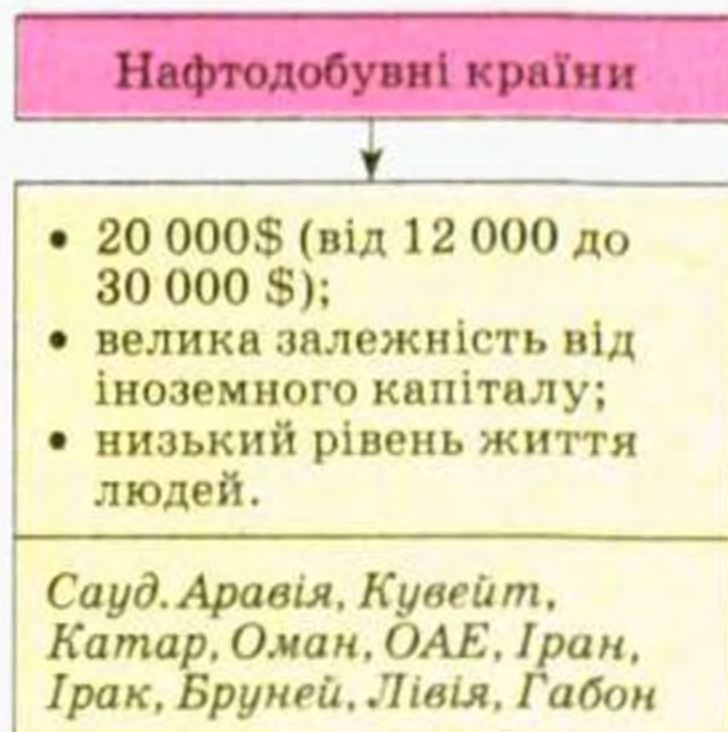

Схема 11. Основні показники нафтодобувних країн

Багамські острови. Готель «Атлантис» на о. Парадайз

Країни — дрібні острови

- 15 000–25 000 \$;
- туризм, банківський бізнес.

*Багамські острови,
Барбадос, Бахрейн,
Сейшельські острови*

Схема 12. Основні показники країн — дрібних островів

Країни середніх можливостей (понад 60)

- 1 000–2 000 \$;
- аграрні (деякі — монокультурні);
- гірничодобувна промисловість;
- великий потенціал економіки;
- недостатні фінансові можливості.

*Країни Лат. Америки,
Пн. Африки, Азії, Океанії*

Схема 13. Основні показники країн середніх можливостей

Найменш розвинені країни (47)

- <500 \$;
- аграрно-сировинна спеціалізація;
- частка обробної промисловості становить менш як 10 %;
- частка письменого дорослого населення менше 20 %;
- монокультурне с/г.

*Чад, Ефіопія, Малі,
Гвінея, Афганістан,
Бутан, Камбоджа,
Східний Тимор, Гаїті...*

Схема 14. Основні показники найменш розвинених країн

у Центральній Америці — Багамські острови та Барбадос, на Близькому Сході — Бахрейн.

Найчисленнішим підтипом держав, що розвиваються, є країни середніх можливостей. Ця група об'єднує близько 60 держав Азії, Латинської Америки та Океанії (схема 13). Їхні доходи становлять від 1000 до 2000 доларів за рік на душу населення. Це переважно аграрні країни або ті, в яких монокультурне господарство. У більшості з них розвивається переважно гірничодобувна, харчова та легка промисловість. Перша працює на зовнішній ринок, останні дві — в основному на внутрішній. Країни середніх можливостей мають значний потенціал для економічного зростання, але їм бракує фінансових ресурсів. до зростання їх зовнішньої заборгованості.

Найбідніші держави об'єднують у групу найменш розвинених країн світу. На них припадає майже третина площі країн світу й 1/8 населення країн, що розвиваються (схема 14). За статистикою ООН, у країнах цієї групи дохід на одного жителя становить менш як 500 доларів за рік, частка обробної промисловості — менш як 10 %, частка письменого дорослого населення менше 20 %. Групу найменш розвинених країн було виділено в 1971 р. Тоді до неї було віднесено 25 країн. За останні роки цей список зріс до 47 держав. Тенденція до зростання кількості найменш розвинених країн непокоїть світову громадськість. Найбіднішими державами світу є *Афганістан, Бангладеш, Бутан, Вануату, Гаїті, Гвінея, Ефіопія, Замбія, Ємен, Камбоджа, Лаос, Ліберія, Мавританія, Малі, Мозамбік, М'янма, Непал, Нігер, Танзанія, Соломонові острови, Сомалі, Судан, Східний Тимор, Тувалу, Чад* та ін.

Статус найменш розвинутої країни надає цим державам право одержувати від міжнародного співтовариства допомогу для розвитку економіки, яка має тут монокультурний аграрно-сировинний характер. У сільському господарстві працює понад 3/4 всіх жителів, але при величезному зростанні кількості населення водночас гостро постає проблема голоду.

Країни з перехідною економікою. Третім типом держав сучасного світу є країни з перехідною економікою (схема 15). До них належать країни, що виникли після розпаду Радянського Союзу (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан), країни колишнього соціалістичного табору із Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Албанія) та Монголія. У цих країнах сформувався переважно індустріальний тип економіки, в якому пріоритетною галуззю вважалася важка промисловість. Головною формою власності була державна. Неконкурентоспроможна продукція підприємств була зорієнтована переважно на внутрішній ринок. Господарство більшості країн тепер перебуває в кризовому стані. На початку 90-х рр. ХХ ст. країни взяли курс на перехід від планової економіки до ринкової. Ці реформи у різних країнах проводяться неоднаковими темпами: дуже стрімко — у Польщі; поступово — у Словенії, Угорщині, Чехії, Росії, Естонії; повільно — у Болгарії, Румунії, Україні, Білорусі.

У політичному житті планети країни з перехідною економікою відіграють підпорядковану роль. Членами НАТО стали *Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія, Болгарія, Албанія, Хорватія*. Ряд країн є претендентами на вступ до цього військово-політичного блоку. Україна активно співпрацює з НАТО. Росія є ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН.

Країни з плановою економікою. Особливий тип становлять країни з плановою економікою (схема 16). До них належать *Китай, В'єтнам, Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР), Куба*. Ці держави не відійшли від соціалістичного принципу планування розвитку господарства. Головною формою власності в них залишається державна.

За характером перетворень держави поділяють на *країни з елементами ринкової економіки*, в яких до розвитку економіки залучається іноземний капітал, поряд з державною існують інші форми власності, є вільні економічні зони з особливим економічним порядком (Китай, В'єтнам), та *країни з централізовано керованою економікою*, що не відступають від традиційних для соціалізму планування та зрівнялівки (КНДР, Куба).

Схема 15. Країни з перехідною економікою

Схема 16. Країни планової економіки

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Соціально-економічну класифікацію країн проводять за рівнем їхнього розвитку і значенням у світовій економіці та політиці. Виділяють чотири типи суверенних держав: високорозвинені країни, країни, що розвиваються; країни з перехідною економікою та країни з плановою економікою.
- Високорозвинені країни залежно від економічних показників, особливостей спеціалізації та участі в політичному житті поділяють на такі підтипи: країни «Великої сімки», малі високорозвинені країни Західної Європи, переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку.
- Країни, що розвиваються, охоплюють майже всю територію Африки, Азії та Океанії, а також усю Латинську Америку. За рівнем економічного розвитку вони дуже різні й поділяються на такі підтипи: нові індустріальні країни, нафтодобувні країни, дрібні острови, країни середніх можливостей та найменш розвинені країни світу.
- Країни з перехідною економікою виникли після розпаду Радянського Союзу та колишнього соціалістичного табору. Нині господарство ряду країн перебуває у кризовому стані. Держави проводять реформи, спрямовані на перехід від планової економіки до ринкової.
- До країн з плановою економікою належать Китай, В'єтнам, Кореїська Народно-Демократична Республіка (КНДР), Куба.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що називають соціально-економічною типологією країн? За якими головними ознаками її проводять?
2. На які основні типи поділяють сучасні суверенні країни світу?
3. Які характерні ознаки високорозвинених країн світу?
4. Назвіть країни «Великої сімки» та покажіть їх на карті. Що їх вирізняє з-поміж інших країн світу?
5. Які спільні риси мають країни, що розвиваються?
6. Які ознаки нових індустріальних країн? Покажіть ці країни на карті.
7. Поясніть, чому кількість найменш розвинених країн весь час збільшується.

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД КРАЇН СВІТУ. КЛАСИФІКАЦІЯ КРАЇН ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ, ПЛОЩЕЮ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЮ НАСЕЛЕННЯ

Поняття «державний лад» має три складові: форма правління, форма державного устрою та адміністративно-територіальний поділ (схема 18).

Форми правління. Існують дві основні форми правління: республіка і монархія (схема 17).

Республіка (з лат. — *суспільна справа*) є формою правління, за якої найвища влада належить виборним представницьким органам. Їх обирають або прямим всенародним голосуванням, або через довірених осіб. Законодавча влада у республіці належить парламентові, а виконавча — урядові (кабінету міністрів). Із 193 суверенних держав світу республіками є 149, тобто 3/4 їх загальної кількості. Ця форма правління виникла ще в давни-

ну, проте значного поширення набула у XIX–XX ст. Її вважають найбільш прогресивною та демократичною.

Розрізняють республіки президентські й парламентські. У *президентській республіці* президент має дуже широкі повноваження. Він не лише є головою держави, а й очолює уряд. Президентськими республіками є *США, Франція, Бразилія, Аргентина* та ряд інших держав. *Парламентська*

республіка ґрунтується на верховенстві парламенту. Роль президента при цьому є переважно представницькою, тобто він є представником країни на міжнародних зустрічах. Прем'єр-міністр очолює уряд, який звітує перед парламентом за свою діяльність. Парламентськими республіками є, зокрема, *Німеччина, Австрія, Італія, Індія*. Існують також *змішані республіки*, в яких сильний парламент урівноважує наділеного великими повноваженнями президента (*Україна, Польща* та інші держави).

Монархія (з грец. — *єдиновладдя*) — це така форма правління, коли верховна державна влада зосереджена в руках однієї особи, яка дістає владу, як правило, у спадок. Монархічна форма правління також виникла в давнину, але набула найбільшого поширення в епоху середньовіччя. У сучасному світі лишилося 29 монархій: в Азії — 13, в Європі — 12, в Африці — 3, в Океанії — 1, в Америці їх немає.

Більшість сучасних монархій є *конституційними*, у них влада монарха символічна. Реальна законодавча влада при цьому належить парламентові, а виконавча — урядові. Монарх лише де-юре (юридично, за законом) є верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи, формально призначає уряд, має право видавати закони, розпускати парламент тощо. Однак де-факто (фактично, реально) це робить прем'єр-міністр. Таким чином, влада монарха обмежена конституцією: він «панує, але не править» і є символом держави. Конституційних монархій у світі 21. Більшість їх — у Європі: *Велика Британія, Іспанія, Данія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Андорра*. Конституційними монархіями також є *Японія, Таїланд, Малайзія, Йорданія, Камбоджа, Бутан, Марокко, Лесото, Свазіленд, Тонга*.

На сучасній політичній карті світу збереглося 8 *абсолютних монархій*, 7 з яких — в Азії. При такій формі правління вся законодавча та виконавча влада реально сконцентрована в руках монарха. Уряд або інші органи звітують перед ним. Парламент або виконує дорадчу функцію, або зовсім відсутній. Такими державами є *Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Бруней, Ватикан*, а також де-факто *Бахрейн та Кувейт*. Різновидом абсолютної є *теократична монархія* (з грец. — влада бога), яку очолює голова світової духовної влади. При цьому в руках церкви концентрується політична влада. Теократичними є, зокрема, такі абсолютні монархії, як *Ватикан, Бруней, Саудівська Аравія*.

Схема 17. Державний лад країни

Форми правління

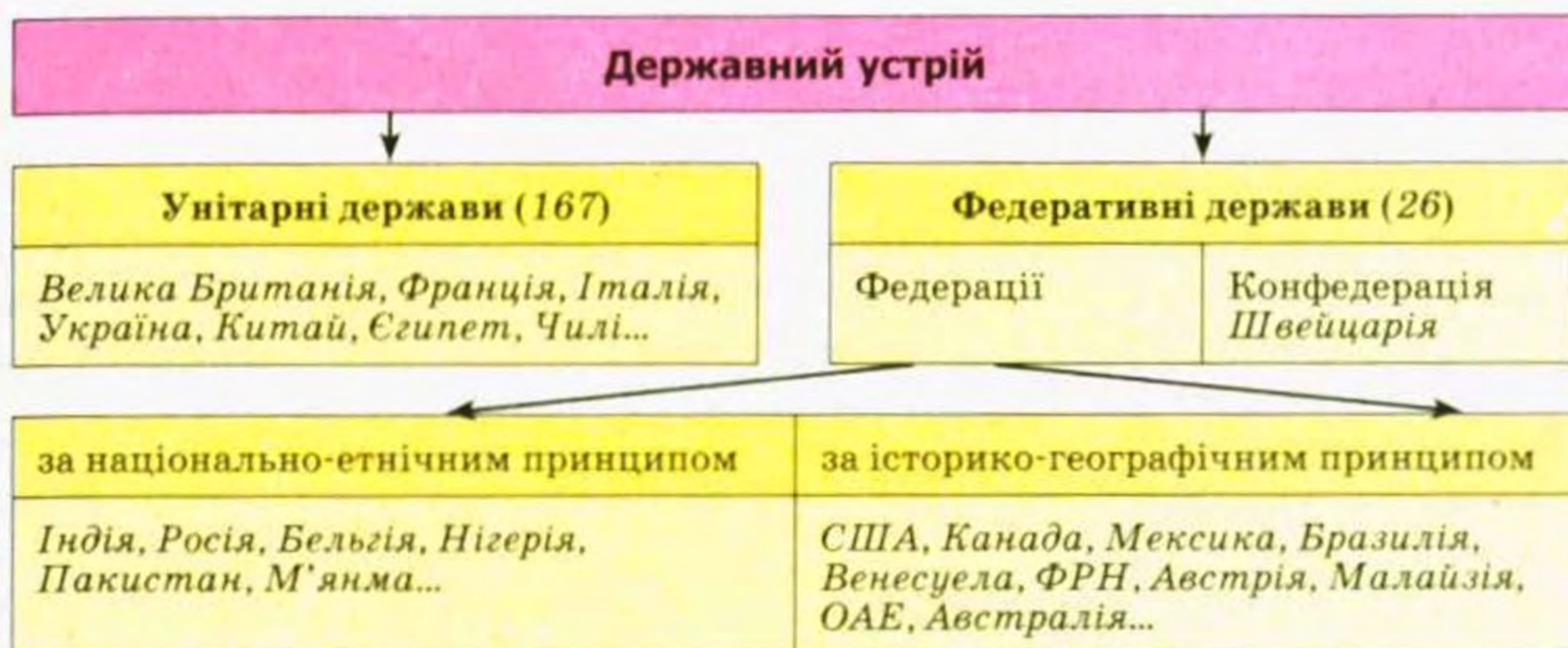
Схема 18. Форми правління

Уявлення про монархію як менш прогресивну форму правління є досить умовним. Європейські конституційні монархії демократичніші за республіки Африки, Азії чи Латинської Америки.

Третьою, особливою формою правління є держави у складі Британської Співдружності. Ця форма правління існує з 50-х рр. ХХ ст., після розпаду Британської колоніальної імперії. 14 країн обрали для себе главою держави, символом вищої влади королеву Великої Британії. Де-юре вона очолює державу. В країнах є її представник — генерал-губернатор. Офіційно жителі цих держав є не підданими англійської королеви, а лише громадянами своїх країн. Де-факто ці країни мають свій уряд, який керує державою та самостійно розв'язує всі питання. Таку своєрідну форму правління мають, наприклад, *Австралія, Нова Зеландія, Канада, Папуа-Нова Гвінея, Ямайка, Багамські острови, Тувалу*. Деякі з них навіть використовують державні атрибути Великої Британії. На державних прапорах Австралії та Нової Зеландії одним з елементів зображення є британський прапор. Нова Зеландія використовує англійський гімн «Боже, бережи королеву», англійські ордени, якими королева нагороджує новозеландців за клопотанням місцевого уряду.

Кількість країн, що мають таку екзотичну форму правління, поступово скорочується.

Своєрідною формою правління є джамахірія (з араб. — *народовладдя*). Існує вона в одній країні — *Лівії*. Тут, згідно з реформою 1977 р., немає уряду, політичних партій та державних органів влади. Вони замінені постійно діючими виборними органами — народними зборами та

Схеми 19. Державний устрій

народними комітетами. Верховним органом влади вважається Загальний конгрес, який скликається не рідше ніж двічі на рік. Конституції немає.

Форми державного устрою та адміністративно-територіальний поділ. Державний лад кожної країни визначається також *державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом*. Вони передбачають поділ держави на певні адміністративні одиниці з урахуванням національних, історичних, економічних, природних та ряду інших чинників. Розрізняють дві форми державного устрою: унітарну і федеративну (схеми 19).

Унітарні держави (з лат. — *єдність*) — це країни, в яких існують єдині органи законодавчої та виконавчої влади, діють єдині для всієї країни конституція та система державних органів. Центральні органи влади керують усіма територіями країни. У світі таких держав більшість — 167, а саме: *Франція, Італія, Іспанія, Україна, Польща, Китай, Монголія, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, Алжир, Лівія, Панама, Чилі, Перу та ін.*

Федеративні держави (з лат. — *союз, об'єднання*) — це складні союзні держави, що містять державні утворення (суб'єкти федерації — штати, землі, провінції, республіки), які мають юридично визначену політичну самостійність. *Автономія* — це самоврядування на основі власного законодавства, але в рамках загальнодержавних законів або конституції. У світі налічується 26 федеративних держав. Деякі з них виникли за національно-етнічним принципом, тобто автономію мають території, населені певними народами. Наприклад, це *Росія, Індія, Пакистан, Бельгія, Нігерія*. Інші федеративні держави сформувалися на основі історико-географічних особливостей розвитку, зокрема *Німеччина, Австрія, США, Канада, Мексика, Бразилія, Австралія, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Малайзія*.

Залежно від ступеня автономії суб'єктів федерації існує два види держав: федерації й конфедерації. **Ф е д е р а ц і я** — єдина союзна держава, до

Наведіть приклади держав з різних регіонів світу, що мають неоднакові форми правління та державного устрою.

якої входять автономні території, що мають певну юридичну та політичну самостійність. Основним законом федерації є федеральна конституція. Населення країни має єдине громадянство. Такими є практично всі федеративні держави. Виняток — *Швейцарія*, яка де-юре являє собою конфедерацію — союз кількох суверенних держав (26 кантонів), створений для досягнення зовнішньополітичних та військових цілей. Конфедерація має центральні органи влади, наділені повноваженнями, що делеговані їм державами — членами союзу. Рішення цих органів виконуються лише державами, що згодні з ними. Кожний кантон має свою конституцію, парламент і уряд. Тут немає єдиного громадянства, єдиної податкової й правової системи. Правовою основою конфедерації є союзний договір.

Користуючись політичною картою світу, знайдіть країни з різним типом географічного положення. Як ви гадаєте, чи впливають особливості географічного положення на рівень економічного розвитку країни?

Групування держав за особливостями географічного положення, площею та чисельністю населення. Крім розглянутих ознак, держави відрізняються й іншими характеристиками. Зокрема, за особливістю географічного положення можна виділити такі групи країн: *приморські* (ті, що мають вихід до моря або океану), *півострівні* (що займають увесь півострів або його

значну частину), *острівні* (більша частина країни розташована на одному острові), *країни-архіпелаги* (розміщені на групі островів) та *континентальні* (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану).

За площею країни також різні. Окремі з них можна порівнювати з цілими материками. Поряд з ними є й країни-карлики з територіями, меншими за площу нашої столиці. За площею країни об'єднують у такі групи: *найбільші* — понад 3 млн км² (їх 7), *дуже великі* — 1–3 млн км² (22 країни), *великі* — 500 тис. — 1 млн км² (21 країна), *середні* — 100–500 тис. км² (близько 60 країн), *малі* — 50–100 тис. км² (понад 20 країн), *найменші* — 1–50 тис. км² (понад 45 країн), *країни-карлики* — менше 1 тис. км² (близько 50 країн).

За чисельністю населення виділяють країни: з *найбільшою кількістю населення* — понад 100 млн чол.

(їх усього 11), з *великою кількістю населення* — 50–100 млн чол. (їх 12), з *середньою кількістю населення* — 10–50 млн чол., з *малою кількістю населення* — 1–10 млн чол. та з *найменшою кількістю населення* — менше 1 млн чол.

Отже, сучасні країни дуже відрізняються за рівнем економічного розвитку, державним ладом, особливостями географічного положення, площею, чисельністю населення та іншими ознаками.

1. За політичною картою світу і статистичними даними атласу знайдіть сім найбільших за площею та кількістю населення країн. Назвіть їхні столиці. Наведіть приклади країн інших груп з різних регіонів світу. Чи впливають розміри країни на рівень її економічного розвитку? 2. Чи існує пряма залежність між кількістю населення в країні та рівнем її економічного розвитку? Відповідь обґрунтуйте. 3. До якої групи країн за площею та кількістю населення належить Україна?

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- За формами правління країни поділяють на республіки і монархії. Більшість держав світу є республіками, найвища влада в яких належить виборним представницьким органам. Монархій в світі лишилося тільки 29. У них верховна влада зосереджена в руках однієї особи і, як правило, успадковується. Монархії бувають конституційними (Велика Британія, Іспанія, Норвегія, Японія, Марокко) і абсолютними (Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Бруней). Якщо глава церкви і глава держави одна особа, монархію називають теократичною (Ватикан).
- За державним устроєм розрізняють держави унітарні (їх більшість) та федеративні (наприклад США, Канада, Німеччина, Індія, Бразилія, Австралія). Швейцарія є конфедерацією — союзом суверенних держав.
- За особливостями географічного положення країни поділяють на приморські, півострівні, острівні, країни-архіпелаги та континентальні (що не мають безпосереднього виходу до моря або океану). Найбільшими за площею державами світу є Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія. Світовими лідерами за кількістю населення є Китай та Індія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Визначте складові державного ладу країни.
2. Назвіть основні форми правління країн сучасного світу. Наведіть приклади держав з різними формами правління та покажіть їх на карті.
3. Які існують форми державного устрою? Наведіть приклади країн з різними формами державного устрою.
4. Яку форму правління та державного устрою має Україна?
5. За якими кількісними ознаками проводять класифікацію країн?

§ 5. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Основні функції міжнародних організацій. Суверенні держави є членами багатьох міжнародних організацій. Їх система сформувалася переважно в 50-х рр. ХХ ст. Міжнародні організації покликані зміцнювати зв'язки між країнами. За своїми функціями вони поділяються на *загальнополітичні* та *спеціальні: військово-політичні, економічні, валютно-фінансові, інтелектуально-аналітичні* та ін. (схема 20). Деякі з міжнародних організацій є глобальними, інші — регіональними.

Загальнополітичні організації. 192 суверенні держави входять до складу *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. Це міжнародна глобальна загальнополітична організація, яка створена для підтримки та зміцнення міжнародного миру, безпеки та розвитку співробітництва між країнами. Статут ООН підписала 51 держава на конференції у *Сан-Франциско* (США) 26 червня 1945 р., невдовзі після завершення Другої світової війни. Він набув чинності 24 жовтня 1945 р. Ця дата відзначається як День ООН. Україна є членом ООН з моменту утворення цієї організації. Місцем перебування центральних установ ООН є *Нью-Йорк* (США). Окремі представництва цієї організації є у *Відні* (Австрія), *Женеві* (Швейцарія), *Найробі* (Кенія) та інших містах.

Емблема ООН

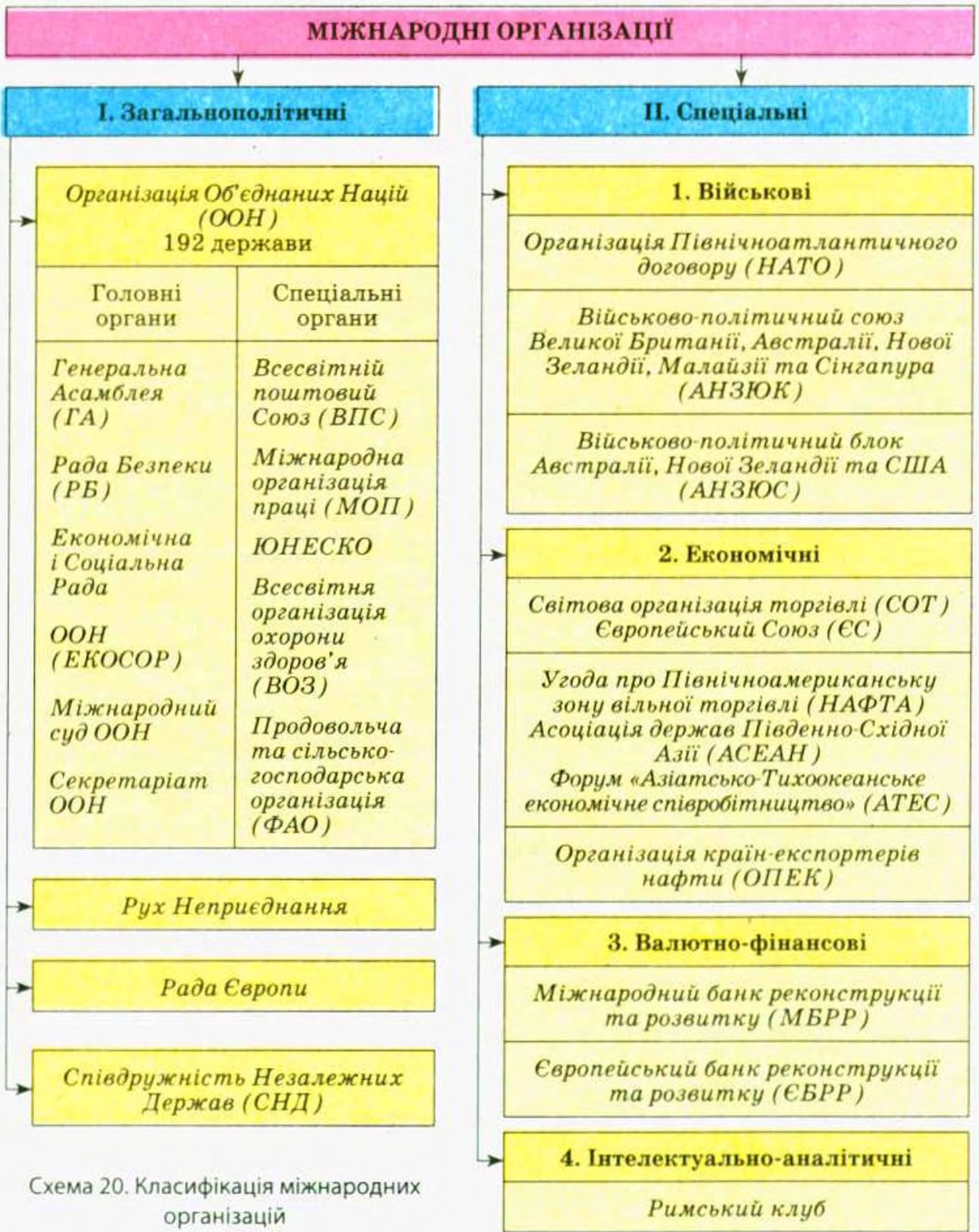

Схема 20. Класифікація міжнародних організацій

Існують спеціальні організації ООН з певних питань, зокрема такі: Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародна організація праці (МОП), Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Організація з питань промислового розвитку (ЮНІДО), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін.

Рух неприєднання — міжнародна загальнополітична організація, що охоплює понад 100 країн світу з Африки, Латинської Америки, Азії, Європи. Створена у 1961 р. Штаб-квартира її — у *Белграді* (Сербія). Метою Руху неприєднання є підтримка миру та неприєднання до військових блоків.

Рада Європи (РЄ) — одна з найвпливовіших та найчисленніша міжнародна організація в Європі. Заснована у 1949 р. Штаб-квартира — у *Страсбурзі* (Франція). Тепер її членами є 47 держав з різних регіонів світу. У 1995 р. до Ради Європи вступила Україна. Головними напрямками роботи організації є реалізація прав людини, гуманітарного, правового та соціально-економічного співробітництва, співпраці в сфері культури, екології, інформації.

Співдружність незалежних держав (СНД) була створена у грудні 1991 р. після розпаду Радянського Союзу. Її засновниками стали Росія, Україна і Білорусь. На сьогодні налічує 10 країн-учасниць. Головним органом СНД є Рада голів держав та урядів, що збирається за потреби в одній із столиць країн-членів. Секретаріат, що виконує організаційні функції, перебуває у *Мінську* (Білорусь). Головним завданням СНД є координація зусиль країн у військовій, господарській та соціальній сферах.

Прапор СНД

Спеціальні організації. З військово-політичних міжнародних організацій найвпливовішою є **Організація Північноатлантичного договору (НАТО)**. Вона об'єднує 28 країн Європи та Північної Америки. Угоду про створення військово-політичного блоку було підписано у Вашингтоні в 1949 р. Штаб-квартира НАТО — в *Брюсселі* (Бельгія). Основними завданнями НАТО нині є гарантування безпеки країнам-учасницям, колективна оборона, підтримання стабільності в зоні Північної Атлантики. У 90-х рр. ХХ ст. почалося розширення НАТО на схід. З 1999 р. новими членами цієї організації стали Польща, Чехія та Угорщина, з 2004 р. — Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Румунія, Болгарія, Словенія, з 2008 р. — Албанія та Хорватія. Україна активно співпрацює з НАТО.

Прапор НАТО

Глобальною міжнародною економічною організацією є **Світова організація торгівлі (СОТ)**, створена у 1995 р. Штаб-квартира — в *Женеві* (Швейцарія). Мета організації — допомога виробникам товарів та послуг, експортерам та імпортерам у веденні їх бізнесу. Членами СОТ є 153 учасники, з яких 149 — країни та 4 — митні території. Кожна з них зобов'язана забезпечити іншим членам організації режим найбільшого сприяння в торгівлі. Україна увійшла у СОТ у 2008 р.

Емблема СОТ

Найпотужнішою регіональною економічною та політичною міжнародною організацією є **Європейський Союз (ЄС)**, який об'єднав 27 країн Європи. Він почав створюватися в 50-х рр. ХХ ст. Сучасну назву дістав у 1993 р.

Прапор Євросоюзу

З 1991 р. його членами є *Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія*. З 1995 р. новими членами ЄС стали *Австрія, Швеція та Фінляндія*. У 2004 р. до складу ЄС увійшли ще 10 країн: *Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта*. У 2007 р. — *Болгарія та Румунія*. Головною метою організації є економічна та політична консолідація. В ході глибоких інтеграційних процесів був створений єдиний внутрішній ринок країн, вони перейшли до «єдиного простору» з прозорими кордонами для вільного пересування товарів, послуг, капіталів та населення. У 1992 р. в голландському місті Маастріхті 12 перших членів ЄС ухвалили угоди про політичний та валютно-фінансовий союз. Це означало проведення спільної зовнішньої політики та запровадження з 1 січня 1999 р. єдиної грошової одиниці — євро. У 2005 р. Україна проголосила пріоритетний курс на європейську інтеграцію.

Прапор НАФТА

Другим великим міжнародним регіональним угрупованням є *Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі* (прийняте скорочення за англійською назвою — **НАФТА**). Початком її формування були міждержавні угоди *США та Канади* 1989 р. про утворення між ними зони безподаткової торгівлі. У 1992 р. до них приєдналася *Мексика*. Метою організації є усунення протягом 10–15 років усіх мит та обмежень у торгівлі між трьома країнами, взаємне відкриття ринків для державних закупівель, спільний захист інтелектуальної власності тощо. Фінансує торговельні операції між країнами-учасницями Північноамериканський банк розвитку.

Потужним регіональним угрупованням є *Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. Вона була заснована у 1967 р. Нині членами АСЕАН є 10 країн: *Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, Бруней, Камбоджа, В'єтнам, Лаос та М'янма*. Держави проголосили своєю метою сприяння економічному, соціальному та культурному розвитку країн-учасниць, забезпечення спільної оборони.

У 1989 р. за ініціативою Австралії було створено велике регіональне угруповання країн, що виходять до берегів Тихого океану, — *Форум «Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво» (АТЕС)*. Нині до нього входять 20 дуже різних за рівнем економічного розвитку держав. Серед них є високорозвинені країни (*США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія*), країни, що розвиваються (*Бруней, Індонезія, Республіка Корея, Малайзія, Папуа-Нова Гвінея, Сінгапур, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі, Перу*), країни планової економіки (*Китай та В'єтнам*) та країна з перехідною економікою (*Росія*). Форум має лише консультативну роль, проте в його рамках приймаються правила єдиної регіональної торгівлі, інвестиційної діяльності, економічного та технічного співробітництва.

Розвиток інтеграційних процесів на Близькому Сході призвів до утворення *Ліги арабських держав (ЛАД)* — регіонального угруповання, що об'єднало 22 країни Південно-Західної Азії та Північної Африки. Організація була заснована у 1945 р. Її статут передбачає координацію дій країн-учасниць у політичній, військовій та економічній сферах, заборона використання сили для врегулювання суперечок між членами ЛАД та вимагає поваги до режимів, що існують у країнах.

У 2002 р. на зборах африканських держав у Південній Африці було проголошено створення регіональної організації *Африканський Союз (АС)*, до якого вступили усі незалежні країни континенту, окрім Марокко. Адміністрація АС знаходиться в *Аддис-Абебі* (Ефіопія).

З-поміж галузевих міжнародних економічних угруповань найвідомішою є *Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)*, на членів якої припадає понад 1/3 світового видобутку цієї енергетичної сировини. ОПЕК була створена у 1960 р. для колективного захисту інтересів країн-експортерів нафти, встановлення на неї єдиних цін, підвищення прибутків від продажу сировини та створення власної нафтопереробної промисловості. Нині до ОПЕК входять 12 країн з трьох частин світу: в Азії це ряд країн *Перської затоки* та *Індонезія*, в Африці — *Алжир, Лівія, Нігерія, Габон, Ангола*, у Латинській Америці — *Венесуела та Еквадор*. Статус спостерігача в ОПЕК має *Росія*.

Форум країн-експортерів газу (ФКЕГ) створено за ініціативи Росії у 2008 році, включає 16 країн світу.

Подібні економічні інтереси відстоюють також країни-учасниці галузевих угруповань *СипЕК* та *ІБА*. До першої входять 5 країн-експортерів мідних руд (*Перу, Чилі, Замбія, ДРК, Індонезія*), до другої — 9 країн-експортерів бокситів (*Австралія, Ямайка, Домініканська Республіка, Гайана, Суринам, Гвінея, Гана, Сьєрра-Леоне, Індонезія*).

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Суверенні держави є членами міжнародних організацій, які за своїм значенням поділяються на загальнополітичні (ООН, Рада Європи, Європейський парламент, СНД) і спеціальні: військові (НАТО), економічні (СОТ, ЄС, ОПЕК), валютно-фінансові, інтелектуально-аналітичні та ін.
- Найважливішою глобальною організацією є Організація Об'єднаних Націй (ООН), що створена для зміцнення миру, безпеки та розвитку співробітництва між країнами. Нині до неї входять 192 незалежні держави.
- За територіальним охопленням країн одні міжнародні організації є глобальними (ООН, СОТ), інші — регіональними (зокрема ЄС, НАФТА, АСЕАН, Африканський Союз).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Коли виникла мережа світових організацій?
2. На які групи за функціями та охопленням території поділяють міжнародні організації?
3. Які головні цілі Організації Об'єднаних Націй?
4. Назвіть приклади різних за функціями спеціальних міжнародних організацій?
5. До яких міжнародних організацій входить Україна?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Найменшою за площею державою світу є Ватикан — держава-місто та центр римо-католицької церкви, резиденція її глави Папи Римського. Знаходиться у західній частині Риму. Площа становить 0,44 км². У Римі та його околицях Ватикану розташовані три всесвітньо відомі палаци: Санта-Марія Маджоре, Сан-Джованні ін Латерано та Сан-Пабло. У Ватикані немає постійних мешканців. Його обслуговують майже 2,5 тис. працівників. Під час перебування на службі їм надається ватиканське підданство. Папська держава чеканить власну монету, про яку мріють нумізмати.
- Із 29 світових монархій 16 є королівствами. У Європі це Велика Британія, Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Нідерланди; в Азії — Таїланд, Камбоджа, Бутан, Саудівська Аравія, Йорданія; в Африці — Марокко, Лесото, Свазіленд; в Океанії — Тонга. Існують 4 емірати, і всі вони — в Азії: Кувейт, Катар, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ). У світі є 3 князівства (європейські держави-карлики Андорра, Монако, Ліхтенштейн) і 3 султанати (азійські країни Бруней, Малайзія, Оман). Імперією є Японія, герцогством — Люксембург, папською державою — Ватикан.
- Найстарішою у світі монархією є Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Королева має право скликати та розпускати парламент, призначати та звільняти від служби прем'єр-міністра, затверджувати закони, нагороджувати та надавати помилування. Країною керує «уряд її величності». Закони проголошуються ім'ям королеви. Гроші друкує королівський монетний двір, листи розсилає королівська пошта, причому урядова кореспонденція — з написом «На службі її Величності». На дипломатичних обідах перший тост — за королеву. На будь-якій англійській поштовій марці є зображення королеви.
- Саудівська Аравія — типова абсолютна монархія. У ній король є одночасно главою держави, прем'єр-міністром, головнокомандувачем збройних сил, верховним суддею та главою Саудівських мусульман. Спадковий принц є першим заступником прем'єр-міністра, безпосередньо керує урядом, який призначається королем. Усі провідні міністерські посади обіймають члени королівської родини. А вона чимала. Першим королем Саудівської Аравії з 1932 р. був Абдель Азіз Ібн-Сауд. Його ім'я й дало назву країні. Він мав 36 синів та ще більше дочок. Тепер його нащадків у країні понад 6 тисяч. Вони займають усі вищі державні посади. Діяльність політичних партій та профспілок у країні офіційно заборонена.
- Нетиповою для монархії є форма правління в Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ). Держава є федерацією, що складається із 7 еміратів (князівств). Кожен з еміратів є абсолютною монархією і має великий ступінь самостійності. За конституцією найвищим органом державної влади є Вища рада, що складається з правителів еміратів. З-поміж себе вони обирають президента на 5 років.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ»

I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Суверенні політичні утворення, що мають владу на певній території та ведуть на ній господарську діяльність — це:
а) колонії; б) держави; в) країни.
2. Головною властивістю політичної карти є:
а) стабільність; б) строкатість; в) динамічність.
3. Які європейські держави створили перші колоніальні імперії в період Великих географічних відкриттів:
а) Італія; б) Німеччина; в) Іспанія;
г) Англія; г) Португалія; д) Франція.
4. Які країни мали найбільші за площею та кількістю населення колоніальні володіння:
а) США; б) Іспанія; в) Росія;
г) Франція; г) Англія; д) Нідерланди.
5. Які зміни відбулися на політичній карті світу після Другої світової війни:
а) розпад Австро-Угорщини; б) розділ Німеччини;
в) об'єднання Німеччини; г) розпад Радянського Союзу;
г) утворення держави Ізраїль; д) розпад колоніальних імперій;
е) утворення Югославії.
6. Скільки суверенних держав існує на сучасній політичній карті світу:
а) понад 240; б) 193; в) 185; г) близько 40.
7. Організацію Об'єднаних Націй (ООН) за своїм значенням відносять до утворень:
а) загальнополітичних; б) економічних;
в) військових; г) валютно-фінансових.
8. Україна є членом таких міжнародних організацій, як:
а) ООН; б) НАТО; в) ЄС;
г) Рада Європи; г) СНД; д) Рух Неприєднання.
9. Які з перелічених країн належать до «Великої сімки»:
а) Росія; б) США; в) Німеччина;
г) Україна; г) Австралія; д) Італія;
е) Іспанія; є) Японія.
10. Які з названих країн є новими індустріальними:
а) Японія; б) Ізраїль; в) Республіка Корея;
г) Мексика; г) Китай; д) Сінгапур.
11. Які з перелічених країн належать до конституційних монархій:
а) Ватикан; б) Японія; в) Саудівська Аравія;
г) США; г) Велика Британія; д) Австралія;
е) Індія; є) Марокко.
12. Які з перелічених країн належать до федеративних:
а) Бразилія; б) Росія; в) Франція; г) Польща;
г) Малайзія; д) Канада; е) Китай.

II рівень.

Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «політична карта світу», «державний кордон», «республіка», «абсолютна монархія», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація».
2. Заповніть узагальнюючу таблицю «Типологія країн світу», вписуючи приклади держав до кожної з колонок.

Типологія країн світу

Зразок

I. Високорозвинені країни	II. Країни, що розвиваються	III. Країни з перехідною економікою	IV. Країни з плановою економікою

3. Запишіть приклади країн з різними формами державного ладу в таблицю «Державний устрій країн світу»

Державний устрій країн світу

Зразок

Форми правління	Адміністративно-територіальний устрій	
	унітарний	федеративний
Республіки		
Конституційні монархії		
Абсолютні монархії		
Держави у складі Брит. Співдружності		

4. Вкажіть, членами яких міжнародних організацій є перелічені країни: США, Росія, Японія, Україна, Білорусь, Італія, Індія, Китай, Австрія, Велика Британія, Франція, Туреччина (у відповідному місці в таблиці поставте знак "+").

Міжнародні організації

Зразок

Назви країн	Міжнародні організації						
	ООН	Рада Безпеки ООН	НАТО	СНД	ЄС	Рада Європи	Рух Неприєднання
США							

III рівень.

Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте зміни на політичній карті світу, що відбулися внаслідок Першої та Другої світових війн у XX ст.

Зразок

Події, що відбулися	Зміни на політичній карті світу	
	після Першої світової війни	після Другої світової війни
Розпад держав		
Об'єднання держав		
Утворення нових держав		
Перерозподіл колоній		

2. Порівняйте різні за рівнем економічного розвитку групи країн:
- країни «Великої сімки» та нові індустріальні країни;
 - переселенські країни та країни середнього рівня економічного розвитку;
 - нафтодобувні країни та найменш розвинені країни. Результати порівняння запишіть у таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Групи країн	
Прибутки на душу населення		
Рівень індустріалізації (високий, середній, низький)		
Галузевий склад промисловості (багатогалузевий, вузькоспеціалізований)		
Роль невиробничої сфери		
Вплив на світові політичні процеси		

3. Дайте характеристику політико-географічного положення (ПГП) однієї з країн світу (за вибором). Результати запишіть у таблицю. Зробіть висновок про ступінь вигідності політико-географічного положення даної країни.

Зразок

Політико-географічне положення

№	План характеристики	Характеристика ПГП країни
1	Назви прикордонних держав	
2	Участь сусідніх держав у військових блоках та міжнародних організаціях	
3	Осередки регіональних конфліктів у сусідніх країнах	
4	Територіальні претензії країн-сусідів до даної держави	

Теми для самостійної підготовки доповідей

- З історії виникнення перших держав світу.
- Залишки колоніалізму на сучасній політичній карті світу.
- Спирні території та "гарячі точки планети".
- ООН: сучасні проблеми та пріоритетні напрями роботи.
- Участь України у міжнародних організаціях.
- Особливості державного устрою країн-карликів.
- Швейцарія – єдина конфедерація у світі.
- Унікальність форми правління Лівії.
- Найбагатші країни світу: формула успіху.

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ

Тема 2

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- новими поняттями: «демографічний вибух», «демографічна криза», «демографічна політика», «сальдо міграцій», «урбанізація», «субурбанізація», «хибна урбанізація», «мегаполіс»;
- даними про кількість населення світу, окремих регіонів, найбільших країн та причинами, що впливають на неї;
- відомостями про найбільші народи та найпоширеніші мови світу;
- світовими й національними релігіями та їх поширенням на планеті;

НАВЧИТЕСЯ:

- характеризувати типи відтворення населення, особливості вікової та статеві структури населення; визначати напрями основних міграційних потоків; описувати структуру зайнятості населення та відмінність її за регіонами;
- порівнювати темпи, рівні, форми урбанізації країн та регіонів;
- аналізувати текстові, картографічні та статистичні матеріали з метою визначення специфіки відтворення, складу і розміщення населення у різних регіонах світу.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

На думку вчених, за весь час існування цивілізації змінилося 20 тисяч людських поколінь. У різні часи на нашій планеті проживало 80 млрд чоловік. Скільки ж землян нині? Наскільки швидко надалі зростатиме чисельність населення? Чи може держава впливати на рівень народжуваності?

Кого ж більше на планеті: чоловіків чи жінок? Чи все працездатне населення забезпечене роботою? Люди часто змушені змінювати місце проживання. Які причини спонукають їх до переїздів? Чого шукають вони далеко від батьківщини?

На Землі живе багато народів, які говорять різними мовами. Які мови найбільш розповсюджені на Землі? Як зміни на політичній карті світу впливали на поширення мов? Особлива роль у духовному житті людини завжди належала релігії. Які ж релігії нині поширені на планеті? Чому одні з них сповідуються багатьма народами, а інші — лише одним?

У сучасному світі дедалі більше людей живе у містах. Саме з містом тепер пов'язана основна господарська діяльність людини. Чому міста «розповзаються», поглинаючи передмістя? Чому одні міста виглядають привабливо, а інші перетворюються на перенаселені нетрі?

Нині людство стало об'єктом докладного вивчення багатьох суспільних наук. Ми розглянемо їхні висновки та прогнози. Простежимо, як загальносвітові процеси та гострі сучасні проблеми населення виявляються в нашій державі.

§ 6. Кількість населення та її зміни

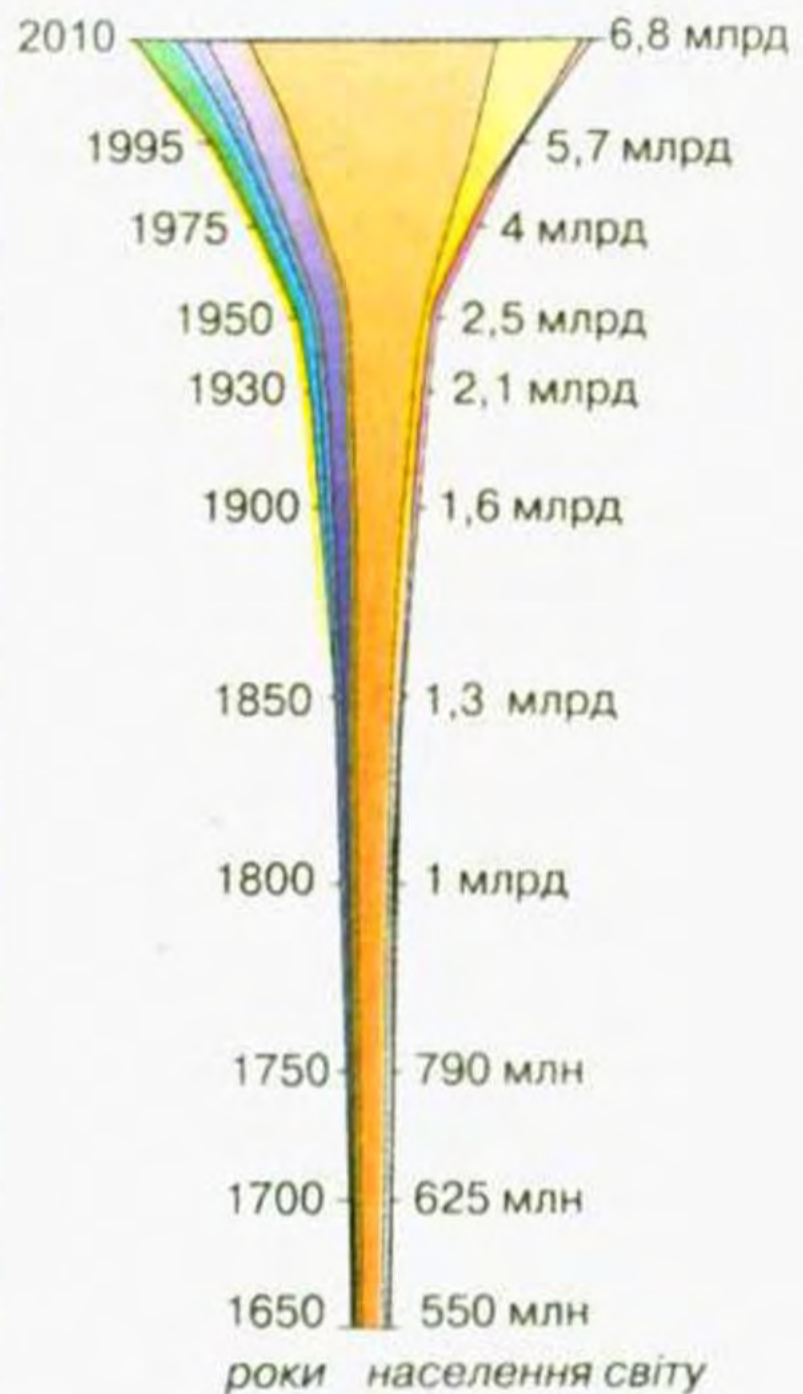
Динаміка зростання населення світу. Скільки нас на планеті? Чи загрожує Землі перенаселення? Яку кількість людей вона здатна прогодувати? Ці питання хвилюють фахівців, що турбуються про майбутнє нашої планети. Наука, що вивчає народонаселення, називається демографією (з грец. — *народоопис*).

Щоб визначити кількість населення окремої країни, проводять переписи. Перші спроби оцінити чисельність населення всього світу було зроблено в другій половині XVII ст. А в XIX ст. здобуто перші офіційні дані про чисельність населення країн Європи та ряду країн Америки. Тепер у більшості держав світу переписи проводяться регулярно, переважно один раз на 5-10 років. Останній перепис населення України відбувся в грудні 2001 р.

На сьогодні більшість учених вважає, що людина сучасного виду з'явилася близько 50 тис. років тому. А нині у світі вже проживає понад 6,8 млрд чол. (2010 р.). Як швидко відбувалося зростання населення на Землі?

Цікаво, що 15 тис. років тому на всій планеті було 3 млн чол., майже стільки, скільки нині живе у Києві. На початку нашої ери, за різними оцінками, у світі налічувалося 200–250 млн чол., що втричі менше від сучасного населення Європи. За часів існування Київської Русі у світі проживало близько 350 млн чол. А лише 350 років тому населення Землі ледь сягало 550 млн чол. (графік 1). Тільки у 1820 р. населення Землі досягло 1 млрд чол. Це було початком стрімкого зростання кількості населення — «демографічного вибуху». В історії людства умовно виділяють два «демографічних вибухи», які мають свої особливості. Перший з них відбувався у XVIII–XIX ст. в розвинених країнах Західної Європи після так званих промислових революцій.

Особливо швидке зростання кількості населення світу спостерігалося в XX ст. Протягом минулого століття відбувся *другий* «демографічний вибух», який триває й нині. Найвищі темпи природного приросту населення сьогодні спостерігаються у бідних країнах, що розвиваються. Народжуваність у цих країнах традиційно була і залишається дуже високою. Але раніше через значну смертність населення природний приріст був невисоким. Після розпаду колоніальних

Графік 1. Зростання кількості населення світу

Спробуйте пояснити, які причини зумовлювали повільні темпи зростання кількості населення впродовж попередніх багатьох тисяч років.

імперій виникло багато незалежних держав в Африці, Азії, Океанії. Внаслідок економічних реформ та підвищення рівня медичного обслуговування смертність різко знизилася, а показник природного приросту пішов угору.

З «демографічним вибухом» у країнах, що розвиваються, пов'язано багато соціальних проблем. У цих країнах проживає 75 % населення світу, і тут зосереджено 90 % усіх неписьменних, голодуючих і безробітних планети.

Проте, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., спостерігається тенденція до поступового уповільнення темпів природного приросту населення Землі. Пік «демографічного вибуху» вже подолали латиноамериканські та азіатські країни, що розвиваються, на його вершині залишаються країни Африки.

З'ясуйте, як перехід до машинної праці пов'язаний з першим «демографічним вибухом».

У наш час більшість населення світу сконцентровано саме в регіонах, де спостерігається «демографічний вибух». Так, в Азії проживає

понад 61 % населення планети. В останні роки Африка, випереджаючи Європу, вийшла на друге місце: тут тепер проживає майже 14 % населення (діаграма 1).

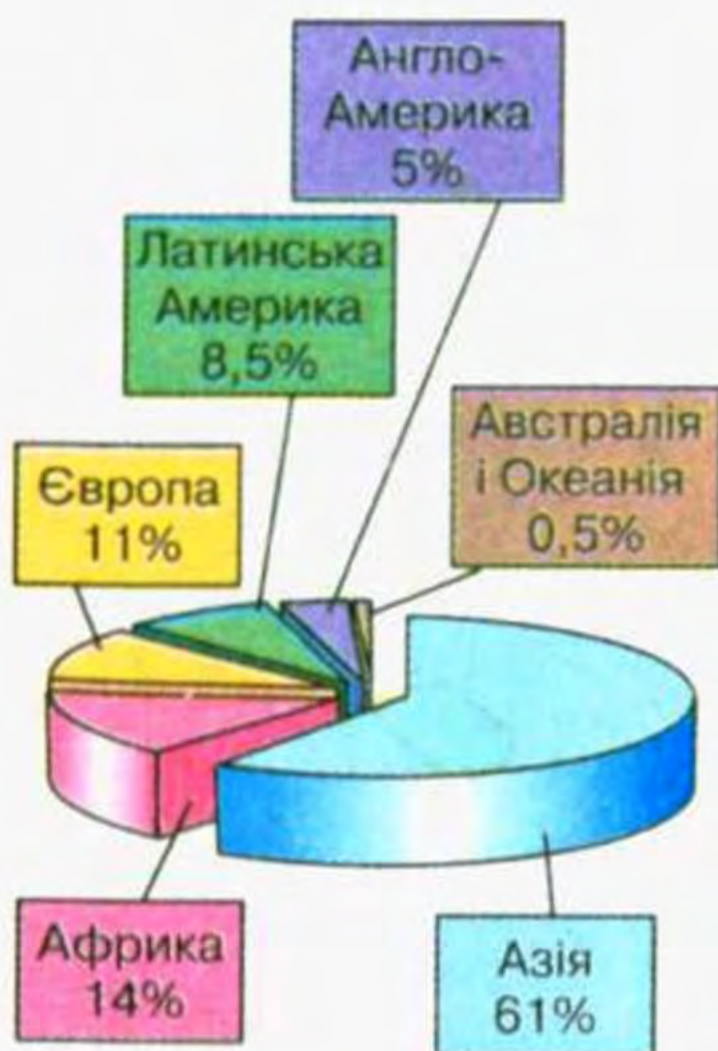
Однак не в усіх регіонах сучасного світу спостерігається явище «демографічного вибуху». Зокрема, в Європі відбувається протилежний процес — «демографічна криза», тобто значне уповільнення темпів приросту населення.

Чи безмежно зростатиме населення Землі? На це запитання немає однозначної відповіді. Більшість фахівців вважають, що протягом найближчих ста років збільшення кількості землян триватиме, але повільнішими темпами. Поступово населення перейде до нульового приросту. Цей процес уже охопив країни Європи. За ними підуть тим самим шляхом інші роз-

винені держави світу. Найпізніше стабілізація чисельності населення відбудеться в найбільш розвиваючись країнах, що розвиваються. Вважають, що на початку ХХІІ ст. зростання кількості населення планети зупиниться на позначці 11–12 млрд чол.

На динаміку чисельності населення різних регіонів та країн впливають два основних процеси: природний і механічний рух населення.

Зміна кількості населення в результаті біологічних процесів народжуваності та смертності називається природним рухом населення. Різниця кількості народжених і кількості померлих за певний період становить природний приріст населення. Показники народжуваності, смертності та природного приросту вимірюються на 1 тисячу осіб за рік.

Діаграма 1. Частка населення регіонів світу

На показники природного руху населення впливають три основні групи причин: біологічні, соціальні та історичні. Біологічні чинники були визначальними для характеру відтворення населення з давніх-давен до XVIII ст. При цьому рівень народжуваності й смертності був дуже високим, унаслідок чого природний приріст — низьким. Пізніше на перший план вийшли соціальні причини, матеріальні умови життя. До них належать: рівень розвитку медицини, санітарно-гігієнічні норми праці та побуту, національні й релігійні традиції, рівень добробуту родини, ступінь залучення жінки до суспільного життя, зростання частки міського населення тощо. Через ці причини спочатку знизився рівень смертності, що зумовило «демографічний вибух», а з XX ст. істотно знизився й рівень народжуваності в розвинених країнах, що призвело там до «демографічної кризи». Головними історичними причинами, які впливають на природний рух населення, є війни, голодомори, революції, екологічні негаразди. З ними пов'язані не лише прямі втрати населення, а й побічні, тобто ненародження дітей через загибель чи важкі хвороби дорослих людей. Протягом XX ст. вплив цих чинників особливо зріс.

Пригадайте, які історичні події в XX ст. вплинули на природний рух населення в країнах Європи та в Україні.

Типи відтворення населення. Залежно від переважання впливу тих чи інших причин на природний рух населення у світі склалося два основних типи відтворення населення, характерні для різних типів країн (схема 21).

Для першого типу відтворення населення характерні низькі та дуже низькі показники народжуваності (10–20 чол./тис.) і невисока смертність (9–12 чол./тис.), тому й низький природний приріст (4–8 чол./тис.). Такий тип відтворення здебільшого властивий високорозвиненим країнам світу. Він спостерігається в Європі, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, Японії. Низький рівень народжуваності пов'язують зі зростанням ролі жінки у суспільному житті, відсутністю ранніх шлюбів, підвищенням рівня культури суспільства, поширенням міського способу життя, «подорожчанням дитини», тобто збільшенням витрат на її утримання та освіту. На природний приріст населення тут також вплинули негативні екологічні чинники, що спричиняють зростання спадкових хвороб та дитячої смертності.

Перший тип відтворення характерний і для більшості європейських країн з перехідною економікою, зокрема

Схема 21. Типи відтворення населення

й для України. Тут головним чинником є економічна криза і, як наслідок, досить низький рівень матеріального забезпечення родин.

З першим типом відтворення населення пов'язано багато проблем. Одна з них — «старіння нації», тобто зростання частки людей літнього віку. Тривалість життя у цих країнах висока. Найвищі її середні показники демонструють Японія (81,8 років), Австралія (79,8 років), Швеція (79,6 років), Канада (79,4 років), Франція (78,8 років), Нідерланди (78,3 років), Велика Британія (77,7 років), США (77,1 років). Хоча вчені вважають, що середня видова тривалість людського життя може сягати 110–140 років. В Україні нині цей показник становить 68 років (2007 р.).

«Старіння нації» зумовлює зменшення частки працездатного населення, посилює тиск на медичні та соціальні установи, важким тягарем податків лягає на плечі працюючих, а також призводить до подальшого зниження природного приросту населення.

У деяких країнах Європи спостерігається явище депопуляції, коли рівень смертності вищий за народжуваність. При цьому від'ємний природний приріст поступово призводить до вимирання населення. До цієї групи потрапили такі високорозвинені країни: Німеччина (-1,1 чол./тис.), Італія (-0,9 чол./тис.), Австрія (-0,01 чол./тис.), Швеція (-0,6 чол./тис.). Тут явище депопуляції пояснюють високою часткою літніх людей, великою зайнятістю чоловіків та жінок у виробництві, значним відсотком розлучень, наслідками Другої світової війни. З 90-х рр. ХХ ст. депопуляція почала поширюватися й у країнах з перехідною економікою: у Болгарії (-6,6 чол./тис.), Угорщині (-4 чол./тис.), Чехії (-1,8 чол./тис.), Румунії (-1,5 чол./тис.), Словенії (-0,6 чол./тис.), Латвії (-7 чол./тис.), Естонії (-5,1 чол./тис.), Литві (-3 чол./тис.), Україні (-5,6 чол./тис.), Росії (-5 чол./тис.).

Другий (розширений) тип відтворення населення характерний для країн, що розвиваються, та азіатських країн з перехідною економікою. Тож він поширений в Африці, Азії, Латинській Америці, Океанії (*діаграма 2*). Це саме ті регіони світу, де відбувся «демографічний вибух» у ХХ ст. Цьому типу відтворення населення притаманні високі й дуже високі показники народжуваності (29–50 чол./тис.) і порівняно низька смертність (7–12 чол./тис.). Ці чинники спричиняють високий природний приріст (18–30 чол./тис.). Найвищий природний приріст у світі має арабська країна Оман — 49 чол./тис.

Високим показникам приросту сприяють традиційно великі родини (в середньому з 6 осіб), ранні шлюби, залежне становище жінки у родині, переважання сільського способу життя, релігійні постулати тощо. Після зниження рівня смертності в цих країнах за останні 50 років зросла й середня тривалість життя: в Африці — з 38 до 53 років, в Азії — з 41 до 63 років, у Латинській Америці — з 52 до 67.

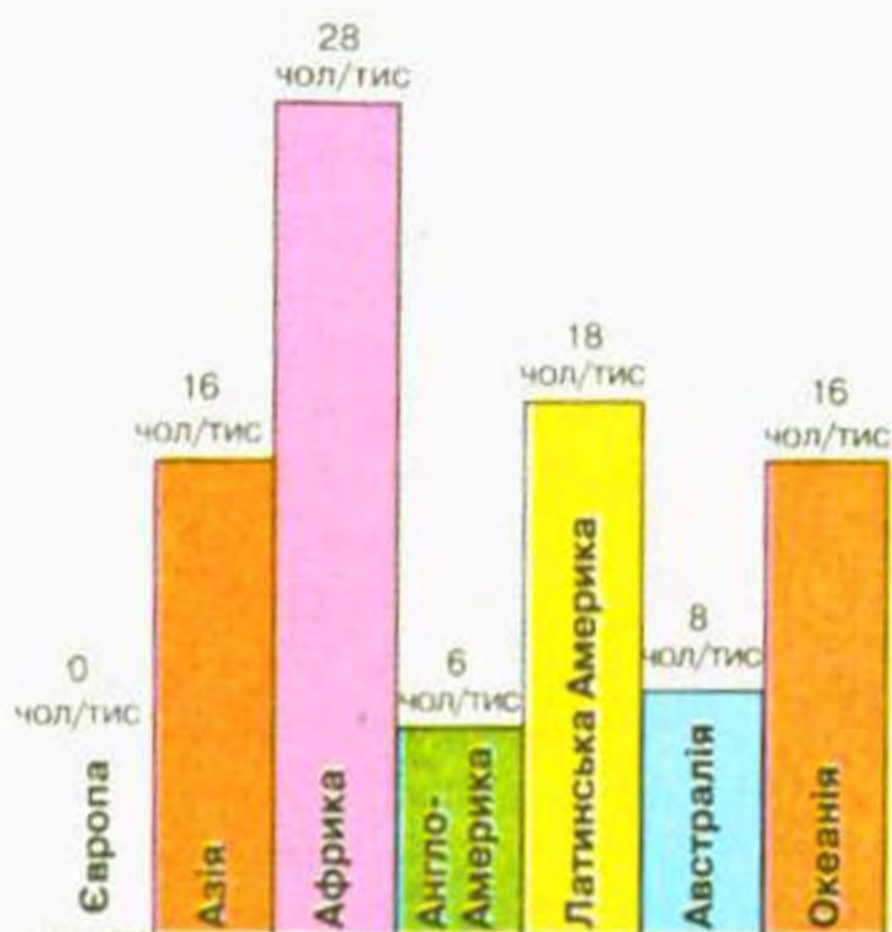
Країни з другим типом відтворення мають багато проблем, пов'язаних з неконтрольованим високим приростом населення. Це й нестача продуктів харчування, і безробіття, і брак коштів на розвиток соціальної сфери — освіти, науки, культури, медицини.

Демографічна політика. Обидва типи відтворення населення породжують проблеми. Тому більшість країн світу намагаються контролювати природний приріст населення у бажаному напрямі, проводячи демографічну політику — систему державних заходів з регулювання народжуваності в необхідному для держави напрямку. Нині майже 130 країн ведуть активну демографічну політику, зокрема це всі високорозвинені держави та понад 80 тих, що розвиваються.

У розвинених країнах з першим типом відтворення демографічна політика спрямована на стимулювання народжуваності. Перші спроби в цьому напрямі зробила Франція ще в XIX ст. Тепер багато країн стимулюють народжуваність. До основних заходів належать відпустки для догляду за дитиною, виплати при народженні немовляти, щомісячні виплати на дитину, істотне збільшення виплат на другу, третю та всіх наступних дітей, першочергове право на одержання квартири родинам з дітьми тощо.

Більшість країн з другим типом відтворення населення вживають заходів для зменшення народжуваності. Активну демографічну політику в XX ст. проводили Японія, Китай та Індія. Основними напрямками її були правовий, економічний та морально-психологічний тиск на населення. Законами, зокрема, збільшено вік можливого вступу до шлюбу в Індії для жінок — до 18 років (замість 12), для чоловіків — до 21 року (замість 14). У Китаї заборонено одружуватися молоді, що здобуває освіту у вищих навчальних закладах, до закінчення навчання. Законом обмежується кількість дітей: в Китаї дозволено мати одну дитину, в Індії та В'єтнамі — дві. У Китаї держава сплачує кошти на утримання однієї дитини, водночас стягуючи великі штрафи за другу. В Індії пропагується здорова, щаслива, забезпечена родина з двома дітьми. Найважче здійснюється демографічна політика в арабських країнах через релігійні та національні традиції, принижене становище жінки в суспільстві. Практично стоїть осторонь політики планування родини і більша частина країн африканського континенту.

Демографічна політика є певним обмеженням прав людини. Тому, наприклад, у США громадянам надається повна свобода вибору щодо кількості дітей, хоча й забезпечується допомога багатодітним родинам через систему податкових пільг.

Діаграма 2. Середньорічний приріст населення регіонів світу

Пригадайте, які заходи демографічної політики здійснюються в Україні.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Нині на планеті проживає понад 6,8 млрд чол. Протягом історії людства кількість населення зростала нерівномірно: до кінця XVIII ст. дуже повільно, а потім швидкими темпами. Стрімке зростання кількості населення в світі дістало назву «демографічного вибуху». В наш час «демографічний вибух» відбувається в країнах, що розвиваються, де у зв'язку з цим гостро постали проблеми голоду, безробіття, неосвіченості. Високорозвинені країни переживають «демографічну кризу» — значне уповільнення темпів приросту населення.
- Існують два типи відтворення населення. Перший тип притаманний розвиненим країнам з низькими показниками природного приросту населення. Наслідками його є «старіння нації», а інколи і депопуляція (від'ємний природний приріст). Для країн, що розвиваються, характерний другий тип відтворення населення з високою народжуваністю та порівняно низькою смертністю й тому дуже значними показниками природного приросту. Це зумовлює багато соціальних та економічних проблем. Обидва типи відтворення потребують проведення демографічної політики.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Скільки у світі нині проживає людей?
2. Якими темпами і чому протягом різних етапів історії людства йшло зростання кількості населення?
3. Що таке «демографічний вибух»?
4. Які ви знаєте типи відтворення населення? Порівняйте їх.
5. Для чого уряди держав проводять демографічну політику? На що вона спрямована в країнах з різними показниками природного приросту населення?

§ 7. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Що таке міграції та їх основні види. На кількість населення певного регіону чи окремої країни, окрім природного руху, впливають переміщення людей по території — механічний рух населення. Його називають міграцією (з лат. — *переселення*).

Міграції можуть бути *сезонними, тимчасовими та на постійне місце проживання*. За напрямом переїзду розрізняють міграції *внутрішні*, тобто в межах країни, і *зовнішні* — до інших держав.

Зовнішні міграції в історії людства істотно вплинули на освоєння світу, а також на расовий, національний, релігійний склад населення. Зовнішні міграції масового характеру спричиняють значні зміни чисельності населення країн та цілих регіонів.

Виїзд за межі країни на постійне місце проживання називають еміграцією (з латинської — *виселення*), а самих переселенців — емігрантами. В'їзд громадян на постійне місце проживання до країни дістав назву імміграція (від лат. — *вселяюся*), а людей, що приїзять, називають іммігрантами. Різниця між кількістю емігрантів та іммігрантів — це сальдо міграцій. Воно може бути додатним, якщо переважають прибулі люди, і від'ємним, якщо тих, хто залишив країну, більше, ніж прибулих.

Причини міграцій. Міграції спричиняються економічними, політичними, національними, релігійними чинниками. Головними з них завжди були *економічні* чинники. Зокрема, до еміграції спонукали освоєння незаселених територій та пошук роботи. Найбільше таких емігрантів дала Велика Британія, а розселилися вони в Америці, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. У наш час спостерігається еміграція робочої сили зі слаборозвинених країн до високорозвинених. Великими осередками трудової імміграції тепер стали Західна Європа, США, а також країни Перської затоки та Південна Африка. У повоєнні роки дещо змінилися напрями переїздів. Скоротилася частка заморських міграцій, натомість внутрішньоконтинентальних стало більше. Так, у Західній Європі працюють робітники з країн Середземномор'я (Туреччини, Італії, Іспанії, Греції, Марокко, Єгипту). Першість за кількістю тимчасових робітників у Європі посідає Німеччина. До США тепер більше їдуть з Латинської Америки (особливо з Мексики), до нафтодобувних держав Перської затоки та Південної Африки — із сусідніх країн, що розвиваються. Емігранти часто працюють на низькооплачуваних роботах, нерідко опиняються на дні суспільства.

Із 30-х рр. ХХ ст. виник новий різновид економічних міграцій — «*відплив умів*». Сутність його полягає у переманюванні спеціалістів високої кваліфікації з одних країн до інших. Започаткували це явище США, коли вивезли з Німеччини кілька тисяч учених-фізиків. Тепер залучають до роботи іноземних спеціалістів також країни Західної Європи та Канада. Здебільшого це вихідці з бідних країн Азії, Африки, Латинської Америки, які зазнають внаслідок «відпливу умів» матеріальних збитків та інтелектуальної шкоди. Адже вони втрачають кваліфікованих фахівців, на навчання яких витратили кошти, а інші держави користуються їхніми ж здібностями. Особливо в наш час зріс попит на біологів, фізиків, хіміків, а також людей творчих професій: акторів, поетів, художників.

До *політичних причин* міграцій належать війни, революції, ліквідація колоній, зміни державних кордонів тощо. Активні міграційні потоки між німцями і поляками були спричинені наслідками Другої світової війни. Після розпаду британської, французької та португальської колоніальних імперій колоністи повернулися на батьківщину. У 90-х рр. найбільші потоки емігрантів спостерігалися на Балканах після громадянської війни, що стала наслідком розпаду Югославії на ряд суверенних держав. Ці території залишило понад 2,5 млн біженців.

Пригадайте, які історичні події пов'язані з формуванням великих міграційних потоків людей. Як вони вплинули на ситуацію в Україні?

За картою атласу «Основні міграційні потоки» визначте, які регіони та країни світу мають додатне сальдо міграцій, а які від'ємне. Назвіть основні напрями переміщення мігрантів. Які, на вашу думку, причини спонукають людей до масових переселень? Чому США, країни Західної Європи, Перської затоки та Південна Африка нині є осередками трудової міграції?

Мусульманські паломники в м. Мекка

потоки мусульман з Індії до Пакистану, а індусів у зворотному напрямку. Ці міграції відбуваються й нині.

Трапляються міграції, що мають *національне підґрунтя*. Так, коли у 1948 р. було створено державу Ізраїль, туди тільки за перших чотирьох років існування єврейської держави прибуло 700 тис. іммігрантів з країн Європи, Азії, Африки.

Останнім часом до причин міграцій додалася ще одна — *екологічна*. Люди залишають райони екологічних катастроф, де існує загроза для їхнього здоров'я та життя, і переселяються в екологічно безпечніші умови. Так сталося після катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Сучасні міграції здебільшого контролюються державними органами, які покликані створювати сприятливі життєві умови для іммігрантів, контролювати їх кількість та склад. Існує багато міжнародних угод, що регулюють напрями міграційних потоків для раціональнішого використання робочої сили.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Механічний рух (міграції) населення — переміщення людей по території. Розрізняють внутрішні та зовнішні міграції. Еміграція — це виїзд з країни на постійне місце проживання до іншої держави, імміграція — в'їзд до країни. Різниця числа емігрантів та іммігрантів становить сальдо міграцій. Додатне сальдо міграцій характерне для більшості високорозвинених країн, від'ємне — для країн, що розвиваються.
- Міграції зумовлені різними причинами: економічними, політичними, релігійними, національними, екологічними.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке міграції? Які їх види впливають на кількість населення в межах країни?
2. Поясніть поняття: «еміграція», «імміграція», «сальдо міграцій».
3. Наведіть приклади регіонів з додатнім та від'ємним сальдо міграцій. Поясніть ваші висновки.
4. Які головні причини міграцій населення в сучасному світі?
5. Що таке «відплив умів»? Поясніть наслідки цього явища для різних країн світу.
6. Якими заходами держави можуть контролювати міграційні процеси? Для чого це необхідно?

§ 8. СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Людей можна розрізнити за багатьма ознаками: біологічними, даними від природи, і соціальними, тобто тими, що сформувалися у зв'язку із суспільним життям на певній території. До біологічних ознак належать, зокрема, раса, стать, вік, до соціальних — мова, культура, релігія.

Вікова структура населення і трудові ресурси. Тип відтворення є головним чинником, що впливає на вікову структуру населення. А від вікової структури залежить забезпеченість країни трудовими ресурсами. До трудових ресурсів належать люди, що здатні до праці. Частка людей працездатного віку є визначальним показником для оцінки забезпеченості країни трудовими ресурсами.

Розрізняють два типи вікової структури населення, що відповідають типам його відтворення (схема 21, с. 39). Перший (регресивний) тип вікової структури формується при першому типі відтворення населення. Для нього характерною є мала частка дітей і людей молодого віку та велика частка літніх людей. Частка людей працездатного віку становить 50—60 % (діаграма 3). Такий розподіл людей за віком характерний здебільшого для розвинених країн. Другий (прогресивний) тип вікової структури мають країни, що розвиваються за другим типом відтворення населення. Тут є дуже значною (навіть близько половини!) частка дітей і людей молодого віку при вкрай низькій частці населення літнього віку. Особи працездатного віку становлять близько 51—55 %.

Для оцінки трудових ресурсів важлива не тільки їх кількість, а й «якість». Під «якістю» розуміють, що пов'язана з рівнем освіти, стан здоров'я.

Про ступінь залучення трудових ресурсів у виробництво показник економічно активного населення, частка трудових ресурсів, що реально зайнята у господарській діяльності, є безробітні. Частка економічно активного на-

Діаграма 3.
Типи вікової структури населення

1. Подумайте, які проблеми постають перед країнами з різними типами вікової структури. Як долають ці проблеми у розвинених країнах? Чи є можливості для розв'язання таких проблем у країнах, що розвиваються?
2. Який тип вікової структури має населення України? Перед якими проблемами внаслідок цього постала наша держава?
3. Чи існує, на вашу думку, оптимальна вікова структура населення? Якою ви її бачите?

Враховуючи названі чинники, оцініть «якість» трудових ресурсів різних типів

у відсотках відносно загальної кількості мешканців країни. Вона залежить від ступеня залучення людей у виробництво (тобто наявності робочих місць), часу, що необхідний на освіту, пенсійного віку, закріпленого у законах держави. У високорозвинених країнах показник економічно активного населення становить 50–60 % загальної кількості жителів, у країнах, що розвиваються, — 30–40 %.

Неоднаковим є і розподіл економічно активного населення за сферами діяльності у виробництві. У розвинених країнах більш як половина працюючих зайняті у невиробничій сфері, тоді як у країнах, що розвиваються, 75–90 % людей працюють у сільському господарстві.

Статева структура населення. На співвідношення чоловічого і жіночого населення впливають біологічні, історичні та соціальні причини. Загалом у світі чоловіків більше на 34 млн. Це пояснюється переважанням чоловіків в азійських країнах. Адже саме в цій частині світу зосереджена більша частина людства. Висока смертність серед жінок в Азії зумовлена принизливим ставленням до них, ранніми шлюбами, численними дітородженнями, недостатнім харчуванням, постійною важкою працею.

В інших регіонах світу в основному з біологічних причин кількісно переважають жінки. У світі хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток. Проте внаслідок більшої дитячої смертності серед представників чоловічої статі цей показник вирівнюється до 15-річного віку. Серед людей літнього віку явно переважають жінки. Генетично зумовлено, що в них середня тривалість життя на 5–8 років більша, ніж у чоловіків.

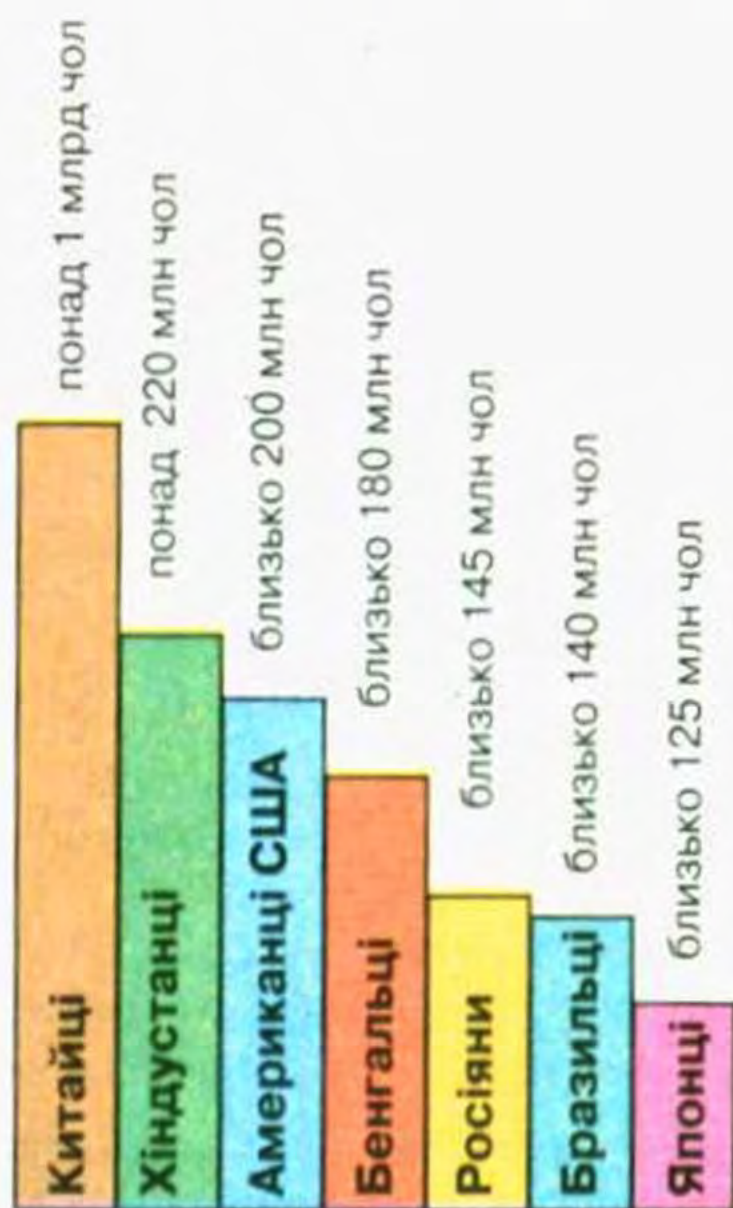
Істотно впливають на переважання жіночого населення війни. Так, у Європі ще й досі серед людей літнього віку значно більше жінок, ніж чоловіків. Особливо це помітно в Німеччині та Австрії. У країнах «молодої еміграції» переважає чоловіче населення. Зокрема, до 70-х рр. ХХ ст. чоловіки переважали у населенні Австралії та Канади.

В Україні жінки становлять 54 % всього населення, а чоловіки 46 %.

Національна структура населення. Сучасний національний склад населення світу є результатом тривалого історичного розвитку. Наука, що вивчає культуру, побут, походження та розселення народів, має назву етнографія (з грец. «етнос» — *плем'я, народ* і «графос» — *пишу*).

Слід розрізняти поняття: народ, етнос і нація. Народ — це населення певної країни. Етнос — група людей, що історично склалася на певній території і має свої мову, культуру, особливості менталітету.

Найпершою формою етносу, що історично сформувалася, було плем'я. Воно складалося з кількох родів, споріднених

Діаграма 4.
Найчисельніші народи світу

кровними ознаками. Нині племен лишилося мало. Вони ще є в Амазонії, деяких країнах Африки, Океанії, Азії.

З часом виникали міжплеменні господарські та культурні зв'язки, що вело до поступового змішування племен. Кровна спорідненість замінялася територіальною спільністю проживання. Так виникла нова форма етносу — народність. Вона складалася з близьких за походженням та мовою племен. Під час формування народностей мова одного з племен ставала спільною для всіх. Разом з цим формується спільність території, культури та господарської діяльності. Проте ці спільні ознаки ще досить нестійкі.

Нарешті, коли спільні риси мови, культури, єдність території набувають стійкого характеру, народність перетворюється в націю — останню форму етносу. Для людей, що належать до однієї нації, притаманні такі сталі спільні ознаки: єдність території, мови, культури, господарської діяльності. Усе це веде до усвідомлення людьми їхньої національної приналежності. **Національність** — термін, що визначає приналежність людини до певної нації або народності.

Більшість учених вважає, що в сучасному світі існує від 2 до 4 тис. націй та народностей: від найдрібніших, чисельність яких становить десятки чи сотні осіб, до найбільших — понад 100 млн чоловік. Великою вважається нація, якщо в ній налічується понад 1 млн чол. Таких націй відомо близько 310. Разом вони становлять 95,7 % всього населення планети. Українці за кількістю представників посідають 22-е місце серед націй, яких у світі близько 46 млн, зокрема на території України їх проживає 36 млн чол.

До найбільших за чисельністю націй, у кожній з яких налічується понад 100 млн чол., належать китайці (понад 1 млрд чол.), хіндустанці (понад 220 млн чол.), американці США (близько 200 млн чол.), бенгальці (близько 180 млн чол.), росіяни (близько 145 млн чол.), бразильці (близько 140 млн чол.) та японці (близько 125 млн чол.) (*діаграма 4*).

За національним складом населення виділяють три типи держав: однонаціональні, двонаціональні та багатонаціональні (*схема 22*).

Однонаціональними вважаються країни, в яких понад 90 % становлять представники однієї нації. До них належить більшість держав Європи, Латинської Америки, Австралія, арабські країни Аравійського півострова та Північної Африки.

За діаграмою 4 визначте місця проживання названих націй. З'ясуйте, в яких частинах світу і з яких причин сформувалися найчисленніші нації світу.

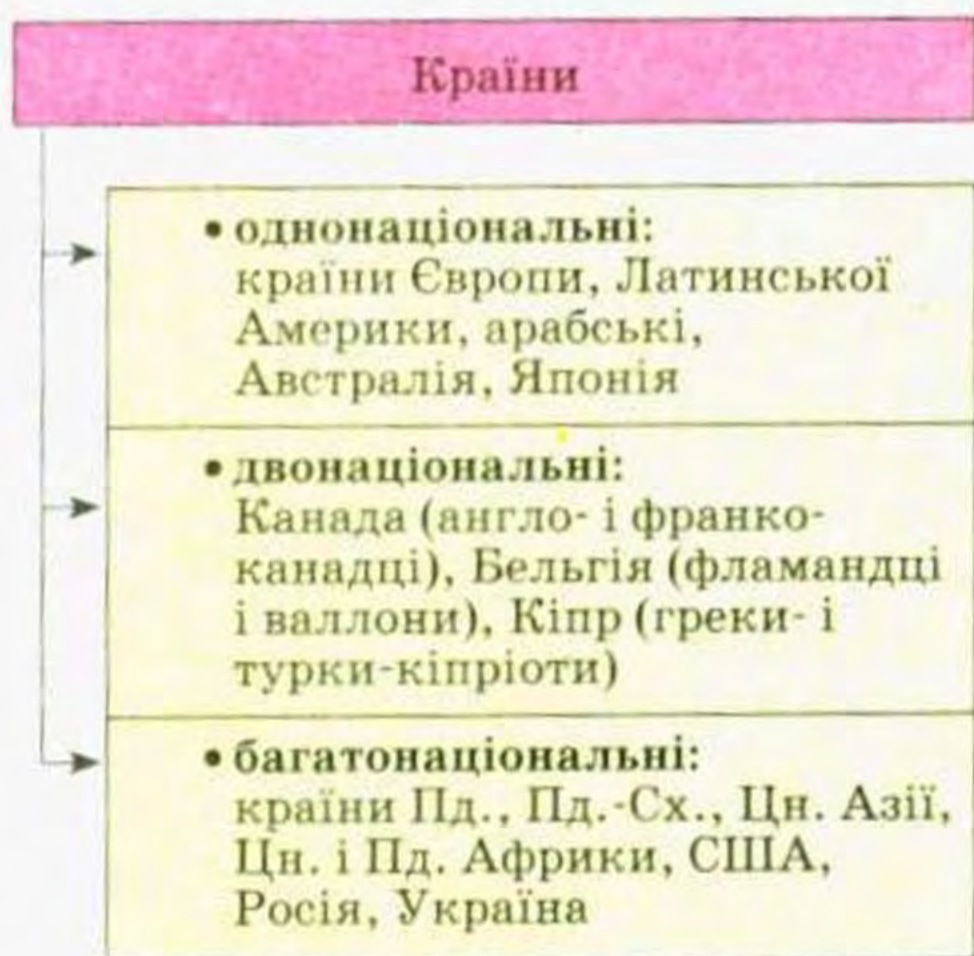

Схема 22. Національна структура населення країн

Двонаціональні — це країни, в яких абсолютну більшість становлять дві нації. До цього типу відносять Канаду (де переважають англоканадці та франкоканадці), Бельгію (в якій живуть фламандці та валлони), Кіпр (у якому є греки-кіпріоти і турки-кіпріоти) та деякі інші країни.

Найбільше в світі *багатонаціональних* країн. Такі держави переважають в Азії та Африці (крім північної частини). Перше місце у світі за цим показником посідає Індія, в якій проживає понад 150 націй та народностей. Майже стільки ж їх — в Індонезії. Багатонаціональною державою є й США. У Європі до таких країн належать Швейцарія, Велика Британія, Іспанія, Боснія і Герцеговина, Україна, Молдова. Саме в країнах з багатонаціональним складом населення часто загострюються міжетнічні суперечності. Завдяки всебічному сприянню розвитку мов та культури всіх народів, що мешкають на території нашої держави, Україні вдається уникнути конфліктів на національному ґрунті.

Нації та народності об'єднують у споріднені групи, що дає можливість простежити їх походження. Найважливішою для цього ознакою є мова. Загальна кількість мов становить 4–5 тис. Здебільшого кожній нації та народності притаманна своя мова. Проте мов значно більше, ніж націй. Частими є й випадки, коли однією мовою говорять кілька народів.

Близькі за походженням, граматиною, словниковим запасом мови об'єднують у великі *мовні сім'ї*. Найвідоміших з них близько 20. Процес формування мовних сімей тісно пов'язаний з розселенням людей. Тому сусідні нації часто мають подібні мови.

Найпоширенішою є *індоєвропейська мовна сім'я*. Індоєвропейськими мовами говорять понад 150 націй і народностей — понад 47 % населення світу. У межах індоєвропейської мовної сім'ї виділяють *мовні групи*. Найбільші з них — *германська, романська, слов'янська, індоарійська, іранська* та ін.

Другою за поширенням є *китайсько-тибетська мовна сім'я*. Її мовами говорять більш ніж 70 народів — майже 22 % населення Землі. Найбільшими мовними групами цієї сім'ї є *китайська та тибетом'янманська*.

Зростає роль *офіційних (державних) мов*. Вони є засобом міжнаціонального спілкування, мовами офіційних документів. Часто ними користуються люди, які рідною вважають іншу мову.

Зокрема, це явище характерне для Африки, де після періоду колоніалізму залишилися мови країн-метрополій. Так, у цьому регіоні французька є офіційною мовою у 21 державі, англійська — у 19, португальська — у 5, іспанська — в 1.

Крім мови, для визначення нації та народності важливою є культура. Її поділяють на матеріальну (тип житла, національний одяг, національна кухня) і духовну (мистецтво, свята, обряди). Ці ознаки є більш визначальними, навіть, ніж мова.

1. З'ясуйте в яких регіонах та країнах світу говорять англійською, іспанською, португальською, німецькою, арабською мовами. Як, на вашу думку, ці мови поширилися в світі?
2. Пригадайте, до якої мовної сім'ї та мовної групи належить українська мова?

Релігійна структура населення. Особливе місце у духовному житті людей завжди посідала релігія. Релігійні вірування та пов'язані з ними обряди виникли ще в первісної людини. Це був *фетишизм* (шанування неживих предметів та приписування їм надзвичайної сили), *анімізм* (вірування в духів та безсмертну душу людини), *тотемізм* (віра у священних тварин та рослини, їх надзвичайну спорідненість з людьми), *культ предків*. У таких віруваннях божеств було багато. Спершу люди самі здійснювали релігійні обряди. Пізніше це стало заняттям чаклунів, магів, шаманів, жерців, а з часом і духовенства.

З переходом до класового суспільства змінилася й релігія. Люди почали вірити в одного бога. Спершу релігії обслуговували один народ, а з I тис. до н. е. вони починають долати державні кордони.

Сучасні релігії залежно від їх поширення та ролі поділяють на *світові*, тобто ті, що сповідуються в багатьох країнах, і *національні*, притаманні одному або ж небагатьом народам (схема 23).

Існують три світові релігії: християнство, мусульманство (іслам) та буддизм. Усі вони виникли в Азії.

Християнство — найпоширеніша релігія. Нині у світі налічується близько 1,8 млрд християн, тобто вони становлять майже 1/3 населення планети. Ця релігія зародилася на початку I тис. до н. е. у Південно-Західній Азії. Священною книгою християн є *Біблія*, яка складається зі *Старого* і *Нового Завітів*. Основу вчення становить віра в Бога *Ісуса Христа*, який своєю мученицькою смертю спокутував гріхи людей. Бог виступає у трьох втіленнях: Бог-отець, Бог-син, Бог-дух святий. Християни вірять у безсмертя душі, загробне життя, у пекло та рай, а також у друге пришестя Христа. Одна з основних заповідей християнства — заклик до терпіння та всепрощення.

У сучасному світі християнство поширилося на всі материки. Це основна релігія віруючих Європи, Америки, Австралії та Нової Зеландії. Християнство сповідують також деякі країни Азії (Грузія, Вірменія, Філіппіни) та Африки (Ефіопія, Південна Африка).

В XI ст. через релігійні суперечки християнство розпалося на дві гілки: православ'я та католицизм. А в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм. Ці три течії християнства дуже близькі, проте різняться організацією церкви, обрядами та деякими особливостями вірування.

Нині 60 % усіх християн світу є *католиками*. Поширене католицизм у Південній та частково Центральній Європі, Латинській Америці, на

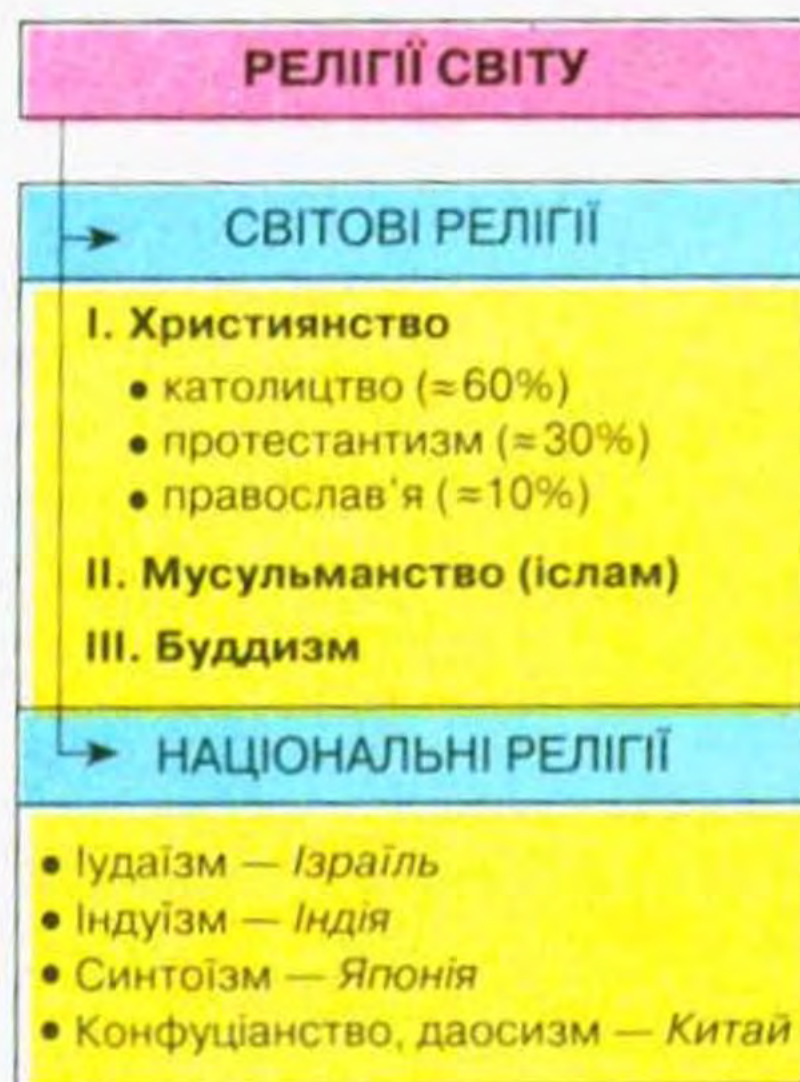

Схема 23. Релігії світу

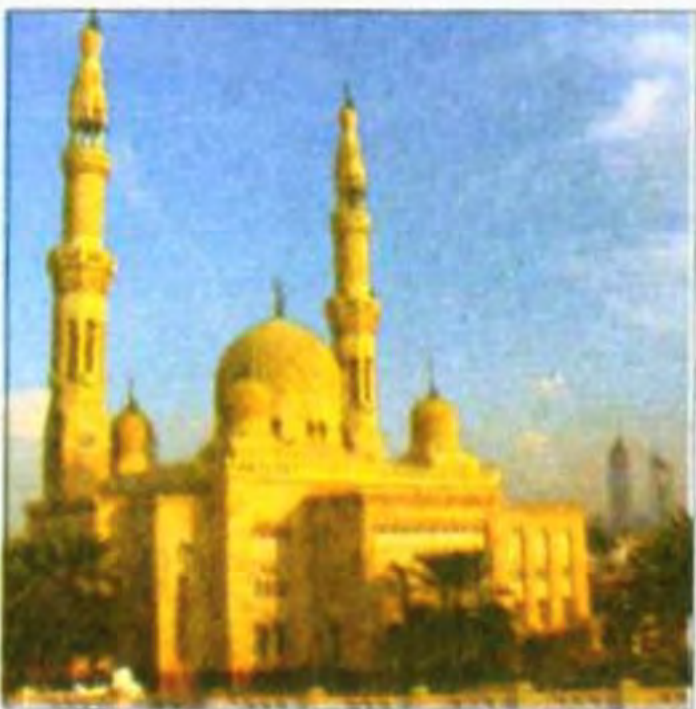
Православний храм Спас на крові.
Санкт-Петербург, Росія

Назвіть країни Європи, що сповідують різні напрями християнства. Пригадайте, до яких церков належить населення України. Що являє собою греко-католицька церква, яка наявна в Західній Україні?

ськими. Поширене православ'я у Східній та Південно-Східній Європі, Росії, Греції, Грузії, частково на Кіпрі.

Другою за кількістю віруючих світовою релігією є мусульманство (*іслам*). До цієї віри себе відносять майже 900 млн чол., що становлять 15 % населення світу. Іслам виник на Аравійському півострові пізніше за християнство (у VII ст.), тому запозичив у нього окремі риси. Зокрема, мусульмани також вірять у безсмертя душі, загробне життя, у пекло та рай. Священною

Мусульманська мечеть.
Дубаї, ОАЕ

Філіпінах. Католики мають єдиний центр керування — *Ватикан*, їх глава — Папа Римський. Католицькі костьоли оздоблені скульптурами, не мають ікон, здійснюють пишні обряди.

Близько 30 % християн становлять *протестанти*. Їхнє вчення поширилося в Північній та частково Середній Європі, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. Протестантизм виник як сила опору Ватикану, тому протестанти не підкоряються Папі Римському. Вони вважають, що доля людини визначається не церквою, а Богом, тому й не визнають поділу віруючих на клір (духовенство) і мирян. Протестантські храми — кірхи — дуже скромно оздоблені.

Православні християни становлять лише 10 %. Православ'я — найдавніша, класична гілка християнства. Навіть її назва трактується як «правильно славлю Бога». У православних немає єдиного центру керування, як у католиків, а існують автокефальні національні церкви. Обряди та оздоблення церков дуже пишні. Православна церква живе за старим календарем, тому дати релігійних свят не збігаються з католицькими та протестантськими.

книгою ісламу є *Коран*. Мусульмани вірять у єдиного Бога — *Аллаха*. Іслам переважно поширений у Південно-Західній, Центральній та частково Південно-Східній Азії, Північній, Західній та Східній Африці. Найбільшою мусульманською державою за кількістю віруючих є Індонезія. Державною релігією іслам проголошений у 28 країнах світу, все життя яких підкоряється законам Корану. Зокрема, це Пакистан, Афганістан, Іран, Саудівська Аравія та ін. До Європи мусульманство потрапило за часів турецького поневолення. Тепер його сповідують такі європейські країни, як Албанія, Боснія і Герцеговина.

Буддизм є третьою за кількістю віруючих світовою релігією. Нині його сповідують понад 400 млн чол., або 6 % населення Землі. Склався буддизм на півночі Індії в VI–V ст. до н. е. Він заперечив існуючий тут поділ людей на стани та проголосив рівні можливості людей щодо «спасіння». Священні книги буддизму відомі під назвою «Трипітака». Буддійські храми дуже ошатні. Головним атрибутом у них є скульптура Будди, що сидить на квітці лотоса. У деяких течіях Будду шанують тільки як великого вчителя, в інших — як Бога, поряд з яким існує ще багато божеств. Нині буддизм поширений у країнах Східної, Південно-Східної та Центральної Азії. У Монголії, Бурятії (Росія) та Тибеті він набув форми ламаїзму, в якому особлива увага надається магичним заклинанням.

Буддистський храм. Пхукет, Таїланд

Крім світових, існує багато національних релігій. Найдавніша з них — іудаїзм, поширений серед євреїв. Цій релігії вже понад 3000 років, тобто на 1000 років більше, ніж християнству. Євреї вірять у єдиного бога Яхве, а свій народ вважають богообраним.

Жителі Індії та Непалу сповідують індуїзм, який освятив поділ людей на стани. Для кожного стану встановлено суворий порядок, виконання якого дає людині посмертну відплату. В індуїзмі існує кілька мільйонів божеств. Найшановніше з них — Брахма, Шива та Вішну. Індуси вірять у переселення душі, священними тваринами вважають корову, мавпу та кобру. У загальних рисах індуїзм сформувався в перших століттях нашої ери.

Національними релігіями китайців є конфуціанство і даосизм, які склалися в VI–V ст. до н. е. Даосизм проголошує віру в багатьох богів та святих. Жерці займаються ворожінням, магією, торгівлею амулетами. У конфуціанстві ж немає не лише жерців, а й Бога. Це — філософське вчення, яке вимагає підкорення старшому за віком або посадою, стверджує, що соціальне становище людей визначене небом.

Японці на основі культів природи та предків сповідують синтоїзм. Вони вірять у те, що світ населений різними духами та божествами — камі, які оточують людину та впливають на її життя. Слід зазначити, що в Китаї та Японії одні й ті самі люди сповідують кілька релігій одночасно: окрім названих національних вірувань, ще й світову релігію — буддизм.

Жителі ряду країн Тропічної Африки, Океанії, а також окремі племена Азії, індіанці Америки, аборигени Австралії мають свої традиційні вірування, так звані примітивні релігії, що подібні до поглядів наших давніх предків.

Отже, населення світу дуже неоднорідне за багатьма біологічними та соціальними показниками.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Людей розрізняють за біологічними (раса, вік, стать) та соціальними (мова, культура, релігія) ознаками. На цій основі виділяють вікову, статеву, національну, релігійну структуру населення. Вікова структура населення впливає на забезпечення економіки трудовими ресурсами. У розвинених країнах більша частина людей працює у сфері послуг, у країнах, що розвиваються, — переважно в сільському господарстві. У статевій структурі населення світу загалом переважають чоловіки. Але фактично це характерно тільки для Азії. В усіх інших регіонах більше жінок.
- Етнос — це група людей, що історично склалася на певній території і має свою мову, культуру, господарську діяльність. Нині в світі відомо від 2 до 4 тис. націй та народностей. За національним складом виділяють країни однонаціональні, двонаціональні та багатонаціональні. Характерною ознакою етносу є мова. Споріднені мови об'єднують у мовні групи, а ті, в свою чергу, у мовні сім'ї. Найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська та китайсько-тибетська. Українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської мовної групи.
- Релігії поділяють на світові та національні. До світових релігій належать християнство, мусульманство (іслам) та буддизм. Історично християнство розпалося на три гілки: католицизм, протестантизм та православ'я. Найбільше християнство поширене у країнах Європи, Америки, в Австралії та Новій Зеландії. Мусульманство і буддизм переважають в азійських країнах. Іслам сповідують також у Північній Африці. Найвідомішими національними релігіями є іудаїзм (Ізраїль), індуїзм (Індія), конфуціанство та даосизм (Китай), синтоїзм (Японія).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. За якими ознаками можна розділити людей на певні групи?
2. Які існують типи вікової структури населення та як вони впливають на забезпеченість країн трудовими ресурсами?
3. Поясніть поняття «економічно активне населення».
4. Які існують країни за національною структурою населення? Наведіть приклади з різних регіонів світу.
5. Чим відрізняються світові релігії від національних? У яких регіонах світу поширені три світові релігії?

§ 9. РОЗСЕЛЕННЯ ТА ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ

Як люди розселилися по Землі. Спираючись на археологічні знахідки, «коліскою» людства вчені вважають порівняно невеликі території, що охоплюють Південну Європу, Південно-Західну Азію та Північну Африку. Освоюючи нові території, близько 15–10 тис. років тому людина розселилася на всіх освоєних нині територіях, але дуже нерівномірно. Навіть тепер лише на 7 % площі суходолу сконцентровано 70 % усього населення планети. 15 % територій зовсім не освоєні. Чому ж так сталося?

З переходом до рабовласництва у процесі розподілу праці, що призвів до відокремлення промисловості й торгівлі від землеробства, виникла нова форма поселення — місто. У містах спершу жила невелика частка населення, нині ж мешкає більш як половина. Що вважається містом? Чому дедалі більше зростає частка міського населення? І чи в усіх країнах вона дійсно зростає?

На ці та багато інших запитань дає відповіді наука географія населення. Вона вивчає закономірності розміщення людей, типи поселень і форми розселення, а також структуру та склад населення.

Розселення — це розміщення населення по території та його розподіл за різними типами поселень. Розглянемо розміщення людей на планеті за двома характеристиками: *густота населення* і розподіл людей за різними типами поселень.

Густота населення. Середня густота населення в світі становить 48 чол./км². Але цей показник значно коливається.

Дуже високим вважається показник густоти населення, що становить понад 200 чол./км². Він характерний, зокрема, для Бельгії, Нідерландів, Великої Британії, Ізраїлю, Шрі-Ланки, Республіки Корея. Найвищою у світі густотою населення серед великих країн вирізняється азіатська держава Бангладеш — 1100 чол./км². Дуже низькою вважається густота населення в таких країнах, як Австралія, Канада, Монголія, Лівія, Мавританія, Намібія. Тут вона становить менш як 3 чол./км² (див. *другий форзац*). Проте в межах як окремих країн, так і частин світу існують великі контрасти в густоті населення. Що ж їх спричиняє?

З давніх-давен головним обмежувачем розселення людей був *природний чинник*. Про це свідчать такі факти: постійні населені пункти на планеті розміщені на південь від 78° пн. ш. та на північ від 54° пд. ш., 80 % людства живе на рівнинах, понад 50 % — на відстані від моря не більш ніж 200 км, а 30 % — не далі ніж 50 км від узбережжя. Водночас малозаселеними є пустелі, вкриті льодовиками простори, тундра, вологі екваторіальні ліси.

Другим є *історичний чинник*. Найгустіше заселені райони давнього освоєння, де формувалася людина сучасного типу або існували могутні цивілізації давнього світу. Тому густозаселеними регіонами лишаються й нині Європа, Південна і Східна Азія (*пригадайте, які давні держави існували на цих територіях*). Потужні міграційні потоки з Європи після епохи Великих географічних відкриттів спричинили до більшої густоти населення саме східного узбережжя Америки.

Третім чинником є *демографічний*. Адже чисельність та густота населення швидше зростають у країнах з другим типом відтворення. Навпаки, демографічна криза та депопуляція призводять до зменшення кількості та густоти населення.

Нарешті, розміщення населення завжди залежало від *економічного чинника*, тобто рівня розвитку та розташування виробництва. Ще в давнину у зв'язку з розвитком сільського господарства були території, що приваблювали людей: долина Нілу, Індо-Гангська низовина, Велика

-
1. Спробуйте з'ясувати, які чинники зумовили формування кожного з трьох ареалів найбільшої густоти населення у світі. Чи скрізь вони були однаковими?
 2. В Україні середній показник густоти населення становить майже 76 чол./км². Порівняйте цей показник із середньосвітовим. Поміркуйте, які тенденції до зміни має показник середньої густоти населення в нашій державі.

Китайська рівнина. З розвитком промисловості утворилися великі осередки підвищеної густоти населення в Європі та на сході Північної Америки. Тепер усе частіше господарство тяжіє до морських шляхів, які визначають економічні зв'язки між більшістю країн сучасного світу. Тому й густота населення зростає в цих районах.

Під дією всіх перелічених чинників у світі склалося три великих ареали максимальної густоти населення. Найбільшим з них є *Південна та Східна Азія*. Середня густота населення тут становить 200–600 чол./км², а в деяких місцях — 1000–2000 чол./км². Другим ареалом підвищеної густоти населення є *Західна і Центральна Європа*, де цей показник у се-

редньому коливається на рівні 100–200 чол./км², а подекуди — 1000–5000 чол./км². *Східне узбережжя Північної Америки* є третім ареалом дуже високих показників густоти населення — 200–300 чол./км². В основному в ареалах максимальної густоти населення розташовані й країни з найбільшою кількістю людей (понад 100 млн чол.). Таких країн багато в Азії.

Поміркуйте, які держави з найбільшою кількістю населення мають значні контрасти в густоті населення на своїй території. З чим це пов'язано?

Типи поселень. Результатом розселення людей є мережа населених пунктів (поселень). Розрізняють два типи поселень: *міські* й *сільські*. За даними статистики нині 51 % населення світу проживає в міських поселеннях, а 49 % — у сільських. Виявляється, не завжди легко провести межу між містом і селом. Чим же вони відрізняються одне від одного? Які критерії покладені в основу поділу поселень на міста та села?

Здавалося, найважливішим критерієм могла б стати *кількість населення (людність)*. Проте єдиних критеріїв у світі щодо людності міст немає. Так, у Скандинавських країнах містом вважають поселення, де проживає понад 200 жителів, у Канаді та Австралії — понад 1 тис. чол., у США — понад 2,5 тис. чол., у Китаї — понад 3 тис. чол., в Україні — понад 10 тис. чол., у Росії — понад 12 тис. чол. На рівні ООН було зроблено спроби встановити єдиний, спільний для всіх країн, критерій для визначення статусу міста — не менше 20 тис. чол. Але при цьому кількість міст світу одразу б зменшилася на чверть. Тоді було вирішено вести облік міст за даними кожної держави. Тому головною ознакою, що відрізняє міське поселення від сільського, є *характер зайнятості населення*. Міським є поселення, де більша частина людей працює в промисловості та сфері послуг, сільським — у сільському господарстві.

Міські поселення. У наш час розміщення людей усе більше визначається географією *міст*. Перші в історії міста були центрами торгівлі, ремесел, військовими укріпленнями, центрами адміністративної влади. З розвитком суспільства роль міст значно розширилася. Вони стали транспортними вузлами, культурними, освітніми, курортними центрами. Тепер міста класифікують за їх *функціями*, тобто основною роллю, яку вони відіграють у господарстві країни.

Великі міста часто є *багатофункціональними* — виконують одразу кілька функцій як у виробничій сфері, так і в сфері послуг. В останні десятиріччя у найбільших містах зростає роль саме невиробничої сфери: науки, освіти,

культури, фінансового та юридичного обслуговування, реклами, побутових послуг тощо. Так, у Нью-Йорку в сфері послуг працює понад 4/5 усього економічно активного населення, у Лос-Анджелесі та Чикаго — понад 3/4.

Існують і *вузькоспеціалізовані* міста, основою для розвитку господарства яких стала одна галузь виробничої або невиробничої сфери. Виділяють міста з такими функціями: *промисловими* (наприклад, Детройт, Запоріжжя), *транспортними* (Суец, Іллічівськ), *політико-адміністративними* (так звані штучні столиці — міста, що були спеціально збудовані як адміністративні центри і не виконують інших функцій: Канберра, Оттава, Вашингтон, Бразилія), *науковими* та *освітніми* (Оксфорд, Кембридж, Гейдельберг), *курортно-оздоровчими* (Ніцца, Майамі, Ялта), *військовими* (Гібралтар, Севастополь), *релігійними* (Мекка, Медина).

Класифікують міста й за кількістю жителів (людністю). *Малим* у більшості країн вважається місто з кількістю жителів до 20 тис. чол., *середнім* — 20–100 тис. чол., *великим* — 100–500 тис. чол., *дуже великим* — 500 тис.–1 млн чол., *містом-мільйонником* — понад 1 млн чол., *містом-мільйонником* — понад 5 млн чол.

Справжнім феноменом суспільного розвитку XIX–XX ст. стала урбанізація (від лат. *urbanus* — *міський*) — процес швидкого зростання міського населення, поширення міського способу життя та зростання ролі міст у розвитку суспільства. Якщо в XIX ст. урбанізація охопила лише розвинені країни Європи та Північної Америки, то у XX ст. вона набула всесвітнього характеру, тобто охопила всі регіони земної кулі. Як глобальний процес урбанізація має загальні риси, властиві всім типам країн.

По-перше, відбувається *швидке зростання міського населення*. Якщо на початку XIX ст. у містах проживало 3 % населення світу, то через 100 років цей показник зріс до 14 %, а на початку XXI ст. становить уже 51 %. До 2030 р. очікується, що частка міських жителів становитиме 60 %. Які причини зумовили такі стрімкі темпи зростання міського населення? Насамперед, це міграція людей із села до міста. Крім того, межі міст розширюються, і вони поглинають передмістя. Виникають і нові міста, а в зв'язку з розвитком промисловості та сфери послуг деякі села перетворюються на міста. Зрештою, природний приріст у самих містах більший, ніж у селах, що веде до швидкого зростання їхньої людності.

Користуючись картою другого форзацу

підручника, назвіть міста-мультимільйонники кожного з регіонів світу. Які з цих міст є одночасно столицями держав? Визначте, в яких регіонах та країнах світу найбільше міст-мультимільйонників. Чим це можна пояснити?

Схема 24. Загальні риси урбанізації

По-друге, дуже швидко зростає населення та господарство великих (понад 100 тис. жителів) міст. Саме такі міста найбільше відповідають економічним та духовним запитам людей. Тут є багато робочих місць, особливо сучасних наукомістких виробництв, добре розвинута сфера послуг: заклади освіти, культури, побутового обслуговування, місця відпочинку, а це приваблює людей. Якщо на початку ХХ ст. великих міст у світі налічувалося близько 360, то тепер їх кількість зросла до 2500. Серед великих міст найшвидше зростає населення міст-мільйонників. Ще

100 років тому в світі їх було всього 10, нині ж їх понад 330. Міст-мультимільйонників уже налічується 31, причому 14 з них має кількість населення понад 10 млн чол. (див. другий форзац). Найбільшим містом світу вважають столицю Мексики — *Мехіко*, де проживає 19,7 млн чол.

Великі міста обростають містами-супутниками, залучаючи їх до зони свого впливу.

Водночас до неї потрапляють і найближчі до міст сільські населені пункти. Так відбувається перехід до міських агломерацій (з лат. — *присєдную*) — групи населених пунктів, між якими існують тісні зв'язки та частими є «маятникові міграції» населення. Це більша за місто форма розселення. Кожна міська агломерація формується навколо великого міста або кількох близько розташованих міст, які називають ядром (ядрами) агломерації. Якщо ядро одне, міська агломерація називається моноцентричною, наприклад: *Лондонська, Паризька, Нью-Йоркська, Сан-Паулу, Київська* та ін. Якщо два міста зростаються передміськими зонами — агломерація називається біцентричною. Зокрема, такою є найбільша в світі за кількістю мешканців *Токійсько-Йокогамська* агломерація, населення якої становить 35,7 млн чол. Якщо ж ядер агломерації кілька, її називають поліцентричною. Такими є *Рурська* агломерація на заході Німеччини та *Верхньосілезька* на півдні Польщі.

Але в наш час подекуди навіть міські агломерації зрощуються й утворюють суцільні урбанізовані зони, що є найбільшими формами розселення і називаються мегаполісами (з грець. — *велике місто*). Це група агломерацій, які майже зливаються забудовою й мають єдину інфраструктуру. На території США сформувалися *Приатлантичний, Приозерний* та

Каліфорнійський мегаполіси. В Японії виник мегаполіс *Токайдо*, в якому проживає майже половина населення держави. У Західній Європі сформувалися мегаполіси — *Прирейнський (Рандстад)* та *Англійський*.

Явище урбанізації має свої особливості в країнах різних типів. Основними ознаками, якими різняться цей процес у розвинених країнах і тих, що розвиваються, є рівень і темпи урбанізації.

Нью-Йоркська агломерація

Поміркуйте, які переваги та проблеми дало людству явище урбанізації. Чи можливо подолати ці проблеми? Якщо так, то якими шляхами?

Схема 25. Особливості урбанізації

Рівень урбанізації показує, яка частка загальної кількості людей країни проживає в містах. Високим вважається рівень урбанізації понад 50 %, середнім — 20–50 %, низьким — менше 20 %. Темпи урбанізації — це швидкість зростання міського населення.

Для розвинених країн характерні переважно високий рівень та низькі темпи урбанізації (схема 25). Більше того, з кінця ХХ ст. кількість населення великих міст Західної Європи почало зменшуватися. Щороку в середньому на 1 млн чол. скорочується кількість міських жителів у США. Зменшується й населення Токіо. Це результат процесу субурбанізації — впливу міського населення в передмістя. Внаслідок цього розвивається приміська зона та формуються великі міські агломерації. Причому в ядрі такої агломерації живе лише 1/3–1/4 частина населення, а основна маса людей мешкає в передмістях та містах-супутниках. Це явище пов'язують з напруженою екологічною ситуацією в місті, дешевою землею для зведення власного будинку в приміській зоні та високим розвитком транспорту, що дає можливість жити ближче до природи і щоденно їздити на роботу в місто.

Для країн, що розвиваються, характерний середній або низький рівень урбанізації. Щоправда, у більшості країн Латинської Америки, країнах Перської затоки, Північної Африки, нових індустріальних країнах Азії він уже високий. Темпи урбанізації дуже високі — в 4,5 рази вищі, ніж у розвинених країнах, що дає підставу говорити про «міський вибух». З перенаселених сіл, у яких немає роботи та елементарних умов проживання, люди їдуть до міста шукати кращої долі. При цьому швидко зростає частка міського населення країн, проте міський спосіб життя не поширюється. Адже всіх переселенців місто не в змозі забезпечити житлом та роботою. Це явище дістало назву хибна урбанізація. Околиці величезних міст перетворюються на перенаселені нетрі з антисанітарними умовами, де люди живуть у наметах, картонних коробках, дерев'яних ящиках. Такі квартали є розсадниками хвороб та злочинності. У Бразилії їх називають «фавелами», у Перу та Колумбії — «барріос кландестінос», в Індії — «басті», в Африці — «бідонвілями». За умов хибної урбанізації у промисловому виробництві країни зазвичай домінує одне місто, яке часто є столицею. Так, Монтевідео дає 3/4 всієї промислової продукції Уругваю, Буенос-Айрес — 2/3 продукції Аргентини, Ліма — понад 1/2 товарів Перу.

Сільські поселення. Сільські поселення бувають трьох основних форм: *групової, розсіяної (фермерської), кочової*. Для першої форми характерні великі села у поєднанні з хуторами. Вони існують, зокрема, у країнах Європи, Африки, а також Японії, Китаї. При розсіяній (фермерській) формі поселень, що типова для США, Канади, Австралії, люди володіють великими наділами землі й живуть на значній відстані один від одного. Кочова форма сільських поселень характерна для Монголії, Саудівської Аравії, Ірану, племен Тропічної Африки та Амазонії.

В останні роки в умовах науково-технічного прогресу в розвинених державах змінюються функції сільських поселень. Для них притаманним стає явище *р у р б а н і з а ц і ї* (з англ. — *сільський* та лат. — *міський*) — процес поширення міського способу життя на селі. При цьому в село переносяться міські галузі господарської діяльності: сфера послуг та промисловість. У селі зростає кількість котеджів міських жителів. Найбільш рурбанізованою є місцевість навколо Парижа. Тут проживає понад 400 тис. селян, з яких лише 15 % працюють у сільському господарстві, інші працюють у столиці або передмістях чи обслуговують туристів. Отже, розселення є складною системою розміщення людей по території, вона склалася історично і постійно змінюється.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Розміщення населення на території та розподіл його за різними типами поселень називають розселенням. Середня густина населення у світі становить 48 чол./км², в Україні — 76 чол./км². Але населення розміщене вкрай нерівномірно. Це зумовлене природними, історичними, демографічними та економічними причинами. У світі є три ареали найбільшої густоти населення: Південна і Східна Азія, Західна й Центральна Європа, схід Північної Америки. Найбільшими країнами за кількістю жителів є Китай (1,33 млрд чол.), Індія (1,2 млрд чол.) та США (307,9 млн чол.).
- Розрізняють два типи поселень: міські та сільські. Вони відрізняються характером зайнятості та кількістю населення. У містах сьогодні проживає 51 % населення світу. Головними видами діяльності людей у містах є промисловість та сфера послуг. За функціями міста бувають багатофункціональними і вузькоспеціалізованими. За людністю виділяють міста: малі, середні, великі, дуже великі, міста-мільйонники та мультимільйонники. Найбільшим містом світу є столиця Мексики — Мехіко (19,7 млн чол.).
- Всесвітнім явищем став процес урбанізації. Характерними його рисами є зростання частки міського населення, прискорений розвиток великих міст, перехід до міських агломерацій. Найбільшою за кількістю населення є Токійсько-Йокогамська агломерація (35,7 млн чол.). Міські агломерації, зростаючись між собою, утворюють мегаполіси. Такі мегаполіси сформувалися в США, Японії, Західній Європі. Урбанізація має певні відмінності в країнах різних типів. Для розвинених країн характерні високий рівень та низькі темпи урбанізації, субурбанізація — вплив міського населення у передмістя. В країнах, що розвиваються, рівень урбанізації середній або низький, а темпи урбанізації дуже високі. Це призводить до хибної урбанізації.
- У селах проживає 49 % населення. Там люди здебільшого працюють у сільському господарстві. Основні форми сільського розселення — групова, розсіяна (фермерська), кочова. В наш час у розвинених країнах поширюються нехарактерні види діяльності сільського населення — сфера послуг та промисловість. Це явище має назву «рурбанізація».

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке густина населення? Якими чинниками викликана її неоднорідність?
2. Назвіть три ареали найбільшої густоти населення у світі та поясніть причини їх формування.
3. Якими ознаками відрізняється міське поселення від сільського?
4. Що таке урбанізація? Які вона має загальні риси у всіх країнах світу?
5. Дайте визначення поняттям «субурбанізація», «рурбанізація», «хибна урбанізація». Для яких типів країн та чому характерні ці явища?
6. Поміркуйте, урбанізація є позитивним чи негативним явищем для людської цивілізації?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Щорічно у світі народжується близько 140 млн чол., що майже дорівнює населенню такої країни, як Росія. Щодоби з'являється на світ 250 тис. новонароджених. Це трохи менше від населення Ісландії і дорівнює кількості жителів таких міст України, як Кременчук, Рівне, Чернівці або Хмельницький. Щохвилини на Землі народжується 175 дітей, а щосекунди — троє.
- Вчені обчислили, що теоретично кожна жінка може за своє життя народити до 35 дітей, якщо не буде близнят. Проте таке трапляється дуже рідко. Але відомий випадок, коли одна з громадянок Чилі мала 55 дітей. Щоправда, у неї завжди були двійні та трійні. Ймовірно, її можна вважати найбільш багатодітною матір'ю у світі.
- У зв'язку зі стрімким зростанням населення в країнах, що розвиваються, у 1957 р. було створено Міжнародну федерацію планування сім'ї. Проте її програми не були успішними, бо мали занадто декларативний характер. Російський демограф В. Борисов розрахував рівень народжуваності, який забезпечував би просте відтворення населення і нульовий природний приріст. На кожну подружню пару має припадати 2,6 дитини: дві — на заміну батькам, а 0,6 — для компенсації бездітної частини населення або нещасних випадків. При цьому розподіл сімей за кількістю дітей має бути таким: 4 % — бездітні, 10 % — з однією дитиною, 35 % — з двома дітьми, ще 35 % — із трьома, 14 % — з чотирма й 2 % — з п'ятьма та більшою кількістю дітей. Тобто навіть для простого відтворення необхідно, щоб сім'ї з трьома та більшою кількістю дітей становили понад половину загальної кількості родин.
- Найбільшу в світі густоту населення й одночасно найвищий рівень урбанізації мають країни-карлики. У Монако — цій європейській мікро-державі на березі Середземного моря — густина населення сягає майже 16,5 тис. чол./км². Рівень урбанізації тут становить 100 %, адже площа території лише 1,95 км² і складається з чотирьох міст, що злилися: Монако, Монте-Карло, Ла-Кондамін та Фонв'ель. Другим таким унікалом є азіатська країна-карлик Сінгапур, назва якої перекладається з санскриту як «місто лева». При рівні урбанізації 100 % середня густина населення тут становить майже 6,5 тис. чол./км². Третьою за густотою населення державою є Мальта у Середземному морі — майже 1,3 тис. чол./км². Але рівень урбанізації Мальти становить 89 %.

Практична робота 1

Порівняльна оцінка трудових ресурсів і зайнятості населення в основних сферах господарства країн та регіонів світу

Мета: порівняти вікову структуру населення, забезпеченість трудовими ресурсами, рівень безробіття та зайнятість населення в основних сферах господарства країн з різних регіонів світу. Виявити закономірності прояву даних показників у країнах з різним рівнем економічного розвитку.

Використання карт: політична карта світу, трудові ресурси світу.

Завдання: на основі аналізу карти трудових ресурсів світу і тексту підручника заповнити таблицю та здійснити розрахунки відповідних статистичних показників. У висновку порівняти ступінь залучення трудових ресурсів у різні сфери господарства залежно від рівня економічного розвитку держави. Визначити місце України за даними показниками.

Забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства

Назви країн	Кількість населення, млн. чол.	Тип відтворення населення	Вікова структура (%)			Трудові ресурси		Рівень безробіття		Зайнятість у сферах господарства (%)			Рівень кваліфікації
			діти	працездатні	літні люди	у %	у млн. чол.	у %	у млн. чол.	промисловість	сільське господарство	сфера послуг	
Велика Британія													
Іспанія													
Україна													
Росія													
Японія													
Індія													
Китай													
США													
Канада													
Мексика													
Бразилія													
Аргентина													
Конго (ДРК)													
Південна Африка													
Австралія													

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «НАСЕЛЕННЯ СВІТУ»

I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

- «Демографічний вибух» у ХХ ст. відбувся у:
а) високорозвинених країнах;
б) країнах, що розвиваються;
в) в усіх країнах світу.
- Причиною «демографічного вибуху» у ХХ ст. вважають:
а) стрімке зниження рівня смертності у країнах, що розвиваються;
б) зростання у світі кількості міст;
в) високий рівень розвитку промисловості у високорозвинених країнах.
- Виберіть країни, яким притаманний перший тип відтворення населення:
а) Україна; б) США; в) Єгипет; г) Китай;
г) Японія; д) Франція; е) Індія.
- Які причини викликали міграції населення з країн Середземномор'я до високорозвинених країн Західної Європи після Другої світової війни?
а) національні; б) економічні; в) релігійні;
г) політичні; г) екологічні.
- Яку частину трудових ресурсів вважають економічно активним населенням:
а) яка реально працює у галузях промисловості;
б) яка реально задіяна у виробництві;
в) всі трудові ресурси.
- Які з названих країн є багатонаціональними:
а) Індія; б) Канада; в) Японія;
г) Китай; г) Україна; д) Саудівська Аравія;
е) Алжир; е) США; ж) Південна Африка;
з) Німеччина.
- Яка з мовних родин є найбільшою у світі:
а) китайсько-тибетська; б) індоєвропейська;
в) уральська; г) алтайська.
- Виберіть з переліку релігій ті, що є світовими:
а) індуїзм; б) іудаїзм; в) мусульманство;
г) конфуціанство; г) християнство; д) синтоїзм;
е) буддизм.
- Знайдіть ареали найбільшої густоти населення у світі:
а) Північна Африка; б) Західна і Центральна Європа;
в) Південно-Східна Австралія; г) Південна та Східна Азія;
г) схід Південної Америки; д) схід Північної Америки.
- За якою основною ознакою міське поселення відрізняють від сільського:
а) кількість населення;
б) характер будівель;
в) характер зайнятості населення;
г) розгалужена соціальна інфраструктура;
г) екологічний стан середовища.
- Найбільшою формою розселення вважають:
а) місто-мільйонер; б) місто-мультимільйонер;
в) міську агломерацію; г) мегаполіс.

12. Виберіть з наведених країни з високим рівнем урбанізації:
а) Японія;	б) Україна;	в) Сомалі;
г) Індія;	д) США;	е) Ефіопія;
ж) Індонезія;	з) Велика Британія.	

II рівень. Самостійні та практичні роботи

- Дайте визначення понять: «демографічний вибух», «демографічна політика», «сальдо міграцій», «урбанізація», «субурбанізація», «мегаполіс».
- Які релігії сповідує населення країн, зазначених у таблиці? (у відповідному місці поставте знак «+»)

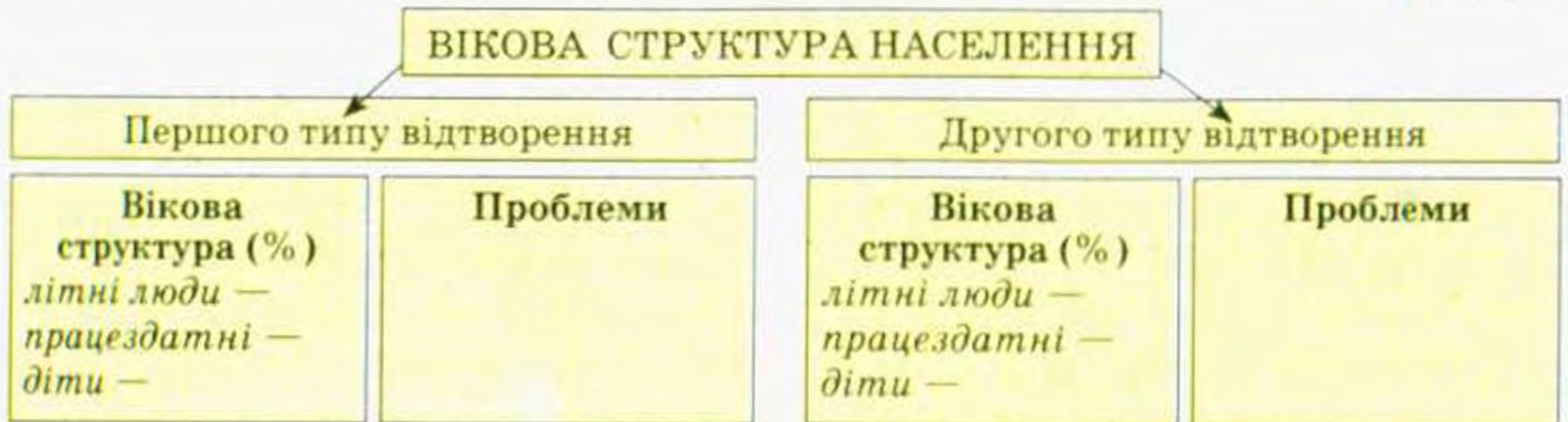
Зразок

Світові та національні релігії

Назви країн	Релігії							
	Світові				Національні			
	Християнство: а) католицизм б) протестантизм в) православ'я	Мусульманство (іслам)	Буддизм	Іудаїзм	Індуїзм	Конфуціанство	Синтоїзм	
США								
Україна								
Саудівська Аравія								
Китай								
Туреччина								
Італія								
Індія								
Ізраїль								
Японія								
Іран								
Велика Британія								

3. Доповніть схему «Вікова структура населення».

Зразок

4. Запишіть у таблицю приклади різних за національним складом країн.

Зразок

Національний склад країн

Однонаціональні країни	Двонаціональні країни	Багатонаціональні країни

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

- Порівняйте забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства в різних регіонах світу. Для виконання роботи використовуйте статистичні дані таблиць додатків ...

Зразок

Забезпеченість трудовими ресурсами і зайнятість населення в основних сферах господарства

Назви регіонів	Кількість населення, млн. чол.	Тип відтворення населення	Вікова структура (%)			Трудові ресурси		Економічно активне населення		Зайнятість у сферах господарства (%)			Рівень кваліфікації
			діти	працездатні	літні люди	у %	у млн. чол.	у %	у млн. чол.	промисловість	сільське господарство	сфера послуг	
Європа													
Азія													
Африка													
Північна Америка													
Латинська Америка													
Австралія і Океанія													

- Заповніть узагальнюючу таблицю. Виявіть проблеми, що пов'язані з названими явищами та запропонуйте можливі шляхи їх подолання.

Зразок

Основні демографічні процеси та явища розвитку населення і пов'язані з ними проблеми

Основні процеси та явища	Регіони прояву	Головні причини явища	Проблеми, пов'язані з даним явищем	Можливі шляхи подолання

Теми для самостійної підготовки доповідей

- Прогнози щодо динаміки кількості населення світу.
- Особливості демографічної політики азіатських країн (Японія, Китай, Індія, В'єтнам).
- Демографічна політика у країнах Європи та її особливості в Україні.
- Міграційна політика та міграційні служби різних країн світу.
- Матеріальна та духовна культура найбільших народів.
- Гіпотези про виникнення та розселення людей на Землі.
- Сучасні проблеми найбільших міст світу.
- Хмарочоси у сучасній архітектурі міст.
- Субурбанізація та рурбанізація у розвинених країнах.
- Хибна урбанізація у країнах, що розвиваються, та її проблеми.

Тема 3

ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- новими поняттями: «навколишнє географічне середовище», «природокористування», «моніторинг», «геоекологія», «природо-ресурсний потенціал», «ресурсозабезпеченість»;
- закономірностями розміщення природних ресурсів світу;
- географією світових природних ресурсів: мінеральних, земельних, лісових, водних, рекреаційних; ресурсами Світового океану;
- сучасними проблемами використання ресурсів природи;

НАВЧИТЕСЯ:

- розраховувати ресурсозабезпеченість світу різними видами природних ресурсів;
- порівнювати співвідношення ресурсозабезпеченості в окремих регіонах та країнах світу;
- аналізувати картографічні та статистичні матеріали з метою виявлення закономірностей розміщення різних видів природних ресурсів і обчислення ресурсозабезпеченості.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Географія за період свого двохтисячолітнього розвитку нагромадила величезний обсяг інформації про природні умови й природні ресурси світу, ступінь їх освоєння та використання. Важко собі уявити, що лише за один рік із надр Землі вилучається така кількість корисних копалин, що нею можна було б заповнити потяг, у 20 разів довший від земного екватора. Щорічно в повітря потрапляє понад 1 млрд т отруйних речовин. Постійно скорочуються орні землі та лісові масиви і водночас зростають території пустель та напівпустель. За останніх 150 років площа лісів планети зменшилася майже вдвічі, а пустель зросла на 15 %. Половина річкових та озерних вод після використання у виробництві повертається назад у вигляді вкрай забруднених стічних вод. А понад 20 % площі Світового океану вкрито загрозливою для існування водних організмів нафтовою плівкою. Природне середовище, його склад, розвиток, роль у житті людини стали предметом особливої уваги дослідників з 50-х рр. ХХ ст. Це пов'язане з появою і загостренням глобальних проблем людства. Нині з'являються протилежні погляди на значення навколишнього середовища для розвитку людської цивілізації. Так, деякі вчені схильні значно перебільшувати роль природних умов і природних ресурсів для існування

суспільства. Інші, навпаки, недооцінюють їх. Але незаперечним лишається той факт, що природні умови та ресурси є вирішальним чинником для проживання людей та розвитку господарства.

§ 10. ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Поняття про навколишнє (географічне) середовище. Природа є джерелом нашого існування. Потреби в продуктах харчування, воді, одязі, житлі, фізичному і духовному розвитку людина задовольняє за рахунок різноманітних природних багатств. Слід розрізнити поняття «природа» і «природне середовище». Так, під природою розуміють увесь світ. Частину природи, яку вивчає фізична географія, називають географічною оболонкою.

Внаслідок тривалого еволюційного розвитку природа під впливом господарської діяльності людини зазнала істотних змін. Саме ту частину природи, з якою взаємодіє людське суспільство, називають навколишнім (географічним) середовищем (схема 26). У наш час воно охоплює понад 60 % площі суходолу, з них 1/3 зазнала докорінних змін.

Глобальні екологічні проблеми. Внаслідок взаємодії природи і господарської діяльності людини між ними виник своєрідний «обмін речовин».

З одного боку, з природи людина вилучає дедалі більше ресурсів. Лише протягом року з надр Землі видобувають понад 120 млрд т мінеральної сировини. 11 % земельного фонду планети становлять орні землі. Багато прісної води використовує людина у своїй господарській діяльності. До того ж стрімко скорочується лісовий фонд планети. Дедалі більше природних ресурсів Світового океану залучається для потреб людства.

Схема 26. Взаємодія природи і суспільства

З іншого боку, відходи використаних у господарстві ресурсів потрапляють у навколишнє середовище. Так, 95 % мінеральної сировини йдуть у відвали і лише 5 % реально використовуються у виробництві. Щороку внаслідок усіх видів господарської діяльності (автотранспорт, електроенергетика та інші) в повітря надходить значно більше вуглекислого газу, ніж його здатна поглинути рослинність планети. Близько 90 % пестицидів та гербіцидів, які розсіюються на полях, забруднюють ґрунти та ґрунтові води, що стікають у водойми.

Наслідком такого колообігу речовин між природою і людиною є поява і загострення *глобальних екологічних проблем*. Екологічними вважають комплексні проблеми, що виникли в результаті взаємодії людини з географічним середовищем. Найактуальніші з них — забруднення навколишнього середовища, скорочення ріллі, виснаження мінеральних ресурсів та енергетична проблема (її екологічні аспекти).

Вивченням динаміки розвитку глобальних екологічних проблем займається наука *геоекологія*, яка виникла наприкінці ХХ ст. Її поява пов'язана з посиленням тиску людини на природу, що загрожує існуванню

самого людства. Основним методом геоекології є *моніторинг* (з лат. — *нагадувач, наглядач*) — система спостережень і контролю за станом природного середовища та змінами, що відбуваються в ньому під впливом господарської діяльності людини. Моніторинг передбачає спостереження, оцінку і прогнозування стану навколишнього середовища. Він здійснюється на локальному, регіональному та глобальному (біосферному) рівнях.

Назвіть територій, які, на ваш погляд, можна віднести до комфортних, дискомфортних та екстремальних для проживання. Поясніть, що впливає на якість цих територій.

Оцінкою якості навколишнього середовища

стосовно життя людини займається *медична географія*. Вона поділяє умови існування на комфортні, дискомфортні та екстремальні. Комфортними вважаються умови, за яких здоров'ю людини нічого не загрожує. Дискомфортні умови призводять до відхилень від норми фізіологічного стану людського організму і спричиняють різні захворювання. Перебування людини в екстремальних умовах загрожує її життю і здоров'ю. Екстремальними для проживання визнано території із суворими кліматичними умовами, високогірні області, а також райони екологічного лиха.

Природокористування та його види. Людська діяльність по-різному впливає на навколишній світ. Систему заходів, спрямованих суспільством на вивчення, освоєння, охорону та перетворення географічного середовища, називають *природокористуванням*. Воно може бути раціональним і нераціональним.

Раціональним вважають таке природокористування, коли обсяги залучення природних багатств компенсуються заходами щодо їх відновлення та охорони. При *нераціональному* природокористуванні значно переважає антропогенний вплив на природні комплекси, що призводить до екологічної кризи. Крайнім проявом нераціонального природокористування є *хижацьке*, за умов якого знищуються окремі види ресурсів або

Схема 27. Класифікація природних ресурсів

природні комплекси. Так, зокрема, сталося з деякими тваринами й рослинами. Зовсім зникли морська корова, тур, тарпан, на межі вимирання опинилися морські ссавці, людиноподібні мавпи, великі хижаки з родини котячих, носороги тощо.

Природоресурсний потенціал світу. *Природоресурсний потенціал* — це сукупність природних ресурсів певної території: світу, регіону, країни або її частини. У зв'язку з поширенням негативних наслідків екологічних проблем виникає необхідність раціонального використання природних ресурсів. До них належить сукупність компонентів навколишнього середовища, що їх люди можуть безпосередньо використовувати у господарстві.

Географія природних ресурсів вивчає розміщення і структуру окремих видів ресурсів, дає їм економічну оцінку, визначає ресурсозабезпеченість, а також розглядає питання їх відтворення, раціонального використання та охорони.

Природні ресурси можна класифікувати за характером відновлення і за належністю до компонентів природи. За характером відновлення розрізняють *вичерпні* (запаси яких обмежені) та *невичерпні* (що кількісно є безмежними) природні ресурси (схема 27).

Вичерпні ресурси бувають *невідновними* (мінеральні ресурси та зниклі види рослин і тварин); *відносно відновними*, тобто такими, що відновлюються дуже повільно (земельні), та *відновними* (біологічні). Невичерпні ресурси поділяють на *відносно невичерпні*, кількість яких залишається незмінною, але якість значно погіршується (водні ресурси

Вітрова електростанція. Данія

та атмосферне повітря), та *справді невичерпні*, на кількість та якість яких людина не здатна вплинути (агрокліматичні, енергія Сонця, вітру, хвиль, течій, припливів).

За належністю до компонентів природи розрізняють такі основні види ресурсів: *мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні* та ін. Систематизація даних про різні види природних ресурсів завершується складанням відповідних *кадастрів* (реєстрів). Наприклад, існують земельний, лісовий, водний кадастри. Вони є основою для економічної оцінки природоресурсного потенціалу певної території.

Природні ресурси розміщені на планеті нерівномірно. Забезпеченість ними залежить від запасів, обсягів і темпів їх використання. Для того, щоб можна було визначати, на скільки років вистачить тих чи інших видів природних ресурсів, введено поняття *ресурсозабезпеченості*. Ресурсозабезпеченість, тобто відношення між відомими запасами природних ресурсів і розмірами їх використання, розраховують за формулою:

$$\text{Ресурсозабезпеченість} = \frac{\text{Запаси ресурсу}}{\text{Обсяги використання}}$$

Таким чином, або підраховують кількість років, на яку вистачить даного виду ресурсу, або оцінюють запаси цього ресурсу з розрахунку на душу населення.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Зі зростанням чисельності населення та розвитком господарства площа навколишнього (географічного) середовища постійно розширюється. Людина залучає у виробництво дедалі більше природних ресурсів. Водночас збільшується негативний вплив на природу. Внаслідок цього виникли та загострилися глобальні екологічні проблеми. Загалом у світі переважає нераціональне природокористування.
- Економічна оцінка природних багатств певної території є основою для визначення її природоресурсного потенціалу. Природні ресурси класифікують за різними ознаками, зокрема за характером відновлення та належністю до компонентів природи. За характером відновлення вони поділяються на вичерпні та невичерпні. За належністю до компонентів природи — на мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні тощо. Для розрахунку запасів різних видів природних ресурсів застосовують поняття «ресурсозабезпеченість», що залежить від загального обсягу наявних ресурсів і темпів їх використання.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Поясни різницю між поняттями «природа» та «навколишнє (географічне) середовище».
2. Назвіть глобальні екологічні проблеми. Поясни, з яких причин вони виникли.
3. Що таке природокористування? Наведіть приклади раціонального та нераціонального природокористування.
4. Що таке природоресурсний потенціал території? Для чого дають його оцінку?
5. За якими ознаками класифікують природні ресурси?
6. Що таке ресурсозабезпеченість?

§ 11. СВІТОВІ МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ

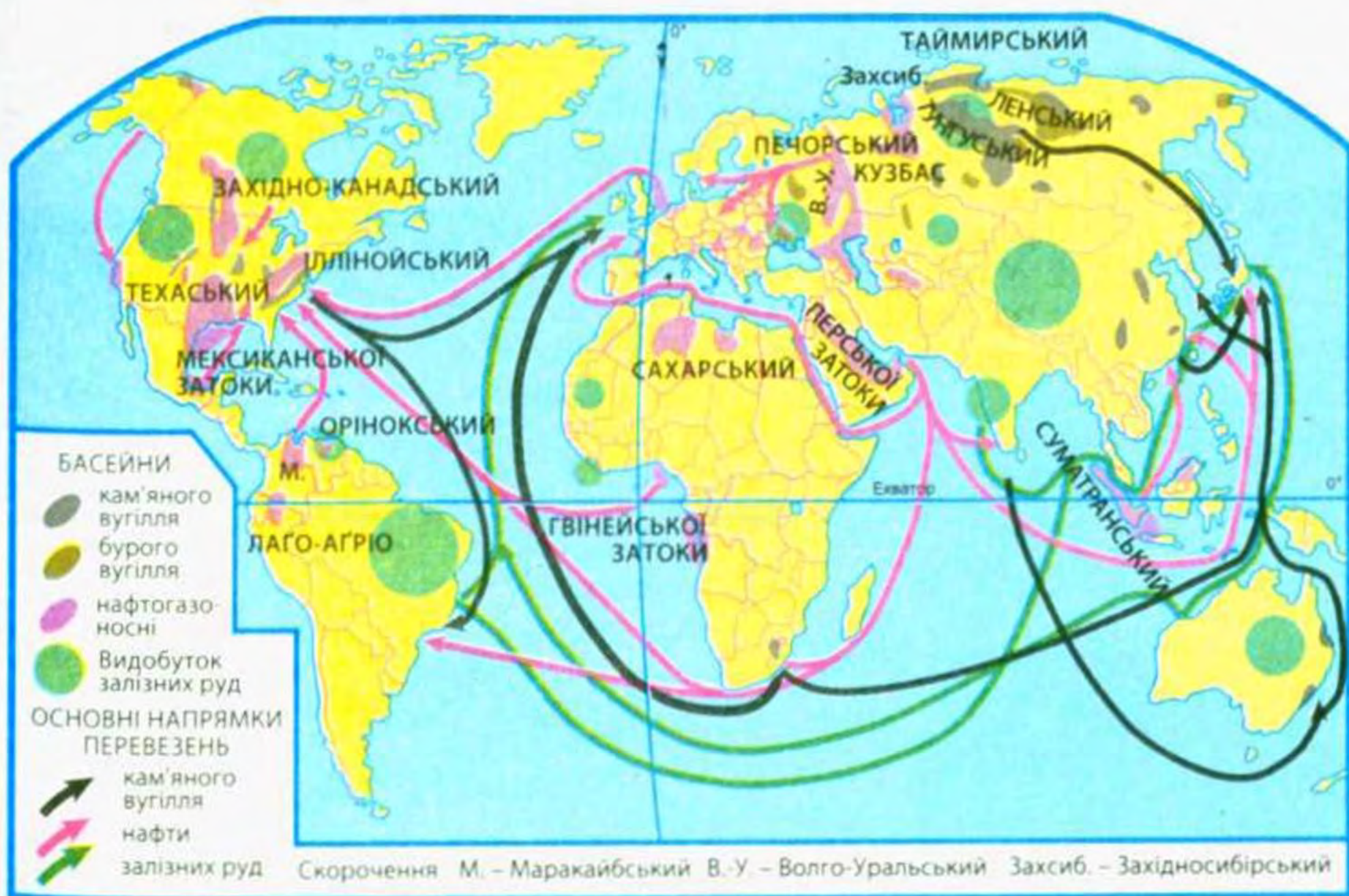
Використання мінеральних ресурсів. Мінеральні ресурси є основою для розвитку головної сфери матеріального виробництва — промисловості. Більшість їх видів належить до вичерпних та невідновних.

Протягом тривалого періоду, від епохи середньовіччя до промислових революцій XVIII–XIX ст., основу мінерально-сировинної бази людства становили переважно руди металів, а саме: мідь, золото, залізо, срібло, олово, свинець, ртуть. Крім того, досить великий попит був на виробне та коштовне каміння. З середини XX ст. у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу мінерально-сировинна база значно розширилася. Символами нашого часу стали алюміній, титан, кобальт, берилій, літій та інші речовини, без яких неможливо уявити розвиток найсучасніших виробництв.

Сьогодні використовують понад 200 видів мінеральної сировини, в тому числі в Україні — близько 50. За господарським призначенням корисні копалини поділяють на *паливно-енергетичні, руди металів, хімічні, технічну та будівельну сировину*. За походженням вони бувають магматичними, осадовими та метаморфічними, тому їх розміщення тісно пов'язане з будовою земної кори.

Закономірності поширення мінеральних ресурсів. До щитів давніх платформ приурочені родовища гірських порід переважно магматичного

Наведіть приклади різних за походженням та господарським використанням корисних копалин.

Картосхема 2. Мінеральні ресурси світу

Вугільний кар'єр

походження: залізні руди, руди деяких кольорових металів, алмази, граніт. У чохлах давніх та молодих платформ є великі запаси порід осадового походження: нафти, природного газу, вугілля, кухонної та калійної солей тощо. У поясах складчастості містяться запаси мінеральних ресурсів переважно магматичного походження: руди більшості кольорових металів, самородна сірка. В передгірних прогинах у шарах осадових порід знаходять нафту, природний газ, солі.

Паливні ресурси світу. Основними паливними ресурсами світу є нафта, природний газ та кам'яне вугілля. Їх запаси розміщені нерівномірно (*картосхема 2*).

Розвідані запаси *нафти* і *природного газу* в світі постійно зростають в резуль-

таті пошуку й освоєння нових родовищ. Особливо це стосується дна Світового океану. Серед багатьох тисяч нафтогазоносних районів вирізняються родовища-велетні. Їх відомо близько 50. У кожному з них запаси нафти оцінюються величиною від 500 млн т і вище, а запаси природного газу — понад 1 трлн т. Майже половина родовищ-велетнів сконцентрована в країнах Близького та Середнього Сходу. Найбільші поклади нафти й природного газу зосереджені в країнах Перської затоки, Росії, США, країнах Латинської Америки (Венесуела, Мексика, Еквадор), Північної Африки (Алжир, Лівія), Екваторіальної Африки (Нігерія, Габон), Південно-Східної Азії (Бруней, Індонезія).

Нині розвідані запаси *вугілля* не перевищують 10 % від загальних. Видобувають як кам'яне вугілля, на яке припадає 60 % вугільних ресурсів світу, так і буре вугілля. Найбагатшими на вугілля регіонами світу є Азія (54 %), Північна Америка (28 %) та Європа (9 %). Більшість вугільних басейнів знаходиться на території Росії, США та Китаю, на які припадає близько 80 % загальнопланетарних запасів.

З розвитком атомної енергетики зростає значення *уранових руд*. Їх потенційні ресурси оцінюються в 10 млн т. Однак економічно доцільним вважається розроблення родовищ, у яких вміст урану становить не менше 0,1 %. За оцінкою Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ) розвідані запаси урану на початок ХХІ ст. дорівнюють близько 2 млн т. До першої п'ятірки країн щодо запасів уранових руд входять Австралія, Південна Африка, Нігер, Бразилія і Канада.

Рудні ресурси світу. За призначенням рудні ресурси поділяють на ті, що є сировиною для чорної металургії (залізні й марганцеві), кольорової

Користуючись картосхемою 2, назвіть найбільші нафтогазоносні та вугільні басейни світу. Поясніть закономірності їх поширення.

На основі аналізу картосхеми та карти атласу назвіть країни, в яких знаходяться найбільші родовища руд металів. Визначте закономірності їх залягання.

металургії (алюмінієві, мідні, поліметалеві, олов'яні та інші), та благородні метали (золото, срібло, платина). Найбільші у світі запаси *залізних і марганцевих руд* сконцентровані у Бразилії, Австралії, Південній Африці, Казахстані, Україні, Росії. Руди кольорових металів залягають у надрах землі своєрідними поясами. Так, *мідні та поліметалеві руди* знаходять у складчастих поясах Кордильєр-Анд та Альпійсько-Гімалайському поясі, *олов'яні руди* — у Тихоокеанському поясі. *Алюмінієві руди* формуються в корі вивітрювання. Освоєними районами їх поширення є північ Австралії, країни Гвінейської затоки, Карибського басейну, Середземномор'я.

Нерудні ресурси світу. Запаси нерудної сировини розміщені вкрай нерівномірно. Так, понад 80 % покладів *фосфоритів* припадають на Росію, США, Казахстан, Марокко. 3/4 усіх *калійних солей* світу видобувають Росія, Канада, Німеччина та Білорусь, найбільше *алмазів* — країни Південної Африки, Австралії та Росії.

Проблеми використання мінеральних ресурсів. Головною проблемою видобутку мінеральних ресурсів є виснаження їх родовищ. Так, за оцінками фахівців розвіданих запасів кам'яного вугілля вистачить на 200 років, нафти і природного газу — всього на 100, а окремих руд кольорових металів — менш ніж на 50 років. Сьогодні на межі повного вичерпання опинилися руди срібла та деяких рідкісноземельних металів. Існують два шляхи освоєння нових запасів корисних копалин. Перший пов'язаний з комплексним використанням сировини старих родовищ, переходом до видобування глибших та незручних для розробки шарів. Другий шлях — пошук та освоєння нових басейнів. Проте на суходолі такі можливості вже обмежені. Тому значну частину мінеральної сировини людина добуває з дна Океану. Так, нині близько 50 % нафти видобувають із шельфових родовищ. Найбільш реальними способами подолання мінерально-сировинної проблеми є її економне використання, зменшення енерго- та матеріаломісткості виробництва, комплексне використання сировини, пошуки матеріалів-замінників, залучення вторинних ресурсів тощо.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Мінеральні ресурси залягають у надрах землі дуже нерівномірно і залежать від геологічної будови земної кори.
- Головними паливними ресурсами світу є нафта, природний газ, вугілля. Зростає значення уранових руд для потреб енергетики. До рудних ресурсів належить мінеральна сировина, з якої виплавляють чорні та кольорові метали. Серед нерудної сировини найбільше значення мають фосфорити, кухонна та калійна солі, алмази.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які ресурси називають мінеральними?
2. Чому мінеральні ресурси поширені на планеті нерівномірно?
3. Назвіть країни, що мають найбільші у світі поклади нафти, природного газу, кам'яного вугілля, залізних руд, руд кольорових металів. Поясніть причини їх високої забезпеченості цими видами сировини.
4. Які існують проблеми використання мінеральних ресурсів? Які є можливі шляхи їх подолання?

§ 12. ВОДНІ, ЗЕМЕЛЬНІ ТА ЛІСОВІ РЕСУРСИ СВІТУ

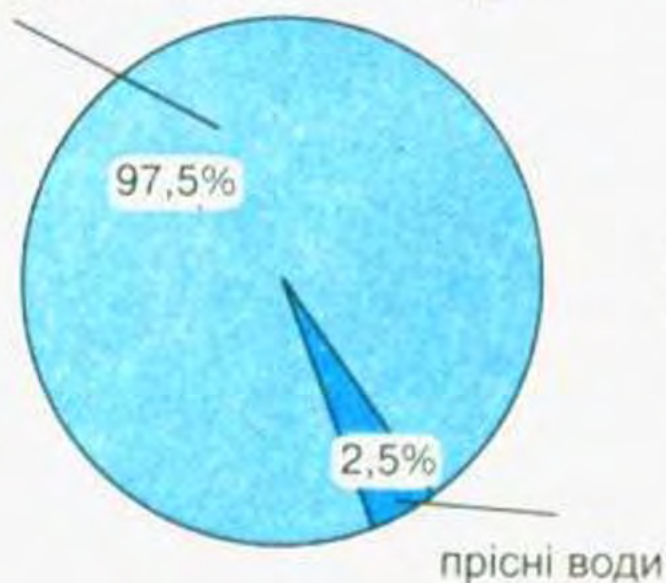
Водні ресурси світу. Нині у світі неухильно зростає рівень споживання води. Лише за останніх 100 років воно збільшилося в 12 разів і дорівнює 5000 км^3 . До останнього часу вода вважалася невичерпним багатством. Але водні ресурси є відносно невичерпними: їх загальна кількість на планеті залишається незмінною, але якість швидко погіршується. Загальний об'єм води на Землі дуже великий — майже $1,4 \text{ млрд км}^3$. З них близько 97,5 % припадає на води Світового океану, солоні озера та мінералізовані підземні води. Прісні води становлять близько 2,5 % об'єму гідросфери (діаграма 5). Але людина може використовувати лише її незначну частину. Недоступними для застосування на сучасному етапі залишаються води льодовиків (69 % прісної води), більшість підземних вод (30 %), боліт, а також вод, що містяться в ґрунті та в живих істотах (діаграма 6). Реально придатними для освоєння визнаються води річок і прісних озер. За показником річкового стоку світовими лідерами постають Азія, Латинська й Північна Америка.

Найбільшими споживачами води є сільське господарство, промисловість, комунальне господарство. Сільське господарство використовує майже 70 % загального споживання води, причому більша частина цього об'єму незворотно втрачається під час зрошення. Промисловість забирає понад $1/5$ води. Найбільш водомісткими галузями є целюлозно-паперова, хімічна і металургійна промисловість.

На планеті гостро постала проблема дефіциту прісної води. Вона спричинена насамперед бурхливим розвитком господарства та постійним збільшенням об'єму стічних вод. Водний дефіцит поки що має регіональний характер. Його особливо відчують регіони з сухим та жарким кліматом. Крім того, $2/3$ населення світу постійно споживає неякісну воду. Існує реальна загроза того, що проблема водного дефіциту переросте в глобальну.

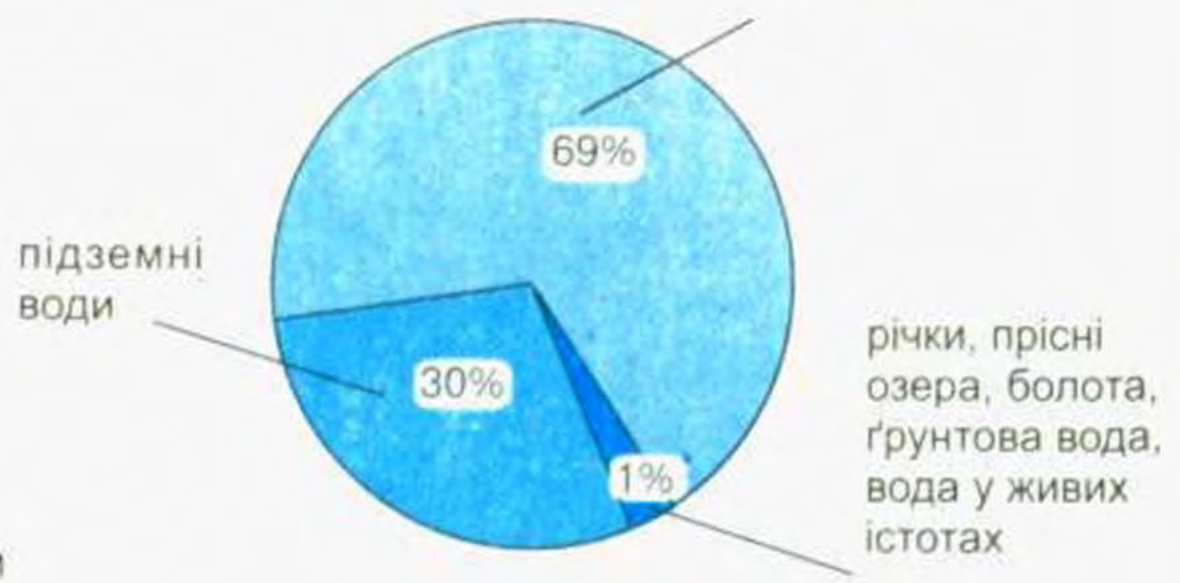
Головний шлях подолання проблеми — зменшення витрат води, особливо у сільському господарстві. Слід також знижувати водомісткість виробництва: запроваджувати маловодні та безводні технології. Одним з дієвих способів подолання регіонального дефіциту води є перерозподіл річкового стоку за допомогою спорудження каналів та водосховищ. Нині у світі побудовано й експлуатується понад 40 тис. водосховищ. Найбільше

води Світового океану, солоні озера та мінералізовані підземні води

Діаграма 5. Запаси води на планеті

льодовики

Діаграма 6. Запаси прісної води

великих за площею водосховищ — у Північній Америці, Азії та Європі. Проте цей шлях має й свої недоліки: застій та цвітіння води, руйнування берегів, затоплення орних земель, підвищення рівня ґрунтових вод тощо.

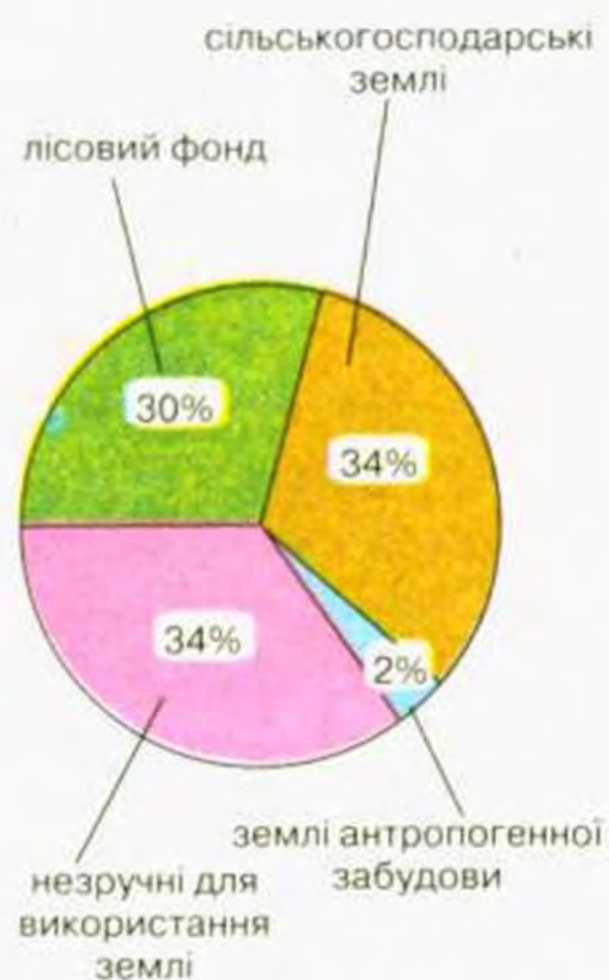
Необхідно широко запроваджувати очисні споруди, хоча їх ефективність залишається невисокою. Здавна у районах з водним дефіцитом застосовували опріснення морської води. Але ці технології дорогі й глобально розв'язати проблему не спроможні. Перспективним шляхом подолання водного дефіциту може бути транспортування айсбергів.

Світові земельні ресурси. Земельні ресурси — це вся земна поверхня, придатна для проживання людини і використання у господарській діяльності. Земельні ресурси утворюють світовий земельний фонд, що становить 134 млн км² (діаграма 7). Найвищий показник земельного фонду мають Євразія й Африка. Однак за площею землі на душу населення лідером є Австралія, тоді як Азія, де проживає майже 2/3 людства, за цим показником посідає останнє місце. Земельні ресурси є основою для забезпечення людства продуктами харчування. Завдяки їх використанню людина одержує майже 98 % продовольства, і лише 2% припадають на біологічні ресурси Світового океану.

Земельні ресурси мають певні особливості: по-перше, їх не можна замінити іншими ресурсами, по-друге, вони розміщені на планеті зонально (відповідно до закону широтної зональності).

Серед сільськогосподарських угідь найважливіше значення мають *орні землі, або рілля* (11 %), та *природні луки і пасовища* (23 %). Найбільшу площу під ріллею мають США, Індія, Росія, Китай, Канада, Казахстан, Україна. Максимально розорані землі в Бангладеш (понад 3/4), а також в Індії, Україні, Данії, Молдові, Угорщині (понад 1/2). Природні луки й пасовища в усіх регіонах світу, за винятком Європи, значно домінують над орними землями. Найбільші їх площі мають Австралія, Китай, США, Казахстан, Бразилія.

Головною проблемою використання земельних ресурсів є стрімке скорочення площі ріллі внаслідок антропогенної забудови: розширення міст, побудови промислових об'єктів, прокладання шляхів сполучення, розроблення корисних копалин кар'єрним способом, створення водосховищ та каналів. Під ці об'єкти вже зайнято близько 2,5 % земельного фонду. Найбільшої шкоди орним землям завдають неправильні методи обробітку: розорювання схилів, недотримання сівозмін, перевищення норм внесення мінеральних добрив. Майже половина зрошуваних земель

Діаграма 7. Структура земельного фонду світу

Порівняйте структуру земельного фонду світу і України. Пригадайте, які проблеми виникають у нашій державі у зв'язку з використанням земельних ресурсів.

охоплена вторинним засоленням та заболочуванням. Ґрунти руйнуються також від прискореної водної та вітрової ерозії внаслідок надмірного випасання худоби, знищення природної рослинності, необґрунтованих методів меліорації. У світі щорічно внаслідок ерозії втрачається 6–7 млн га сільськогосподарських земель. За розрахунками вчених людство вже втратило в минулому 2 млрд га продуктивних земель.

Більшість країн світу спрямовують зусилля на збереження земельного фонду та поліпшення його структури. На міждержавному рівні питання раціонального використання земельних ресурсів координує створена при ООН Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО).

Площу ріллі розширюють шляхом вирубування лісів, зрошення пустель, осушення боліт, розорювання цілинних та перелогових земель. Але ці способи екологічно не виправдані. Доцільніше не залучати нові землі в господарське освоєння, а раціонально використовувати наявний сільськогосподарський фонд. У деяких приморських країнах широко використовується незвичний спосіб розширення суходолу — «наступом» на море. Так, у Нідерландах близько 40 % площі держави становлять *польдери* — землі, відвойовані у моря за допомогою спеціально споруджених дамб та гребель. Японія та Республіка Корея створюють штучні острови з пресованих промислових та побутових відходів, одночасно розв'язуючи проблему їх утилізації.

Лісові ресурси світу. Лісові ресурси є частиною біологічних рослинних ресурсів планети. До лісових ресурсів належать деревина, живиця, гриби, плоди, ягоди, горіхи, промислово-мисливські та лікарські ресурси. Крім того, ліс має ґрунто- і водозахисні, оздоровчі та естетичні властивості. Лісові ресурси характеризуються показниками лісистості, лісового фонду та запасами деревини.

Лісові ресурси є вичерпними, але відновними. Лісовий фонд світу становить майже 30 % площі суходолу. Найвищі показники лісистості має Латинська Америка, найнижчі — Західна Європа та Австралія. Країни з високим показником лісистості розташовані у зонах екваторіального та морського тропічного клімату, а також у помірному поясі. Тому на Землі є два майже однакові за площею пояси лісових масивів: північний і південний. У *північному (помірному) поясі* переважають хвойні породи дерев, на які припадає 2/3 лісових площ. Тут найбільші лісові площі мають Росія, Канада та США. *Південний (екваторіальний і тропічний) пояс* охоплює ліси басейнів Амазонки і Конго, а також острови Південно-Східної Азії, східні райони Китаю та південно-східні частини США. У лісах південного поясу переважають листяні породи, на них припадають 97 % площ.

Лісові площі у світі зменшуються на 0,6 % щороку. Особливо інтенсивно вирубуються вологі екваторіальні ліси. За останніх 50 років їх площа скоротилася вдвічі. Інтенсивно знищують тропічні ліси під ріллю в країнах, що розвиваються. У районах будівництва та промислового освоєння також зникають ліси. Багато деревини йде на потреби целюлозно-паперової та меблевої промисловості. У найбільш розвинених країнах і досі використовують ліс як паливо. Так, за даними ООН, 70 % населення країн, що розвиваються, застосовують дрова для опалення помешкань та приготування їжі. Постійно зростає частка експорту тропічної деревини до розвинених держав світу.

Найефективнішим способом боротьби зі зменшенням площі лісів є лісо-відновлення. Темпи його мають перевищувати швидкість вирубування лісу. Також слід більше уваги приділяти комплексному використанню деревини, тобто зробити виробництво безвідходним. Розпочато наукові роботи щодо пошуків заміників деревини для целюлозно-паперової промисловості.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Важливе значення для розвитку суспільства мають водні, земельні та лісові ресурси. Вони характеризуються нерівномірним поширенням на земній поверхні.
- При величезному об'ємі води на планеті, кількість придатної для використання води неухильно скорочується. У зв'язку зі збільшенням обсягів використання води та її забрудненням загострилася проблема глобального водного дефіциту.
- Найважливішою частиною земельних ресурсів є рілля (орні землі). На них припадає лише 11% площ земельного фонду планети. Площа ріллі постійно скорочується, що загострює продовольчу проблему.
- Лісові ресурси відновні, проте темпи їх використання такі, що запаси деревини скорочуються.
- Усі природні багатства потребують раціонального застосування та охорони.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Поясніть, чому водні ресурси є лише відносно невичерпними.
2. Розкажіть про структуру водних запасів світу. Обґрунтуйте проблему швидко зростаючого водного дефіциту.
3. У чому полягає причина нерівномірності поширення земельних ресурсів на планеті?
4. Які існують проблеми, пов'язані з використанням ґрунтів людиною? Які можливі шляхи їх подолання?
5. У чому ви вбачаєте небезпеку скорочення лісів на Землі?
6. Охарактеризуйте забезпеченість України водними, земельними та лісовими ресурсами.

§ 13. РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ СВІТУ. РЕСУРСИ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

Рекреаційні ресурси світу. *Рекреаційними* називають природні умови, ресурси та суспільні об'єкти, які можуть використовуватися для відпочинку, туризму та охорони здоров'я.

Рекреаційні ресурси поділяють на природно-рекреаційні та культурно-історичні. До *природно-рекреаційних* належать морські й озерні узбережжя, гірські області, території з комфортним температурним режимом. Їх використовують для таких видів туризму: *пляжний* (Лазуровий берег Франції, Італійська Рив'єра, Золоті піски Болгарії, острови Середземного і Карибського морів, Океанії), *зимовий* (Альпи, Скандинавські гори, Карпати, Піренеї, Кордильєри), *екологічний* (відвідування національних парків та неосвоєних територій).

Ресурси Світового океану. З другої половини ХХ ст. значна увага приділяється освоєнню ресурсів Світового океану. Океан багатий на

Пригадайте найбільш важливі рекреаційні райони в Україні. Які там розвинені види туризму?

біологічні, мінеральні та енергетичні ресурси. У морській воді розчинено понад 70 хімічних елементів, за що її називають «рідкою рудою». Використовуючи новітні технології, з води вже вилучають деякі з них, зокрема бром, йод, магній, кухонну сіль тощо.

Біологічні ресурси Світового океану — це морські організми, які використовує людина. В Океані налічується 180 тис. видів тварин і 20 тис. видів рослин. Господарське значення мають риби, морські безхребетні (устриці, краби), морські ссавці (кити, моржі, тюлені) та морські водорості. Поки що вони забезпечують продовольчі потреби людства лише на 2%. Найбільш продуктивною є зона шельфу.

Мінеральні ресурси Світового океану дуже різноманітні. Нині на шельфі океану видобувають нафту, природний газ, кам'яне вугілля, залізні руди, алмази, золото, бурштин тощо. Почалося освоєння ложа океану. Тут виявлено великі запаси залізо-марганцевої сировини, що значно перевищують її запаси на суходолі. Крім основних компонентів, в океанських родовищах міститься понад 20 корисних елементів: нікель, кобальт, мідь, титан, молібден та ін. У США, Японії, Німеччині та інших країнах уже розроблені технології видобування залізо-марганцевих руд з океанічного дна.

Енергетичні ресурси Світового океану невичерпні та різноманітні. Енергія припливів уже використовується у Франції, США, Росії, Японії. Значним резервом є енергія хвиль, морських течій, різниці температур води.

У наш час постає проблема економного використання багатств Світового океану, охорони його ресурсів. Особливо непокоїть світову громадськість нафтове забруднення Океану. Адже достатньо лише 1 грама нафти, щоб знищити життя в 1 м³ води. Для збереження природи Світового океану укладаються міжнародні угоди про охорону вод від забруднення, правила використання біологічних ресурсів, заборону випробувань зброї масового ураження в Океані. Великі надії покладаються на використання в майбутньому справді невичерпних ресурсів: *енергії Сонця, вітру, внутрішнього тепла Землі, космосу.*

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Рекреаційні ресурси використовують з метою відпочинку, туризму та охорони здоров'я. Їх поділяють на природно-рекреаційні та культурно-історичні.
- Ресурси Світового океану мають комплексний характер. Людина використовує морську воду (в якій розчинено багато корисних хімічних речовин), біологічні ресурси (рибу, морських безхребетних, ссавців та водорості), мінеральні ресурси (в наш час уже значно освоєні корисні копалини шельфу), енергетичні ресурси (енергію припливів, морських течій, хвиль, різниці температур).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які ресурси називають рекреаційними? Назвіть найвідоміші у світі та Україні місця пляжного, зимового та екологічного туризму.
2. Назвіть основні групи природних ресурсів Світового океану. Які з них найінтенсивніше використовує людини сьогодні? Які є найбільш перспективними для освоєння у недалекому майбутньому?
3. Які виникли проблеми у зв'язку з використанням ресурсів Світового океану людиною? Які можливі шляхи їх подолання?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Вчені вважають, що першим металом, який став відомий людині, була мідь. На думку археологів використання самородної міді розпочалося ще за кам'яного віку, за 12-11 тис. років до нової ери. Мідний вік починався з Близького Сходу, поступово охоплював Європу, Середню Азію, Закавказзя. Протягом наступних тисячоліть мідь широко застосовувалася для виробництва засобів праці, прикрас та грошей.
- Самородне золото відоме людині з давніх часів. Розробка золотоносних родовищ практикувалася ще в стародавньому Єгипті. Там цей благородний метал обожнювався і символізував культ Сонця. Свідченням цього є знайдена в 1922 р. гробниця фараона Тутанхамона. Лише золота домовина для його мумії важить понад 110 кг.
- Значну роль у розвитку людської цивілізації відіграло залізо. Археологи встановили, що залізний вік тривав близько 3,5 тис. років. Перші спроби плавлення залізних руд та виготовлення виробів із заліза датують 2 тис. до нової ери.
- Запаси алюмінієвих руд — бокситів — були вперше знайдені на початку XIX ст. на півдні Франції, біля містечка Бокс. Звідси й походить їхня назва. Пізніше була розроблена технологія промислового виробництва алюмінію, який у XX ст. завдяки своїм властивостям набув значного поширення в господарстві.
- Головним чинником сучасного процесу опустелювання насамперед є діяльність людини, що порушує рівновагу існування екосистем. Учені підрахували, що загальна площа антропогенних пустель наприкінці XX ст. перевищила 9 млн км², тобто дорівнює територіям таких держав, як США чи Китай. Нині опустелювання загрожує територіям більш як 60 країн світу, це стосується площі близько 40 млн км², що в 4 рази перевищує розміри Канади — другої за площею країни світу.
- Ідея транспортування айсбергів виникла ще на початку XX ст. А в 50-х рр. минулого століття американський океанолог Дж. Айзекс запропонував використовувати для їх буксування, крім потужних морських суден, і попутні холодні течії. Айсберги можуть зберігатися у водах Світового океану кілька років. Тим часом в Океані плаває 9 тис. км³ прісного льоду. Це більше, ніж дає найповноводніша річка світу Амазонка за цілий рік! Саудівська Аравія виступила з ініціативою створення Міжнародної компанії з транспортування айсбергів.

Практична робота 2

Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу (за вибором)

Мета: дати оцінку ресурсозабезпеченості окремих країн та регіонів світу за тематичними картами атласу та статистичними даними. З'ясувати відмінності у забезпеченості різними видами природних ресурсів на прикладі окремих країн світу.

Використання карт: політична карта світу, мінеральні ресурси світу, земельні ресурси світу, водні ресурси світу.

Завдання: визначити рівень забезпеченості окремих країн світу мінеральними (в роках), земельними та водними ресурсами (на душу населення). Заповнити таблицю, використавши для цього наведені статистичні дані, та зробити висновок.

Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості окремих країн

Назва країни	Кількість населення, млн. чол.	Кам'яне вугілля			Залізна руда			Оброблювальні землі		Річковий стік	
		Запаси, млрд т	Видобуток, млн т	Ресурсозабезпеченість, роки	Запаси, млрд т	Видобуток, млн т	Ресурсозабезпеченість, роки	Площа, млн га	Ресурсозабезпеченість, га/чол.	Стік, км ³	Ресурсозабезпеченість, м ³ /чол.
Україна	46	57	87		33	104		34		50	
Росія	141,9	4400	353		24	566		134		4003	
США	307,9	3600	950		5	534		190		1938	
Бразилія	192	12	6		50	162		43		9230	
Китай	1334	1500	1110		22	170		95		2550	
Індія	1200	125	248		20	50		160		1680	

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Під навколишнім географічним середовищем розуміють:
 - a) увесь Всесвіт;
 - б) природу Землі;
 - в) географічну оболонку;
 - г) частину природи, з якою взаємодіє людське суспільство.
2. Співвідношення між відомими запасами природних ресурсів та розмірами їх використання має назву:
 - a) природокористування;
 - б) ресурсозабезпеченість;
 - в) природно-ресурсний потенціал.
3. Вивченням і дослідженням проблем, що виникли внаслідок взаємодії людини і природи, займається наука:
 - a) політична географія;
 - б) медична географія;
 - в) геоecологія;
 - г) біогеографія.
4. Система спостереження і контролю за станом природного середовища та його змінами під впливом господарської діяльності людини — це:
 - a) моніторинг;
 - б) природокористування;
 - в) кадастр.
5. Виберіть з переліку природних ресурсів ті, що відносяться до вичерпних відновних:
 - a) мінеральні;
 - б) лісові;
 - в) кормові;
 - г) земельні;
 - г) рибні;
 - д) водні.
6. Які з названих природних ресурсів є невичерпними:
 - a) агрокліматичні;
 - б) мінеральні;
 - в) атмосферне повітря;
 - г) біологічні;
 - г) енергія вітру;
 - д) земельні.
7. Оберіть країни, які вирізняються значним видобутком нафти на своїй території:
 - a) Росія;
 - б) Україна;
 - в) США;
 - г) Японія;
 - г) Саудівська Аравія;
 - д) Кувейт.
8. До яких тектонічних структур приурочені найбільші родовища залізних руд:
 - a) до поясів складчастості;
 - б) до осадових чохлів платформ;
 - в) до щитів платформ;
 - г) до передгірських крайових прогинів.
9. Найбільшу частку земельного фонду світу складають:
 - a) лісовий фонд;
 - б) рілля;
 - в) луки та пасовища;
 - г) незручні для використання землі;
 - г) антропогенна забудова.
10. Головними споживачами водних ресурсів на сучасному етапі є:
 - a) промисловість;
 - б) сільське господарство;
 - в) транспорт;
 - г) комунальне господарство;
 - г) будівництво.
11. Виберіть країни, на території яких розміщені значні площі тропічних та екваторіальних лісів:
 - a) Росія;
 - б) Бразилія;
 - в) Канада;
 - г) Конго;
 - д) Японія;
 - е) Індонезія;
 - г) Австралія;

12. Визначте види природних ресурсів, на які багатий Світовий океан:
- мінеральні;
 - земельні;
 - біологічні;
 - енергетичні;
 - водні як джерело водопостачання;
 - вода як джерело мінеральної сировини;
 - агрокліматичні;
 - рекреаційні.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

- Дайте визначення понять: «географічне (навколишнє) середовище», «природокористування», «моніторинг», «геоекологія», «природно-ресурсний потенціал», «ресурсозабезпеченість».
- На які види природних ресурсів багаті країни, наведені у таблиці? (у відповідному місці поставте знак «+»)

Зразок

Забезпеченість країн світу різними видами природних ресурсів

Назви країн	Види природних ресурсів							
	Мінеральні ресурси				Інші природні ресурси			
	Нафта і природний газ	Кам'яне вугілля	Залізні руди	Руди кольорових металів	Земельні	Водні	Лісові	Рекреаційні
Україна								
Росія								
Велика Британія								
Китай								
Австралія								
США								
Індія								
Канада								
Японія								
Бразилія								
Південна Африка								
Саудівська Аравія								

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

Заповніть таблицю.

Зразок

Стан використання природних ресурсів світу

Види природних ресурсів	Вичерпність та відновність	Сучасний стан використання	Проблеми використання	Можливі шляхи подолання проблем
Мінеральні ресурси				
Земельні ресурси				
Водні ресурси				
Лісові ресурси				
Ресурси Світового океану				
Енергія Сонця, вітру, припливів, внутрішнього тепла Землі				

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. Взаємодія природи і людини на різних етапах розвитку людства.
2. Природоохоронні території світу: категорії, значення, сучасний стан та перспективи розвитку.
3. Глобальний моніторинг: його види та здійснення у різних типах країн.
4. Предмет дослідження та основні завдання медичної географії в сучасних умовах розвитку суспільства.
5. Перспективи залучення невичерпних ресурсів природи у господарську діяльність.
6. Особливості використання рекреаційного потенціалу різних регіонів світу.
7. Розширення можливостей освоєння ресурсів Світового океану в майбутньому.
8. Міжнародна Червона книга та її роль у збереженні розмаїття органічного світу планети.

СВІТОВЕ

ТЕМА 4 ГОСПОДАРСТВО

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- поняттями: «міжнародний географічний поділ праці», «міжнародна економічна інтеграція», «науково-технічна революція (НТР)»;
- етапами формування світового господарства;
- основними рисами та головними складовими частинами НТР;
- провідними галузями промисловості та сільського господарства світу, розвитком транспортної мережі планети;
- сучасними формами зовнішніх економічних зв'язків;

НАВЧИТЕСЯ:

- визначати вплив НТР на галузеву структуру і територіальну організацію виробництва;
- аналізувати за допомогою картографічних та статистичних матеріалів розміщення провідних галузей промисловості світу;
- характеризувати основні промислові та сільськогосподарські райони світу;
- робити висновки про тенденції розвитку транспорту та напрями зовнішньоекономічних зв'язків.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Чи могли уявити наші предки, що людина житиме в оточенні найновітнішої техніки, яка полегшує її життя? Що замість важкої фізичної праці, маючи потрібний обсяг знань, легко керуватиме роботою машин? Чи міг російський фантаст Олександр Беляєв, вигадуючи дивну історію про голову професора Доуеля, яка жила окремо від тулуба, уявити, що наприкінці ХХ ст. актуальним стане питання про можливість клонування тварин і навіть людини? Хіба не фантастикою є й те, що швидкісні потяги мчать тепер, як літаки, і долають підводні тунелі? Чи не дивовижно, що завдяки космічним супутникам ми можемо на екранах телевізора бачити те, що відбувається за тисячі кілометрів від нас?

Усе, що колись здавалося вигадками, нині стало реальністю. І все це — результати науково-технічного прогресу, який тривав завжди й ніколи не припиниться, поки людина здатна мислити, мріяти. Сьогодні так стрімко відбуваються зміни у виробництві та нашому повсякденному житті, що цей час називають ерою науково-технічної революції. Потік інформації став настільки великим, що впоратися з ним мозок людини не спроможний. Тепер це роблять машини.

Ми живемо також в епоху глобалізації економіки, коли господарська діяльність людини долає кордони. Нині сформувався єдине світове господарство, в якому кожна країна займає своє місце, виробляючи певну продукцію, надаючи певні послуги, залежно від її природних можливостей та історичних традицій. Серед національних господарств країн світу розвивається й економіка нашої держави — України. Вона є невід'ємною частиною світового господарства.

§ 14. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. МІЖНАРОДНИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ

Що таке світове господарство. Важко уявити сучасну країну, яка існувала б у цілковитій ізоляції від інших. Господарство навіть великої за площею країни не в змозі забезпечити себе всіма необхідними засобами виробництва, а населення — всім комплексом товарів народного вжитку. Тому національні господарства сучасних держав тісно пов'язані між собою.

Історично сформована сукупність національних господарств усіх країн світу, пов'язаних між собою економічними та політичними відносинами, становить світове господарство (схема 28).

Спеціалізація та міжнародний поділ праці. Країни мають різні природні умови і неоднаково забезпечені природними ресурсами, населення має різну кваліфікацію. Тому держави спеціалізуються на виробництві лише певних видів продукції та наданні тих чи інших послуг.

Спеціалізація (з лат. — *особливий*) — це переважаючий розвиток тих галузей господарства, для яких на даній території існують найкращі умови, а більша частина продукції яких іде на обмін. Спеціалізація виникає залежно від географічного положення країни, природних умов та ресурсів, соціально-економічних умов: рівня розвитку держави, структури економіки, кваліфікованості трудових ресурсів, історичних традицій.

Унаслідок спеціалізації між країнами виникає своєрідний розподіл обов'язків, тобто поділ праці. З давніх-давен існував поділ праці між членами родини: дітьми і дорослими, жінками і чоловіками, керівниками і підлеглими. На чому він ґрунтувався? Звичайно, на тому, яка робота більше відповідає людям певного віку, соціального статусу чи статі. Між країнами такий поділ праці існує залежно від різних передумов для розвитку їхнього господарства. Він має назву міжнародний географічний поділ праці — процес спеціалізації країн на виробництві певних видів продукції або наданні певних послуг.

У результаті міжнародного географічного поділу праці виникають галузі міжнародної спеціалізації, тобто ті види діяльності у виробничій сфері чи сфері послуг, що переважно зорієнтовані на експорт продукції або обслуговування іноземних громадян і передусім визначають «обличчя» країни у світі.

Щоб виникла така галузь, *по-перше*, держава повинна мати переваги у виробництві певної продукції чи наданні послуг перед іншими (хоча б кількома) країнами. Ці переваги можуть полягати у якості товару чи послуги або ж у їх низькій собівартості. Це, у свою чергу, визначається багатством

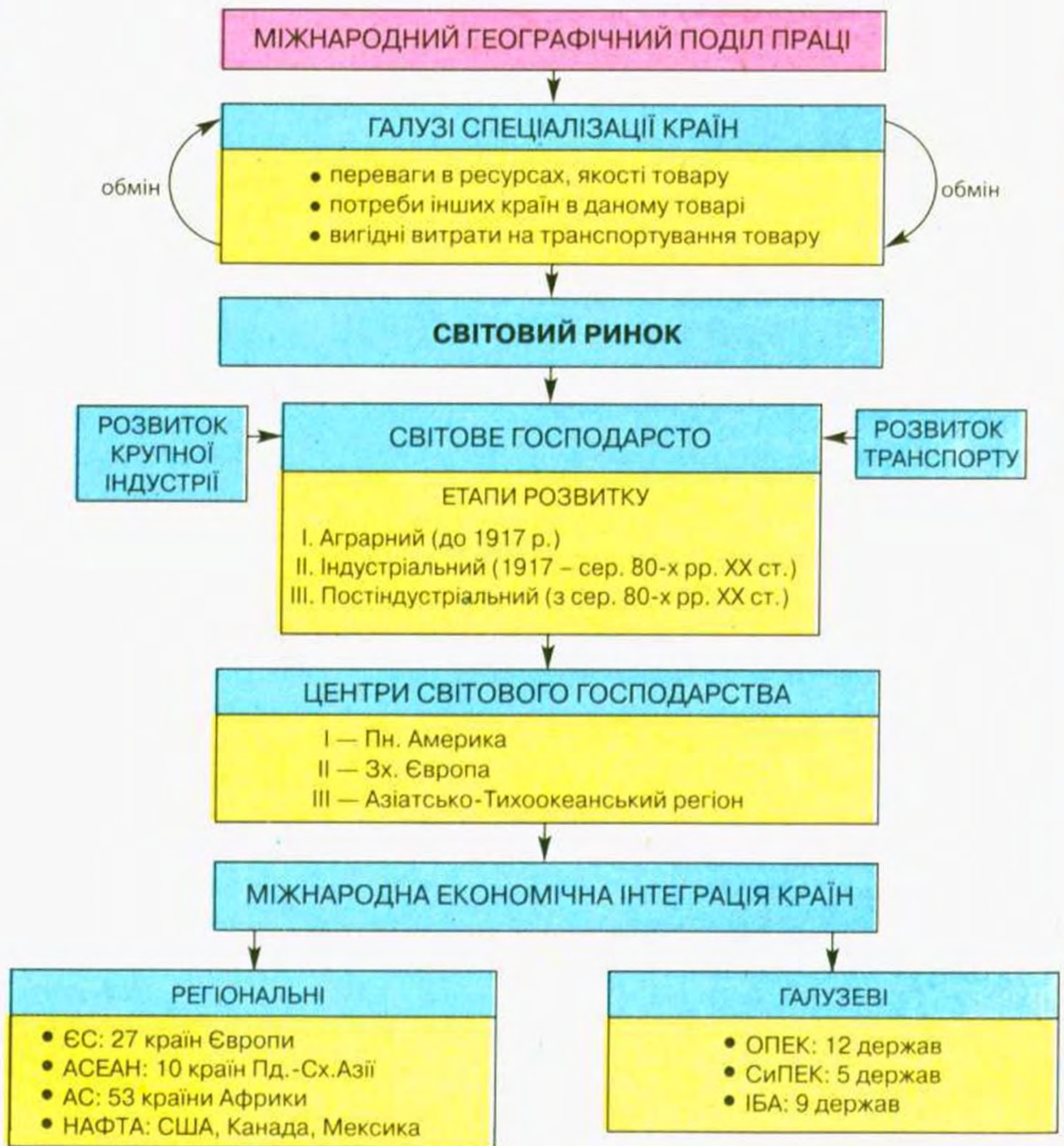

Схема 28. Формування світового господарства

природних ресурсів, сприятливими природними умовами, прогресивними технологіями виробництва. Ці чинники в часі змінюються досить повільно.

Тому й галузі, якими відома у світі певна держава, майже незмінні. Так, галуззю міжнародної спеціалізації країн Перської затоки є нафтова промисловість, Канади — лісове та зернове господарство, Японії — автомобілебудування, суднобудування, електроніка та робототехніка, країн-«далекосхідних тигрів» — електроніка, Австралії — гірничодобувна промисловість, вівчарство та зернове господарство, Аргентини — скотарство, України — металургія,

1. Спробуйте пояснити, чим зумовлене формування саме таких галузей міжнародної спеціалізації перелічених у тексті країн.
2. Які галузі міжнародної спеціалізації інших держав ви можете назвати? Поясніть причини їх утворення.

суднобудування, літакобудування, цукрова промисловість, Мальти — курортне господарство, Швейцарії — банківська справа та виробництво годинників, Скандинавських країн — паперова промисловість.

По-друге, для формування галузей міжнародної спеціалізації має бути попит на продукцію або послуги певної держави. Це означає, що інші країни відчують потребу в даному товарі чи послугі, оскільки самі не мають передумов для їх ефективного розвитку. Так, більшість європейських країн потребують нафтопродуктів та лісу, країни Перської затоки мають потребу в устаткуванні для нафтодобування та нафтопереробки, Велика Британія потребує продовольчих товарів тощо. Тож поки існує попит на певні товари чи послуги, розвиваються й певні галузі міжнародної спеціалізації країн.

По-третьє, витрати на транспортування продукції до місця призначення або надання послуги мають бути економічно вигідними. Інакше собівартість товару або послуги стане занадто високою і попит на неї падатиме. Хоча галузі міжнародної спеціалізації країн досить стабільні, проте й вони з часом можуть змінюватися. Так сталося з «новими індустріальними країнами».

Умови формування світового господарства. Оскільки внаслідок міжнародного географічного поділу праці сформувалися галузі міжнародної спеціалізації, виникла потреба в обміні продукцією між державами. Тому утворився **світовий ринок** — сфера обміну товарами та послугами між національними господарствами. Цей обмін почав складатися після переходу від феодалізму (з його натуральним споживчим господарюванням) до капіталістичних відносин. З формуванням колоніальних імперій світовий ринок розширюється. У нього залучаються багаті на сировину колонії, з яких ресурси вивозяться для переробки до країн-метрополій. Особливо прискорюється процес формування світового ринку під час переходу до машинного виробництва. На світовому ринку відбувається обмін між національними господарствами різних країн. При цьому між країнами складаються певні відносини. Тому *світовий ринок був першою умовою існування єдиного світового господарства.*

Другою умовою формування світового господарства став розвиток великої індустрії. Після промислових переворотів XVI–XVIII ст. у ряді країн Західної Європи та США, коли ручна праця у промисловості була замінена на машинну, різко зросла продуктивність праці. Виробленої продукції вистачало не лише для внутрішнього споживання, а й для обміну. У XIX ст. з'явилася потреба завозити значний обсяг сировини для великого промислового виробництва та продовольства для міського населення, що швидко зростало. Усе це консолідувало національні господарства країн у єдину систему світового господарства.

Нарешті, *третьою умовою*, без якої світове господарство не могло б існувати, є **бурхливий розвиток транспорту**. Адже саме він забезпечує обмін товарами на світовому ринку між національними господарствами,

США закуповують більшу частину нафти у Мексиці та Канаді, а з країн Перської затоки довозять лише невелику її частину. Спробуйте пояснити цей факт.

перевозить пасажирів до місць надання їм певних послуг (туристичних, освітніх, лікувальних та інших). Спершу це був морський транспорт, який з'єднав розділені морем країни. У другій половині ХІХ ст. відбувся стрімкий розвиток залізниць. А в ХХ ст. новітні швидкісні види транспорту — автомобільний, повітряний, електронний — «убили простір».

Світове господарство остаточно сформувалося наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Етапи формування світового господарства. Світове господарство у своєму розвитку пройшло три етапи: аграрний (до середини ХІХ ст.), індустріальний (друга половина ХІХ — середина ХХ ст.) та постіндустріальний (з кінця ХХ ст.).

Для *аграрного* етапу характерним було переважання сільського господарства. У ньому працювало 90 % економічно активного населення світу, воно виробляло основну частку ВВП.

На *індустріальному* етапі пріоритетними галузями господарства в країнах Європи, Північної Америки, в Японії, Радянському Союзі були промисловість та будівництво. На ці галузі припадало близько 1/3 працівників, вони давали основну частку ВВП. Після Жовтневого перевороту в Росії (1917 р.), утворилися дві паралельні системи світового господарства: капіталістична з ринковими відносинами і соціалістична з плановою економікою. Зі створенням соціалістичного табору в повоєнні роки розширився вплив соціалістичного міжнародного господарства. Через ідеологічні заборони дві системи існували досить ізольовано одна від одної. Економічні зв'язки між ними були фрагментарними, політичні відносини — напруженими.

Наприкінці ХХ ст. завдяки стрімкому розвитку науки і техніки почав формуватися зовсім новий тип господарювання, для якого характерним було швидке зростання невиробничої сфери: освіти, культури, науки, маркетингових, юридичних, фінансових, побутових послуг і т. ін. Виробництво та сфера послуг стали наукомісткими. Цей етап розвитку світового господарства дістав назву *постіндустріального*. Після краху ідей соціалізму класові інтереси знову поступилися місцем загальнолюдським. Унаслідок цього утворилося єдине світове господарство, в якому провідна роль належить висококваліфікованим фахівцям, що мають керувати суспільством. До постіндустріального суспільства вже перейшли США, Канада, країни Західної Європи, Японія. У них понад 60 % населення працює в невиробничій сфері. Швидкими темпами наближаються до цього показника «далекосхідні тигри». Досить високий рівень зайнятості у сфері послуг мають також деякі країни, що розвиваються, зокрема нові індустріальні країни Америки, країни-експортери нафти, що стали великими фінансовими центрами, дрібні острови, які відомі завдяки туристичному бізнесу. Швидко зростає роль невиробничої сфери також в економіці України. За прогнозами фахівців на середину ХХІ ст. у світі в сфері послуг працюватиме близько 90 % економічно активного населення.

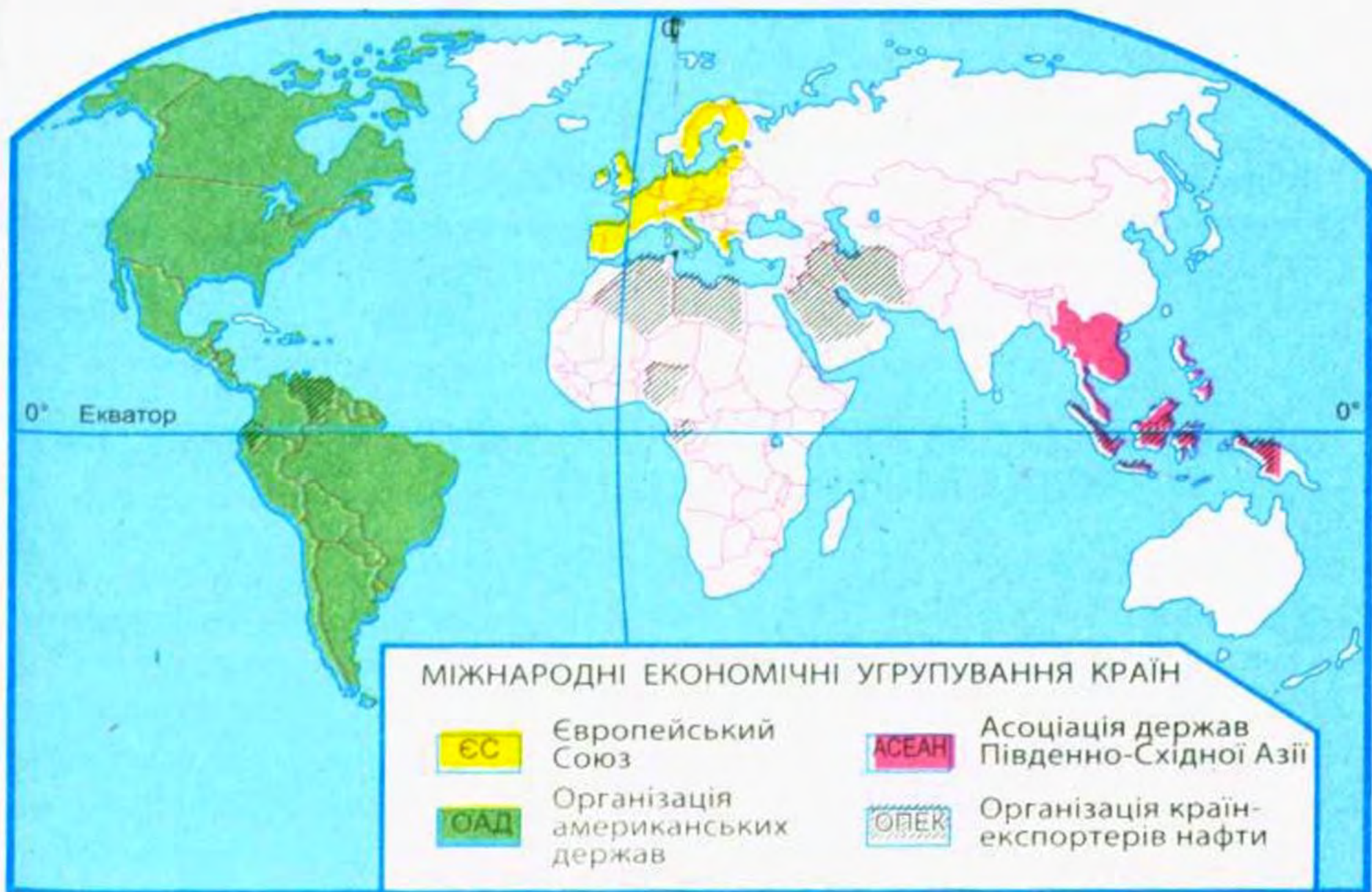
Неоднорідність світового господарства. Сучасне світове господарство, хоча і є єдиною системою, але дуже неоднорідне. Складається воно з надто різних

за рівнем розвитку та галузевою структурою національних господарств, які розвиваються за своїми законами, але не ізольовано одне від одного.

Основу сучасного світового господарства становлять кілька його осередків. Колись існував один такий центр — Європа, згодом з'явився другий — США. Тепер світова економіка стала багатоцентричною. Головними центрами сьогоднішнього світового господарства є *Північна Америка* (США, Канада), на яку припадає 25 % ВВП світу, *Західна Європа*, що дає понад 20 % світового ВВП, та *Азіатсько-Тихоокеанський регіон*, який виробляє майже 20 % ВВП світу. Щоправда, межі останнього дуже нечіткі. На Азіатсько-Тихоокеанський регіон покладають великі надії у XXI ст. За прогнозами фахівців його роль у світовій економіці швидко зростатиме. Саме цей регіон у XX ст. став відомий своїми «економічними дивами». Перше з них — *Японія*, на яку припадає 10 % ВВП світу, далі — «далекосхідні тигри», нині швидких обертів набирає *Китай* — вже 6 % світового ВВП. Іншими центрами світового господарства є *Центральна Європа* (в тому числі Україна, яка дає 4 % ВВП світу), *Росія*, *країни Перської затоки*, *Бразилія*.

Міжнародна економічна інтеграція. Поглиблення міжнародної спеціалізації та обміну привело до «зрощування» національних господарств груп країн і виникнення нової форми міжнародного географічного поділу праці — міжнародної економічної інтеграції (з лат. — *об'єднання частин*). Вона являє собою глибокі та стійкі взаємозв'язки окремих груп країн, проведення ними злагодженої міждержавної економічної політики.

Міжнародна економічна інтеграція призводить до формування міжнародних економічних угруповань країн. Вони можуть бути регіональними,

Картосхема 3. Міжнародні економічні угруповання країн

З'ясуйте, які країни є членами цих міжнародних організацій. Які спільні інтереси вони відстоюють?

тобто такими, що сформувалися на основі спільного географічного положення держав, або ж *галузевими*, що виникли на основі подібної господарської спеціалізації територій (*картосхема 3*).

Найвідоміше міжнародне регіональне угруповання — *Європейський Союз*. З галузевих міжнародних економічних угруповань найвідомішими є *Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)*, *СипЕК* та *ІБА*.

Отже, сучасне світове господарство складається з великих інтеграційних систем — міжнародних економічних угруповань країн.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Світове господарство — це сукупність національних господарств усіх країн світу, що пов'язані між собою економічними та політичними відносинами. Воно склалося внаслідок утворення світового ринку, розвитку великої промисловості і транспорту. Світове господарство остаточно сформувалося наприкінці XIX ст. і пройшло три етапи розвитку: аграрний, індустріальний та постіндустріальний.
- Міжнародний географічний поділ праці — процес спеціалізації країн на виробництві певних видів продукції або наданні певних послуг. На світовому ринку країни відомі галузями спеціалізації, які склалися в результаті міжнародного географічного поділу праці.
- Найвищою формою географічного поділу праці є міжнародна економічна інтеграція. Наслідком її є утворення міжнародних економічних угруповань країн: регіональних (наприклад *Європейський Союз*) та галузевих (*ОПЕК*, *СипЕК*, *ІБА* та ін.).

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке світове господарство? Які етапи розвитку воно пройшло?
2. Поясніть поняття «спеціалізація» та «міжнародний географічний поділ праці».
3. Поміркуйте, чому спеціалізація країн змінюється досить рідко.
4. Які передумови формування світового господарства?
5. Чим можна пояснити неоднорідність сучасного світового господарства? Які осередки складають його основу?
6. Що таке міжнародна економічна інтеграція? Якими є її наслідки для сучасного світу?

§ 15. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО В ПЕРІОД НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Науково-технічна революція (НТР). Уся історія людства тісно пов'язана з поступальним взаємозалежним розвитком науки і техніки, що веде до їх постійного вдосконалення. Це явище називають *науково-*

технічним прогресом. Він був завжди і не припиниться ніколи, поки існує людство, яке прагне поліпшувати все, що було створене минулими поколіннями.

Протягом останніх століть не раз винаходи у природничих науках спричиняли докорінні

Пригадайте, які великі винаходи були зроблені в XX ст. Яке вони мали значення для розвитку світового господарства?

зміни у виробництві. Такими були промислові перевороти XVIII–XIX ст., що замінили ручну працю машинною. Винахід електрики наприкінці XIX ст. здійснив справжній фурор у розвитку виробництва, а згодом і в побуті.

З другої половини XX ст. під впливом визначних відкриттів відбувся новий небувалий сплеск у розвитку науки і техніки. Науково-технічний прогрес набув нової форми — *науково-технічної революції (НТР)*. Суть її полягає в докорінній зміні виробництва на основі запровадження новітніх науково-технічних досягнень і перетворенні науки у безпосередню виробничу силу. Суспільний прогрес став можливим завдяки широкому розвитку науки та залученню її досягнень у виробництво і побут.

Головні риси НТР. Сучасна науково-технічна революція істотно відрізняється від промислових переворотів минулих століть рядом ознак (*схема 29*).

По-перше, на відміну від промислових переворотів, наслідки яких відчувалися лише у певних галузях, НТР має *універсальний характер*. Це означає, що вона охоплює всі сфери людської діяльності: виробництво, побут, освіту, культуру, охорону здоров'я, проникає у психологію людини. Важко уявити собі сучасне виробництво без комп'ютера і верстатів-автоматів, оселю — без телевізора чи радіоприймача, транспортну систему — без літака або сучасного автомобіля. Якщо перші космічні польоти сприймалися як щось надзвичайне, то тепер стала буденною робота космонавтів на орбіті Землі. Промислові перевороти відбувалися лише в розвинених країнах, а сучасна НТР у тій чи іншій формі охоплює всі держави світу.

По-друге, для сучасного світу характерні *високі темпи науково-технічних перетворень*, і тому моральне зношення техніки випереджає фізичне. Кожних 10–15 років цілком оновлюється асортимент продукції.

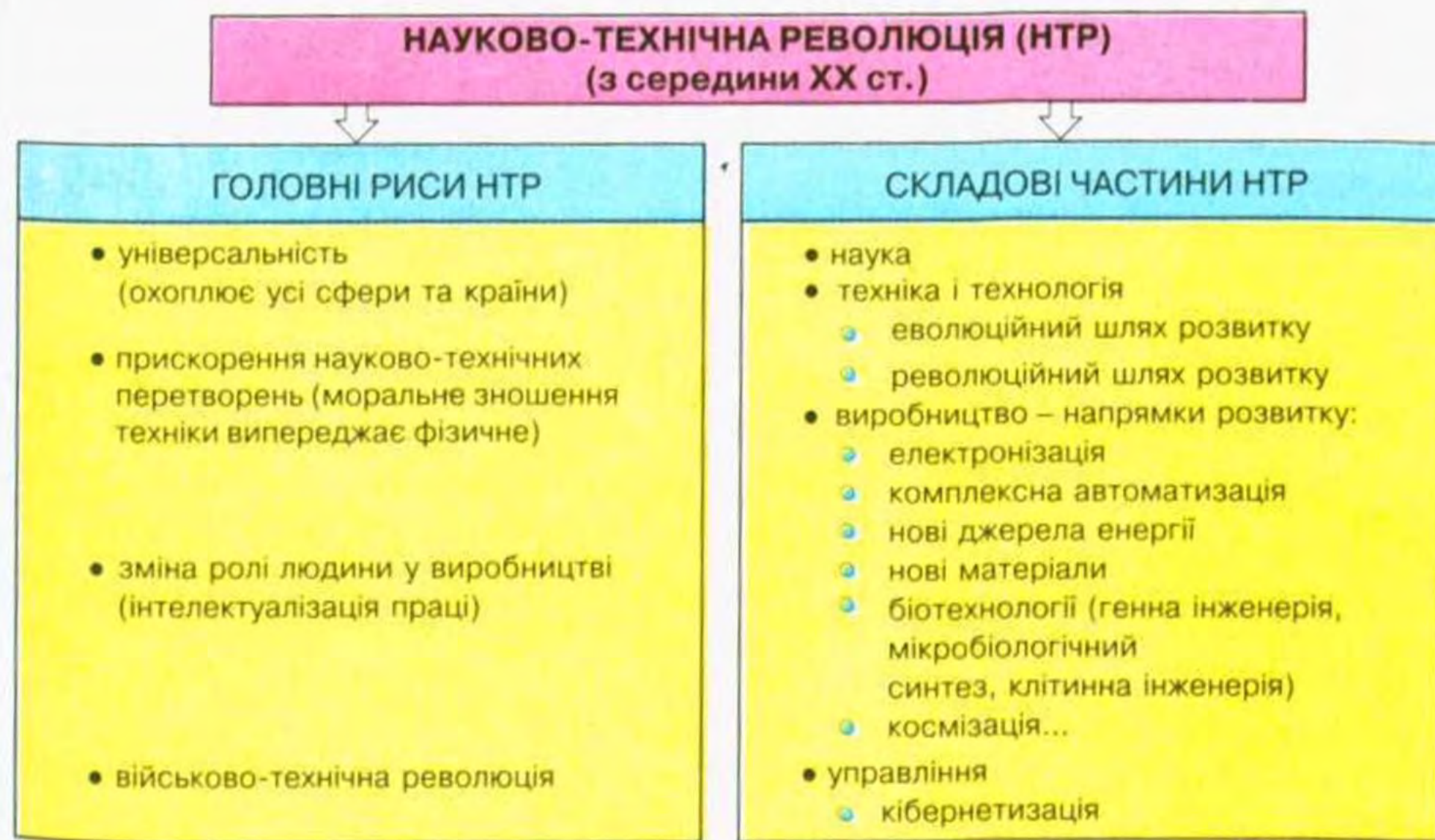

Схема 29. Науково-технічна революція

Техніку, яка ще здатна працювати, списують через її принципову застарілість. Ще не так давно у побуті для відтворення звуку використовували грамплатівки та бобіни магнітофонів. Нині їх зовсім знято з виробництва. Їхнє місце посіли аудіокасети й компакт-диски. Рахівницю у продавця замінили калькулятори.

По-третє, в період НТР докорінно змінилася роль людини у виробництві. Якщо з переходом до машинного виробництва у XVIII–XIX ст. були механізовані лише деякі процеси, що заміняли фізичну працю людини, то зараз відбувається перехід до «безлюдних» підприємств. Проте роль людини зменшується лише у сфері фізичної праці. Роль інтелектуальної роботи навпаки зростає. Тому небувалого значення набула освіта, без якої людина не в змозі керувати сучасною технікою. Отже, відбувається інтелектуалізація праці.

Часто вживають також поняття «військово-технічна революція». Це пов'язане з тим, що досягнення НТР спочатку використовують у військовій сфері і лише згодом — для цивільних потреб. Так відбулося з використанням ядерної енергії. Спершу пролунали вибухи ядерної бомби, а з часом атомні електростанції почали забезпечувати струмом господарські об'єкти та помешкання людей. Перші космічні супутники мали розвідувальні завдання, а пізніше їх почали застосовувати у метеорології, телебаченні, зв'язку.

Головні складові НТР. Науково-технічна революція — система, що складається з таких основних частин: *наука, техніка і технологія, виробництво, управління*. Усі вони тісно пов'язані між собою.

Роль сучасної *науки* істотно відрізняється від ролі, яку вона відігравала у минулі століття. Якщо раніше наука цінувалася як система знань і працювала заради пізнання законів існування навколишнього світу, то нині вона стала частиною виробництва. Її роль особливо зросла у зв'язку з тим, що виробництво стало дуже наукомістким. Тому економічно розвинені країни виділяють на розвиток науки 2–3 % національного бюджету. У країнах, що розвиваються, цей показник поки що низький — 0,4 %. Сучасна наука неможлива без новітньої системи освіти. Так, зокрема, успішне впровадження Японією у виробництво досягнень НТР безпосередньо пов'язане з унікальною системою освіти. У цій країні працюють понад 450 університетів, що проводять великі науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки. 85 % усіх світових асигнувань на такі дослідження роблять країни «Великої сімки», в тому числі 1/2 з них — США. В Японії, Франції, США створено *технополіси* — зони діяльності, де об'єднані науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади та наукомісткі виробництва.

Наукові знання та відкриття втілюються у *техніці та технології*.

Техніка (з грец. — *мистецтво, майстерність*) — сукупність механізмів, що забезпечують роботу виробництва та сфери послуг. Технологія — система способів та прийомів виробництва. Технологія не матеріальна, проте саме за її допомоги наукові дослідження впроваджуються у виробництво. Головною метою застосування новітніх технологій є підвищення продуктивності

Подумайте, які сучасні виробництва потребують найвищого інтелектуального рівня. Чи існують ще сфери діяльності людини, в яких переважає фізична праця?

праці та якості продукції або послуг. Крім того, в період НТР з'явилися технології, спрямовані на матеріалозбереження та енергозбереження, наприклад: використання вторинної сировини для виробництва паперу або металу, зменшення металомісткості машинобудування, використання нових електроламп, що споживають значно менше електроенергії, і т. ін.

У період НТР паралельно існують два шляхи розвитку техніки і технології: еволюційний і революційний. *Еволюційний* шлях передбачає подальше вдосконалення вже наявних механізмів або технологій, переважно шляхом кількісних змін. Наприклад, протягом ХХ ст. зростала вантажність літаків. Тепер українські літаки «Руслан» і «Мрія» здатні піднімати на борт відповідно 150 т і 250 т вантажів. Перша електронно-обчислювальна машина була створена у 1946 р. в США і мала дуже великі розміри: складалася з 18 тис. електронних ламп, займала площу 200 м² і важила 30 т. Нині ж відбувся перехід до мікропроцесорів, що використовуються в багатьох галузях виробництва. Протягом останніх десятиліть змінювалося поняття «супертанкер». Якщо у 50-х рр. ХХ ст. так називали судно, в якому вміщувалося 50 тис. т нафти, то в 60-х рр. ХХ ст. — 100–300 тис. т, у 70-х рр. ХХ ст. — 400–550 т, а нині — 1 млн т. Найбільші танкери були збудовані в Японії та Франції. Вони мають довжину 480 м. Проте такі велетні мають і свої недоліки. Вони дають осадку 28 м, тому головні судноплавні канали — Суецький та Панамський — для них недоступні.

Революційний шлях полягає у переході до якісно нової техніки і технології. Наприклад, традиційний скальпель у хірургії поступово замінюється лазером; лампові телевізори поступилися місцем тим, що працюють на мікросхемах, друкарські машинки витіснили багатофункціональні комп'ютери, а кінопроектори — відеомагнітофони та DVD-плеєри.

В епоху НТР новітня техніка і технологія обслуговують *виробництво*. Воно має розвиватися за такими напрямками: електронізація, комплексна автоматизація, запровадження нових джерел енергії, виробництво нових матеріалів, широке залучення методів біотехнології та космізація.

Електронізація передбачає насичення виробництва засобами електронно-обчислювальної техніки (ЕОМ). Сучасні ЕОМ здійснюють кілька мільярдів операцій за секунду. Крім того, вони здатні опрацьовувати нецифрову інформацію, тобто «розуміти» мову людини. Електроніка стала провідною галуззю виробництва у високорозвинених та нових індустріальних країнах. Найбільший парк ЕОМ мають США, Німеччина та Японія. Електронізація дедалі більше впроваджується і в невиробничі сфери: охорону здоров'я, освіту, побутові послуги.

З мікроелектронікою тісно пов'язана й *комплексна автоматизація*, що забезпечила широке запровадження у виробництво роботів. Саме уявлення про роботів з часом змінювалося. Письменники-фантасти малювали їх як металевих людиноподібних істот. Проте головна роль роботів — не копіювати зовні людину,

Наведіть приклади електронізації сфери послуг та побуту. Як ви гадаєте, чи пов'язаний подальший прогрес невиробничих сфер з їх електронізацією?

а замінити деякі її функції. Роботи часто працюють на мікропроцесорах — мікроелектронних логічних пристроях, що вмонтовуються в різні механізми для керування їхньою роботою. Перший промисловий робот почав працювати на автомобільному заводі фірми «Дженерал моторс» у 1961 р. У 1967 р. із США роботи потрапили до Японії, де почалося їх інтенсивне виробництво. Більшість роботів, які нині працюють у виробництві, належать до першого покоління. Вони виконують механічну роботу: зварювання, пресування, шліфування, складання деталей тощо. Роботи другого покоління обладнані пристроями для розпізнавання навколишнього середовища. Роботи третього покоління володітимуть основами інтелекту:

Які ви бачите перспективи використання робототехніки у сфері освіти? Який, на вашу думку, вигляд матиме школа майбутнього, де дітей навчатимуть роботи?

будуть здатні «бачити», «чути», «відчувати». Відбувається перехід від використання роботів на окремих стадіях виробництва до створення заводів-автоматів та гнучких виробничих систем, які працюють майже без втручання людини. Близько 20 % таких виробництв працюють у Японії, ще 17 % — у США. Вчені вважають, що пріоритетними сферами залучення роботів є атомна енергетика, транспорт, торгівля, ме-

дицина, прибирання вулиць та приміщень, освоєння екстремальних умов (океанічне дно, космічний простір).

Запровадження нових джерел енергії у виробництво розпочалося з 50-х рр. ХХ ст., коли були розроблені перші програми з використання атомної енергетики. На початку ХХІ ст. у світі працювало понад 500 атомних електростанцій, що давали близько 17 % електроенергії світу. Після катастрофи на Чорнобильській АЕС у 1986 р. в багатьох країнах світу почалося згортання програм розвитку цього виду енергетики. Проте існує думка, що з огляду на виснаження паливних ресурсів у ХХІ ст. знову зросте інтерес до атомної енергетики. Паралельно збільшується використання нетрадиційних джерел енергії: сонячної, вітрової, геотермальної, припливної та ін. Поки що їх частка у загальному виробництві електроенергії дуже незначна.

Останнім часом у виробництво залучається все більше *нових матеріалів*, значна частина яких не існує у природі. Підраховано, що лише за останніх 30 років у світі було створено понад 2,5 тис. нових хімічних речовин, які замінили старі. Замість сталі тепер використовують пластмаси. Широко застосовуються рідкісні кольорові метали: берилій, літій, титан. З'явилися композиційні матеріали, тобто такі, що поєднують у собі властивості кількох речовин: металопластика, металокераміка, склопластика тощо.

У 70-х рр. ХХ ст. виникла нова наукомістка галузь виробництва — *біотехнологія*. Вона пропонує сучасні методи отримання корисних для людини продуктів та ресурсів за допомогою живих істот та зміни у їхній будові. Найширшого розвитку біотехнологія набула в США, Японії, Німеччині, Франції. Основними її методами є *мікробіологічний синтез* (вирощування мікроорганізмів для виробничих потреб, наприклад

дріжджів, молочнокислих бактерій, оцтовокислих бактерій тощо), *генна інженерія* (втручання у спадковий апарат організмів для створення бажаних якостей, наприклад розміру плоду, кількості насінин у плоді тощо), *клітинна інженерія* (вирощування з кількох клітин цілого організму, тобто клонування, з метою одержання точної копії живої істоти з потрібними ознаками або окремих органів). Останній метод набув особливого розголосу. Спершу так вирощували рослини, пізніше — примітивних тварин. А в середині 90-х рр. ХХ ст. за допомогою клонування вдалося виростити овець, згодом — мавп. У Республіці Корея були розпочаті експерименти з клонування людини, які зараз призупинені з етичних міркувань. Розвиток біотехнології привів до виникнення *біоіндустрії*, яка набуде широкого застосування не лише у сільському господарстві та промисловості, а й у медицині, енергетиці, створенні безвідхідних виробництв.

Космізація виробництва передбачає використання космічних досліджень у господарській діяльності людини. Перші польоти у космос здійснювалися з пізнавальною метою. Тепер важко уявити життя країн без метеорологічних чи телевізійних супутників. На орбіті проводяться дослідження, які використовуються на Землі. За допомогою зйомок із супутників складаються точні географічні карти. Таким чином, космічні дослідження міцно увійшли у наше повсякденне життя. У недалекому майбутньому стануть можливими міжпланетні перельоти або й колонізація людством інших планет Сонячної системи та Місяця. Такі проекти розробляються у США, Великобританії, Китаї.

У період НТР особливого значення набуває проблема *керування* сучасним виробництвом та величезним потоком інформації, що вимагає спеціальної підготовки. А керувати всією кількістю даних людина просто не в змозі. Підраховано, що на початку ХХ ст. обсяг інформації подвоювався кожні 50 років, у середині століття — кожні 10 років, у 70-х рр. ХХ ст. — 5–7 років, у 80-х рр. — 20 місяців, у 90-х — щорічно. Орієнтуватися у такій кількості даних можуть тільки машини. Наука про керування, одержання, зберігання, передавання та обробку інформації дістала назву *кібернетика* (з грец. — *містецтво управляти*). Вона виникла в 1949 р. Серед українських учених-кібернетиків найбільш відоме ім'я академіка Віктора Глушкова. Усі системи — людський мозок, комп'ютер, людське суспільство — здатні сприймати, запам'ятовувати та обробляти інформацію. Головне завдання кібернетики — автоматизація розумової праці та складних систем керування. Кібернетика допомагає керувати господарством країн та окремих територій. Метою кібернетики є створення штучного інтелекту, адже й досі ще жодна машина не здатна мислити. Вона працює лише за стереотипами, запрограмованими людиною. Попереду інших країн за розвитком інформатизації та керування йдуть США, в яких повна інформатизація прогнозується на друге десятиліття ХХІ ст. Величезні програми з кібернетики здійснюються також у Японії, Канаді, Швеції, Іспанії, Австралії.

Вплив НТР на світове господарство. Сучасне світове господарство істотно змінюється під впливом бурхливого розвитку науки і техніки. Це

виявляється у трьох основних напрямках: прискоренні темпів виробництва, змінах у галузевій структурі економіки та зрушеннях у розміщенні господарства.

Зміни у галузевій структурі господарства в період НТР мають глибокий характер. По-перше, змінилося *співвідношення між виробничою і невиробничою сферами*. Кількість працівників у сфері послуг стрімко зростає і вже досягла 1/3 всіх працюючих. Водночас скорочується зайнятість у виробничій сфері.

По-друге, *у сфері матеріального виробництва змінюються пропорції між її галузями*: стабілізується кількість працівників у промисловості та транспорті, скорочується — у сільському господарстві, зростає — у торгівлі.

По-третє, істотні зрушення відбуваються також *у структурі кожної з галузей*. У промисловості зменшується зайнятість у *видобувній* галузі й зростає в *обробній*. Проте останнім часом найшвидшими темпами зростає роль «авангардної трійки» галузей: *машинобудування* (в період НТР забезпечує господарство машинами та механізмами), *електроенергетики* (без якої не працюватиме жодна машина) та *хімічної промисловості* (дає виробництву нові матеріали). На ці три галузі припадає половина всього промислового виробництва світу. При цьому на перший план виходять новітні наукомісткі галузі: *мікроелектроніка*, *приладобудування*, *роботобудування*, *авіаракетокосмічна промисловість*, *хімія органічного синтезу*. Одночасно значення старих галузей промисловості (чорна металургія, текстильна та лісова промисловість) зменшується.

У *сільському господарстві* зменшується кількість зайнятих у рослинництві й дещо зростає у тваринництві. У *рослинництві* відбулася «зелена революція», яка полягала у запровадженні високопродуктивних сортів рослин, механізації господарства та меліорації земель. У *тваринництві* відбувся перехід деяких видів виробництва (птахофабрики, комплекси з розведення великої рогатої худоби) на індустріальні технології. На цих виробництвах запроваджується не тільки механізація, а й автоматизація, тобто керування за допомогою машин та механізмів.

Нові технології у транспортному машинобудуванні

У період НТР зростає роль перевезень пасажирів та вантажів. Децю зменшується значення старих видів *транспорту* (річкового, морського, залізничного) і зростає роль новітніх (повітряного, автомобільного, трубопровідного, електронного). Значно спростила перевезення контейнеризація вантажів. Проте й старі види транспорту зазнають істотних змін. З'являються нові транспортні засоби: потяги на повітряній подушці та магнітній підвісці, судна на підводних крилах, судна-атомоходи та ін. На київському заводі «Авіант» розроблено дослідницький екземпляр новітнього транспортного засобу, який поєднує в собі найкращі властивості автомобіля і гелікоптера. Йому дали робочу назву «аероавто».

Науково-технічна революція змінила товарну структуру *торгівлі*. Зростає купівля та продаж готових товарів, скорочується — сировини та продовольства. Виникла нова форма торгівлі — технологіями: ліцензіями, патентами, технічним досвідом. Головним продавцем технологій на світовому ринку є США, а покупцем — Японія.

Відбуваються істотні *зрушення у розміщенні виробництва*: роль одних чинників, до яких тяжіють підприємства, зменшується, інших — зростає. Колись визначальний *сировинний* чинник, тепер має другорядне значення. Натомість зростає роль *транспортного* чинника. Економіка високорозвинених країн нині працює переважно на імпортованій сировині, тому господарські об'єкти переміщуються до морських узбереж. Вплив такого чинника, як *трудова ресурси*, теж збільшується. Особливо це стосується розміщення трудомістких та наукомістких галузей. Підвищується роль кваліфікованих кадрів. При розміщенні підприємств дедалі більше враховується *екологічний чинник*. Усе частіше «брудні» виробництва переносяться у райони з меншою концентрацією населення. Високорозвинені країни виносять філії своїх екологічно небезпечних виробництв (зокрема кольорову металургію) до країн, що розвиваються. Таким чином ми живемо в період науково-технічної революції, яка істотно впливає на всі сфери людської діяльності.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Сучасний період розвитку суспільства називають науково-технічною революцією. Її головними рисами є: універсальність, високі темпи науково-технічних перетворень, докорінна зміна ролі людини у виробництві та військово-технічна революція. Складовими частинами НТР вважають науку, техніку й технологію, виробництво та керування. Виробництво в сучасному світі має такі основні напрями розвитку: електронізація, комплексна автоматизація, запровадження нових джерел енергії, синтез нових матеріалів, широке залучення методів біотехнології та космізація.
- Науково-технічна революція істотно вплинула на світове господарство. По-перше, прискорилися темпи розвитку господарства. По-друге, змінився його галузевий склад. Постійно зростає роль невиробничої сфери і зменшується — виробничої. У промисловості найшвидшими темпами розвивається «авангардна трійка» галузей: машинобудування, електроенергетика та хімічна промисловість. По-третє, відбулися зрушення у розміщенні господарства: на географію виробництва менше впливає сировинний чинник, більше — транспортний, трудових ресурсів, екологічний.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Що таке науково-технічна революція? Чим вона відрізняється від промислових переворотів XVIII-XIX ст.?
2. Назвіть головні риси НТР. У чому вони проявляються? Наведіть приклади.
3. Які складові частини НТР?
4. Назвіть основні шляхи розвитку техніки та технології в епоху НТР.
5. Які існують напрямки розвитку виробництва під час науково-технічної революції?
6. Які зрушення відбулися в галузевій структурі господарства під впливом НТР? Які галузі й чому нині називають «авангардною трійкою»?
7. Які зміни та чому відбулися у розміщенні господарства в епоху НТР?
8. Поміркуйте, чи є межі розвитку науково-технічних перетворень. Доведіть вашу думку конкретними прикладами.

§ 16. ПРОМИСЛОВІСТЬ. ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС

Загальна характеристика промисловості світу. Промисловість є провідною галуззю виробничої сфери. Хоча в ній нині працює тільки близько 20 % економічно активного населення, промисловість має високі темпи зростання і виробляє величезний асортимент продукції для господарства та споживання населення.

Розрізняють *добувну* промисловість, підприємства якої розробляють корисні копалини, і *обробну*, що переробляє сировину на готову продукцію.

Нині більшу частину промислової продукції дають високорозвинені країни (близько 80 %). Частка добувної промисловості в їхньому господарстві незначна — становить лише 1–6 %. В обробній промисловості головними галузями є машинобудування, на яке припадає більш як третина промислового виробництва, хімічна промисловість, частка якої становить 20–25 %, електроенергетика, кольорова металургія.

Роль країн, що розвиваються, у промисловому виробництві світу поступово зростає. Сьогодні вони дають близько 15 % продукції цієї галузі. Але високі темпи індустріалізації мають лише окремі з них, зокрема «нові індустріальні країни». Для більшості країн, що розвиваються, головними галузями залишаються добувна (дає близько 30 % промислової продукції), легка і харчова. В останні десятиріччя спостерігається тенденція до зростання ролі чорної металургії. Загалом, рівень індустріалізації країн, що розвиваються, у 15 разів нижчий, ніж у розвинених державах. Навіть «нові індустріальні країни» поступаються їм за цим показником у 2–4 рази.

Провідними галузями світової промисловості є паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна, хімічна, лісова, легка.

Паливно-енергетична промисловість та етапи її розвитку. Сучасний світ не можна навіть уявити без продукції цієї галузі: різних видів палива, теплової та електричної енергії. Протягом ХХ ст. споживання електроенергії зросло у 15 разів, а потреби в ній подвоюються

Проаналізуйте співвідношення різних галузей промисловості у високорозвинених державах та в країнах, що розвиваються. Чим, на вашу думку, зумовлені ці відмінності?

кожних 12—14 років. Основним джерелом електроенергії і досі лишаються паливні мінеральні ресурси: нафта, природний газ, кам'яне та буре вугілля, горючі сланці, торф. Проте їхня енергетична цінність неоднакова.

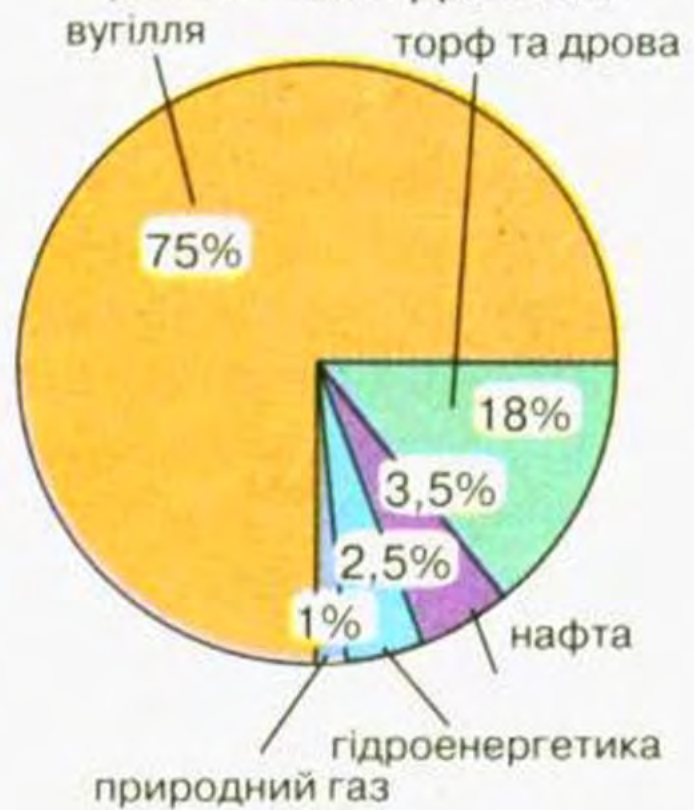
Паливно-енергетичний баланс обчислюється в одиницях умовного палива, яким вважають теплотворну здатність кам'яного вугілля. Калорійнішими за вугілля є нафта і природний газ, меншу теплотворну здатність мають буре вугілля, горючі сланці, торф.

За останні 200 років паливно-енергетична промисловість, залежно від переважання того чи іншого виду сировини у паливно-енергетичному балансі, пройшла три етапи розвитку: вугільний, нафтогазовий та перехідний (діаграма 8).

Вугільний етап охоплював усе ХІХ ст. і тривав до 40-х рр. ХХ ст. На кам'яне вугілля тоді припадало 75 % усіх спожитих енергоносіїв, ще 18 % — на торф і дрова. 90 % кам'яного вугілля добувалося у високорозвинених країнах, де воно й споживалося. Перевезення вугілля на значні відстані були нерентабельними. Тому на базі вугільних басейнів виникали не лише кущі електростанцій, а й великі промислові райони, наприклад: Рур (Німеччина), Лотарингія (Франція), Йоркшир (Велика Британія), Пенсільванія (США) та ін.

Починаючи з 40–50-х рр. ХХ ст. роль кам'яного вугілля почала поступово зменшуватися. З цього часу і до 70-х рр. ХХ ст. тривав *нафтогазовий етап*. Повоєнне піднесення економіки розвинених країн значною мірою пояснюється початком використання нових, калорійніших видів палива: нафти і природного газу. Якщо до Другої світової війни 2/3 нафти і майже весь природний газ давали США, то в повоєнні часи 75 % їх видобутку припадало на країни, що розвиваються, та колонії, з яких ці енергоносії за безцінь вивозилися до розвинених держав. Спершу були відкриті родовища у Венесуелі, згодом — у країнах Перської затоки, а ще пізніше — у країнах Північної та Західної Африки. Тому частка кам'яного вугілля

I. Вугільний етап (ХІХ ст. – 40-ві рр. ХХ ст.)

II. Нафтогазовий етап (40–70-ті рр. ХХ ст.)

III. Перехідний етап (з 70-х рр. ХХ ст.)

Діаграма 8. Етапи розвитку ПЕК

у паливно-енергетичному балансі скоротилася до 30 %, а нафти і природного газу зросла відповідно до 56 % і 21 %.

Із середини 70-х рр. ХХ ст. у розвитку паливно-енергетичної промисловості відбулися істотні зміни. Ера дешевої нафти завершилася. З одного боку, це було пов'язане з виснаженням ресурсів та погіршенням геологічних умов їх розробки. Нині близько 40 % нафти видобувають на шельфі, що робить її собівартість високою. З іншого боку, у 1960 р. багаті на нафту країни, що розвиваються, створили організацію ОПЕК, яка підняла ціни на цю сировину в 15–20 разів. Почалася енергетична криза. Спочатку розвинені країни вжили екстрених заходів: скоротили кількість сеансів у кінотеатрах, час телепередач, скасували багато авіарейсів, припинили автоперегонки, закрили велику кількість автозаправних станцій, відмовилися від світлової реклами. Згодом було переглянута енергетична політика. Вона передовсім спрямовувалася на енергозбереження та економію енергоносіїв. Частка нафти у паливно-енергетичному балансі скоротилася до 30 %, зросла частка вугілля та гідроелектростанцій. Водночас зростає інтерес до нового виду енергії — атомної, а згодом і до альтернативних джерел: енергії сонця, вітру, припливів тощо. Ось чому цей період дістав назву перехідного від традиційних джерел енергії до нових.

Паливна промисловість світу. Паливна промисловість забезпечує виробництво енергоносіями, а електроенергетику сировиною. Головними її галузями є нафтова, газова та вугільна. Їх розвиток залежить від географії паливних природних ресурсів.

Нафтова промисловість розвивається від початку ХХ ст. і має дві галузі — нафтодобувну і нафтопереробну. Нафтодобувна промисловість дає сирі нафту, нафтопереробна — нафтопродукти: бензин, гас, мазут, реактивне паливо тощо. Близько 75 країн світу розробляють нафтові родовища, зокрема на шельфі — 45. Але більш як половина нафти споживається за межами місць її видобування. Тому нафта стала важливим товаром на світовому ринку. Головними засобами її транспортування є танкери та нафтопроводи. Країни чітко поділені на експортерів та імпортерів нафти. Основними постачальниками нафти на світовий ринок є країни, що розвиваються, а її споживачами — високорозвинені держави.

90 % покладів та 75 % видобутку нафти нині припадають на країни,

Нафтова свердловина на шельфі

що розвиваються, проте до першої «трійки» за цим показником увійшли *Саудівська Аравія, Росія та США*. Найбільшими експортерами нафти є *країни Перської затоки* (дають на світовий ринок 42 % нафти), *Росія*, країни Північної (*Алжир і Лівія*) та Західної (*Нігерія і Габон*) Африки, Латинської Америки (*Венесуела, Мексика, Еквадор*), *Індонезія, Бруней*. Великими імпортерами нафти є Японія, країни Європи, США.

У світі налічується близько 700 нафтопереробних заводів (НПЗ), розміщені вони переважно у високорозвинених державах. Майже 22 % нафтопродуктів виробляється у США, близько 20 % — у країнах Західної Європи. Проте відчутне поступове зрушення нафтопереробки в країнах, що розвиваються. Надпотужні НПЗ вже працюють у *Сінгапурі, Саудівській Аравії, Венесуелі, на Багамських островах.*

Газова промисловість набула важливого значення лише у середині ХХ ст. Родовища природного газу часто знаходяться поряд з нафтовими, переважно в країнах, що розвиваються. Якщо раніше газ вважали шкідливою домішкою до нафти і він безцільно згорав у факелах на нафтопромислах, то нині його видобуток неухильно зростає. Доведено, що це — найбільш екологічно чистий вид палива.

До першої «трійки» країн за видобутком газу належать *Росія, США і Канада.* Найбільшими його експортерами є *Росія, Канада, Нідерланди, Норвегія.* Основним способом транспортування газу в межах материків є газопроводи. Для транспортування морем створено флот спеціальних суден-метановозів, які перевозять природний газ у скрапленому стані. Але це — дорога технологія, оскільки потребує дуже низьких температур: -165°C . Саме тому лише 15 % видобутого газу йде на експорт. Головними імпортерами його є Японія, країни Європи, США.

Вугільна промисловість є найстарішою. Сьогодні вона розвивається майже у 60 країнах світу. Вугілля, як правило, споживається на місці видобування. Лише 10 % його видобутку йде на експорт. Перевезення низькоякісного вугілля нерентабельне, тому об'єктом торгівлі є тільки високоякісне енергетичне та коксівне вугілля. Транспортують вугілля в основному морськими суднами та залізницями.

Найбільшу кількість вугілля видобуває «трійка» держав: *Китай, США, Індія.* Більшість старих вугільних басейнів Європи виснажена, деякі шахти зовсім закриті. Головними експортерами кам'яного вугілля на світовий ринок виступають *Австралія, США, Південна Африка,* а також *Росія, Польща, Китай, Канада.* Основними його імпортерами є Японія, країни Європи та Латинської Америки.

Електроенергетика. В період НТР електроенергетика постає однією з галузей «авангардної трійки», що розвивається найбільш динамічно. Хоча вона присутня у господарському комплексі всіх країн світу, проте 3/4 виробництва електроенергії припадають на десять держав: США, Китай, Японія, Росія, Канада, Німеччина, Індія, Франція, Бразилія та Велика Британія. Розрив за виробництвом електроенергії між високорозвиненими країнами і тими, що розвиваються, дуже значний, як і за кількістю електроенергії, що припадає на душу населення. Найвищий цей показник у Норвегії — 28 660 кВт/год., Канаді — 19 600 кВт/год. та Швеції — 17 100 кВт/год.; а найнижчий — в африканській країні Малі — 13 кВт/год. Тобто співвідношення становить 2000 : 1.

1. Пригадайте основні ареали та країни видобування кам'яного вугілля у світі. Покажіть їх на карті.
2. Назвіть основні вугільні басейни України. Які вони мають проблеми та які перспективи розвитку?

Традиційні джерела енергії. Більшу частину електроенергії у світі — 75 % — виробляють теплові електростанції (ТЕС). Вони працюють на вугіллі, мазуті або природному газі та розміщені в основному поблизу споживача або сировини. За допомогою ТЕС майже вся електроенергія виробляється у *Лівії (100 %), Алжирі (99 %), Нідерландах (97 %), Південній Африці (91 %), Польщі (87 %), Румунії (83 %), Росії (82 %), Мексиці (82 %), Китаї (80 %), Австралії (79 %)*. Ці держави багаті на кам'яне вугілля, нафту та природний газ, на яких базується їхня електроенергетика. Досить високий показник виробництва електроенергії на ТЕС також мають США, більшість країн Європи, Індія.

Гідроелектростанції (ГЕС) виробляють 17,3 % електроенергії світу. Найбільше освоєний гідроенергопотенціал річок Європи (на 60 %) та Північної Америки (на 40 %), найменше — Африки (лише на 5 %). Дуже високою є частка ГЕС у виробництві електроенергії *Парагваю (100 %), Норвегії (99,5 %), Бразилії та Перу (80 %), Австрії, Колумбії, Нової Зеландії, Канади*. Ці країни мають потужний гідроенергопотенціал та широко його використовують.

Пригадайте, яку частку електроенергії виробляють АЕС в Україні. Назвіть ці електростанції.

На атомні електростанції (АЕС) припадає майже 7 % виробленої електроенергії світу. Ці станції використовують енергію розпаду радіоактивних ізотопів урану або плутонію. Як правило, їх будують у країнах, бідних

на інші джерела енергії. Найбільше уранових руд видобувають *Канада, Австралія та Казахстан*. Проте найвищим відсотком виробленої електроенергії на АЕС вирізняються *Франція (76 %) та Бельгія (61 %)*. Досить високий цей показник в *Угорщині, Швеції, Україні, Республіці Корея*.

Альтернативні джерела енергії. Вичерпність паливних мінеральних ресурсів, неекологічність ТЕС, небезпечність АЕС, обмеженість гідроенергопотенціалу річок змусили людство замислитися над можливою новою енергетичною кризою та спонукали до використання нетрадиційних (альтернативних) джерел енергії. Хоча поки що їх частка в енергетичному балансі дуже незначна (0,72 %), проте всі вони мають дві беззаперечні переваги: використовують невичерпні джерела енергії та є екологічно чистими.

Сонячна енергія — найдешевше, але маловикористовуване джерело енергії. Лише за півроку Сонце дає Землі енергію, що дорівнює всім покладам мінеральної сировини планети. Проте недоліком є те, що сонце не завжди світить. Виникає потреба акумулювати енергію. Тому найвигідніше споруджувати сонячні електричні станції (СЕС) в умовах жаркого та сухого (аридного) клімату. Геліоустановки мають різну форму: «сонячні» дахи на будинках та автомобілях, «сонячні» ферми, «сонячні» вежі з системою дзеркал та ін. У США в Каліфорнії вже працює потужна геліостанція, що не поступається ТЕС. У XXI ст. США планують вивести на орбіту 60 сонячних космічних електростанцій (СКЕС), що передаватимуть на Землю перетворену сонячну енергію у вигляді добре сфокусованого променя. На півдні України також споруджено кілька експериментальних сонячних електростанцій.

Енергія вітру використовується людиною з давніх-давен. Згадайте хоча б вітрильники та вітряки, що споживали тільки мізерну частку цієї енергії. Тим часом енергія вітру в 10 разів перевищує увесь гідроенергопотенціал планети. Але вітер дме не постійно, тому вітрові електростанції (ВЕС) доцільніше будувати на морських узбережжях або в передгір'ях. Крім того, енергія вітру дуже розсіяна. Тому для спорудження ВЕС потрібні великі площі. В Україні цей вид енергії вважається найперспективнішим. ВЕС уже працюють у Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї.

Припливна електростанція

Геотермальну енергію дає внутрішнє тепло Землі. Її залучали для роботи лазень Стародавнього Риму ще до нашої ери. Але перші геотермальні електростанції (ГеоЕС) були збудовані в Італії лише у 20-х рр. ХХ ст. На початок ХХІ ст. у світі працює понад 50 ГеоЕС. Найпотужніша з них — «Гейзер» у США. Геотермальні станції створені на сейсмічно активних територіях. Зокрема, вони діють у Японії, Ісландії, Італії, Росії, Мексиці, Новій Зеландії, на Філіппінах.

Енергію припливів людина здавна використовувала для роботи лісопилкок та млинів. Але з появою парового двигуна про неї забули до середини 60-х років ХХ ст., коли з'явилися перші припливні електростанції (ПЕС) — «Ранс» у Франції та Кислогубська у Росії. ПЕС можна будувати лише у районах, де припливна хвиля досягає великої висоти. Такі умови є на окремих узбережжях Канади, Австралії, Росії, Великобританії. На Чорноморському та Азовському узбережжях України припливна хвиля дуже низька, тому перспектив для будівництва ПЕС немає.

Розпочався процес з пошуку та використання інших джерел енергії. У Норвегії споруджено *прибійні* електростанції. Завдяки *енергії хвиль* океану світяться маяки та постачається вода в акваріуми океанографічного музею в Монако. У майбутньому люди мають намір підкорити *енергію морських течій*. Перспективною є й *біоенергетика*, яку можна використати, спалюючи органічні рештки або переробляючи на паливо (біогаз та спирт). Так, Бразилія на 20 % задовольняє свої потреби в автомобільному паливі за рахунок метилового спирту, який дістає з відходів цукрової тростини та маніоки.

Через малу потужність і територіальну обмеженість альтернативні джерела, за прогнозами фахівців, навіть у середині ХХІ ст. даватимуть людству не більше 2 % електроенергії.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У промисловості світу працює близько 20 % населення, вона є провідною галуззю виробничої сфери. Близько 80 % промислової продукції дають високорозвинені країни. У структурі промисловості цих держав переважає обробна, а її основними галузями є машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика, кольорова металургія. У країнах, що розвиваються, головними промисловими галузями лишаються добувна, легка та харчова. Загалом, їхній рівень індустріалізації у 15 разів нижчий за рівень розвинених держав.
- Паливно-енергетична промисловість у своєму розвитку пройшла три етапи: вугільний, нафтогазовий та перехідний. Головними галузями паливної промисловості є нафтова, газова та вугільна. Перші дві поширені у країнах, що розвиваються, остання — переважно у високорозвинених країнах. Найбільше електроенергії у світі виробляється на ТЕС — 75 %, менше на ГЕС — 17,3 % та АЕС — майже 7 %. Нетрадиційними джерелами енергії є сонячні, вітрові, геотермальні, припливні електростанції та біоенергетика.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Доведіть, що промисловість є основною галуззю виробничої сфери світу.
2. Як і чому змінюється співвідношення між добувною та обробною промисловістю в епоху НТР?
3. Розкажіть, які етапи розвитку пройшла паливно-енергетична промисловість світу. Поясніть, чому історично відбувався перехід від одних джерел енергії до інших.
4. Назвіть основні галузі паливної промисловості світу та «перші трійки» країн з видобутку різних видів паливних ресурсів.
5. Які існують проблеми, що пов'язані з використанням традиційних видів енергії?
6. Які ви вбачаєте переваги та недоліки у різних видах альтернативної енергетики? Що обмежує, на вашу думку, їх розвиток у наш час?
7. Поміркуйте, чому зазвичай не збігаються країни-виробники та країни-споживачі палива й електроенергії.

§ 17. МЕТАЛУРГІЯ. МАШИНОБУДУВАННЯ. ХІМІЧНА, ЛІСОВА, ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Металургія. Для виготовлення машин і різноманітного обладнання, транспортних засобів, домашньої побутової техніки використовуються метали, які є продукцією металургії. Металургія — група галузей, що виплавляють метали та їхні сплави, а також надають їм певної форми — виробляють прокат. Нині людству відомо близько 80 металів. Найпоширенішими з них є алюміній та залізо. Проте все, що ми називаємо залізом, насправді є його сплавами з вуглецем. Це — чавун і сталь. Чисте залізо — блискучий сріблясто-білий в'язкий і ковкий метал, придатний лише для виготовлення прикрас. Хоча сучасні досягнення НТР дають можливість замінити одні матеріали іншими, дешевшими, з кращими якостями, але сталь і досі лишається головним конструкційним матеріалом.

Металургія поєднує в собі гірничодобувну промисловість, чорну та кольорову металургію. Гірничодобувна промисловість розробляє поклади руд — природної мінеральної сировини, яка містить певну частку сполук

металів. Продукцією чорної металургії є чавун, сталь та їх прокат. До складу кольорової металургії належать алюмінієва, мідна, свинцево-цинкова, олов'яна, титаномагнієва промисловість та ін.

Гірничодобувна промисловість розвивається в районах покладів необхідної для металургії сировини. Цією сировиною для чорної металургії є залізні та марганцеві руди, коксівне вугілля, флюсові вапняки, вогнетривкі глини, для кольорової металургії — алюмінієві (найчастіше боксити), мідні, поліметалеві, олов'яні та інші руди. Найбільше залізних руд видобувають *Китай, Бразилія, Австралія, Індія, Росія, Україна* (шосте місце), марганцевих руд — *Україна і Габон*, бокситів — *Австралія, Бразилія, Гвінея, Китай, Ямайка*, мідних руд — *Чилі, США, Канада, Перу, Замбія, ДРК*.

Чорна металургія є дуже матеріаломісткою галуззю. На 1 т чавуну витрачається близько 7 т сировини та палива. На одному підприємстві можуть поєднуватися кілька взаємозв'язаних виробництв. Такі підприємства називаються комбінатами. З огляду на це більшість підприємств чорної металургії розташовані поблизу сировини: або її повного комплексу (як у Китаї, Україні, Індії, Казахстані), або ж її окремих видів (зокрема, родовищ залізних руд у Швеції та Росії, коксівного вугілля — у Німеччині та Польщі). Якщо власної сировини мало, комбінати використовують імпорту. У такому випадку металургійні комбінати тяжіють до портів, наприклад у Японії, Республіці Кореї та Італії.

Перші позиції у світі за виплавою сталі посідають *Китай, Японія та США*. Комбінати чорної металургії України дуже потужні. Вони дають на експорт сталевий прокат, зокрема труби. Навіть у період економічної кризи Україна посідає шосте місце за обсягом виробництва продукції чорної металургії. «Сталевим герцогством» називають Люксембург, у якому виплавляється найбільше сталі з розрахунку на кожного жителя — 10 т.

Оскільки чорна металургія є екологічно «брудною» галуззю і, до того ж, старі родовища сировини виснажені, у високорозвинених країнах нові потужності чорної металургії майже не нарощуються. Тут удосконалюються методи виплавки сталі. Так, на заміну старому мартенівському способу, який потребує багато палива та часу, прийшли нові, економічніші та ті, що дають якісну сталь: киснево-конвертерний та електродуговий. У країнах, що розвиваються, навпаки, ця галузь розширюється, набуваючи важливого значення. Зокрема, Республіка Корея та Бразилія за виплавою сталі вже випередили Велику Британію.

Кольорова металургія в період НТР істотно оновила. Якщо у першій половині

-
1. Пригадайте, з яких виробництв складається комбінат повного циклу чорної металургії. Які галузі здатні переробляти відходи такого комбінату?
 2. Що таке переробна металургія? Яку сировину вона використовує?

-
1. Використовуючи карту в атласі, назвіть першу «десятку» країн світу за виплавою сталі. Які чинники зумовили розміщення металургійних комбінатів цих країн?
 2. З'ясуйте, які високорозвинені та країни, що розвиваються, потрапили до першої «десятки» за виробництвом сталі.

XX ст. переважала виплавка важких металів (міді, свинцю, цинку, олова), то згодом на перші позиції вийшли легкі метали (алюміній, титан, магній), нарощується виробництво рідкісних (ітрій, лютецій, лактат) і штучних (технецій, америцій, кюрій) металів. Кількість розвинених країн, що мають кольорову металургію, зростає, оскільки вона забезпечує необхідними матеріалами точне машинобудування. У країнах, що розвиваються, переважають старі та екологічно брудні галузі.

Металургія важких і легких металів відрізняється принципами розміщення підприємств. Виробництво важких металів дуже матеріаломістке, тому комбінати, що виплавляють мідь, свинець, цинк, олово, тяжіють до сировини, тобто до місць видобування руд. Для виплавляння легких металів потрібно багато електроенергії. З огляду на це підприємства титанової та магнієвої промисловості розміщені біля джерел дешевої електроенергії. Металургія алюмінію складається з двох територіально розірваних стадій: виробництва глинозему, зорієнтованого на сировину (на 1 т глинозему йде 6 т різноманітних матеріалів), та виплавляння металевого алюмінію, наближеного до електростанцій. Тому перша стадія виробництва алюмінію, як правило, склалася в країнах, що розвиваються, а друга — у високорозвинених державах.

Алюмінієва промисловість є головною галуззю кольорової металургії. Алюміній нині має найширше застосування: його використовують у авіабудуванні, автомобілебудуванні, електротехніці, ракетобудуванні,

створенні легких будівельних конструкцій. Виробництво глинозему набуло поширення в *Австралії, Китаї, Бразилії, Ямайці, Росії*; металевого алюмінію — у *Китаї, Росії, Канаді, США, Австралії*. В Україні алюмінієва промисловість також набула важливого розвитку.

Мідна промисловість працює на рудах, 3/4 покладів яких припадає на країни, що розвиваються. Основними виробниками чорної та рафінованої міді

є *Чилі, Перу, Індонезія*, а також *Австралія, Росія, Китай, Японія, США, Канада, Польща*.

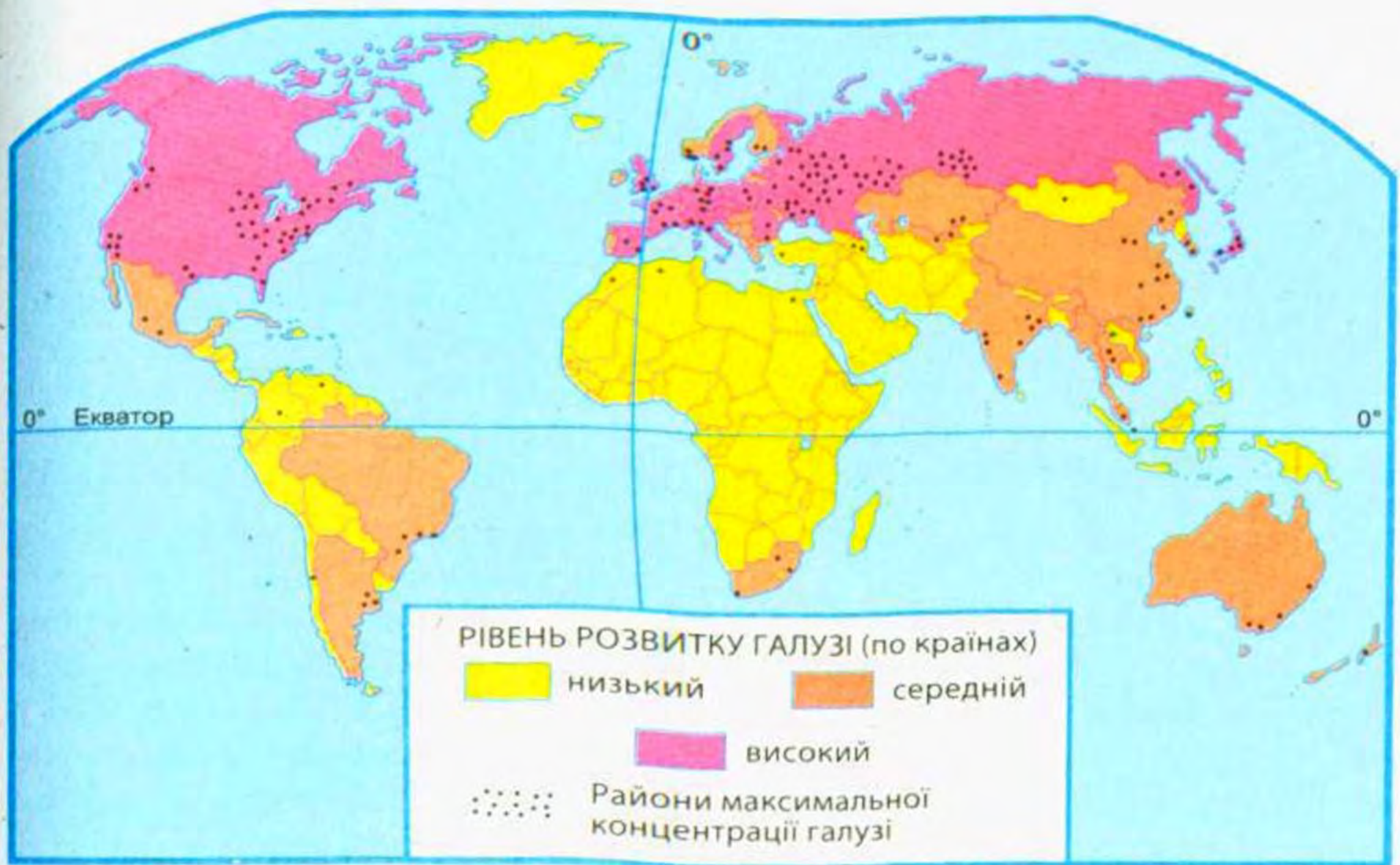
Свинцево-цинкова промисловість як сировину використовує поліметалеві руди. Основними виробниками цих металів є *Китай, Австралія, США, Перу, Канада, Японія, Німеччина, Мексика*. *Олов'яна промисловість* найбільшого розвитку набула в *Росії, Китаї, Малайзії, Болівії, ДРК*.

Таким чином, основними виробниками чорних та кольорових металів є високорозвинені країни. Проте останнім часом у виробництві кольорових металів зростає частка країн, що розвиваються, особливо багатих на відповідну сировину.

Машинобудування є найважливішою галуззю промисловості сучасного світу. Воно виникло понад 200 років тому в Англії. Тоді поняття «машина» (з лат. — *пристрій, знаряддя*) означало технічний засіб, робота якого ґрунтується на використанні механічного руху. Але з того часу воно значно розширилося. Сучасне машинобудування стало дуже наукомістким.

Поясніть, чому територіально не збігаються дві стадії виробництва алюмінію. В яких країнах і з яких причин розвиваються обидві виробничі стадії алюмінієвої промисловості?

Картосхема 4. Машинобудування світу

У високорозвинених країнах воно поглинає більш як половину всіх витрат на науково-дослідницькі роботи. Загальносвітовою тенденцією є постійне ускладнення машин. Сьогодні машинами називають і «некласичні» пристрої, робота яких ґрунтується не лише на механічних процесах: телевізори, радіоприймачі, роботи, електронні годинники, лазерні верстати, комп'ютери тощо. Разом з тим у наш час відбувається перехід від громіздких машин до мініатюрних: міні-ЕОМ, міні-телевізорів, міні-телефонів тощо.

Сучасне машинобудування має понад 70 різних галузей, які за своїми технічними особливостями поділяються на три групи: загальне машинобудування, транспортне машинобудування і точне машинобудування.

Загальне машинобудування є досить металомістким, тому зорієнтоване на споживача та райони чорної металургії. Його основними галузями є важке та сільськогосподарське машинобудування, а також тракторобудування та верстатобудування.

Транспортне машинобудування в наш час розвивається швидкими темпами. До нього входять автомобілебудування, суднобудування, авіаракетобудування, залізничне машинобудування. Ці галузі дуже працемісткі, тому здебільшого тяжіють до великих міст із кваліфікованими кадрами.

Автомобілебудування перетворилося на одну з найбільших галузей не лише машинобудування, а й обробної промисловості в цілому. Якщо у середині ХХ ст. у світі складалося майже 4 млн автомобілів щорічно, то нині — понад 50 млн. З цієї кількості 70 % припадають на легкові автомобілі, решта — на вантажні, автобуси, тролейбуси, мотоцикли тощо. Найбільше автомобілів виробляють Японія (майже 1/4 світового виробництва),

Складання автомобілів у Детройті (США)

Німеччини (1/6), США (близько 1/8), Франція, Південна Корея, Іспанія, Італія. В останні десятиліття були створені автоскладальні заводи у країнах, що розвиваються: Сінгапурі, Бразилії, Мексиці, Аргентині, Південній Африці, Єгипті, на Філіппінах. Вони працюють на імпортованих деталях, використовуючи дешеву робочу силу. Деякі з цих країн, наприклад Республіка Корея, налагодили виробництво власних марок автомобілів та створюють свої філії за кордоном.

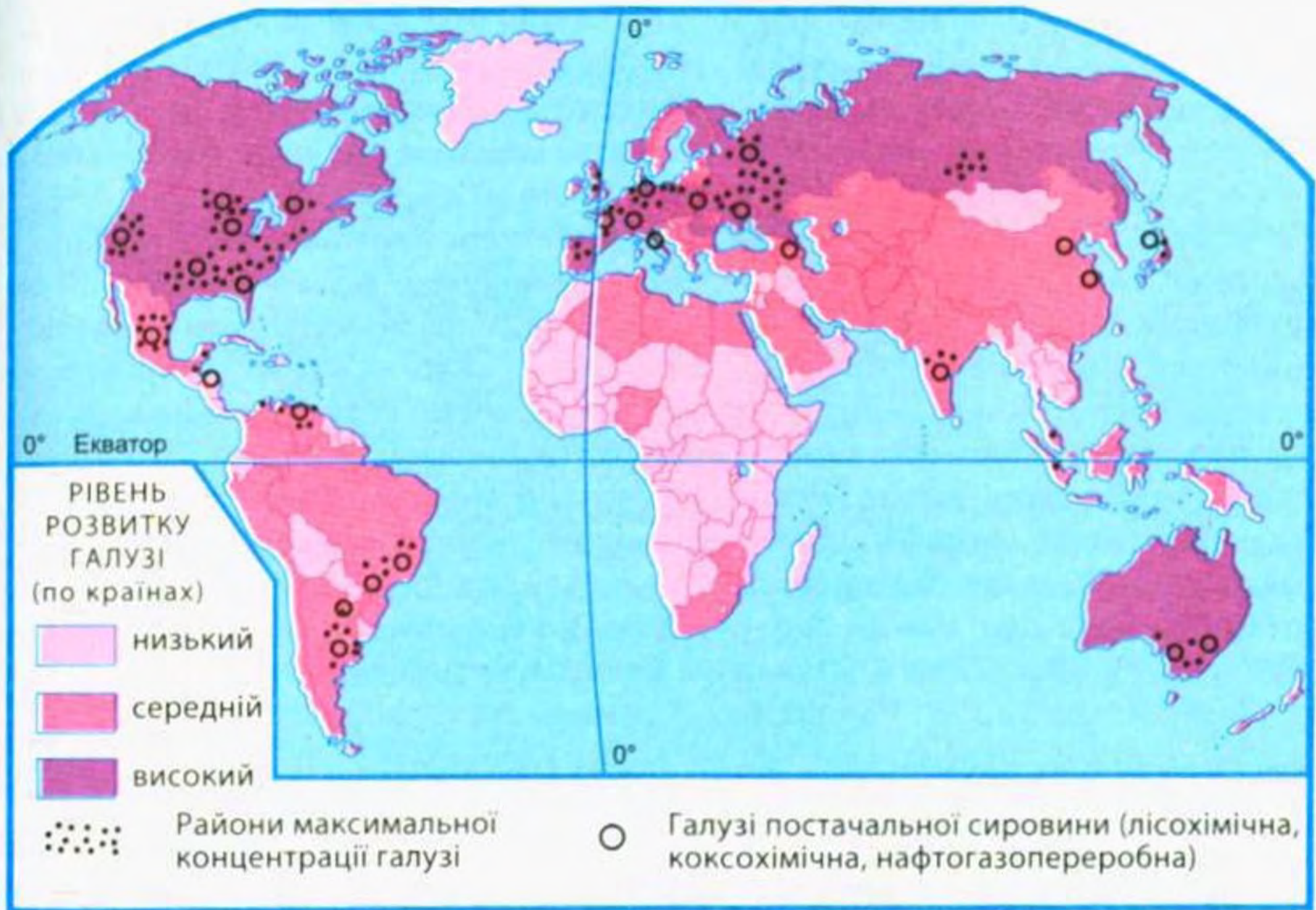
Суднобудування втратило своє колишнє значення. Після нафтової кризи 70-х рр. ХХ ст. виробництво танкерів значно скоротилося. Змінилися й визнані лідери у цій галузі. Велика Британія, що з початку ХІХ ст. і до Другої світової війни давала більш як половину морських суден світу, тепер опинилася в другому десятку. Нині майже 40 % морських суден світу дає Японія, ще 30 % — Республіка Корея, на третьому місці зі значним відривом перебуває Німеччина — менше 5 %. Судноскладальні заводи, що використовують імпортовані комплектуючі, виникли у Сінгапурі, Тайвані, Бразилії, Аргентині.

У період НТР великого значення набуло авіаракетобудування. Безперечними лідерами у цій галузі є США, Франція та Китай. Роль залізничного машинобудування дещо зменшується.

Точне машинобудування стало надбанням другої половини ХХ ст. Воно надало світові новітню продукцію *приладобудування, електротехніки й особливо електроніки*. Точне машинобудування наукомістке, тому тяжіє до великих міст — наукових центрів. Якщо у 80-х рр. ХХ ст. найбільшу кількість побутової техніки виробляли Японія, США, Німеччина та Франція, то тепер їх потіснили азіатські нові індустріальні країни та Китай. Зокрема, світовим лідером у складанні телевізорів, радіоприймачів, годинників, пральних та швейних машин зараз є Китай.

Отже, існує три головних машинобудівних регіони світу: Північна Америка (30 % світового виробництва; тут пріоритетний розвиток мають авіаракетобудування і точне машинобудування; головну роль відіграють США), Західна Європа (дає майже 30 %, в основному продукцію автомобілебудування, верстатобудування і точного машинобудування; безперечна першість тут належить Німеччині) та Східна і Південно-Східна Азія (концентрує понад 20 % світового машинобудування; тут переважають електроніка та суднобудування; осередком розвитку галузі виступає Японія; зростає роль нових індустріальних країн) (*картосхема 4*).

Хімічна промисловість як одна з галузей «авангардної трійки» має, подібно до машинобудування, високі темпи зростання. Головними регіонами її розвитку є високорозвинені країни. Перелічити навіть незначну частку її продукції досить важко, адже у світі використовують понад 400 тис. хімічних речовин. Сьогодні відбувається процес хімізації — широке застосування

Картосхема 5. Хімічна промисловість світу

хімічних матеріалів і технологій в усіх сферах господарства та побуті. Хімічна промисловість створює речовини, яких немає в природі. Вони є дешевшими, часто якісно кращими за натуральний аналог. Хімічна промисловість має дуже широку сировинну базу: це мінеральні ресурси (кухонна та калійна солі, самородна сірка, фосфорити, пірит, нафта, природний газ, вугілля), деревина, вода, атмосферне повітря, а також виробничі відходи. Сама хімічна промисловість є потужним забруднювачем навколишнього середовища.

До складу хімічної промисловості входять три галузі: *гірничо-хімічна* (яка видобуває мінеральну сировину для подальшої переробки), *основна хімія* (синтезує неорганічні сполуки: кислоти, соду, сажу, мінеральні добрива) та *хімія органічного синтезу* (основною продукцією є полімери — складні високомолекулярні сполуки, які синтезуються переважно з нафти та природного газу: пластмаси та синтетичні смоли, синтетичний каучук, хімічні волокна, фотоплівка і т. ін.).

Найбільший регіон розвитку хімічної промисловості — *Європа*, на яку припадає 40 % продукції цієї галузі (картосхема 5). Швидкими темпами розвивається хімічне виробництво у Німеччині, Франції та Італії. Старі галузі (содова та мінеральних добрив) тут зорієнтовані на сировину, нові (зокрема нафтохімія), що працюють на імпортованій сировині, тяжіють до морських портів.

Використовуючи карти атласу, поясніть, чому узбережжя Мексиканської затоки США стало найбільшим у світі регіоном розвитку хімічної промисловості.

Північна Америка за розвитком хімічної промисловості майже не поступається перед Європою. США належать перші позиції у світі за синтезом полімерів, виробництвом мінеральних добрив та сірчаної кислоти. Тут, на узбережжі Мексиканської затоки, склався найбільший у світі район нафтохімії.

Третім регіоном високого розвитку хімічної промисловості є *Східна та Південно-Східна Азія*, потужним осередком якого є Японія, де виробництво базується на імпортній сировині. Швидкими темпами розвивається хімічна промисловість Китаю, яка спеціалізується переважно на виробництві мінеральних добрив, а також нових індустриальних країн, відомих хімією полімерів та напівпродуктів для них.

Лісова промисловість. Розвиток галузей лісової промисловості залежить переважно від розміщення лісових ресурсів. У північному лісовому поясі, на який припадає значна частка хвойних порід, що широко використовуються в целюлозно-паперовій промисловості, лідерами в заготівлі деревини є США, Канада, Росія та Скандинавські країни. Ці держави, а також Японія, Китай, Німеччина, Франція, Італія виробляють найбільше паперу, який називають «хлібом культури».

Країни південного лісового поясу, де переважають листяні породи, ввозять за кордон переважно неперероблену деревину. Ці породи дерев використовуються на деревообробних підприємствах Європи, Північної Америки, Японії. Колоди, дикт, деревний шпон для оздоблення меблів експортують Бразилія, країни Екваторіальної Африки та Південно-Східної Азії.

Легка промисловість — одна з найстаріших, але її значення не зменшується. Основними її галузями є текстильна, швейна, шкіряно-взуттєва, хутрова та галантерейна.

Текстильна промисловість виробляє тканини. У період НТР галузь модернізується, вдосконалюються технології виробництва, скорочується виробництво натуральних тканин, а синтетичних розширюється. Основними виробниками тканин є США (безперечний лідер за виготовленням натурального шовку та синтетичних тканин, значний виробник бавовняних тканин), Китай (утримує світову першість у виробництві бавовняних та вовняних тканин), Індія (розвиває бавовняну та джутову промисловість), Японія (особливо відома натуральним шовком), Росія (лідер за метражом лляних тканин), Бразилія, Мексика, Аргентина (відомі вовняними та бавовняними тканинами), Єгипет (дає якісні бавовняні тканини). Отже, крім високорозвинених країн, текстильна промисловість широко представлена у країнах, що розвиваються. Щодо країн Європи, то їхня текстильна промисловість переважно обслуговує внутрішній ринок: вироблені тут тканини дуже якісні, але дорогі, тому не витримують конкуренції на світовому ринку з дешевшою продукцією країн, що розвиваються.

Розвитком швейної промисловості вирізняються Італія, Індія, Республіка Корея, які є значними експортерами готового одягу, шкіряно-взуттєвої — Італія. Світовими містами — законодавцями моди в Європі є Париж, Відень, Мілан, Лондон, у Північній Америці — Нью-Йорк.

Отже, майже всі галузі світової промисловості сконцентровані переважно в трьох регіонах світу: Європі, Північній Америці, Східній та Південно-Східній Азії.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Металургійна промисловість має три галузі: гірничодобувну, чорну та кольорову металургію. В період НТР зростає роль кольорової металургії, хоча й нині головним конструкційним матеріалом залишається сталь. Найбільшими виробниками сталі у світі є Китай, Японія, США, більшості кольорових металів — США, Канада, країни Європи, Японія, а також країни, що розвиваються, з багатою сировинною базою (Чилі, Перу, Індонезія та ін).
- Машинобудування є найважливішою галуззю промисловості. До його складу входять загальне, транспортне і точне машинобудування. У період НТР пріоритетного розвитку набули автомобілебудування, авіаракетокосмічне машинобудування, електроніка. Головними регіонами поширення галузі є Північна Америка, Західна Європа, Східна та Південно-Східна Азія.
- Хімічна промисловість забезпечує світове господарство новітніми матеріалами. Вона складається з гірничо-хімічної промисловості, основної хімії та хімії органічного синтезу. Європа, Північна Америка, Східна та Південно-Східна Азія є головними регіонами розвитку хімічної промисловості світу.
- Розвиток лісової промисловості залежить від розміщення лісових ресурсів. Високорозвинені держави спеціалізуються на виробництві паперу та продукції деревообробної промисловості, країни, що розвиваються, займаються лісозаготівлею.
- Легка промисловість є однією з найстаріших галузей. У її розміщенні спостерігається зрушення вбік країн, що розвиваються. Сьогодні за темпами її розвитку Китай, Індія, Бразилія, Мексика, Аргентина, Єгипет наздогнали США, Японію, країни Європи.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть галузі металургії. Як змінюється співвідношення між основними галузями металургії в період НТР?
2. Покажіть на карті основні країни-виробники сталі. Поясніть принципи розміщення комбінатів чорної металургії на їх території.
3. Назвіть основні країни, що плавлять кольорові метали. На які чинники зорієнтоване це виробництво на їх території?
4. Вкажіть провідні галузі машинобудування світу. Які країни й чому є основними виробниками автомобілів?
5. Визначте основні регіони у світі з розвитку хімічної промисловості.
6. Які зрушення відбулися в останні десятиліття у розміщенні текстильної промисловості?
7. Поміркуйте і назвіть галузі промисловості, що нині переважають в економіці високорозвинених країн та країн, що розвиваються. Поясніть свої висновки.

§ 18. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Зайнятість у сільському господарстві. Сільське господарство — один із найдавніших видів діяльності людини. Навіть нині в цій галузі зайнято близько половини населення світу. Але є великі відмінності у кількості працівників в аграрному (з лат. — *земельний*) секторі різних країн. У високорозвинених державах цей показник становить лише 2–9 % населення, тоді

Спробуйте пояснити відмінність зайнятості населення у сільському господарстві країн різних типів. Чим зумовлена висока частка сільських працівників в Україні?

Картосхема 6. Калорійність харчування населення світу

Які, на вашу думку, регіони світу найгостріше відчувають продовольчу проблему (картосхема 6)? З чим це пов'язано?

як у країнах, що розвиваються, — понад 75 %, а в деяких африканських державах — близько 90 %. У сільському господарстві України працюють близько 20 % людей. Проте повсюдно спостерігається тенденція до скорочення зайнятих у сільському господарстві. З'ясуємо, з чим це пов'язано.

По-перше, у період НТР відбулася механізація сільського господарства, яка зумовила зростання продуктивності праці. Насамперед це вплинуло на високорозвинені країни. Так, один фермер із Данії може забезпечити продуктами харчування 75–80 осіб, тоді як середні селянські господарства країн, що розвиваються, ледь спроможні прогодувати свою родину.

По-друге, від сільського господарства відокремилися галузі харчової та легкої промисловості. Якщо раніше обробляли шкури, очищували вовну, мололи борошно, давили олію в селі, то тепер це стало частиною промисловості.

По-третє, у деяких високоурбанізованих розвинених країнах продовольство завозиться переважно з-за кордону. Яскравим прикладом цього є Велика Британія. Вона закуповує продукти харчування у своїх колишніх колоніях. У самій же країні в сільському господарстві зайнято лише 2 % економічно активного населення.

Значення сільського господарства. Скорочення частки працівників не означає зменшення значення сільськогосподарського виробництва. Адже для людства залишається актуальною продовольча проблема.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), яка була створена в 1945 р. з метою підвищення продуктивності сільського господарства та поліпшення системи розподілу продуктів харчування, констатувала, що протягом ХХ ст. приріст населення випередив у 1,5 раза темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Тому, за даними цієї організації, кожний дев'ятий житель планети голодує або одержує недостатнє харчування. Лише 1/3 людства забезпечена повноцінним харчуванням за вмістом основних поживних речовин: білків, жирів та вуглеводів.

Аграрні відносини. У сільському господарстві особливим предметом праці є земля. Ефективність роботи на землі значною мірою залежить від аграрних відносин — форми землеволодіння та землекористування, характеру чинних у країні законів про землю. За формою власності на землю та використання земель розрізняють дрібнотоварний і високотоварний сектори.

Дрібнотоварний сектор передбачає невеликі земельні наділи. У таких господарствах із низьким рівнем агротехніки вирощують споживчі культури. Форми власності у дрібнотоварному секторі бувають різні: дрібні приватні селянські господарства, родинна власність на землю, латифундії.

Л а т и ф у н д і ї (з лат. — *великі володіння*) — великі ділянки землі, що перебувають у власності поміщика, який здає їх в оренду селянам. Латифундії є типовими для країн Латинської Америки, вони збереглися там з часів колоніалізму. Тепер вони стали гальмом на шляху розвитку сільського господарства. У деяких країнах було проведено земельні реформи, які ліквідували таку форму аграрних відносин.

Високотоварний сектор — це великі, добре організовані господарства, що використовують зрошення земель, мінеральні добрива, сучасну техніку, найману робочу силу. Їхнє виробництво зорієнтоване на продаж. Такі господарства забезпечують не лише внутрішній ринок країни, а й експорт. Основними типами господарства високотоварного сектору є плантації та фермерство.

П л а н т а ц і ї (з лат. — *висаджування рослин*) — великі рослинницькі господарства, що спеціалізуються на вирощуванні певних експортних культур (кави, какао, цукрової тростини, гевої, кокосової пальми тощо). Вони склалися як приватна форма власності в період колоніалізму спеціально з метою вирощування екзотичних культур, що вивозилися до країн-метрополій. Плантації мало пристосовуються до кон'юнктури світового ринку: їхня спеціалізація змінюється повільно.

Ф е р м е р с т в о є прогресивною формою господарювання, що ведеться на власних чи орендованих землях. Воно виникло із зародженням капіталістичних відносин. Мета такого господарства — вироблення продукції рослинництва чи тваринництва на продаж. Ферми мають дуже великі площі. Вони використовують найсучасніші технології, дуже чутливо реагують на коливання попиту та пропозиції на ринку, тому здатні швидко змінювати свою спеціалізацію.

Пригадайте, які форми сільськогосподарських підприємств існують в Україні? Які нові форми власності на селі виникли в нашій країні з переходом до ринкових відносин?

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У світі спостерігається загальна тенденція до скорочення кількості працівників у сільському господарстві. Незважаючи на це, значення сільського господарства зростає через продовольчу проблему, яка гостро постала у країнах, що розвиваються.
- Аграрні відносини – форми землеволодіння та землекористування. Залежно від особливостей господарювання у сільському господарстві виділяють дрібнотоварний (у якому вирощують споживчі культури) і високотоварний (продукція якого йде на продаж) сектори.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які тенденції та чому спостерігаються в сучасному світі щодо зміни кількості працюючих у сільському господарстві?
2. Чому в наш час значення сільського господарства зростає?
3. У чому полягають задачі міжнародної організації ФАО?
4. Що таке аграрні відносини?
5. Порівняйте дрібнотоварний та високотоварний сектори господарювання на землі.
6. Що таке латифундії? Чому їх вважають гальмом у розвитку сільського господарства латиноамериканських країн?
7. Охарактеризуйте плантаційне господарство та фермерство. Які форми власності на землю їм притаманні?

§ 19. ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Дві галузі сільського господарства. У сільському господарстві виділяються дві великі галузі: *рослинництво (землеробство)* і *тваринництво*. Основною галуззю більшості країн, що розвиваються, є рослинництво. Лише у деяких державах цього типу переважає тваринництво, що пов'язане з особливостями природних умов. У високорозвинених країнах переважає тваринництво, яке дає більшу частину продукції сільського

Схема 30. Галузева структура рослинництва

господарства. Саме воно забезпечує населення основними компонентами білкової їжі — м'ясом та молоком. Рослинницька галузь у цих країнах часто обслуговує тваринництво.

Рослинництво та його галузі. Рослинництво є одним із найдавніших видів людської діяльності. Воно дає близько 30 % продукції, що безпосередньо використовується людиною, решта йде на корм для тварин (кормові трави, солома, відходи переробки рослин).

Рослинництво поділяється на дві галузі: *рільництво* — вирощування переважно однорічних культур, та *садівництво й виноградарство* — культивування багаторічних рослин (схема 30).

Рільництво займається вирощуванням різних сільськогосподарських рослин, які за використанням умовно об'єднуються в такі групи: зернові, технічні, бульбоплідні, овочево-баштанні та кормові.

Зернові культури. Головними продовольчими та фуражними (тобто кормовими) рослинами є зернові культури. Їх культивують понад 100 видів. За призначенням вони поділяються на *хлібні* (пшениця, жито), *зернофуражні* (овес, ячмінь), *круп'яні* (рис, просо, гречка) та *зернобобові* (горох, квасоля). Провідне місце належить рослинам, які називають «трима хлібами людства»: пшениці (дає понад 30 % зерна), рису (майже 28 %) та кукурудзі (майже 25 %). Щоправда, рис і кукурудзу «хлібами» називають умовно, маючи на увазі їх важливе продовольче значення.

Пшеницю вирощують майже у 70 країнах північної та південної півкулі. Вона забезпечує хлібом близько половини людства. Відомо понад 20 видів пшениці, проте найважливіше значення мають два: *тверда* і *м'яка пшениця*. Зерно твердої пшениці багате на білок, тому використовується у макаронній та кондитерській промисловості. М'яка містить більше крохмалю і йде на випікання хліба.

Пшениця вибаглива до ґрунту і тепла, потребує багато вологи в період вегетації. Це культура переважно помірного та субтропічного поясів. Вирощують озиму і яру пшеницю.

Протягом цілого року кожного місяця пшениця надходить на світовий ринок. Найбільші площі посівів пшениці зосереджені у північній півкулі. *Китай, Індія та США* посідають перші три місця за її збиранням. Крім них, багато пшениці збирають *Росія, Франція, Канада, Туреччина, Україна, Казахстан*. У південній півкулі пшеницю вирощують *Австралія, Аргентина, Південна Африка*. Найбільше зерна пшениці на ринок вивозять США. Експортерами цієї продукції є також Канада, Франція, Австралія, Аргентина, Південна Африка. Найбільші імпортери пшениці — Японія, країни Європи, Бразилія.

Рис є основною продовольчою культурою майже для половини людства. Це типова культура мусонного клімату, яка потребує багато вологи і тепла, а також родючих ґрунтів. Тому його культивують майже завжди при штучному зрошенні у тропічному та субтропічному поясах Азії,

Згадайте, які екологічні особливості сільськогосподарських рослин визначають їх розміщення на Землі?

Рисове поле

Визначте, які країни найбільше експортують зернових культур. Як ви гадаєте, чому не завжди країни-лідери за вирощуванням зерна є його великими експортерами?

Латинської Америки, Африки. У більшості країн збирають два врожаї рису на рік. Хоча площ під ним удвічі менше, ніж під пшеницею, їх збирають майже однакову кількість. 90 % рису дають азіатські країни. Підраховано, що один житель Азії за рік споживає 100–300 кг рису, тоді як європеєць — лише 1–10 кг. Безперечними лідерами зі збирання рису є *Китай*, *Індія* та *Індонезія*, а з експорту — *США*. Імпортують рис країни Європи, довозять його й азіатські держави.

Кукурудза (маїс) набуває дедалі більшого значення як фуражна культура. Проте у деяких регіонах кукурудзу вирощують і для продовольчих потреб. Це теплолюбна та посухостійка рослина, що дає високі врожаї. Тому, хоча кукурудза за площею посівів посідає третє місце, вона — світовий лідер з-поміж зернових культур за збиранням. Провідна роль з її

виробництва та експорту належить *США*, які дають 48 % світового зерна кукурудзи. Багато кукурудзи вирощують *Китай* (20 %), *Бразилія* (9 %), *Аргентина*, *Мексика*. Культивують цю рослину також країни Африки та Південної і Середньої Європи.

Технічні культури. Всі технічні культури вирощують як сировину для подальшої переробки в різних галузях промисловості. Для них характерні такі спільні ознаки: *висока товарність*, *монокультура* та *висока трудомісткість*.

Товарність означає, що їх вирощують переважно на продаж. Монокультура пов'язана з колоніальним минулим. Так, Гана відома експортом какао, Судан — бавовни, Фіджі — цукру з тростини, Бенін — пальмової олії, Малайзія — натурального каучуку із соку гевеї і т. д. Трудомісткість означає, що в догляді за рослинами переважає важка ручна праця. Тому основними виробниками технічних культур є країни, що розвиваються.

За призначенням технічні культури поділяють на волокнисті, олійні, цукристі, тонізуючі, каучуконосні, наркотичні та ін.

Основними волокнистими культурами світу є бавовник, джут, льон-довгунець, сизаль.

Провідна роль належить *бавовнику*, який культивують майже у 80 країнах світу. Він є занадто вибагливим до ґрунтів, тому вирощується за умови внесення великої кількості добрив. Під час вегетації рослина потребує багато вологи і тепла. Вологу забезпечують переважно шляхом штучного зрошення. Це культура тропічного та субтропічного поясів. З 1 тонни бавовни-сирцю одержують 300–400 кг бавовни-волокна. За експортом бавовни-волокна виділяються *Китай*, *США* та *Індія*. Багато цієї сировини вивозять *Пакистан* та *Узбекистан*. Високоякісними довговолокнистими

сортами відомі *Єгипет* і *Судан*. Головними імпортерами бавовни є країни Європи та Японія. Крім волокна, в результаті переробки бавовни отримують штучний шовк, папір, з насінин — харчову та технічну олію.

Джут — чагарник, з луб'яних волокон якого виготовляють цупкі тканини та канати. Він іде на виробництво килимів, рибних снастей, мішковини. Цю теплолюбну рослину культивують у тропічному та субекваторіальному поясах. Найбільше його вирощують та експортують *Бангладеш*, *Індія* та *Пакистан*.

Льон-довгунець невибагливий до умов зростання: він холодостійкий і добре розвивається на кислих ґрунтах. Тому це головна волокниста культура нечорноземної смуги Європи. Найбільші площі під льоном у *Китаї*, *Росії*, *Великобританії*, *Франції*, *Бельгії*, *Україні*, *Білорусі*. Багато його вирощують також у країнах Балтії, Канаді, США.

Найпоширенішими олійними культурами є соя, соняшник, арахіс, ріпак, маслини, олійна пальма. Кожна з них пов'язана з певними кліматичними умовами. Рослинами помірному поясу є соняшник та ріпак, субтропіків — маслини, мусонних областей — соя, субекваторіального й тропічного поясів — арахіс, екваторіального — олійна пальма.

Основною олійною культурою світу є соя. Більшість її посівів зосереджено в Америці — США (дає 52 % світового виробництва), *Бразилії* та *Аргентині*. Досить багато сої вирощують *Китай* та *Індія*. У наш час говорять про «переможну ходу» цієї культури. Тепер це не лише кормова й олійна рослина. Соя, що багата на білок, стає заміником м'яса. У деяких країнах уже є соєва курятина, соєве морозиво, соєва картопля.

Теплолюбний та посухостійкий соняшник вирощують *Росія*, *Україна*, держави *Південної Європи*, а також *Китай*, *США*, *Аргентина*.

У Західній Європі, Канаді та Індії основною олійною культурою є ріпак, у країнах Середземномор'я — маслини, у країнах Західної Африки та Океанії — олійна пальма.

Цукристими культурами є цукрова тростина (дає людству 60 % цукру) та цукрові буряки (40 %).

Цукрова тростина є багаторічною рослиною тропічного поясу, яка дуже вибаглива до тепла та вологи. Нині цукрову тростину вирощують переважно країни, що розвиваються. Її найбільшими виробниками є *Індія*, *Куба* та *Бразилія*. Імпортують цукор-сирець із тростини США, країни Європи та Японія, на території яких здійснюється його рафінування (очищення).

Цукрові буряки культивують у помірному поясі. Основними виробниками бурякового цукру є *Україна*, *Франція*, *Росія*. Значні площі під цукрові буряки відведені також у *Німеччині*, *Італії*, *Туреччині*. Головним експортером цукру з цукрових буряків є *Україна*.

-
1. Спробуйте згрупувати основні технічні культури світу за кліматичними умовами їх вирощування: назвіть рослини помірному, субтропічного, тропічного, субекваторіального та екваторіального поясів.
 2. Якими технічними культурами відома Україна на світовому ринку?

Основними тонізуючими культурами є чай, кава та какао. Усі вони — рослини тропічного та субтропічного поясів, вирощуються здебільшого в країнах, що розвиваються. Так, експортом чаю на світовому ринку вирізняються *Індія, Китай, Шрі-Ланка*, кави — *Бразилія (50%), Колумбія, Індонезія*, какао — *Кот-д'Івуар, Бразилія, Гана*.

Головними імпортерами всіх тонізуючих культур є країни Європи та США. Багато кави та какао-бобів завозить також Японія.

З каучуконосних рослин відомим є дерево *гевея* — культура екваторіального поясу. Нині 90 % натурального каучуку дають країни Південно-Східної та Південної Азії: *Малайзія, Індонезія і Таїланд*. Імпортують натуральний каучук розвинені країни Європи, США, Японія.

Бульбоплідні культури. З-поміж бульбоплідних культур найпоширенішою є *картопля*. За її валовим збором перші місця посідають *Китай, Росія, Індія, Україна, США, Німеччина, Польща, Білорусь*.

У тропічних країнах вирощують інші бульбоплідні культури, які мають там основну продовольчу функцію: *батат*, або *солодку картоплю* (Китай, Індія, Індонезія), *таро* (країни Океанії), *ямс* та *маніок* (країни Африки, Латинської Америки, Азії).

Тваринництво. У високорозвинених країнах тваринництво має інтенсивний характер і використовує концентровані корми. У країнах, що розвиваються, та посушливих районах світу переважає екстенсивне тваринництво на природних пасовищах.

Основними галузями тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво.

Скотарство, тобто розведення великої рогатої худоби — корів, буйволів, яків, дає людству майже все молоко і третину м'яса. Найпродуктивнішу молочну худобу розводять у країнах Європи та Північної Америки. Європа дає понад 55 % світових надоїв молока. М'ясний

напряма переважає на територіях з посушливим кліматом та з великими площами пасовищ. Найбільшим у світі районом м'ясного скотарства є південноамериканська пампа. Аргентину називають «м'ясним цехом світу» через її провідну роль в експорті яловичини.

За поголів'ям корів перше місце посідає *Бразилія*. Другою є *Індія*, де сконцентровано 20 % їх світової кількості, що пояснюється релігійними причинами. Найбільшим поголів'ям продуктивної худоби також відомі *Китай, США, Аргентина*.

Свинарство є галуззю тваринництва, що дає людині майже 40 % м'яса, а також сало, шкури, щетину. Виділяють такі напрями розвитку свинарства: сальний, м'ясо-сальний, беконний та щетинний. Половина всього поголів'я свиней припадає на Азію. *Китай* є світовим лідером за кількістю вирощуваних свиней. Україна за цим показником посідає сьоме місце в світі.

Вівчарство є типовою галуззю посушливих районів (сухих степів, напівпустель, пустель), а також гірських масивів. Виділяють такі напрями вівчарства: тонкорунний (забезпечує текстильну промисловість

Пригадайте, що означає інтенсивне та екстенсивне ведення сільського господарства. Які держави і чому надають перевагу кожному з них?

високоякісною вовною), напівтонкорунний (окрім вовни, дає м'ясо), м'ясо-вовно-молочний, каракульський (овець розводять заради цінного хутра), курдючний (дає баранячий жир), овчинно-шубний (на дублянки). За поголів'ям овець переважають *Австралія, Китай та Нова Зеландія*.

Птахівництво дає людям близько 20 % м'яса, а також яйця, пір'я, пух. Саме через механізацію цієї галузі вона стала найбільш інтенсивною у високорозвинених країнах. Птахівництво розвивається переважно у приміській зоні, оскільки зорієнтоване на споживача продукції. Розводять курей, індиків, гусей, качок, гаг, страусів ему. Проте абсолютну більшість поголів'я становлять кури. За виробництвом курячих яєць перші місця у світі посідають Китай, США та Росія. Україна перебуває на сьомому місці.

Іншими галузями тваринництва є ставкове рибництво, шовківництво, бджільництво, конярство, оленярство, верблюдарство, хутрове звіринництво тощо.

Отже, сільське господарство залишається важливою галуззю матеріального виробництва, що забезпечує людство продуктами харчування, а промисловість — важливою сировиною.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Головними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво.
- Основною галуззю рослинництва є рільництво — вирощування зернових, технічних, бульбоплідних, овочево-баштанних та кормових культур.
- Головними зерновими культурами є пшениця, рис та кукурудза. Найбільшими виробниками зерна в світі є Китай, США та Індія.
- Технічні культури вирізняються високою товарністю та трудомісткістю, тому їх культивують переважно в країнах, що розвиваються. Виділяють такі групи технічних культур: волокнисті (бавовник, джут, льон-довгунець), олійні (соя, соняшник, ріпак, маслини, олійна пальма), цукристі (цукрова тростина та цукрові буряки), тонізуючі (чай, кава, какао), каучуконосні (гевея) та ін.
- З бульбоплідних рослин найбільш поширена картопля.
- Головними галузями тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво. За поголів'ям корів першість належить Бразилії та Індії, свиней — Китаю, овець — Австралії, за виробництвом курячих яєць — Китаю. Найбільше м'яса та молока виробляють у країнах Європи та Північної Америки.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть галузі сільського господарства. Яке вони мають значення у різних за рівнем розвитку типах країн?
2. Які основні групи культур вирощують у рільництві?
3. Які рослини називають «трьома хлібами людства»? Назвіть країни, що їх найбільше вирощують та експортують.
4. Які спільні ознаки мають усі технічні культури?
5. Назвіть країни-лідери з вирощування бавовнику, льону-довгунцю, сої, соняшника, цукрової тростини, цукрових буряків, чаю, кави, какао, гевеї.
6. Розподіліть сільськогосподарські рослини за кліматичними поясами, в межах яких вони культивуються.
7. Назвіть головні галузі тваринництва та країни, що вирізняються найвищим рівнем їх розвитку.

§ 20. ТРАНСПОРТ. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Загальна характеристика транспорту. Транспорт є третьою провідною галуззю матеріального виробництва. Він забезпечує функціонування світового господарства і потреби людей в усіх видах перевезень. Транспорт є основою міжнародного географічного поділу праці. Усі транспортні шляхи світу утворюють *світову транспортну систему*. Нині транспорт щорічно перевозить 100 млрд тонн вантажів та 1 трлн пасажирів.

Основними техніко-економічними показниками роботи транспорту є обсяг перевезень (показує кількість перевезених вантажів або пасажирів),

вантажообіг або пасажирообіг (добуток обсягу перевезень на відстань), швидкість, трудомісткість (кількість обслуговуючого персоналу), собівартість перевезень, пропускна спроможність трас (скільки транспортних засобів водночас може проїхати дорогою),

маневреність (здатність підвозити безпосередньо до місця призначення), залежність від погоди та сезонних змін. Різні види транспорту мають свої переваги й недоліки, тому використовують їх залежно від конкретних умов.

Головними видами транспорту є: наземний (залізничний, автомобільний), водний (морський, річковий, озерний) та інший (трубопровідний, авіаційний, електронний).

Залежно від рівня розвитку транспортної системи розрізняють країни, що мають: *а) високорозвинені всі види транспорту* (держави Європи, США, Канада); *б) високий рівень більшості видів транспорту* (наприклад, Японія не має трубопровідних та річкових перевезень; Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка майже не мають річкового транспорту);

в) переважно один вид транспорту (зокрема, залізничні перевезення є домінуючими в Індії, Аргентині, Марокко, автомобільні — в Афганістані, Саудівській Аравії, Ефіопії, річкові — у Судані, Конго, Парагваї).

Залізничний транспорт. Першу залізницю було збудовано у Великій Британії в 1825 р. Проте основна залізнична мережа склалася на початку ХХ ст. Нині залізниці є приблизно в 160 країнах світу, і цей вид транспорту посідає другі місце за вантажообігом та пасажирообігом.

Загальна довжина залізниць на початок ХХІ ст. становила 1,12 млн км. Проте тенденції до зміни довжини доріг неоднакові в державах різних типів. У країнах, що розвиваються, будуються нові залізничні траси, тоді як у високорозвинених державах їх довжина навіть почала скорочуватися. Так, за останні півстоліття зросла залізнична мережа в Китаї та Індії, водночас у США та Франції вона скоротилася майже в 1,5 раза, у Великобританії — удвічі. Залізниці витісняються автошляхами та авіаційними лініями. Проте лідером за довжиною залізниць залишаються США. За ними йдуть Росія, Китай, Індія та Канада. Україні за довжиною

З'ясуйте, які переваги та недоліки має кожний із сучасних видів транспорту. Як ви гадаєте, чи існує ідеальний вид транспорту?

Поміркуйте, до якої групи країн за рівнем розвитку транспортної системи можна віднести Україну.

залізничних колій належить тринадцяте місце в світі.

Найбільшою густота залізниць залишається в Європі — понад 100 км на 1000 км². В Україні цей показник становить 45 км на 1000 км².

У високорозвинених країнах залізниці почали втрачати своє колишнє значення через неекологічність та недостатню швидкість. У період НТР підвищено екологічність внаслідок їх електрифікації. Так, майже всі залізниці електрифіковано в Швейцарії — 99,5 %, більш як половину їх переведено на електричну тягу в Нідерландах, Швеції, Італії, Австрії, Україні. У США електрифікованих залізниць мало — лише 1 %.

Завдяки впровадженню нових двигунів та безколісних потягів вдалося значно збільшити швидкість на залізницях — до 250–580 км/год.

Батьківщиною швидкісних магістралей стала Франція (дороги Париж — Марсель, Париж — Бордо та ін.). Європа і досі залишається основним регіоном поширення швидкісних залізниць. Окрім Франції, вони діють в Італії (Турін — Неаполь — Салерно), Німеччині (Гамбург — Мюнхен, Мангейм — Штутгарт, Берлін — Гамбург), Швейцарії, Іспанії. У Європі планується створити загальноєвропейську мережу швидкісних залізниць, які б сполучали країни ЄС. За межами Європи швидкісні дороги є в США (Нью-Йорк — Вашингтон), Японії (єдина мережа ліній «Сінкансен»), Китаї (Пекін — Тяньцзінь, Шанхай — Ханчжоу). Проектується спорудження швидкісних магістралей у Росії, Республіці Корея, Канаді, Бразилії.

У наш час залізниці прокладають і під морським дном в тунелях. У 1988 р. в Японії завершилося спорудження найдовшого залізничного тунелю «Сейкан» (54 км), 23 км якого пролягає на глибині 100 м під дном протоки між островами Хонсю і Хоккайдо. У 1994 р. було розпочато регулярне залізничне сполучення між Парижем і Лондоном. Відрізок дороги завдовжки 37 км проходить тунелем, прокладеним на глибині 40 м під дном протоки Ла-Манш.

Автомобільний транспорт називають транспортом ХХ ст., адже протягом цього відрізка часу відбувалися його народження, вдосконалення та розквіт. Нині на нього припадає 70 % усієї довжини світової транспортної мережі, а в світі налічується понад 600 млн автомобілів. Автотранспорт є першим за пасажирообігом і четвертим за вантажообігом. Це єдиний вид транспорту, який може підвозити вантажі та пасажирів «від воріт до воріт». За останні півстоліття довжина автодоріг зросла втричі й тепер становить 32 млн кілометрів. Особливо важливими є дороги з твердим покриттям, багатосмужні магістралі з кількарівневими розв'язками, які підвищують швидкість руху. Споруджуються автобани — швидкісні дороги підвищеної комфортності. Найбільшу довжину автомобільних доріг мають

Швидкісний потяг на вокзалі Парижу

Поміркуйте, чи є в Україні перспективи для розвитку швидкісних залізниць. На яких маршрутах, на вашу думку, вони доцільні?

США (1/4 світової автомережі), Індія, Китай та Бразилія. Україна за довжиною автомагістралей знаходиться у четвертому десятку країн.

Найбільша густота автодоріг — у країнах Західної Європи та в Японії. Важливу роль відіграють трансконтинентальні магістралі, які сполучають протилежні береги материків: *Трансамазонське шосе* (від східного берега Південної Америки до західного), *Панамериканське шосе* (від Канади до Аргентини). Сім автобанів широтно перетинають США. Прокладена через Сахару асфальтована дорога сполучила узбережжя Середземного моря з країнами Гвінейської затоки. *Трансазіатська магістраль* пролягла через території 15 держав регіону.

Поміркуйте, чи зазнав останнім часом істотних змін автомобільний транспорт України. У чому вони полягають? Які проблеми автотранспорту залишаються невирішеними?

Водночас автомобільний транспорт є неекологічним. Автомобілі дають половину всіх шкідливих викидів в атмосферу. Сьогодні намагаються застосовувати нові види палива, які менше забруднюють довкілля: рідкий водень, спирт, природний газ. Створено автомобілі, що працюють на сонячних батареях. Проте до масового залучення

нових технологій ще далеко. Автотранспорт також залишається найбільш аварійно небезпечним. У світі під колесами автомобілів щорічно гинуть близько 200 тис. чол. Виходом із цієї ситуації є поліпшення якості доріг та підвищення культури водіння.

Морський транспорт є одним із найдавніших, проте й нині зберігає свою першість у вантажоперевезеннях. 70 % світового товарообігу припадає саме на нього. Бурхливому розвитку морського транспорту в другій половині ХХ ст. сприяло зростання залежності більшості високорозвинутих країн від заморського постачання палива та сировини, а також від збуту власної продукції. Тому 80 % морських перевезень є міжнародними і лише 20 % — каботажними (між портами однієї країни). Одночасно зі зростанням ролі морського транспорту в перевезенні вантажів через низьку швидкість він втрачає значення в пасажироперевезеннях.

Сучасний торговельний флот світу налічує понад 80 тис. морських суден, які плавають під прапорами близько 160 держав. Найбільший за тоннажем флот мають дві невеликі країни, що розвиваються: *Панама* та *Ліберія*. Це пояснюється тим, що судна під прапором цих країн мають пільги у вигляді зменшеного оподаткування, дешевої робочої сили тощо. Свій прапор «продають» також *Кіпр*, *Багамські острови*, *Маршаллові острови*, *Мальта*, *Вануату* та деякі інші держави. Великий торговельний флот мають *Японія*, *Норвегія*, *США*, *Греція*, *Росія*, *Китай*. Морський флот України за вантажомісткістю посідає п'ятнадцяте місце в світі.

Основним товаром, який перевозять морем, є нафта, тому майже 1/3 всього торговельного флоту становлять судна для рідких вантажів — танкери (з англ. — *бак*, *цистерна*). На них також перевозять кислоти, спирт, патоку, китовий жир, а останнім часом — скраплений газ. Третина флоту світу припадає на балкери — судна для перевезення насипних вантажів. Якщо раніше вони були універсальними, то нині — спеціалізовані:

Сінгапур — найбільший порт у світі

рудовози, вуглевози, лісовози, зерновози, банановози та ін. Швидко зростає частка контейнеровозів, які завантажують не вертикальним, а горизонтальним способом. Тропічні фрукти, м'ясо та іншу продукцію, що швидко псується, перевозять рефрижераторами (з лат. — *охолоджую*).

Географію морського транспорту визначає мережа морських портів, їх у світі понад 30 тис., проте найважливіших, що мають міжнародне значення, — близько 2700. Найбільше портів у Європі — понад 900. Основним показником роботи порту є його вантажообіг. Найбільшими вважаються морські порти, що приймають понад 50 млн т вантажів щороку. Є порти універсальні, які працюють з різноманітними вантажами, і спеціалізовані, зорієнтовані на один товар. Універсальних портів-велетнів — понад 50, з них 10 — у Китаї, 8 — у Японії, 7 — у США. Найбільшим морським портом світу є *Сінгапур*. Крізь нього проходить 646 млн т вантажів щороку. До найбільших портів світу належать також *Шанхай* (604 млн т на рік) та *Сянган* (524 млн т на рік) у Китаї. Порт Роттердам у Нідерландах називають «морськими воротами» Європи. У ньому одночасно можуть розміститися 375 суден.

Найважливіші морські траси проходять Атлантичним океаном. На нього припадає майже 2/3 морських перевезень. Зростає роль Тихого океану, частка якого вже становить 1/4. Це пояснюється швидким економічним піднесенням багатьох країн на його узбережжі. На Індійський океан припадає понад 1/10 обсягу морських перевезень. Більшість шляхів у ньому спрямовані до Перської затоки. Значення Північного Льодовитого океану невелике.

Міжнародними морськими каналами є *Суецький* (споруджений у 1869 р., довжина — 193 км), *Панамський* (працює з 1920 р., довжина — 82 км) та *Кільський* (відкритий у 1895 р. на території Німеччини, довжина — 99 км). Найважливішими для морського судноплавства протоками вважаються *Ла-Манш*, *Ересунн*, *Гібралтарська*, *Ормузька*, *Малаккська*, *Босфор*.

Внутрішній водний транспорт використовує для судноплавства річки, озера та внутрішні судноплавні канали. Він обслуговує переважно внутрішні потреби держав і поступається за пасажиро- та вантажообігом іншим видам.

Найбільший річковий та озерний флот мають США, хоча вони поступаються протяжністю внутрішніх водних шляхів Китаю та Росії. У США 3/4 усіх шляхів припадають на штучні водойми, в тому числі найдовший Береговий канал (5580 км). Головним районом внутрішнього судноплавства Північної Америки є система Великих Американських озер та р. Святого Лаврентія. Для внутрішніх перевезень у США важливе значення має р. Міссісіпі. У Європі найбільшими міжнародними судноплавними річками є Дунай і Рейн, в Азії — Тигр, Ганг та Меконг, в Африці — Ніл, Нігер та Замбезі, в Латинській Америці — Парана і Ріо-Гранде. Для внутрішніх перевезень у Росії найбільше використовуються річки Волга, Об, Єнісей, Лена та кілька судноплавних каналів, що сполучають Балтійське море з Чорним та Каспійським, в Україні — Дніпро, у Китаї — Янцзи та Великий канал, у Бразилії — Амазонка.

Трубопровідний транспорт виник у середині XIX ст. у США, проте найбільшого значення набув у XX ст. Цей вид транспорту є найдешевшим для доставки рідких та газоподібних вантажів. Нині трубопровідний транспорт посів третє місце за вантажообігом, поступившись лише морському та залізничному. Він перекачує 97 % нафти та майже весь природний газ.

Загальна довжина трубопроводів перевищує 1,5 млн км. З них 700 тис. км становлять газопроводи, 500 тис. км — нафтопроводи, решту — продуктопроводи, якими транспортують різні хімічні речовини (аміак, етилен, газ тощо). За довжиною трубопроводів провідне місце посідають США, Росія та Канада. Найдовшим у світі нафтопроводом є «Дружба» (5,5 тис. км), який починається в Росії і, прямуючи територією України, забезпечує нафтою держави Центральної Європи. Серед газопроводів немає рівних «Прогресу» (4,5 тис. км), який транспортує західносибірський газ із Росії через територію нашої країни до Європи.

У період НТР прокладено підводні трубопроводи, загальна довжина яких перевищує довжину земного екватора. Найдовшим (2,5 тис. км) з-поміж них є середземноморський газопровід, що сполучив Алжир з Італією. Найбільша мережа підводних трубопроводів працює у Північному морі та Мексиканській затоці. Вже з'явилися перші пульпопроводи, якими транспортують подрібнене вугілля, руди металів, фосфорити, вапняк.

Повітряний транспорт є наймолодшим, а за темпами свого розвитку випереджає всі інші види транспорту. Останнє місце авіатранспорту за вантажообігом пояснюється високою собівартістю перевезень.

Повітряні перевезення використовуються для транспортування вантажів, що швидко псуються: тропічних фруктів, екзотичних квітів, а також пошти й коштовностей.

Роль повітряного транспорту в перевезенні людей зростає. За цим показником він поступається лише автомобільному та залізничному, а в міжконтинентальних перевезеннях є навіть першим. Передові позиції за авіаперевезеннями пасажирів посідають США, Японія, Велика Британія, Канада, Франція, Німеччина, Австралія. 55 % усіх перевезень припадають на міжнародні лінії, 45 % — на внутрішні.

Які ви бачите перспективи розвитку та вдосконалення трубопровідного транспорту?

Оснoву світового повітряного транспорту становить мережа аерoпортів. У світі їх налічується близько 25 тис. Найбільшими вважаються аерoпорти, пасажиpообіг яких становить понад 10 млн чол. на рік. Половина їх — у США. Найбільше пасажиpів приймають американські аерoпорти *Атланта* (90 млн щорічно) та *О'Хара* в *Чикаго* (69,4 млн). Деякі великі міста обслуговує кілька аерoпортів: Москва — 5, Нью-Йорк — 3, Париж, Лондон, Токіо, Київ — по 2.

Зовнішні економічні зв'язки. В умовах міжнародного географічного поділу праці та міжнародної економічної інтеграції зростає роль міждержавних економічних відносин. Головними їх формами є: зовнішня торгівля, кредитно-фінансові відносини, науково-технічні зв'язки, надання послуг та міжнародний туризм.

У світовій *торгівлі* 3/4 усього товарообігу припадають на високорозвинені країни. За міжнародним товарообігом та абсолютними розмірами експорту в світі немає рівних Німеччині. *Кредитно-фінансові відносини* виявляються у вивезенні капіталу. Це найбільше характерно США, які вивозять капітал до країн Західної Європи, Канади, країн, що розвиваються. *Науково-технічні зв'язки* полягають в обміні науково-технічними знаннями та здійсненні міжнародних проектів і розробок. Дедалі більше на розвиток світової економіки впливає *надання послуг*: транспортних, рекламних, банківських, готельних, охоронних, медичних. Однією з найбільш прибуткових форм надання послуг є *міжнародний туризм*. Туристів приваблює передусім Європа. Сюди їдуть 65 % усіх туристів. Найбільші прибутки від міжнародного туризму одержують США.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Транспортна система світу складається з наземних (залізничний та автомобільний), водних (морський, річковий і озерний) та інших (трубопровідний і авіаційний) видів транспорту.
- Залізничний транспорт є другим за пасажиро- та вантажоперевезеннями. У високорозвинених країнах здійснюється електрифікація залізниць, набувають поширення швидкісні траси, водночас частина залізниць замінюється автомобільними дорогами. Найбільшу довжину залізниць мають США, Канада та Росія.
- Автомобільний транспорт є головним за пасажироперевезеннями. Нині багато уваги приділяється пошуку нових видів чистого автомобільного пального та поліпшенню якості доріг. Найбільшу довжину автошляхів мають США, Індія та Японія.
- Морський транспорт здійснює 80 % вантажоперевезень. Його основою є торговельний флот, найбільшу частину якого становлять танкери. Найчисленніший флот мають Панама й Ліберія. Серед морських портів найбільшим є Роттердам у Нідерландах. Міжнародними морськими судноплавними каналами є Суецький, Панамський та Кільський.
- Нині зменшується значення внутрішнього водного транспорту, зростає роль трубопровідного та повітряного. Найбільша густота трубопроводів та авіаліній — у високорозвинених країнах.
- Сучасне світове господарство не може існувати без міжнародних економічних зв'язків. Головними їх формами є: зовнішня торгівля, кредитно-фінансові відносини, науково-технічні зв'язки, надання послуг та міжнародний туризм.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть основні техніко-економічними показники роботи транспорту.
2. Розкажіть про сучасні тенденції розвитку залізничного транспорту.
3. Які проблеми виникають у зв'язку з роботою автомобільного транспорту? Як їх можливо подолати?
4. Чому морський транспорт залишається найбільшим перевізником вантажів, але перевозить малу частку пасажирів?
5. Назвіть та покажіть на карті найбільші морські порти та аеропорти світу. За яким принципом вони споруджуються?
6. Яке значення має трубопровідний транспорт? Як в період НТР він удосконалюється?
7. Чому, на вашу думку, існують різні види транспорту, а людство не створило один універсальний вид?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Автоматизація швидко поширюється на всі сфери нашого життя. Один з представників американської компанії «Форд» змалював таку картину обслуговування автомобіля вже у першій половині ХХІ ст. Власник авто заходить у гараж із персональною електронною карткою, за допомогою якої автоматично відчиняються дверцята автомобіля, заводиться двигун, а сидіння та руль встановлюються в найзручніше для водія положення. У зимовий час можна «попросити» комп'ютер завести машину для підігрівання до того, як власник відчинить гараж.
- У Японії створені різні роботи: робот-геолог може працювати в океані на глибині до 6000 м; робот-музикант читає ноти й грає на електроінструментах; робот-хірург — це мікропристрій, який вводять у кров'яне русло людини, що здатний знищувати ракові клітини, не уражуючи здорові. В Австралії робот стриже овець; у США є робот-водолаз; у Німеччині робот-поліцейський відчиняє автомобілі, якщо є підозра, що в них закладено вибухівку. Є також роботи-вчителі, роботи-офіціанти, роботи-прибиральниці та ін.
- В усьому світі у науково-викладацькій діяльності зайнято кілька мільйонів чоловік. Серед країн з найбільшим науковим потенціалом виділяються США, Японія, Німеччина, Франція та Велика Британія, на які припадає 85% усіх вчених планети. В США на кожні 10 тис. жителів приходиться 107 вчених. Найпрестижнішим результатом наукових досліджень є присудження Нобелівської премії. В останні роки перші місця за кількістю Нобелівських лауреатів посідають США, за ними йдуть Велика Британія, Німеччина, Франція та Швеція.
- Геотермальну електроенергетику успішно розвивають понад 20 країн світу. Підземні гарячі джерела використовують для обігрівання приміщень та теплопостачання. Класичним зразком тому є Ісландія, столиця якої Рейк'явік повністю опалюється природною гарячою водою. У такий спосіб обігрівають теплиці, які забезпечують мешканців північної держави огірками, помідорами, яблуками, динями і навіть бананами.
- Найбільша в світі колекція насінин м'якої пшениці та її диких родичів зібрана у Всеросійському інституті рослинництва. У цій колекції понад 60 тис. сортів. Ці унікальні експонати були збережені у Санкт-Петербурзі навіть у роки блокади в період Великої Вітчизняної війни. Майже стільки ж сортів рису зібрано у Міжнародному інституті рису на Філіппінах.
- Світова першість за обсягом вирощування помідорів, апельсинів та лимонів належить США; цибулі та кавунів — Китаю; винограду — Італії; бананів — Бразилії; мандаринів — Японії.

- Арахіс походить із саван Бразилії, звідки він спершу потрапив до Індії та Китаю, а вже через них у XV ст. — до Європи під назвою «китайські горіхи». Плоди деяких видів дозрівають у ґрунті, за що рослину називають земляним горіхом. Цінна харчова арахісова олія використовується переважно у кондитерській промисловості. Нині найбільші площі під арахісом зосереджені у країнах Західної Африки, звідки він експортується до Європи. Великі плантації під цією культурою є також в Індії, Китаї, США, Бразилії, Аргентині.
- Кавове дерево походить з Ефіопії, де його вирощують понад 1000 років. Ще й досі у цій країні збирають зерна дикої кави. В XI ст. рослина потрапляє до арабів Ємену, а значно пізніше — до європейських країн: Італії, Франції, Нідерландів, Великої Британії. Напій з кави став дуже популярним у Європі, тому за короткий час у колоніях були створені спеціальні плантації: у XVII ст. голландцями — в Індонезії, на початку XVIII ст. французами — у Гвіані, а португальцями — у Бразилії. Сьогодні саме Бразилія є безперечним лідером за вирощуванням кави (1/2). Серед продовольчих товарів за вартістю у міжнародній торгівлі кава посідає друге місце після пшениці.
- Перший проект будівництва транспортного тунелю під Ла-Маншем ще на початку XIX ст. запропонував французький інженер Альберт Матьйо. Тоді його хотіли збудувати для кінних екіпажів. Наполеон підтримав проект, проте його так і не здійснили. У середині XIX ст. ініціатором подібного будівництва виступила англійська королева Вікторія, але парламент відхилив її ідею, боячись втрати країною острівного військово-стратегічного положення. У 70-х рр. XX ст. з'явилися проекти навісного мосту над Ла-Маншем і тунелю. Земельні роботи розпочалися в 1974 р., але через великий кошторис згодом були припинені. Нову угоду між Францією та Великою Британією про Євротунель було підписано в 1985 р. Будівництво розпочалося в 1987 р. і успішно завершилося в 1994 р.
- У 50–60-х рр. XX ст. переворотом у повітряному транспорті став перехід цивільної авіації від поршневих літаків до турбореактивних та турбогвинтових, унаслідок чого стрімко збільшилася швидкість перевезень. Тоді були сконструйовані ТУ-104 (СРСР), «Боїнг-707» (США), «Каравела» (Франція). Нині розвиток авіації йде двома напрямками: зростання швидкості й підвищення пасажиро- та вантажомісткості. Швидкість надзвукових літаків ТУ-144 (СРСР), «Конкорд» (Франція — Велика Британія), «Джумбо-Джет» (США) становить близько 2500 км/год. Найбільшим пасажирським літаком у наш час є європейський аеробус А-380, створений спільними зусиллями Франції, Німеччини, Великої Британії та Італії. Він вміщує 850 пасажирів. Окрім нього, літаками підвищеної пасажиромісткості є «Боїнг-777» (550 чол.) та ІЛ-96 (436 чол.).
- Ідея спорудження морського каналу, який з'єднав би Середземне море з Червоним належала ще арабам у середньовіччі. Потім вона відродилася у Франції, спершу за часів Людовика XIV, а потім Наполеона. Проте, лише у середині XIX ст. французький інженер та дипломат Фердинанд Лессепс одержав від єгипетського уряду концесію на його спорудження. Роботи тривали понад 10 років, а у 1869 р. канал було урочисто відкрито. Він збудований без шлюзів, оскільки різниця рівнів двох морів, які сполучаються, всього 23 см. Спершу глибина каналу не перевищувала 8 м. Але згодом він неодноразово розширювався та поглиблювався. Сучасна глибина каналу 20 м.
- Панамський канал почали будувати французи за проектом того ж Фердинанда Лессепса. Але після 10 років роботи компанія збанкрутіла. Далі будівництво фінансували США. Роботи були завершені у 1914 р. До останнього дня 1999 р. канал вважався власністю США, а потім був переданий Панамі. В стадії розробки знаходяться ще кілька проектів будівництва каналу у Центральній Америці. Існує три варіанти: через територію Мексики, крізь найвужчий перешийок у Колумбії або ж через озера на території Нікарагуа.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Визначте умови, які сприяли формуванню світового господарства:

а) розвиток транспорту;	б) розвиток сільського господарства;
в) розвиток важкої індустрії;	г) зростання кількості населення;
г) світовий ринок;	д) збільшення кількості країн на політичній карті світу.
2. Які напрямки розвитку виробництва зумовлені науково-технічною революцією:

а) автоматизація;	б) кібернетизація;	в) електронізація;
г) універсальність;	г) розвиток біотехнології;	д) багатогалузевість;
е) нові джерела енергії;	є) створення нових матеріалів;	ж) космізація;

 з) військово-технічна революція.
3. Знайдіть галузі промислові, що найбільш динамічно розвиваються на сучасному етапі і складають «авангардну трійку»:

а) чорна металургія;	б) кольорова металургія;
в) електроенергетика;	г) текстильна промисловість;
г) хімічна промисловість;	д) лісова промисловість;
е) машинобудування;	є) гірничодобувна промисловість.
4. Виберіть чинники, які мають визначальний вплив на розміщення виробництва в період НТР:

а) природно-ресурсний;	б) трудові ресурси;	в) транспортне положення;
г) споживач;	г) екологічний;	д) дешева електроенергія.
5. Всі альтернативні джерела енергії мають такі переваги над традиційними типами електростанціями:

а) велика потужність;	б) використовують невичерпні джерела енергії;
в) екологічно чисті;	г) займають невеликі площі.
6. Виберіть з названих країн лідерів за виправкою чавуну та сталі:

а) Україна;	б) Німеччина;	в) Японія;
г) Велика Британія;	г) США;	д) Росія;
е) Китай;	є) Південна Корея.	
7. Які галузі машинобудування є пріоритетними в епоху НТР:

а) важке;	б) точне;	в) автомобілебудування;
г) залізничне;	г) авіаракетокосмічне;	д) сільськогосподарське.
8. Які країни складають автомобілі з імпортованих комплектуючих, використовуючи дешеву робочу силу:

а) Японія;	б) Сінгапур;	в) Бразилія;	г) Італія;
г) Канада;	д) Україна;	е) Німеччина;	є) Мексика.
9. Виберіть найбільші регіони розвитку хімічної промисловості в світі:

а) Західна та Центральна Африка;	б) Східна та Південно-Східна Азія;
в) Австралія;	г) Північна Америка;
г) Латинська Америка;	д) Європа.
10. Які сільськогосподарські культури називають «тьрьома хлібами людства»:

а) картопля;	б) рис;	в) цукрова тростина;
г) соя;	г) жито;	д) пшениця;
е) просо;	є) кукурудза.	

11. До основних галузей тваринництва належать:
- а) птахівництво; б) свинарство; в) рибництво;
 г) шовківництво; г) скотарство; д) вівчарство;
 е) верблюдарство; є) конярство.
12. Який вид світового транспорту є основним за вантажообігом:
- а) залізничний; б) автомобільний; в) морський;
 г) трубопровідний; г) авіаційний.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «світове господарство», «світовий ринок», «спеціалізація», «міжнародний географічний поділ праці», «міжнародна економічна інтеграція», «науково-технічна революція».
2. Позначте в таблиці плюсами галузі спеціалізації різних типів країн.

Зразок

Галузі спеціалізації країн світу

Галузі господарства	Типи країн					
	Високорозвинені	Країни, що розвиваються				Країни з перехідною економікою
		Нові індустріальні країни	Нафтодобувні країни	Дрібні острови	Найменш розвинені країни	
Добувна промисловість						
Електроенергетика						
Чорна металургія						
Кольорова металургія						
Машинобудування						
Хімічна промисловість						
Текстильна промисловість						
Лісова промисловість						
Рослинництво						
Тваринництво						
Курортне господарство						
Банківська справа						

3. Заповніть узагальнюючу таблицю "Розміщення сільськогосподарських культур", вписуючи приклади рослин у кожен з колонок.

Зразок

Розміщення сільськогосподарських культур

Природні пояси	Групи сільськогосподарських культур	
	зернові	технічні
Помірний		
Субтропічний		
Тропічний		
Субекваторіальний		
Екваторіальний		

4. Охарактеризуйте основні види транспорту за показниками вантажообігу, пасажирообігу та впливом НТР і запишіть результати у таблицю.

Зразок

Транспорт світу

План характеристики	Види транспорту					
	залізничний	автомобільний	морський	внутрішній водний	трубопровідний	авіаційний
Місце за вантажообігом						
Місце за пасажирообігом						
Вплив НТР на цей вид транспорту						

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте різні галузі промисловості світу за вибором:
 а) нафтова, газова та вугільна промисловість;
 б) чорна металургія, алюмінієва та мідна промисловість;
 в) автомобілебудування, суднобудування та електроніка.

Зразок

План порівняння	Галузі промисловості		
Принципи розміщення			
Найбільші країни-виробники (видобувачі)			
Головні експортери			
Головні імпортери			

2. Порівняйте сільськогосподарські культури різних груп:

- а) зернові: пшениця, рис, кукурудза;
- б) технічні волокнисті: бавовник, джут, льон-довгунець;
- в) технічні олійні: соя, соняшник, оливи;
- г) технічні цукристі: цукрові буряки та цукрова тростина;
- ґ) технічні тонізуючі: чай, кава, какао.

Зразок

План порівняння	Сільськогосподарські культури		
Центри походження рослин			
Екологічні особливості вирощування: - вибагливість до вологи - вибагливість до тепла - вибагливість до ґрунтів			
Найголовніші країни вирощування			
Головні експортери			
Головні імпортери			

3. Дайте характеристику сучасних тенденцій розвитку основних форм зовнішніх економічних зв'язків. Результати запишіть у таблицю.

Зразок

Основні форми міжнародних економічних зв'язків

№	Форми міжнародних зв'язків	Сучасні тенденції розвитку
1	Зовнішня торгівля	↓
2	Кредитно-фінансові відносини	
3	Науково-технічні зв'язки	
4	Надання послуг	
5	Міжнародний туризм	↑

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. Організація ОПЕК: історія створення, сучасний стан та перспективи розвитку.
2. Прискорення науково-технічних перетворень в період НТР.
3. Зміна ролі людини у сучасному виробництві.
4. Робототехніка у виробництві, сфері послуг та побуті.
5. Альтернативні джерела енергії у світі та в Україні.
6. Нові штучні та синтетичні матеріали у побуті та виробництві.
7. Біотехнологія та її можливості у розв'язанні актуальних проблем сьогодення.
8. Кібернетика та проблема створення штучного інтелекту.
9. Якісні зміни сільськогосподарського виробництва в період НТР.
10. Новітні транспортні засоби та їх перспективи.
11. Вивезення капіталу, його сучасні форми та перспективи їхнього розвитку.
12. Міжнародний туризм, його види та роль у пізнанні світу.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Тема 5

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- поняттям: «глобальні проблеми людства»;
- глобальними прогнозами розвитку людської цивілізації;

НАВЧИТЕСЯ:

- аналізувати сутність, причини виникнення, особливості кожної з глобальних проблем;
- знаходити можливі шляхи розв'язання глобальних проблем людства.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Цивілізація за відсутності істинних знань і культури є прокляттям світу і несе його руйнування.

Олена Реріх, громадський діяч

Наш час називають по-різному: межею тисячоліть, космічною ерою, періодом науково-технічної революції, епохою урбанізації, часом комп'ютерної техніки та робототехніки, автомобільною ерою, постіндустріальною епохою.

Проте все частіше спеціалісти називають сьогодення інакше — епохою глобальних проблем. Прикро усвідомлювати, що, незважаючи на величезні успіхи, яких досягла цивілізація у ХХ ст., її надбанням також стали гострі конфліктні ситуації між людиною та природою, всередині людського суспільства, між різними країнами. Нині актуальними є проблеми, які ставлять під загрозу не лише добробут людей, але і саме їхнє існування.

Спробуємо підняти завісу таємничості і зазирнути у майбутнє. Що ми там побачимо? Зруйновану людиною пустку, непридатну для життя? Безлісі простори, отруєні річки, виснажені надра, залишену людьми спустошену планету? Чи існуватиме людська цивілізація взагалі? Може вона шукатиме притулку на інших планетах, перетворивши власну на руїни, а може й зникне зовсім?

Хотілося б там, у майбутньому, побачити інше. Зелені ліси та чисті річки, освічених людей, які керують складними механізмами, живучи у гармонії з природою та з сусідами по планеті. Вільне від насильства суспільство, в якому подолані страшні хвороби, немає місця злочинності, шкідливим звичкам та наркоманії.

Що ж ми насправді там побачимо? Фантазувати можна довго. Але єдине точно справдиться: світ буде таким, яким його зроблять самі люди.

§ 21. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА

Виникнення та розвиток глобальних проблем людства. Протягом історії свого існування людство стикалося з багатьма проблемами. Фактично весь розвиток цивілізації є подоланням великої кількості перепон та негараздів. Проте у минулі століття проблеми мали місцевий характер. В епоху середньовіччя епідемії чуми винищували населення Європи, але не доходили до інших регіонів. Раніше війни між народами були локальними. Сьогодні з появою нових видів озброєння постала загроза існуванню всього живого на планеті. Первісна людина впливала на природу, як будь-яка інша жива істота. З бурхливим розвитком виробництва та прогресом науки і техніки діяльність людини перетворилася на потужну силу, яка вступає у конфлікт з усім навколишнім середовищем та загрожує існуванню людської цивілізації.

Деякі сучасні проблеми набули глобального характеру. Вони виникли у другій половині ХХ ст. і особливо загострилися в його останній чверті.

Глобальні проблеми стосуються всього людства: всіх країн, народів та верств населення. Вони призводять до великих економічних та соціальних збитків. Тому для подолання глобальних проблем необхідна співпраця в загальнопланетарному масштабі. На початку 70-х рр. ХХ ст. виникла наука про глобальні проблеми людства — **геоглобалістика**. Її теоретичні основи заклав український учений *Володимир Вернадський*, який розробив вчення про *ноосферу* — оболонку де панує розум на нашій планеті, і яка не дозволить їй загинути.

Фахівці виділяють від десяти до сорока проблем, які нині набули глобального характеру. Всі вони замійкаються у трикутнику взаємовідносин: людина — природа — економіка. Найактуальнішими проблемами сьогодення є: *проблема війни і миру, екологічна, сировинна, енергетична, демографічна, продовольча, подолання відсталості країн, що розвиваються, освоєння Світового океану*. Існує й багато інших проблем, які притаманні сучасному світу: *дефіцит демократії, бюрократизм, тероризм, криза культури та духовності, поширення «хвороб століття» (СНІДу, серцево-судинних захворювань, раку), проблеми молоді, комп'ютерні злочини* тощо.

Усі глобальні проблеми тісно пов'язані між собою, тому подолати їх можна тільки комплексно.

За оцінками фахівців, на це потрібно близько 1 трлн доларів щороку! Але таких грошей немає, адже весь світовий валовий продукт оцінюється у 13 трлн доларів. Тому слід розподілити глобальні проблеми за їх актуальністю. Найгострішими з них учені вважають проблему війни і миру та екологічну.

Наведіть приклади взаємозв'язків між глобальними проблемами. Які з проблем, на ваш погляд, є найбільш пріоритетними? Як ви гадаєте, чи існують серед названих проблеми, розв'язання яких можна відкласти на певний час?

Сучасні погляди на майбутнє людства. Що чекає на людство в майбутньому? Це питання бентежило багатьох прогресивних людей різних часів. Та завжди першими своє бачення майбутнього пропонували письменники-фантасти, які відправляли своїх героїв на сотні й тисячі років уперед. Щось з їх прогнозів уже здійснилося, а щось — ні. Перші ж наукові роздуми про майбутнє з'явилися у 60-х рр. XIX ст. А справжній бум передбачень розпочався в середині XX ст., саме тоді, коли й постали глобальні проблеми людства. Система поглядів на майбутнє одержала назву **футурологія** (наука про майбутнє).

Прогресивні вчені всього світу, усвідомлюючи небезпечність ситуації, розробили чимало глобальних прогнозів на найближчу та далеку перспективу. У 1968 р. була створена неурядова інтелектуально-аналітична організація «Римський клуб», яка залучила до роботи близько десяти найвідоміших науковців. Вони займалися оцінкою перспектив подолання глобальних проблем людства та створенням моделі світу майбутнього.

За своїми поглядами на долю цивілізації вчені розділилися на песимістів та оптимістів (схема 31). Песимісти вважають, що вже до середини XXI ст. спостерігатиметься глобальна ресурсна, продовольча та екологічна криза, людство не зможе впоратися з усіма глобальними проблемами і почне поступово вимирати. Їхніми рекомендаціями є обмежити, а краще — призупинити зростання населення і виробництва. Песимісти також вважають, що демографічний вибух несе не меншу загрозу, ніж вибух атомної бомби.

На думку оптимістів, людство зможе успішно подолати глобальні проблеми та гідно вступити у майбутнє в гармонії з природою. Вони вбачають вихід не в обмеженні народжуваності та згортанні господарства, а у використанні новітніх досягнень НТР для соціального та економічного розвитку.

Деякі фахівці доводять, що подолати глобальну кризу можна шляхом суворого обмеження та відмови від зайвих речей. Ними вважають зброю, ювелірні вироби, рекламу, наркотики тощо. Це дозволить спрямувати зусилля на розвиток необхідних людству виробництв.

Пропонується перейти до поміркованого без надмірностей раціонального харчування. Слід згортати хімізацію сільського господарства та поширювати біологічні способи боротьби зі шкідниками. Кожна родина

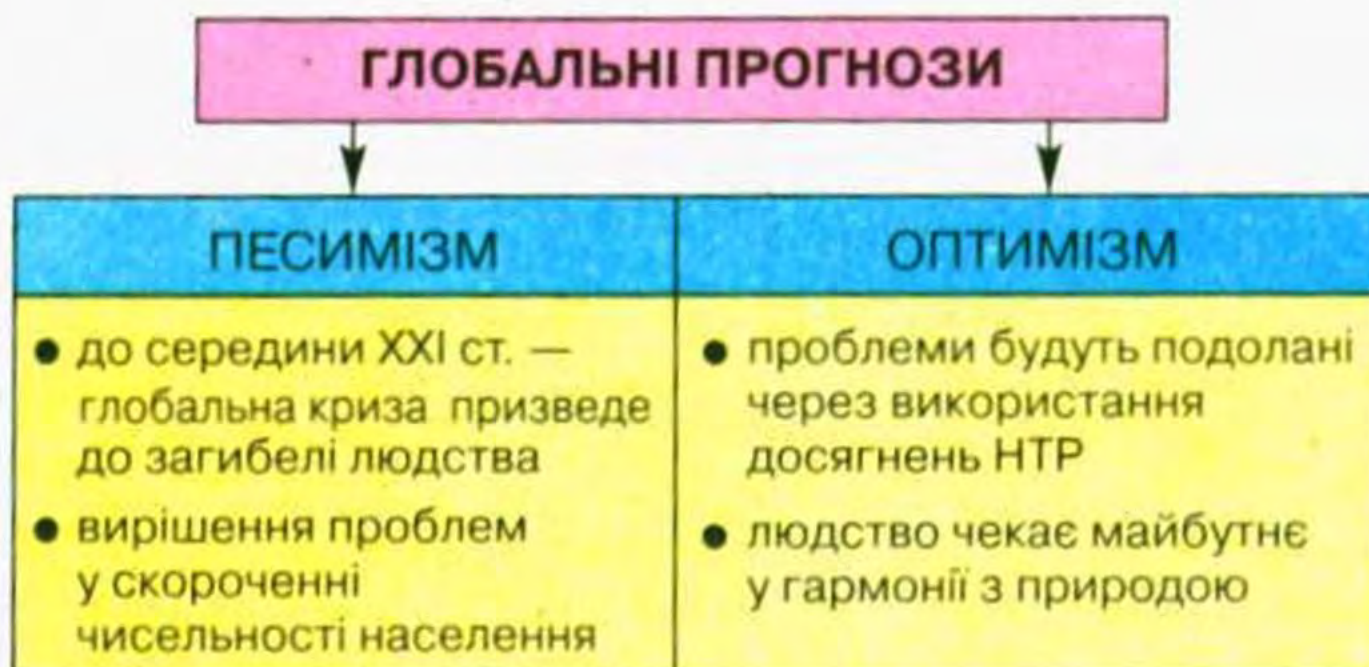

Схема 31. Глобальні прогнози

матиме присадибну ділянку, де зможе виростити все необхідне до столу та зробити своє дозвілля (особливо молодь) змістовним.

Доцільним вважається курс на дезурбанізацію. Це дозволить розв'язати безліч проблем, у першу чергу екологічних. Замість міст люди житимуть у невеликих селищах. На дахах будинків працюватимуть геліо-установки. Згортатиметься і транспортна система. Для цього має бути забезпечена пішохідна доступність місць роботи. Щоб відмовитися від ділових та розважальних поїздок, а також врятувати ліси, пропонується замінити туризм та газети телебаченням нового типу, яке б викликало ефект присутності. У такому далекому майбутньому все має бути спрямоване на розвиток особистості людини, її гармонію з природою. Прогнозів багато, але які з них справдяться, покаже час.

Який погляд на майбутнє людства ви поділяєте: песимістичний чи оптимістичний? Спробуйте обґрунтувати свою думку.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Глобальними вважаються проблеми, які стосуються всього людства. Вони виникли у другій половині ХХ ст. і загострилися в його останній чверті. Глобальні проблеми людства призводять до великих економічних та соціальних збитків і несуть загрозу існуванню цивілізації. Для їх подолання необхідна співпраця всіх країн світу. Наука про глобальні проблеми людства має назву «геоглобалістика».
- Усі глобальні проблеми замикаються у трикутнику взаємовідносин: людина — природа — економіка. До найбільш актуальних належать проблеми війни і миру, екологічна, сировинна, енергетична, демографічна, продовольча, подолання відсталості країн, що розвиваються, освоєння Світового океану. Глобальними проблемами також є дефіцит демократії, бюрократизм, тероризм, криза культури та духовності, поширення небезпечних хвороб, проблеми молоді, комп'ютерні злочини та багато інших.
- Створенням моделі майбутнього світу займається інтелектуально-аналітична організація «Римський клуб». За характером прогнозів учені розділилися на песимістів та оптимістів. Песимісти вважають: не розв'язавши глобальних проблем, людство поступово почне вимирати з середини ХХІ ст. Оптимісти переконані: використовуючи новітні досягнення НТР, людина успішно подолає проблеми та житиме в гармонії з природою.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які проблеми називають глобальними? Коли й чому вони виникли?
2. Назвіть найбільш актуальні з глобальних проблем людства. Спробуйте розставити їх за ступенем актуальності.
3. Поясніть, чому необхідне міжнародне співробітництво для подолання глобальних проблем.
4. Назвіть міжнародні організації, які займаються розв'язанням глобальних проблем сьогодення.
5. Які існують погляди на майбутнє людства? Який із них ви підтримуєте. Свою думку обґрунтуйте.
6. Користуючись наведеними нижче аналітичними матеріалами для проведення навчальної конференції, охарактеризуйте одну з глобальних проблем людства за планом: сутність проблеми, причини її виникнення, можливі шляхи подолання.

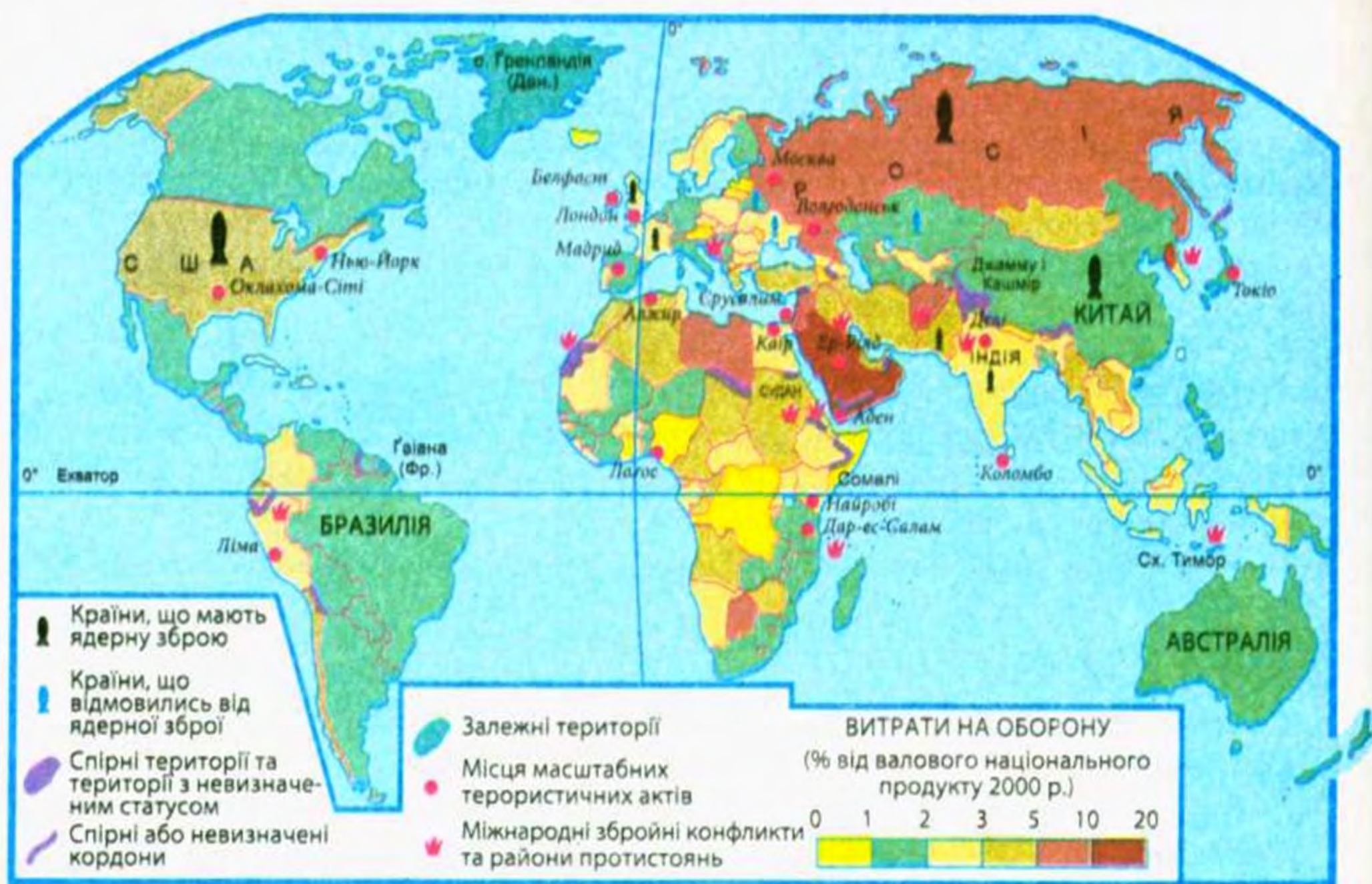
Аналітичні матеріали для проведення навчальної конференції з теми «ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА»

Проблема війни і миру

За 5,5 тис. років на Землі відбулося близько 15000 війн. З часом вони ставали все більш жорстокими. Якщо у XVII ст. всі війни у Європі забрали життя 3,3 млн чол., то у XVIII ст. — вже 5,4, а у XIX ст. — 5,7 млн. чол. Але найбільше людських втрат було у XX ст. Протягом двох світових війн та локальних конфліктів загинуло понад 100 млн чол.! Нині у світі накопичено стільки зброї, що нею можна знищити людство кілька разів.

Глобальною проблемою війни і миру стала з появою зброї масового ураження: спершу хімічної та бактеріологічної, а наприкінці Другої світової війни — і ядерної (картосхема 7). Саме застосування останньої унеможливило проведення локальної війни. Аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. підтвердила, що ядерна катастрофа не може бути місцевою. За розрахунками фахівців, після кількох ядерних вибухів на всій планеті за кілька тижнів розпочнеться «ядерна зима». Внаслідок пожеж попіл та отруйні гази закрийуть Сонце. За рахунок циркуляції атмосфери це явище пошириться по всій Землі. Настане «ядерна ніч», наслідком якої буде глобальне зниження температури на 15–20 °С. У таких умовах зникне все живе.

Офіційно в світі існують 5 країн, які мають право утримувати ядерну зброю на своїй території, — це так звані держави «ядерного клубу»: США, Росія, Китай, Франція та Велика Британія. Вони виступають гарантом миру та безпеки в світі. Ці країни були визнані ядерними у 1970 р. угодою про непоширення ядерної зброї. Проте останнім часом «неофіційними

Картосхема 7. Військові конфлікти

членами ядерного клубу» стали *Індія, Пакистан та Ізраїль*, які всупереч міжнародним нормам утримують на своїй території ядерну зброю. У 2005 році *КНДР* оголосила про наявність ядерної зброї на її території. Існують також «порогові» («навколоядерні») держави, які володіють технологіями виробництва цієї зброї і можуть її створити у найкоротші терміни. Серед них — *Ірак, Іран, Південно-Африканська республіка, Японія, Тайвань, Бразилія, Аргентина*. Це становить реальну небезпеку для людства. Після розпаду Радянського Союзу *Україна* разом з *Казахстаном та Білоруссю* відмовилася від утримування на своїй території ядерної зброї та оголосила про свій без'ядерний статус.

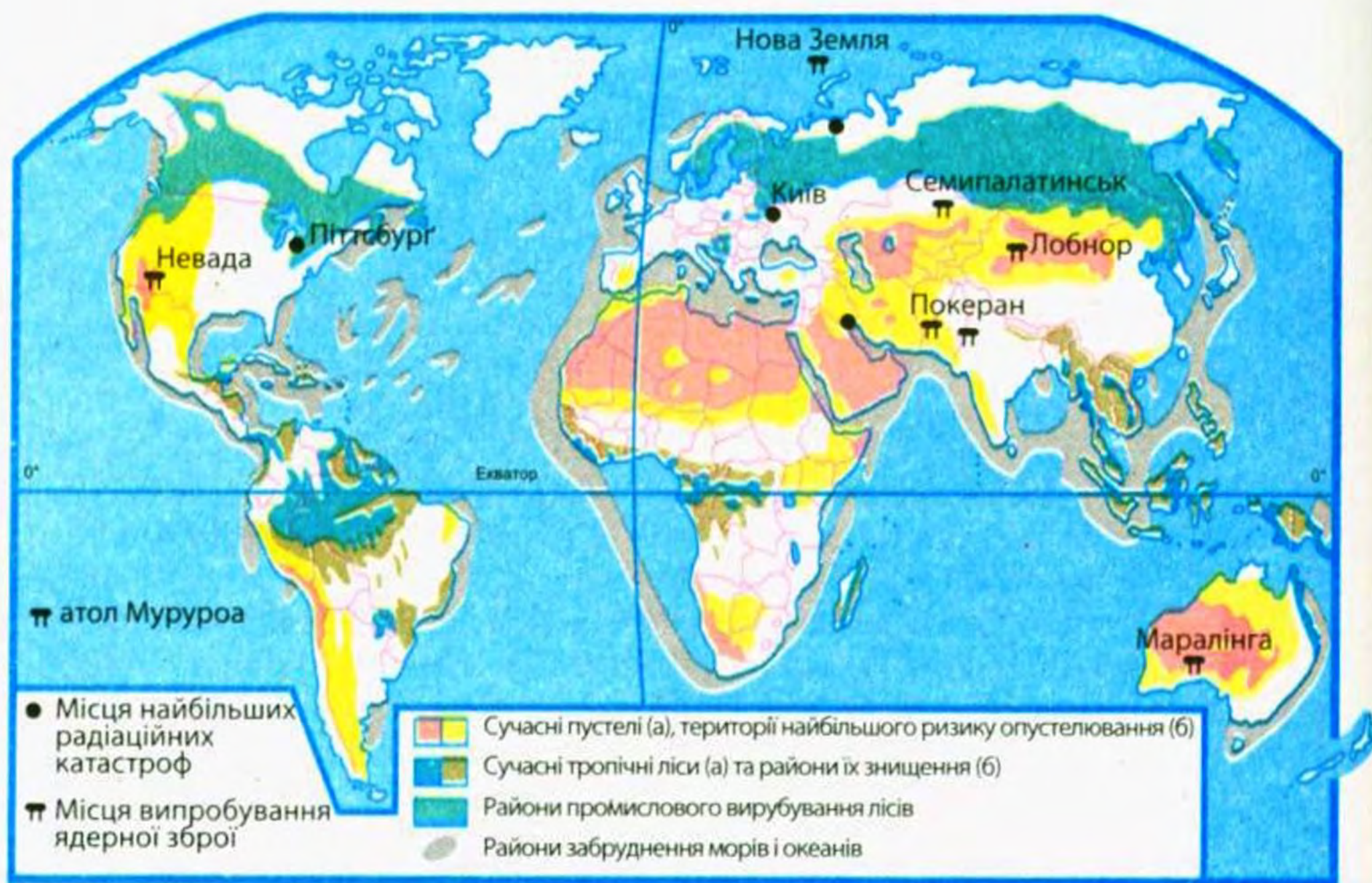
Окрім прямої загрози людству, військова сфера забирає величезну кількість матеріальних, фізичних та інтелектуальних сил, які можна було би спрямувати на соціальний розвиток та подолання інших проблем. Так, на військові потреби щорічно витрачається 1 трлн доларів — саме стільки, скільки потрібно для подолання глобальних проблем. У військовій сфері та для її обслуговування працюють понад 100 млн чол., що вдвічі перевищує населення України.

До середини 80-х рр. ХХ ст. існувала велика вірогідність застосування ядерної зброї через наявність двох ворогуючих систем: капіталістичної, уособленням якої були США, та соціалістичної, основу якої становив Радянський Союз. В цей час у США навіть розроблялися проекти розміщення ядерної зброї на орбіті Землі, які одержали назву «зоряні війни». З розпадом СРСР відбувся перехід від конфронтації до співробітництва Заходу і Сходу. У 1994 р. країни НАТО схвалили програму «Партнерство заради миру», до якої приєдналися 24 держави, в тому числі й нейтральні Фінляндія, Швеція, а також Україна, Росія та ряд інших країн. Але у 90-ті рр. ХХ ст. гостро постала проблема локальних війн та конфліктів. Вони були викликані суперечками, що мають міжетнічний (Афганістан, Індія, Бангладеш, Нігерія, Чечня в Росії, Косово в Сербії та Чорногорії) або прикордонний (Фолклендські острови, між Китаєм і Тайванем, між Індією та Пакистаном, між Сомалі та Ефіопією, між Руандою та Демократичною Республікою Конго) характер. Часто буває важко провести межу між ними. Для врегулювання локальних конфліктів при ООН існують Рада Безпеки та військовий контингент «блакитні шоломи». У 90-х рр. ХХ ст. обмежений контингент ООН був присутнім у 17 країнах, у тому числі в Афганістані, Камбоджі, Анголі, колишній Югославії. Саме з останньої було найбільше біженців — 2 млн чол.

Локальні конфлікти підтримуються світовою торгівлею зброєю. Нині найбільшу кількість військової техніки продають США, а купують бідні африканські країни. Останнім часом було докладено зусиль щодо зменшення міжнародної торгівлі зброєю, яка скоротилася вдвічі. Усі вжиті заходи залишають надію на реальність подолання проблеми війни і миру.

Екологічна проблема

З різким погіршенням стану навколишнього середовища у ХХ ст. постало питання про глобальне виживання людства. Адже сама людина є біологічною істотою, яка не може нормально існувати без чистого довкілля. Накопичення в усіх оболонках Землі отруйних речовин — відходів

Картосхема 8. Екологічні проблеми

господарської діяльності відбувається поступово, непомітно. Та рано чи пізно межа буде перейдена. Тому екологічні проблеми тепер стали навіть актуальнішими за всі інші. Якщо втрачати час, то буде пізно.

Найголовніша екологічна проблема — забруднення природного середовища (картосхема 8). Основними джерелами забруднення *атмосфери* є автомобільний транспорт і теплові електростанції. При спалюванні нафтопродуктів та вугілля у повітрі зменшується концентрація кисню та зростає частка вуглекислого газу. Наслідком цього є «парниковий ефект», тобто глобальне потепління клімату. За останні 70 років концентрація вуглекислого газу у повітрі зросла на 15 %, а вже у 2030 р. можна очікувати подвоєння його кількості. При згоранні нафти та вугілля у повітря виділяється багато оксидів сірки, які, з'єднуючись із парами води, викликають кислотні опади. Вони завдають великої шкоди природним екосистемам та будівлям. Унаслідок роботи деяких галузей хімічної промисловості у повітря виділяються фреони — речовини, що містяться у холодильниках та дезодорантах-розпилювачах. Вони руйнують озоновий шар Землі. «Озонові дірки» вперше були помічені над Антарктидою та Гренландією. У результаті викидів шкідливих речовин у повітря у великих промислових районах утворюються смоги. Розрізняють смоги вологі (лондонські) та сухі (лос-анджелеські). Вони викликають важкі хвороби легенів у людини.

Гідросферу забруднюють стічні води, що потрапляють до водойм із полів, промислових та побутових об'єктів. Головними речовинами-забруднювачами води є мінеральні добрива, отрутохімікати, пестициди, побутові відходи. Під час аварій танкерів виникає нафтове забруднення

Океану, а суден з атомними двигунами — радіоактивне. Найбільш забрудненими у світі вважаються Перська та Мексиканська затоки, Північне, Середземне, Балтійське та Японське моря.

Під впливом людської діяльності відбувається деградація ґрунтів. Через неправильний обробіток земель триває процес їх прискореної ерозії, внаслідок чого щороку вилучаються з використання мільйони гектарів. У результаті відкритої розробки корисних копалин ґрунти на значних територіях повністю знищуються. При цьому виникають «місяцеві ландшафти». А для відтворення земель природним шляхом потрібні тисячі років. Частина ріллі зазнає забруднення отрутохімікатами та мінеральними добривами, що вносяться з перевищенням норми. За умов надмірного зрошення ґрунти стають засоленими. І це в той час, коли гостро постала продовольча проблема.

Щороку вирубується все більше лісів. Нині темпи знищення вологих екваторіальних лісів у 10 разів перевищують швидкість їх відновлення. Тому планета вже втратила їх більше половини. А це — «легені нашої планети». Одночасно триває процес опустелювання. Щорічно площа пустель зростає на 6 млн га.

Таким чином, унаслідок людської діяльності відбувається деградація природних комплексів. Ми живемо у ситуації екологічної кризи. Для того, щоб вона не переросла в глобальну екологічну катастрофу, перш за все потрібно змінити погляди на природу як на щось довічно надане нам у користування, що не потребує охорони. Починати слід з перебудови екологічного мислення та екологічної освіти. На виробництві має відбуватися перехід до нових безвідходних та маловідходних технологій з економним використанням природно-сировинних ресурсів.

Сировинна та енергетична проблеми

Сировинна та енергетична проблеми мають багато спільного. Вони виникли як глобальні у 70-х рр. ХХ ст. Тоді за прогнозами найбільш песимістично налаштованих учених до початку ХХІ ст. людство мало б вичерпати більшість руд кольорових металів, а до 2025 р. — майже всі види мінеральної сировини взагалі. Проте за останній час було відкрито та розвідано багато нових родовищ, набирає обертів видобуток корисних копалин з дна Океану. Однак це тільки відстрочення. Адже мінеральні ресурси є вичерпними і їх запаси не відновлюються. Оскільки нині переважну частину електроенергії людство одержує на теплових електростанціях, що працюють на паливних корисних копалинах, очевидно існує й енергетична проблема.

Сировинна та енергетична проблеми з часом усе більше загострюватимуться, адже нарощуються темпи розширення виробництва, що потребує все більшої кількості ресурсів та енергії. Зростає й кількість населення, якому потрібно все більше електроенергії у побуті. Тому стрімко збільшується обсяг видобутку корисних копалин, який подвоюється кожні 15–20 років. Одночасно погіршуються гірничо-геологічні умови розробки сировини. Найзручніші та найближче розташовані до поверхні шари корисних копалин уже вичерпані. Доводиться занурюватися вглиб надр або ж освоювати родовища у складних природних умовах:

Алмазний кар'єр. Мирний, Росія

у пустелях, заполярних районах, на дні Океану. Але рано чи пізно і там ресурси закінчаться.

Які ж існують шляхи подолання цих проблем? Їх існує два: екстенсивний та інтенсивний. Перший, екстенсивний, передбачає пошук та освоєння нових басейнів та родовищ корисних копалин. Уже розпочато видобуток нафти, природного газу, кам'яного вугілля, розсипів металів та алмазів на шельфі. В майбутньому за допомогою підводного телебачення

доведеться освоювати й ложе Океану. На далеку перспективу, за умов певного рівня розвитку техніки, можливо, необхідно буде освоювати мінеральні ресурси Місяця та інших планет Сонячної системи.

Другий шлях, інтенсивний, полягає у переході до якісно нових ресурсо- та енергозберігаючих технологій виробництва, зменшення матеріаломісткості продукції. Крім того, необхідне комплексне використання сировини, тобто вилучення з неї всіх корисних речовин. Нині до 95 % мінеральних ресурсів іде у відходи. Небезпечне марнотратство, чи не так?! Можна також здійснити пошук матеріалів-замінників, які б за властивостями не поступалися природній сировині. А в електроенергетиці — перехід до ширшого використання гідроенергетики та альтернативних джерел енергії.

Демографічна та продовольча проблеми

За давніх часів та в епоху середньовіччя люди страждали від голоду. З розвитком торгівлі та переходом до машинного виробництва забезпечення продуктами харчування поліпшилося, проте і досі ця проблема набуває гостроти, особливо у зв'язку зі стрімким зростанням населення планети. Після Другої світової війни у 1945 р. була створена перша спеціальна організація при ООН з продовольства та сільського господарства — ФАО. Це продемонструвало турботу світової громадськості щодо ліквідації голодування та бідності. Згодом до цієї справи приєднався і Світовий банк реконструкції та розвитку.

Скільки жителів може прогодувати Земля і чи загрожує їй перенаселення? Вперше відповісти на ці запитання ще на початку XIX ст. намагався ірландський священик Мальтус, який стверджував, що населення планети зростає у геометричній прогресії, а виробництво продовольства — в арифметичній. Тому рано чи пізно ці графіки перетнуться і повсюдно настане голод. Мальтус бачив єдиний вихід у скороченні кількості населення, тому й виправдовував війни та голодомори як засоби стримування зростання людства.

Сучасний стан демографічної та продовольчої проблеми свідчить про їх складність. Нині демографічна проблема проявляється у двох аспектах: у високорозвинених країнах відбувається «демографічна криза», у країнах, що розвиваються — «демографічний вибух».

Для подолання демографічної проблеми державами здійснюються демографічна політика, активна пропаганда серед віруючих (особливо мусульман та католиків, у яких прославляються великі родини), підноситься рівень освіченості людей.

За сучасними оцінками фахівців, Земля здатна прогодувати кілька десятків мільярдів людей. Проте стрімке зростання населення у країнах, що розвиваються, та примітивні технології сільськогосподарського

Допомога дітям Ефіопії

виробництва призвели до проблеми недостатнього забезпечення населення продуктами харчування. У сучасному світі голодує понад півмільярда людей, а недоотримує необхідної кількості їжі ще близько 1 млрд чол. Ареалами суцільного голодування стали більшість країн Африки, Латинської Америки, Азії. Особливо загрозливою є ситуація в державах з ризикованими умовами землеробства. Зокрема, це Ефіопія, Чад, Нігерія, Центральноафриканська Республіка, Гаїті, Сальвадор, Болівія, Мальдіви, де середня забезпеченість мешканців їжею становить 80–85 % від норм, рекомендованих ФАО.

Причини голодування у країнах, що розвиваються, пов'язані з їх бідністю, нестачею коштів на переобладнання сільськогосподарського виробництва, закупівлю добрив та нових високоврожайних сортів. До того ж із колоніальних часів вони вирощують технічні культури на експорт, часто з монокультурною спеціалізацією. При цьому продовольчих культур (в першу чергу зернових) не вистачає. Напівфеодальні аграрні відносини на селі призводять до сильної роздробленості земельних ділянок, які не в змозі прогодувати великі родини.

У сучасних умовах вирішення продовольчої проблеми вбачається не у скороченні кількості населення. Для цього пропонуються два шляхи. Перший передбачає збільшення посівних площ. Нині у сільському господарстві використовується менше половини можливих територій. Проте цей шлях має свої обмеження. По-перше, деякі країни вже мають високий рівень розораності земель (Індія, Бангладеш — до 90 %). По-друге, переважно не використовуються незручні землі. Для їх освоєння потрібні занадто великі кошти, які відсутні в бідних країнах, що розвиваються. Інший шлях подолання проблеми — одержувати більше сільгосппродукції з існуючих площ. Це є можливим завдяки багатьом методам, зокрема підвищенню родючості ґрунтів шляхом їх меліорації: зрошення, осушення, хімізації. Якщо повсюдно родючість земель підняти до рівня країн Західної Європи, то планета зможе прогодувати 10 млрд чол. Слід запроваджувати й новітні досягнення селекції: нові сорти рослин та породи тварин. Аграрні реформи мають бути спрямовані на подолання феодальних пережитків на селі.

У деяких країнах почали синтезувати «штучну їжу» з натуральної сировини. Так, в США заміником м'яса та інших продуктів харчування стає соя, з якої одержують шинку, морозиво, чіпси тощо.

Проблема подолання відсталості країн, що розвиваються

На територіях країн, що розвиваються, особливо різко проявляються всі глобальні проблеми людства. Маючи втричі більшу кількість населення, ці держави виробляють у 6 разів менше промислової продукції, ніж високорозвинені країни, а в перерахунку на душу населення у 15–16 разів менше. Тривалість життя тут невисока. Наприклад, в Ефіопії — 45 років, у Сомалі — 46, у Гаїті — 49, в Індії — 62. В країнах, що розвиваються, через хвороби, голодування та недоїдання, нестачу якісної питної води щорічно помирають 30–40 млн чол. Тут безробітними є 1/3 від до 1/2 працездатних людей, а неписьменними — більше половини дорослого населення. Всі ці проблеми ще більше загострюються у зв'язку з величезним природним приростом населення. Крім того, на території країн, що розвиваються, не вщухають і міжетнічні конфлікти, що часто супроводжуються локальними війнами. Особливо яскраво всі ці проблеми проявляються в країнах Африки — найбільшому регіоні сучасного світу.

Головною причиною відсталості більшості країн є їх колоніальне минуле. Колонізатори залишили у спадок низку складних болючих проблем: політичних, економічних, екологічних, соціальних.

З політичних проблем найхарактернішою є неузгодженість державних кордонів між сусідніми країнами.

Економічні проблеми країн полягають у жалюгідному стані їх господарства. Звільнившись політично, вони мають економічну залежність від колишніх метрополій. Їх господарство, як і колись, зорієнтоване на експорт дешевої сировини. Для розвитку власної економіки країнам, що розвиваються, слід закуповувати більш дорогі знаряддя праці. Через відсутність паритету (з лат. — *рівність*) цін на світовому ринку їх заборгованість високорозвинутим державам постійно зростає. Господарство країн, що розвиваються, часто є монокультурним, що робить їх залежними від зовнішньої торгівлі та кон'юнктури ринку.

У країнах, що розвиваються, вкрай загострилися екологічні проблеми: швидко виснажуються мінеральні ресурси, вирубуються ліси, деградують ґрунти, через недосконалі технології виробництва забруднюється навколишнє середовище.

До соціальних проблем, які посилюються великим природним приростом населення, належать голодування, неписьменність, безробіття.

Отже, в країнах, що розвиваються, віддзеркалюються всі глобальні проблеми, які можна розв'язати лише шляхом здійснення системи комплексних реформ у їх соціально-економічній сфері: проведення демографічної політики, створення власної обробної промисловості, ліквідація монокультури, залагоджування міжетнічних конфліктів та зменшення військових витрат. Проте не все залежить від самих країн. На світовому

ринку слід установити справедливіший економічний порядок: переглянути ціни на сировину та готову продукцію. Матеріальна допомога високо-розвинених країн не може бути головним чинником розв'язання гострих проблем найбільш розвинутих країн. Основний шлях їх розвитку — перебудова власного господарства.

Проблема освоєння Світового океану

Світовий океан завжди залишався для людини великою таємницею. Навіть зараз наукою накопичено більше знань про інші планети Сонячної системи, ніж про океанічні глибини. Проте з другої половини ХХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки дослідження та освоєння Океану набули глобальних масштабів, що потягло за собою низку проблем.

Виснаження мінеральної сировини на суходолі змусило шукати її поклади в морі. У місцях розробки корисних копалин різко загострилася проблема забруднення води.

Загострення продовольчої проблеми викликало підвищений інтерес до біологічних ресурсів Океану. Проте він поки що дає людству лише 2 % продуктів харчування та 12–15 % тваринного білку. Надмірний вилов риби та полювання на морських звірів призвели до зниження біологічної продуктивності Океану. Останнім часом намітився перехід від рибальства до марікультури — вирощування живих організмів у воді, що, в свою чергу, викликає невідомі зміни у прибережних природних комплексах.

Глобалізація економіки пожвавила використання Світового океану як важливого шляху перевезення сировини та готової продукції. Це призвело до забруднення води на головних морських транспортних шляхах. Особливо небезпечним стало нафтове забруднення. Разом із цим відбувся бурхливий розвиток приморських районів, до яких усе більше тяжіє господарство розвинутих країн. Тут виникла особлива галузь економіки — морське господарство, яке включає в себе добувну та переробну промисловість, транспорт, рибальство, туризм. Все це загострило екологічну ситуацію на узбережжях.

Енергетична проблема викликала пошук нових альтернативних джерел енергії, в тому числі й у Світовому океані.

У наш час Океан усе більше використовується як арена військово-політичної діяльності. На островах по всьому світу розкидані військові бази США, Франції, Великої Британії. У Тихому океані на атолі Муруроа Франція тривалий час випробовувала ядерну зброю.

Отже, якщо ще півстоліття тому Світовий океан був «неораною цілиною», то нині він настільки залучений у світове господарство, що вже відчуває на собі його негативний вплив. Учені-океанографи поставили діагноз: «Океан хворий», і, якщо він загине, це призведе до знищення всієї планети.

Для того, щоб подолати проблеми, які виникли під час освоєння Світового океану, слід перейти до раціонального океанічного природокористування, комплексного підходу до його багатств, охорони та відновлення його біологічних ресурсів. Неприпустимим є поширення ядерної зброї на території Океану. Він має бути збережений для прийдешніх поколінь.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- В одному ядерному заряді сконцентрована руйнівна сила, яка у кілька разів перевищує силу усіх вибухових речовинах, що були використані протягом Другої світової війни.
- Щороку кожний мешканець США викидає 80 кг паперу, 250 металевих банок з-під напоїв, 390 скляних пляшок. У цій країні щорічно на металобрухт іде 7 млн автомобілів та викидається близько 100 млн шин.
- Щорічно в атмосферу надходить 23 млрд т вуглекислого газу, це на 10 млрд т більше, ніж здатна поглинути біосфера. Внаслідок цього зростає загроза «парникового ефекту»: за останні 100 років температура на Землі глобально підвищилася на 0,6 °С. Розрахунки підтвердили, що за сучасних тенденцій розвитку явища температура підвищуватиметься на 0,5 °С протягом кожних 10 років. Якщо ж глобально температура збільшиться на 3–4 °С, кліматичні пояси змістяться на північ, а Північний Льодовитий океан звільниться від криги влітку та стане придатним для судноплавства. Щоправда, й рівень Світового океану підніметься при цьому на 40–65 м, що призведе до затоплення низовин узбережжя, де проживає чверть людства.
- Коли корисні копалини розробляються у старих районах видобутку, їх собівартість значно зростає. Перш за все це пов'язано з більшим зануренням у надра Землі. Найглибша нафтова свердловина працює у США (9,6 км), найглибша вугільна шахта у Німеччині в Рурському басейні (1,5 км). В Україні на Донбасі шахта «Глибока» сягає позначки 1405 м. Зараз освоюють шари вугілля на глибині 1800 м. Найглибший рудник у світі знаходиться у Південній Африці — 4 км. З нього видобувають золото.
- Для подолання демографічного вибуху деякі спеціалісти пропонують удатися до так званої чоловічої пігулки. Якщо її прийматимуть батьки, у них у 90 % випадків народжуватимуться хлопчики.
- Нестачу в продуктах харчування людство відчувало завжди. Відомий демограф Б. Урланіс у 40-х рр. ХХ ст. писав, що в X–XIII ст. голод знищував мільйони людей. Найчастіше за ним йшли різні епідемії, що спустошували цілі міста, села, навіть народи. Зі священних книг індіанців Центральної Америки відомо, що в їх ритуалах та релігійній символіці чільне місце посідала головна продовольча культура цієї території — кукурудза. Традиційне вітання китайців перекладається так: «Ви вже поїли?» А у щоденній християнській молитві, звертаючись до Бога, ми просимо: «...хліб наш насущний даждь нам днесь...».
- Для використання енергії Гольфстріму в США було розроблено проект, за яким у товщі води будуть установлені 200 труб дуже великого діаметра з гідротурбінами всередині. Це дозволить залучити 4 % енергії найпотужнішої теплої течії світу. Протягом ХХ ст. було запропоновано ще декілька проектів, які з метою отримання електроенергії потребували будівництва загат у різних частинах Світового океану. Це стосувалося проток Ла-Манш, Гібралтарської, Дарданелли, Баб-ель-Мандебської, Берингової. А японський інженер Кейдзо Хігусі запропонував перекрити найширшу в світі протоку Дрейка, щоб використати енергію найдовшої в світі течії Західних вітрів.
 - В Японії здійснюється програма розширення морських ферм та плантацій. За їх рахунок планується наполовину задовольняти потреби громадян у рибі та морепродуктах. У США, Індії та на Філіппінах на морських фермах розводять креветок, крабів і мідій, а у Франції — устриць. У тропічних країнах передбачається використовувати коралові острови для створення китових та дельфінових ферм.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА»

I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді.

1. Як називається наука про глобальні проблеми людства:
а) геоекологія; б) геополітика; в) геоглобалістика; г) футурологія.
2. Виберіть ознаки, за якими виділяють глобальні проблеми:
а) охоплюють весь світ; б) стосуються країн, що розвиваються;
в) уповільнюють темпи розвитку НТР; г) потребують зусиль всіх країн;
г) загрожують існуванню цивілізації; д) гальмують процеси урбанізації.
3. Знайдіть країни-члени «ядерного клубу»:
а) Україна; б) Японія; в) США; г) Китай; г) Велика Британія;
д) Канада; е) Франція; є) Німеччина; ж) Росія; з) Італія.
4. Виберіть найбільші джерела забруднення навколишнього середовища:
а) сільське господарство; б) машинобудування; в) автотранспорт;
г) металургія; г) хімічна промисловість; д) текстильна промисловість;
е) теплові електростанції; є) альтернативна енергетика.
5. Знайдіть найефективніші шляхи подолання сировинної проблеми:
а) зменшення матеріаломісткості виробництва; б) освоєння ресурсів ложа Океану;
в) перехід до альтернативних джерел енергії; г) створення матеріалів-замінників;
г) збільшення частки АЕС в енергетиці; д) скорочення обсягів виробництва.
6. Виберіть регіони, в яких особливо гостро постала продовольча проблема:
а) Європа; б) Азія; в) Африка; г) Північна Америка; г) Латинська Америка; д) Австралія;
е) Океанія.
7. Пріоритетним способом подолання проблеми відсталості країн, що розвиваються, є:
а) матеріальна допомога високорозвинених країн;
б) глибоке реформування власної економічної системи;
в) ліквідація залежності від іноземного капіталу.
8. Розв'язанню яких глобальних проблем людства сприятиме подальше освоєння Світового океану:
а) продовольчої; б) демографічної; в) екологічної;
г) сировинної; г) війни і миру; д) енергетичної;
е) подолання відсталості країн, що розвиваються.
9. Яка з неурядових організацій складає довгострокові прогнози щодо розвитку світу:
а) «Ядерний клуб»; б) «Римський клуб»; в) ФАО.
10. Наслідки яких глобальних проблем людства найсильніше проявилися на території України:
а) екологічної; б) сировинної; в) продовольчої;
г) війни і миру; г) освоєння Світового океану; д) енергетичної;
е) демографічної.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «геоглобалістика», «глобальні проблеми».
2. Визначте взаємозв'язки між глобальними проблемами людства та позначте їх стрілками на схемі. Спробуйте проілюструвати виявлені зв'язки прикладами.

Взаємозв'язок глобальних проблем

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

Заповніть узагальнюючу таблицю.

Глобальні проблеми людства

Назва проблеми	Сутність проблеми	Причини виникнення	Шляхи подолання
Війни і миру			
Екологічна			
Сировинна та енергетична			
Демографічна та продовольча			
Подолання відсталості країн, що розвиваються			
Освоєння Світового океану			

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. З історії виникнення глобальних проблем.
2. Ядерна війна та її наслідки.
3. Глобальне потепління та причини, що його викликають.
4. Озонові дірки: сучасний погляд на проблему.
5. Кислі опади: їх утворення та негативний вплив.
6. Антропогенні відходи та проблема їх утилізації.
7. Глобальний тероризм та шляхи боротьби з ним.
8. Проблема кризи культури та духовності у сучасному світі.
9. Поширення небезпечних хвороб – загроза існуванню людства.
10. Песимістичні та оптимістичні погляди на розвиток глобальних проблем.

Розділ 2

Регіони та країни світу

КРАЇНИ ЄВРОПИ

Тема 1

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ознайомитесь з:

- складом території регіону;
- формуванням сучасної політичної карти Європи;
- забезпеченням регіону та окремих країн природними ресурсами;
- особливостями населення та урбанізаційними процесами в Європі;
- загальними рисами господарства регіону та окремих країн;

навчитесь:

- характеризувати економіко-географічне положення регіону та окремих країн;
- скласти порівняльну характеристику забезпеченості держав природними ресурсами;
- виявляти особливості формування та розміщення населення країн і регіонів;
- обґрунтовувати галузеву та територіальну структуру господарства країн Європи;
- робити висновки про причини високого індустріального розвитку держав Західної Європи;
- скласти комплексну економіко-географічну характеристику країн регіону.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

«Стара Європа» — так часто називають цей регіон, який з давніх-давен уподобали люди завдяки його переважно рівнинному рельєфу, м'якому клімату та родючим ґрунтам. З Європою пов'язаний величезний внесок у розвиток світової цивілізації. Він розпочався в епоху Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Прогресивний розвиток Європи тривав за часів Київської Русі та в епоху Відродження. Більша частина світу стала відомою завдяки Великим географічним відкриттям, маршрути яких починалися біля берегів європейських країн. Саме в Європі відбулися перші промислові перевороти та соціальні революції, які змінили життя всіх народів планети. Найменша частина світу тривалий час залишається важливим осередком економічного, культурного та духовного життя людства.

Європа дала світові художників Мікеланджело і Рафаеля, письменників Вільяма Шекспіра і Мігеля Сервантеса, поетів Тараса Шевченка і Джорджа Байрона, мандрівників Христофора Колумба і Фернандо Магеллана, вчених Миколу Коперника й Ісака Ньютона, композиторів Джузеппе Верді і Шарля Гуно, акторів Сару Бернар і Михайла Щепкіна, співаків Енріко Карузо й Соломію Крушельницьку. Саме в Європі зародилися балет та опера, з'явилися нотне письмо та кінематограф, парова машина та метрополітен, розпочалися перші телепередачі та відбувся перший космічний політ.

Проте саме з Європи почалася ганебна для людства епоха колоніалізму, за якої зруйновувалися давні цивілізації, розграбовувалися матеріальні цінності стародавніх культур Америки, Африки, Азії. Саме тут розпочалися Перша й Друга світові війни, які забрали мільйони життів, понівечили десятки мільйонів людських доль. Саме тут цілеспрямовано винищувалися злочинними режимами мільйони українців (голодомор) і євреїв (голокост). У Європі також відбулася найбільша екологічна катастрофа за всю історію людства — Чорнобильська аварія, наслідки якої досі не можна збагнути до кінця. Ось такою була і залишається Європа, яка приносила світові й шедеври людського генія, і страждання через людську злочинність. Роблячи висновки з минулого, сьогодняшня Європа дивиться вперед. Звільнившись від ідеологічних шор, вона відкриває свої кордони для міжнародного співробітництва в ім'я миру та прогресу всього людства. Україна є частиною єдиної Європи. Її подальший шлях розвитку неможливий без широкого співробітництва із сусідами по континенту.

§ 22. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Сучасна політична карта Європи. Європа має відносно невелику територію. Її площа становить 10,8 млн км², або 7,4 % суходолу. Але незважаючи на це, тут проживає 747,5 млн чол., тобто 11,5 % населення планети, і сконцентровано понад 1/3 промислового виробництва світу. На території Європи знаходяться 45 держав і територій. Із них 44 — суверенні країни, в тому числі й Росія, третина площі якої розміщена в Європі. Крім того, до Європи належать частина території Казахстану та 4 % площі Туреччини.

Європа — великий політичний центр світу. Всі європейські держави є членами ООН (крім Ватикану). В країнах Європи розміщені сотні штаб-квартир міжнародних організацій. Найбільше їх зосереджено у Парижі, Брюсселі, Лондоні, Женеві та Відні.

За рівнем економічного розвитку 24 європейські держави відносять до типу високорозвинених країн. Усі вони розміщені в Західній Європі. З них 4 є країнами «великої сімки»: Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія. У Центральній та Східній Європі знаходяться країни з перехідною економікою. Їх 20, у тому числі й Україна.

За формою правління більшість держав Європи є республіками. Монархій — 12, майже всі вони конституційні, наприклад Велика Британія, Швеція, Іспанія, Данія, Бельгія, Норвегія, Нідерланди та інші. Абсолютною монархією є папська держава Ватикан.

За державним устроєм переважна більшість європейських країн є унітарними. Федеративних держав лише 6. Це Німеччина (у складі якої 16 земель), Австрія (складається з 9 земель), Швейцарія (з 23 кантонів), Росія (має

-
1. Пригадайте, які спільні риси мають усі високорозвинені держави та на які підтипи вони поділяються.
 2. Які підтипи високорозвинених країн, окрім «великої сімки», представлені в Європі?
 3. Назвіть європейські країни з перехідною економікою.

у своєму складі автономні республіки), *Бельгія* (має 3 автономні регіони) та *Боснія і Герцеговина* (за конституцією «м'яка федерація» двох утворень — Федерації БіГ та Республіки Сербської).

Більшість країн Європи мають невеликі розміри (крім Росії). Лише три держави в регіоні можна віднести за площею до великих: *Україну* (603,7 тис. км²), *Францію* (551,6 тис. км²) та *Іспанію* (505,9 тис. км²). Унікальну групу складають європейські країни-карлики, площа яких не перевищує й 500 км²: *Андорра* (465 км²), *Мальта* (316 км²), *Ліхтенштейн* (160 км²), *Сан-Марино* (61 км²), *Монако* (1,95 км²) та найменша держава

Ватикан

світу — *Ватикан* (0,44 км²). В Європі залишилася одна колонія — *Гібралтар*, яка належить Великій Британії. Це — важливий стратегічний пункт, що дозволяє контролювати вихід із Середземного моря в Атлантичний океан.

Економіко-географічне положення. Невеликі розміри більшості європейських країн зумовлюють їх територіальну близькість та транспортну доступність. Державні кордони здебільшого проходять освоєними територіями, які мають добре розвинуту

транспортну мережу. Більшість держав мають приморське положення. Через великий господарський потенціал регіону та потреби у сировині, на західному узбережжі Європи виникло 7 універсальних портів-велетнів, за допомогою яких підтримуються економічні зв'язки з державам різних частин світу: *Роттердам* (Нідерланди), *Марсель* та *Гавр* (Франція), *Антверпен* (Бельгія), *Гамбург* (Німеччина), *Лондон* (Велика Британія) і *Генуя* (Італія). Територіями країн проходять транзитні залізничні, автомобільні й авіаційні шляхи. Через гірські перевали в Карпатах, Альпах, Піренеях прокладені дороги та пробиті тунелі. Залізничний Євротунель під Ла-Маншем з'єднав Велику Британію з материком. Великі річки, в першу чергу Дунай та Рейн, являють собою зручні судноплавні шляхи. Все це сприяє економічним та культурним зв'язкам між країнами.

Держави Європи є партнерами-членами багатьох економічних та політичних організацій, що сприяє їх співробітництву. Результатом глибокої економічної інтеграції 27-ми країн стало

утворення *Європейського Союзу*. Нині 26 держав Європи є членами військово-політичного блоку *НАТО*. Своєрідним гарантом безпеки в регіоні виступають ядерні держави: *Велика Британія*, *Франція*, *Росія*. Проте між деякими країнами Європи остаточно не врегульовані прикордонні питання, що вносить певні незручності в їх політико-географічне положення. Це притаманне балканським країнам, які

Зробіть висновок про ступінь вигідності економіко-географічного положення європейських країн. Які ви бачите позитивні та негативні риси географічного положення держав регіону? Як вони впливають на розвиток їх господарства?

виникли після розпаду Югославії. Особливо гостро нині постала проблема проголошення в односторонньому порядку незалежності Косова від Сербії. В межах Молдови існує ніким не визнана держава — Придністров'я. Між Великою Британією та Ірландією і досі не розв'язана територіальна проблема Ольстеру (Північної Ірландії).

Країни Європи наближені до важливих сировинних баз Росії, Північної Африки, країн Перської затоки, що сприяє їх економічному розвитку.

Проте екологічна ситуація в більшості європейських країн залишається складною. Наближеність до зон екологічної кризи негативно впливає на розвиток території. Районом екологічної катастрофи є зона Чорнобильської аварії на півночі України, яка охопила частину території Білорусі та Росії. Відносно «екологічно чистими» залишаються тільки окраїни регіону: Ісландія, Португалія, північ Скандинавського півострова та Росії.

Формування політичної карти Європи. Протягом ХХ ст. межі європейських держав неодноразово змінювалися.

У 10–20-х рр. ХХ ст. на політичній карті Європи виникли нові суверенні держави: *Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Польща, Фінляндія, Албанія, Югославія, Радянський Союз*. У 1921 р. статус домініону одержала Ірландія, яка понад сім століть була англійською колонією, а у 1949 р. вона була проголошена республікою. Проте частина ірландських земель (Ольстер) і нині перебуває у складі Великої Британії. Великих змін зазнала політична карта Європи наприкінці 30–40-х рр. ХХ ст. Тоді на ній з'явилися нові країни *Німецька Демократична Республіка (НДР)* та *Федеративна Республіка Німеччини (ФРН)*, змінилися кордони *Польщі* та *Радянського Союзу*. До складу останнього увійшли країни Балтії, західноукраїнські та західнобілоруські землі. У повоєнні роки у світі розпочався процес звільнення колоній. Європу він охопив мало, проте й тут від панування Данії у 1944 р. звільнилася *Ісландія*, а від британської залежності у 1964 р. — *Мальта*. Багато змін на політичній карті регіону принесли 90-ті рр. ХХ ст. та початок ХХІ ст.: відбулися об'єднання та розпади ряду держав. З початку ХХІ ст. політична карта Європи набула сучасного вигляду.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови європейських країн є переважно сприятливими для освоєння території. Тут немає велетенських гірських кряжів, які б розмежовували країни, та занадто посушливих чи холодних районів, які б суттєво обмежували розселення. Тому у Європі з давніх часів люди оселялися та вели активну господарську діяльність.

За особливостями рельєфу виділяють північну і східну, переважно рівнинну, частини Європи, та південну — гірську. Найбільшими рівнинами є *Східноєвропейська* та *Середньоєвропейська*, які густо заселені та добре освоєні людиною. Великим поясом на півдні тягнуться високі молоді сейсмічно активні гори: *Піренеї, Альпи, Апенніни, Балкани, Карпати*. Давніми зруйнованими горами є *Скандинавські, Уральські гори та*

Дайте господарську оцінку природних умов європейських країн. Які, на вашу думку, країни мають найсприятливіші природні умови для розвитку господарства?

Центральноевропейський пояс гір. Суттєвих перепон для господарського освоєння території гори не спричиняють. Вони є об'єктом лікувального та гірськолижного туризму, розвитку гідроенергетики.

Європейський регіон простягається від субарктичного кліматичного поясу на півночі до субтропічного на півдні. Основна його частина лежить в межах помірною поясу зі сприятливим температурним режимом та достатньою кількістю опадів. На півночі освоєння території стримується нестачею тепла. Тут можливе землеробство у закритому ґрунті. На середземноморському узбережжі велика кількість тепла та мало вологи. Тому тут культивують теплолюбні посухостійкі рослини. На півдні та сході Європи необхідне зрошення.

Природні ресурси європейських країн дуже різноманітні. Проте за тривалий час використання вони суттєво виснажилися. В першу чергу це стосується *мінеральної сировини*.

Родовища *паливних ресурсів* приурочені до осадового чохла платформ та передгірських прогинів. Більшість європейських країн недостатньо за-

безпечені нафтою та природним газом. Основні басейни цих енергоносіїв розміщені в *Росії (Волго-Уральський)* та на шельфі *Північного моря*, де їх розробляють *Велика Британія і Норвегія*. Значні поклади природного газу мають також *Нідерланди та Румунія*. Кам'яне вугілля видобувають в Європі вже кілька століть. Біля його басейнів

1. Проаналізуйте забезпеченість країн Європи паливними ресурсами. Визначте, які з держав найкраще забезпечені паливними ресурсами, а які відчувають їх гострий дефіцит.
2. Як Україна задовольняє свої потреби в енергоносіях?

формувався старі промислові райони. Ланцюг кам'яновугільних родовищ тягнеться крізь всю Європу: від Великої Британії до України. Унікальними за покладами басейнами є *Донбас (Україна, Росія), Верхньо-Сілезький (Польща), Рурський (Німеччина), Остравсько-Карвінський (Чехія)*. Значні поклади вугілля також мають *Велика Британія та Франція*. Проте з середини ХХ ст. через виснаження ресурсів собівартість кам'яного вугілля зросла. До Західної Європи почали завозити дешеве американське, австралійське та південноафриканське вугілля. Частина шахт була закрита. *Німеччина*

посідає перше місце в світі за видобутком бурого вугілля. До 1/3 світового видобутку цього низькокалорійного палива зосереджено у країнах Центральної Європи: *Польщі, Чехії, Угорщині, Болгарії, Сербії*. На горючі сланці багата *Естонія*.

Рудні ресурси Європи приурочені до щитів давніх платформ або поясів складчастості. Найбільшими покладами залізних руд вирізняються *Росія, Україна та Швеція*. Старі сильно виснажені залізорудні

1. Назвіть країни Європи, які: а) достатньо забезпечені різними видами рудної сировини; б) мають лише один-два види рудних ресурсів; в) відчувають їх дефіцит.
2. Пригадайте, як Україна забезпечена рудною сировиною.
3. У яких галузях економіки використовується нерудна сировина?
4. Зробіть висновок про забезпеченість країн Європи різними видами мінеральних ресурсів та назвіть сучасні проблеми їх освоєння.

басейни є у Франції, Великій Британії, Польщі. Руди кольорових металів залягають суцільним поясом на півдні Європи. Тут видобувають мідні та поліметалеві руди (Іспанія, Сербія, Румунія, Болгарія), боксити (Франція, Хорватія, Греція, Угорщина), ртутні руди (Іспанія, Італія). Найбільшим у Європі міднорудним басейном є Люблінський у Польщі. Багато родовищ мідних руд також є в Росії на Уралі. Україна посідає перше місце у світі за видобутком марганцевих руд. Значні запаси уранових руд сконцентровані у Швеції та Франції.

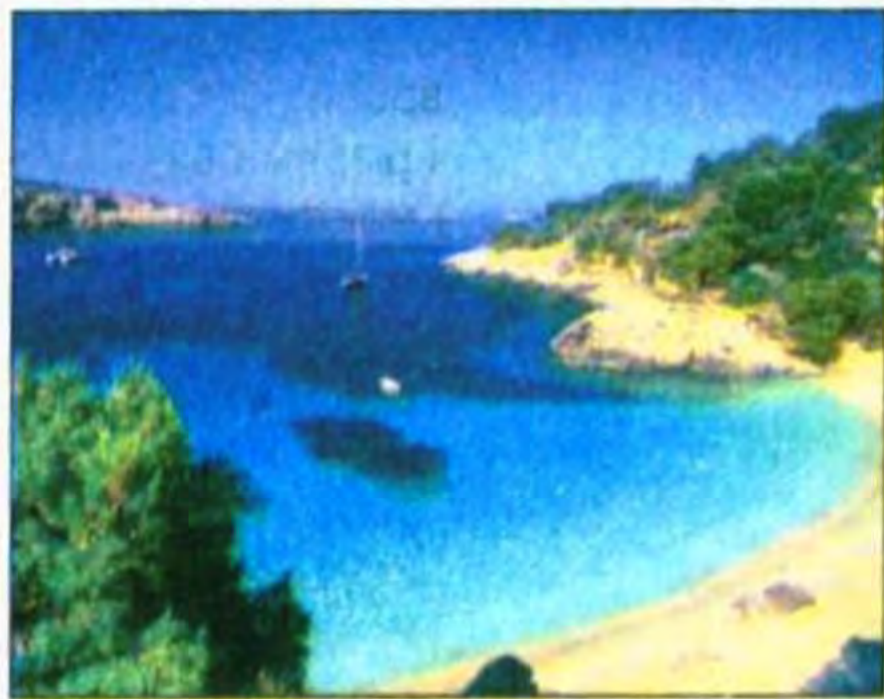
З нерудних ресурсів у Європі виділяються поклади калійних солей (Німеччина, Білорусь, Україна, район Приуралля в Росії), самородної сірки (Польща, Україна), графіту (Чехія), каоліну (Україна, Німеччина), будівельного каменю (українського граніту, італійського білого мармуру).

Більшість країн Європи добре забезпечена водними ресурсами. Дефіцит води через кліматичні особливості відчувають лише південна та східна її частини. Найбільший гідроенергопотенціал мають річки Скандинавських гір (зокрема, у Норвегії сконцентровано 1/3 всього потенціалу гідроенергії Європи) та Альп.

Переважна частина регіону багата на земельні ресурси. Найкращі у світі ґрунти — чорноземи — знаходяться на території України, півдні Росії, в Угорщині. Родючі бурі лісові ґрунти вкривають більшу частину Середньої Європи. На середземноморському узбережжі сформувалися багаті на поживні речовини коричневі ґрунти. Кислі дерново-підзолисті ґрунти знаходяться в середній частині Європи. Вони придатні для освоєння за умов інтенсивної меліорації. Тундрово-глеєві, що майже не використовуються у землеробстві, займають крайню північ регіону.

Лісові ресурси більшості європейських країн були сильно виснажені за минулі століття у зв'язку із забудовою та розорюванням ґрунтів. Тепер вони збереглися переважно у північних районах у зоні тайги та в горах. «Лісовим цехом» Європи називають Скандинавські країни (особливо Фінляндію та Швецію), які постачають деревину та лісоматеріали на європейський ринок. Величезні площі під лісами має європейська північ Росії. Багатими на ліс є також Білорусь, Австрія, Албанія.

Країни Європи мають найрізноманітніші природно-рекреаційні ресурси, які є основою для розвитку курортного господарства. Серед морських курортів відомі Лазурний Берег (Франція), Італійська Рив'єра, Золоті Піски (Болгарія), Мальта, Балеарські острови (Іспанія) та інші. Найвідоміші гірські курорти — у Швейцарії, Австрії, Словаччині, Норвегії. Величезними є й культурно-історичні цінності регіону, тому туристів приваблюють Афіни, Рим, Ватикан, Париж, Лондон, Краків та багато інших міст-музеїв.

Лазурний Берег. Франція

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- До складу європейського регіону входять 44 суверенні держави та британська колонія Гібралтар. За рівнем економічного розвитку переважають високорозвинені країни. За формою правління більшість країн є республіками (проте збереглося 12 монархій), за формою адміністративно-територіального устрою — унітарними країнами.
- Країни Європи мають вигідне економіко-географічне положення, оскільки розташовані на перетині міжнародних транспортних шляхів, оточені економічними та політичними партнерами, наближені до сировинних баз сусідніх регіонів.
- На формування політичної карти Європи у ХХ ст. суттєво вплинули дві світові війни та розпад світової соціалістичної системи. У сучасних межах країни існують з початку ХХІ ст.
- У більшості країн Європи природні ресурси сильно виснажені. З паливних ресурсів провідну роль відіграють запаси кам'яного вугілля та, у деяких країнах, нафти і природного газу. З рудної сировини ряд країн має великі поклади залізних, марганцевих, мідних руд та бокситів. Нерудні ресурси представлені калійними солями, самородною сіркою, графітом, будівельними матеріалами. Водними ресурсами країни забезпечені достатньо, крім півдня та сходу. Земельні ресурси є найкращими у центральній та південній частині. Лісовими ресурсами вирізняються Скандинавські країни, Росія, Білорусь. Регіон багатий на рекреаційні ресурси.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Скільки незалежних держав знаходиться в Європі? До складу яких міжнародних організацій вони входять?
2. Назвіть приклади різних за формою правління та адміністративно-територіального устрою країн Європи. Покажіть їх на карті.
3. Охарактеризуйте позитивні та негативні риси економіко-географічного положення європейського регіону.
4. Покажіть на карті найбільші басейни видобутку паливних, рудних та нерудних мінеральних ресурсів Європи.
5. Дайте господарську оцінку природним ресурсам європейського регіону.
6. Поміркуйте, з яких країн Європи до України надходять природні ресурси, котрих не вистачає в нашій державі.

§ 23. НАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПИ

Населення. Для демографічної ситуації сучасної Європи характерні найнижчі показники природного руху (відтворення) населення. У деяких країнах природний приріст припинився, а в окремих відбувається навіть депопуляція. Все це ознаки першого типу відтворення населення, який тягне за собою багато проблем.

Винятком є лише Албанія, де з релігійних причин зберігається другий тип відтворення населення та дуже високі показники природного приросту — 18 чол./тис.

Механічний рух населення регіону визначають зовнішні економічні міграції. Країни Західної Європи мають додатне сальдо міграції, особливо Німеччина, Франція, Велика Британія, Швейцарія, Австрія, країни Бенілюксу, Швеція. Сюди у пошуках роботи переїжджають

жителі Південної, Центральної та Східної Європи, Північної Африки, Туреччини, Південної Азії, островів Карибського моря. Їх тут називають гастарбайтерами, тобто «гості-робітники». За кількістю їх найбільше у Німеччині — майже 5 млн, а за часткою від загальної кількості населення — у Швейцарії (15 %). Головною причиною таких міграційних потоків є зацікавленість у високих заробітках та комфортних умовах життя та праці. Як правило, «гастарбайтери» оселяються у великих промислових районах та містах.

За національною структурою населення більшість країн Європи є однонаціональними, оскільки етнічні межі в основному співпадають з державними кордонами. Багатонаціональних країн тільки шість. Це *Велика Британія, Іспанія, Швейцарія, Молдова, Україна та Росія*. Двонаціональною є *Бельгія*.

Більша частина європейських народів говорить мовами індоевропейської мовної родини. Найпоширенішою у Європі є німецька мова. Нею користуються у шести країнах. Єдиною державною мовою німецька є у Німеччині, Австрії та Ліхтенштейні, а також однією з державних у Швейцарії, Люксембургу та Бельгії.

Крім того, частина мешканців Європи говорить мовами уральської мовної родини, фінно-угорської групи. Такими є угорська, фінська, естонська, а також мови народів Приуралля в Росії. На Мальті говорять мовою, близькою до арабської, яка належить до семіто-хамітської мовної родини.

За релігійною приналежністю більшість народів Європи сповідує *християнство*. Католицизм переважає у Південній та Центральній Європі, протестантизм — у Північній Європі та Великій Британії, православ'я — у Східній та Південно-Східній Європі. *Мусульманство (іслам)* є релігією народів Приуралля. Іслам також сповідують в Албанії та Боснії і Герцеговині.

Для системи розселення Європи притаманні висока густота населення та високий рівень урбанізації. Середня густота населення становить 69,2 чол./км². Європа — один із трьох ареалів світу з максимальною густотою населення. Найбільшої концентрації цей показник досягає у чотирикутнику міст Ліверпуль (Велика Британія) — Гамбург (Німеччина) — Базель (Швейцарія) — Париж (Франція). Тут густота населення зростає до 1000–3000 чол./км², а на заході Німеччини — навіть до 5000 чол./км². Найменшим цей показник є в Ісландії — 2,6 чол./км².

Рівень урбанізації в Європі становить близько 70 %. Найбільшими її показниками вирізняються Монако — 100 %, Бельгія — 97 %, Сан-Марино — 94 %, а також Велика Британія, Нідерланди, Люксембург та Мальта — 89 %. Середній рівень урбанізації мають лише три європейські держави: Албанія — 37 %, Португалія — 36 % та Ліхтенштейн — 21 %.

1. Які причини вкрай низьких показників природного приросту населення в європейських країнах та які проблеми це викликає? На що має бути спрямована демографічна політика більшості європейських країн? 2. Як ви гадаєте, чи вигідно для розвинених країн Західної Європи приймати на роботу тимчасових працівників з інших країн?

Лондон

В Європі існує понад 60 міст-мільйонників. Найбільшими містами регіону є *Великий Лондон* (13,9 млн чол.), *Великий Париж* (12,7 млн чол.), *Москва* (10,5 млн чол.). У *Києві* проживають 2,7 млн чол. Для розвинених країн Західної Європи характерним стало явище субурбанізації.

Європа — батьківщина міських агломерацій. Найбільшими з них є Лондонська, Паризька, Голландська, Рурська, Верхньо-Сілезька. Як результат зростання сусідніх агло-

мерацій у Західній Європі сформувалися *Англійський* та *Прирейнський* мегаполіси, в кожному з них проживають 30–35 млн чол.

Господарство. У галузевій структурі господарства регіону переважають промисловість та сфера послуг. У промисловості основними галузями є електроенергетика, наукомістке машинобудування та хімічна промисловість. Однак витрати на науково-дослідницькі роботи тут нижчі, ніж у США. У деяких країнах (Франція, Данія, Нідерланди) значну роль відіграє сільське господарство, яке є високоінтенсивним та високотоварним. Основна форма власності в ньому — фермерська. Західна Європа — потужний фінансовий центр світу. Її фінансовими столицями є Цюрих (Швейцарія), Франкфурт-на-Майні (Німеччина), Лондон (Велика Британія). Європейські країни мають великі контрасти у доходах на душу населення. Найбільшими вони є у Люксембургу та Швейцарії — понад 60 000 доларів, найменшими у Молдові — менше 2 500 доларів.

За політичною картою Європи назвіть країни, територією яких проходить «центральна вісь розвитку».

Господарство Європи розміщене вкрай нерівномірно. У його територіальній структурі можна виділити «центральну вісь розвитку», яка тягнеться з півдня Великої Британії до півночі Італії на 1,5 тис. км. Вона займає менше 1/10 площі Європи, але концентрує понад 1/4 її насе-

лення та 2/3 промислового потенціалу. В різні боки від «центральної осі розвитку» концентрація промислових об'єктів зменшується.

Промисловість країн Європи сформувалася під впливом трьох основних чинників: природно-ресурсного (на нього зорієнтовані старі промислові райони), транспортного та трудових ресурсів (біля них сформувалися нові промислові центри та вузли).

Паливно-енергетична промисловість більшості країн базується на імпорتنій сировині. В деяких країнах використовуються власне кам'яне та буре вугілля, а також нафта і природний газ. **Нафтопереробна промисловість** переважно тяжіє до транспортних шляхів (морських портів або ліній нафтопроводів), якими імпортна нафта надходить у регіон з країн Перської затоки, Північної Африки та Росії. Найпотужніші

нафтопереробні заводи Європи працюють у морських портах Італії, Франції, Німеччини та Нідерландів.

Основу *електроенергетики* складають великі теплові електростанції, які дають 55 % електроенергії регіону. Більшість ТЕС працює біля великих міст або у районах видобутку вугілля. Зростає попит на природний газ. Великого значення набули атомні електростанції, на яких виробляється 27 % електроенергії Європи. Особливого розвитку вони набули у країнах, що мало забезпечені паливними ресурсами. Найбільшою часткою атомної енергетики у паливно-енергетичному балансі вирізняються *Франція* (76 %) та *Бельгія* (61 %). Більше третини електроенергії АЕС виробляють у *Швеції, Україні, Швейцарії, Угорщині, Іспанії, Фінляндії*. Через природні умови гідроелектроенергетика у більшості країн Європи має допоміжне значення. Виняток становлять лише гірські країни, де частка ГЕС є значною, це: *Норвегія* (99,5 %), *Албанія* (50 %), *Швейцарія* (50 %), *Швеція* (50 %). З альтернативних джерел енергії європейські країни застосовують електростанції: геотермальні (*Ісландія, Італія, Угорщина*), припливні (*Франція, Росія*), прибіжні (*Норвегія*), вітрові (*Норвегія, Україна*), а також використовують енергію хвиль (*Монако*).

Металургійна промисловість у країнах Європи сформувалася ще з часів промислових переворотів XVIII–XIX ст. як базова галузь, що забезпечила розвиток машинобудування. Старі райони *чорної металургії* тяжіють до сировини: здебільшого до родовищ коксівного вугілля (*Німеччина, Польща, Чехія*), рідше — до залізрудних басейнів (*Швеція, Люксембург, Уральська та Центральна металургійні бази Росії*). У деяких країнах склалося вдале поєднання родовищ залізних руд та коксівного вугілля, біля яких виникли великі металургійні бази (*Франція, Велика Британія*). *Україна* — єдина держава в Європі, що має повний комплекс необхідної сировини для плавлення чавуну та сталі.

У другій половині XX ст. чорна металургія деяких європейських країн була переорієнтована на більш дешеву імпортовану сировину з *Канади, Австралії, Бразилії, Південної Африки*. У зв'язку з цим відбулося перенесення виробництва чавуну та сталі до морських портів. Зокрема, це проявилось в *Італії, Німеччині, Франції, Нідерландах*. Найпотужніший із сучасних металургійних комбінатів, що працює біля моря, споруджений у місті *Таранто* на півдні *Італії*.

Найбільшими виробниками чавуну, сталі та прокату в Європі є *Росія, Україна, Німеччина та Італія*.

У період НТР швидко розвивається *кольорова металургія*. Провідною її галуззю у країнах Європи є *алюмінієва промисловість*.

Найбільше всього алюмінію в Європі виплавляють *Норвегія, Німеччина та Іспанія*, використовуючи імпортовані бок-

Пригадайте, в яких частинах України склалася великі бази чорної металургії. На які чинники вони зорієнтовані у своєму розміщенні?

1. Згадайте, з яких стадій складається металургія алюмінію та які існують особливості її розміщення.
2. Як змінюється значення чорної та кольорової металургії в період НТР? З чим це пов'язано?

сити та власну електроенергію. З власної сировини виробляють алюміній Франція, Угорщина, Хорватія, Греція, з привізної — Велика Британія, Італія, Україна, Польща, Словаччина та інші країни.

Виплавною міді відзначаються Німеччина та Бельгія, які працюють на імпортованих рудах, а також Польща та Росія, що мають власну багату сировинну базу. З інших кольорових металів у країнах Європи виплавляють свинець, цинк, магній, титан, нікель, ртуть тощо.

Машинобудування є провідною галуззю промисловості європейських держав. Воно завжди тяжіло до великих міст, оскільки більшість його галузей є працемісткими та наукомісткими. Основною галуззю машинобудування в регіоні є *автомобільна промисловість*. Вона виникла понад 100 років тому у Німеччині та Франції, а перехід до масового виробництва відбувався пізніше, ніж у США. Нині понад 80 % усіх автомобілів, що складаються в країнах Європи, — легкові. Лідерами автомобілебудування Європи є Німеччина (компанії «Даймлер-Бенц», «Фольксваген», «БМВ», «Опель»), Франція («Рено», «Сітроен», «Пежо») та Італія («Фіат», «Альфа Ромео», «Феррарі»).

Багато автомобілів складають у Швеції (компанія «Вольво») та Іспанії. Складанням вантажних автомобілів відомі Чехія, Білорусь, Україна, Росія, Болгарія, Румунія; автобусів — Швеція, Угорщина, Україна; літаків — Франція, Велика Британія, Німеччина, Україна, Росія; морських суден — Німеччина, Швеція, Фінляндія, Україна, Польща. Великого значення набуло точне машинобу-

1. Поміркуйте, чим пояснити те, що у країнах Європи переважає розвиток автомобілебудування та точного машинобудування. Яку роль відіграють інші галузі машинобудування? 2. Назвіть провідні галузі машинобудування України. Чи існують суттєві відмінності у його галузевому складі в нашій державі порівняно з країнами Західної Європи?

дування. Країни Європи є виробниками побутової техніки, електричного та медичного обладнання, фотоапаратури, годинників, верстатів з програмним керуванням, вимірювальних приладів та іншої наукомісткої продукції.

Хімічна промисловість посідає важливе місце в економіці європейських країн. Раніше вона концентрувалася біля родовищ кам'яного вугілля та гірничо-хімічної сировини. Нині відбувся перехід до нафтохімії та зрушення до розміщення підприємств біля транспортних шляхів. Найбільший у світі район нафтохімії сформувався у прибережній смузі Нідерландів та Бельгії. Велике значення має хімія полімерів. Так, виробництвом пластмас, хімічних волокон, синтетичного каучуку вирізняються Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія, Росія. З-поміж галузей основної хімії важлива роль належить синтезу мінеральних добрив. Їх виробництвом відомі Росія, Білорусь, Україна, Франція, Німеччина. Традиційними для Європи стали фармацевтична (Швейцарія, Німеччина, Угорщина, Болгарія) та парфумерна (Франція, Польща, Велика Британія, Австрія) промисловість.

Легка промисловість втрачає свої провідні позиції в країнах Європи у зв'язку зі швидким зростанням виробництва тканин, одягу та взуття

і з дешевою робочою силою у країнах, що розвиваються. Проте регіон залишається великим виробником вовняних (*Італія, Росія, Румунія, Франція*) та лляних (*Україна, Білорусь, країни Балтії*) тканин. Законодавцями мод залишаються *Франція та Австрія*. Найбільше готового одягу та взуття експортує *Італія*, виробів з хутра — *Німеччина, Греція та Росія*, тканин — *Франція*.

Лісова промисловість Європи переважно тяжіє до лісонадлишкових районів. Тому вона активно розвивається у *Скандинавських країнах, Росії та Білорусі*. Тут головною галуззю є целюлозно-паперова. Меблева промисловість поширена повсюдно. Туристів приваблюють меблеві аукціони, які влаштовують у Данії, а італійські гарнітури «під старовину» зорієнтовані на вибагливих покупців. Всесвітню славу має чеська компанія «Кох-і-Нор», яка випускає олівці з місцевого графіту. Виробництвом лиж відомі *Австрія та Естонія*.

Для деяких країн Європи традиційною стала *харчова промисловість*. Так, своїм виноробством вирізняються *Франція, Іспанія, Болгарія, Молдова*, пивоварінням — *Німеччина та Чехія*, виробництвом макаронів — *Італія*, масла та сирів — *Нідерланди, Швейцарія, Італія*, рибних консервів — *Ісландія, Іспанія та країни Балтії*, тютюнових виробів — *Болгарія, Греція, Македонія, Албанія, Боснія і Герцеговина*.

Сири. Франція

Своєю *порцеляно-фаянсовою промисловістю* відомі *Німеччина, Україна, Данія*, які виробляють багато якісного столового посуду та декоративної скульптури. *Чехію* далеко за межами Європи знають завдяки її кришталю та художньому склу. *Бельгія* займається обробкою діамантів не тільки для ювелірної справи. Їй належить лідерство за виробництвом алмазних коронок для бурових інструментів.

Сільське господарство більшості європейських країн вирізняється високою інтенсивністю. В останні роки тут відбулася «друга зелена революція», яка, крім механізації та хімізації виробництва, передбачила широке використання електроніки, біотехнології та застосування біологічних методів боротьби зі шкідниками. Все це призвело до того, що країни стали знаними на світовому ринку експортерами сільськогосподарської продукції: пшениці, цукру, винограду, фруктів, а також масла, сиру, консервованого молока.

Відповідно до природних умов розрізняють чотири типи сільського господарства в Європі, кожний з яких має свою спеціалізацію: *північноєвропейський, середньоєвропейський, південноєвропейський та балканський*. У перших двох основною галуззю є тваринництво, у двох останніх — рослинництво.

Північноєвропейський тип характеризується переважанням молочного скотарства та вирощуванням кормових культур. Із зернових тут культивують невибагливі до ґрунтів і тепла жито й овес, із бульбоплідних — картоплю. *Середньоєвропейському типу* притаманний високий рівень розвитку молочно-м'ясного скотарства та свинарства. Із зернових вирощують пшеницю та ячмінь, з технічних — цукрові буряки, льондовгунець, ріпак, тютюн; з бульбоплідних — картоплю. *Південноєвропейський тип* сільського господарства спеціалізується на культивуванні субтропічних рослин: олив, інжиру, цитрусових, винограду, овочів,

а також на зрошенні — бавовнику. Із зернових основними є пшениця та кукурудза. Тваринництво менш розвинене. Воно представлене переважно розведенням овець та кіз. Для *балканського типу* основними є зернові культури — пшениця та ку-

Знаючи особливості природних умов різних частин Європи, назвіть країни з різними типами сільського господарства. До якого типу тяжіє сільське господарство України?

курудза. Серед технічних переважають соняшник, тютюн, ефіроолійні культури (зокрема олійна троянда). Вирощується багато винограду, овочів, фруктів. У тваринництві представлені різні галузі: молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство.

Прикладом дуже специфічної спеціалізації сільського господарства може бути квіткарство *Нідерландів*, яке відоме ще з XVI ст. Весь рік тут вирощуються квіти для букетів та у вазонах. У автомобілях-холодильниках та літаках квіти відправляють до різних країн Європи і навіть до Японії та Сінгапура.

Велике значення у господарській діяльності європейських країн набуло *туристично-курортне господарство*. Сюди вирушають до 70 % усіх туристів світу. Туристичному буму, що триває в Європі вже кілька десятиліть, сприяли природні умови, культурно-історичне багатство, наявність необхідної інфраструктури, а також політична стабільність та прозорість кордонів ряду держав. Найчастіше туристи відвідують *Францію, Іспанію та Італію*. Дуже популярними також є *Велика Британія, Польща, Австрія, Угорщина та Німеччина*.

Європейські країни мають добре розвинену *транспортну мережу*. Провідну роль у внутрішніх перевезеннях відіграють залізничний та автомобільний транспорт.

1. Пригадайте, в яких країнах є швидкісні залізниці та які міста вони сполучають. 2. Які з держав мають найгустішу мережу автошляхів? В яких країнах Європи розміщені універсальні морські порти-велетні? В якій частині Європи і чому спостерігається їх найбільша концентрація?

Аеропорт Схіпхол. Амстердам

Користуючись картою в атласі, назвіть країни, що входять до кожного із субрегіонів Західної Європи. Спробуйте з'ясувати, що спільного мають держави в межах одного субрегіону та чим вони відрізняються від інших субрегіонів.

Міжнародні перевезення вантажів здійснюються переважно за рахунок морського транспорту, пасажирів — автомобільного, залізничного, авіаційного. Найбільшими аеропортами Європи є Хітроу та Гетвік у Лондоні, Орлі та імені Шарля де Голля у Парижі, а також аеродроми Франкфурту-на-Майні (Німеччина), Риму, Амстердаму, Мадриду, Москви.

Економічні відмінності. За особливостями економічного розвитку та сучасним рівнем господарства в межах Європи виділяють два регіони: *Західна Європа*, до складу якої входять 24 високорозвинені держави, та *Центральна і Східна Європа* — 20 країн з перехідною економікою.

Країни Західної Європи не однакові за своєю спеціалізацією та рівнем економічного розвитку. Виходячи з цього та враховуючи спільність географічного положення, їх об'єднують у три субрегіони: *Північна Європа*, *Середня Європа* та *Південна Європа*.

Європа є одним із регіонів світу, де переважають високорозвинені держави, які здійснюють суттєвий вплив на світову економіку та політику.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- В Європі спостерігається перший тип відтворення населення, деяким країнам притаманна депопуляція. Більшість держав є однонаціональними, з високим рівнем густоти населення та високим рівнем урбанізації.
- У господарстві країн провідними видами діяльності є промисловість та сфера послуг. Серед галузей промисловості основним є електроенергетика, машинобудування (особливо автомобільне та точне), хімічна промисловість. Зі старих галузей важливу роль відіграють металургія та частково легка промисловість.
- Сільське господарство відзначається високою інтенсивністю. Його спеціалізацію визначають природні умови. В Європі виділяють чотири типи сільського господарства: північноєвропейський, середньоєвропейський, південноєвропейський та балканський. Європейські держави мають добре розвинуту транспортну мережу.
- За економічними особливостями виділяють країни Західної Європи і Центральної та Східної Європи. В межах Західної Європи розрізняють країни Північної, Середньої та Південної Європи.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте демографічні процеси, притаманні сучасній Європі. Яких заходів демографічної політики необхідно вжити, щоб покращити демографічну ситуацію в регіоні?
2. Які особливості процесу урбанізації притаманні більшості країн Європи?
3. Назвіть провідні галузі господарства європейських країн. Покажіть на карті найбільші промислові райони та центри в регіоні.
4. Які існують типи сільського господарства за спеціалізацією і чому вони виникли в межах Європи?
5. Які економічні відмінності існують між частинами європейського регіону? Покажіть на карті неоднакові за рівнем економічного розвитку та спеціалізацією субрегіони Європи.

§ 24. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Офіційна назва — *Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії*.

Площа — 244,7 тис. км² (78-ме місце в світі, 10-те — у Європі).

Населення — 61,1 млн чол. (22-ге місце в світі, 3-тє — в Європі).

Столиця — Лондон.

Тип країни — високорозвинута держава, країна «Великої сімки».

ВВП на одну особу — \$46 432.

Державний устрій — конституційна монархія (королівство), унітарна держава.

Склад території — 4 історичні області: Англія (45 графств і особлива адміністративна одиниця Великий Лондон), Шотландія (9 районів та острівна територія), Уельс (8 графств), Північна Ірландія (26 округів), самостійні адміністративні одиниці: *острів Мен, Нормандські острови*. Має 13 залежних територій.

Член міжнародних організацій — ООН, НАТО, Європейського Союзу та ін.

Офіційна мова — англійська.

Релігія — християнство (протестантизм, католицизм).

Валюта — фунт стерлінгів.

Біг Бен — символ Великої Британії

«Туманний Альбїон», «перша майстерня світу», «країна з консервативними традиціями» — все це вислови про Велику Британію. Англія є батьківщиною машинного виробництва. Саме тут уперше з'явилися: залізниця, лінія метрополітену, двоповерхові автобуси. Але пік економічної потужності країни вже є надбанням історії. Колишня «майстерня світу» поступилася першими позиціями іншим державам.

Проте й сучасна Велика Британія — високорозвинена постіндустріальна держава, яка має ядерну зброю і є значним експортером капіталу. Колишня величезна Британська колоніальна імперія після розпаду і досі зберігає свою присутність в усіх регіонах світу й очолює Британську Співдружність, до складу якої входять понад 50 країн світу.

Велика Британія, як жодна інша країна світу, береже традиції в побуті, політиці, мистецтві. Саме за це мешканців країни часто називають консерваторами. На сніданок англійці традиційно їдять вівсянку та бекон, п'ють чай з молоком, вечорами сидять біля каміна,

відвідують клуби за інтересами, щотижня проводять вихідні дні (уїк-енд) на морському узбережжі з родиною. Британці люблять спортивні змагання, їхня країна — батьківщина футболу та крикету. Як і сотні років тому, спікер палати лордів керує роботою, сидячи на мішку з вовною, що свідчить про колишнє лідерство країни за поголів'ям овець.

Велика Британія дала людству багатьох видатних людей. Тут працювали письменники: Вільям Шекспір і Оскар Уайльд, Чарлз Діккенс і Вальтер Скотт, Агата Крісті й Артур Конан-Дойль. Англійцями були мореплавці та першовідкривачі Джеймс Кук, Френсіс Дрейк, Роберт Скотт, Давід Лівінгстон. На весь світ своїми відкриттями прославили країну англійські вчені Ісаак Ньютон, Майкл Фарадей, Чарлз Дарвін. На їхньому досвіді виховують сучасних студентів університети зі світовим ім'ям — Оксфорд і Кембридж. Своєю політичною діяльністю піднесли авторитет країни королева Вікторія, Уїнстон Черчилль, «залізна леді» Маргарет Тетчер.

Економіко-географічне положення. Велика Британія є державою Західної Європи, розташованою в межах найбільшого європейського архіпелагу. На півдні держава має морські кордони з Францією через протоку Ла-Манш, яку англійці називають Англійським каналом. Під найвужчою його частиною — Па-де-Кале — збудовано тунель, яким з 1994 р. здійснюється регулярне залізничне сполучення між двома країнами.

На сході та південному сході Велика Британія відокремлена акваторією Північного моря від Норвегії, Швеції, Данії, Німеччини, Нідерландів та Бельгії. Кордони суходолом вона має тільки з Ірландією.

Кордони з країнами-сусідами є сприятливими, оскільки Велика Британія межує з високорозвинутими державами, що є її партнерами по Європейському Союзу. Всі сусідні держави, крім Швеції та Ірландії, входять до військово-політичного блоку НАТО.

Проте політичну напруженість уже понад 80 років створює неузгодженість між Великою Британією й Ірландією питання про територіальну приналежність Ольстеру. Періодично на релігійному та національному ґрунті тут скоюють терористичні акти ірландські організації, що виступають за об'єднання цієї території з Ірландією.

З розвитком сучасних видів озброєння острівне положення країни вже не гарантує, як раніше, її недосяжність під час воєнних дій. Зате острівне розташування вигідне для транспортних зв'язків. Велика Британія лежить на перетині найважливіших морських та авіаційних шляхів сполучення між Північною та Середньою Європою. Сприятливим чинником для розвитку господарства Великої Британії є її близькість до важливих мінерально-сировинних баз Європи. Так, залізні руди завозяться із сусідньої Швеції, частина природного газу — з Норвегії, ліс та пиломатеріали — зі Скандинавських країн.

Історія формування території. Формуванню сучасної території та населення країни сприяли численні міграційні потоки з різних частин Європи. Першими поселенцями Британських островів були вихідці з Піренейського півострова — іберійці, яких на початку I тис. до н. е. витіснили кельти. Їхніми прямими нащадками стали ірландці та еолійці (мешканці

Уельсу). З I ст. н. е. впродовж майже 400 років на півдні островів панували *римляни*. У V ст. на острови прийшли *англосакси* й утворили ряд ворогуючих держав, які були об'єднані під назвою «Англія» у VII ст. В результаті етнічного поєднання англосаксів із кельтами з'явилися *шотландці*. В XI ст. з північно-західної Франції прийшли *нормани* і, з'єднавшись з англосаксами, дали початок сучасним *англійцям*. У XIII ст. Англія приєднає території *Уельсу*, а в XVII ст. — захоплює сусідню *Ірландію*. Незалежність *Шотландії* була ліквідована на початку XVIII ст. внаслідок підписання нею унії з Англією, після чого з'являється назва *Велика Британія*. У сучасних межах країна існує з 1921 р., коли більшій частині Ірландії було надано незалежність.

Природні умови та природні ресурси. За особливостями рельєфу Велику Британію можна поділити на північно-західну гірську частину та південно-східну рівнинну. На території Шотландії підноситься *Північношотландське нагір'я*, в Уельсі височать *Кембрійські гори*. На півночі Англії простягаються давні низькі *Пеннінські гори*. Центральну та східну частину Англії займають великі рівнини: *Мідленд* і *Лондонська*. Саме ці території найгустіше заселені та освоєні. У Північній Ірландії переважають плато і височини.

На *клімат* островів дуже впливає тепла Північноатлантична течія. Тому тут значно вологіше, ніж на материку. Річні амплітуди коливань температур незначні. Літо нежарке, зима нехолодна. У горах Шотландії сніг лежить 1–1,5 місяця, а на півдні — не більше тижня, що дає можливість протягом усього року використовувати природні пасовища.

Мінеральними ресурсами Велика Британія забезпечена недостатньо. Відомі родовища розробляються багато років і вже значно виснажені.

З паливних корисних копалин країна найкраще забезпечена *нафтою* та *природним газом* із родовищ шельфової зони *Північного моря*, які активно розробляються з 60-х рр. XX ст. Якість нафти дає змогу використовувати її для виробництва бензину. *Кам'яновугільні басейни* є в різних частинах країни, проте вони старі та дуже виснажені. Найбільше вугілля дають *Йоркширський, Північно-Східний, Південноуельський та Мідлендський басейни*. Багато вугільних шахт через низьку рентабельність були закриті.

Щодо рудної сировини, то існують невеликі родовища *залізної руди* низької якості у Мідленді. Родовища руд кольорових металів дуже виснажені. Досить високим є видобуток нерудних корисних копалин, зокрема *кухонної та калійної солей* у *Йоркширі*, *каоліну* — на південному заході.

Країна багата на *водні ресурси*. Річки повноводні, але короткі. Гідроенергопотенціал річок використовується в Шотландії та Північному Уельсі. Судноплавними є *Темза* і *Северн*.

Найродючіші *бурі лісові ґрунти*, поширені на рівнинах південного сходу, активно використовуються в рослинництві. У горах за умов надмірного зволоження сформувалися *кислі малородючі дерново-підзолисті ґрунти* і *торф'яники*, що використовуються для випасання овець.

Лісові ресурси Великої Британії незначні. Ліси активно вирубувалися під рілля, тому країна відчуває дефіцит деревини.

Населення. Для демографічної ситуації Великої Британії характерний перший тип відтворення населення. Внаслідок урбанізації з початку ХХ ст. постійно знижується народжуваність. Природний приріст низький і становить у середньому 1,3 чол./тис. У Північній Ірландії цей показник значно вищий — сягає 6 чол./тис., що зумовлено релігійним чинником. Внаслідок низького природного приросту відбувається «старіння нації» і виникає проблема скорочення трудових ресурсів. Високим є показник середньої тривалості життя — 78 років.

У минулі століття у зв'язку з колоніальними загарбаннями Велика Британія була попереду всіх країн світу за кількістю емігрантів. Переселенці з Британських островів становили основний етнічний елемент у формуванні американської, англоканадської, англоавстралійської, англоновозеландської націй. Разом з тим розширювалася сфера вживання англійської мови, яка й досі є державною в багатьох країнах світу. З другої половини ХХ ст. спостерігається додатне сальдо міграцій до країни. Сюди їдуть тимчасові робітники із сусідньої Ірландії, з країн Південної Європи, Північної Африки, Південної Азії, островів Карибського басейну.

Історичний розвиток зумовив багатонаціональний склад населення Великої Британії та наявність у ній представників різних мовних груп індоєвропейської сім'ї — германської та кельтської. Більшість становлять *англійці* (81,5 %), *шотландці* (12,4 %) та *ірландці* (2,4 %).

Національні проблеми в країні й досі не розв'язані. Маючи багатонаціональний склад населення, держава водночас є унітарною. Деякі народи порушують питання про культурну та політичну автономію.

Народи Великої Британії належать до різних релігійних конфесій. Більшість сповідує *християнство*, а саме *протестантизм* різних напрямів: у Англії поширена англіканська церква, у Шотландії — пресвітеріанська. Ірландці є *католиками*.

Велика Британія — одна з найбільш густозаселених та високоурбанізованих країн світу. Середня *густота населення* становить 250,3 чол./км². Максимальний показник заселеності має Англія (понад 350 чол./км²), мінімальний — Шотландія (у горах — близько 2 чол./км²). Особливо густо заселений основний промисловий пояс країни, який простягається від Лондона до Ліверпуля.

Рівень урбанізації дуже високий — 89 %. Цей процес унаслідок індустріалізації охопив Велику Британію раніше, ніж інші держави світу. Вже наприкінці ХІХ ст. в містах країни проживало майже 3/4 населення. Однак останнім

Назвіть і покажіть на політичній карті світу країни, в яких англійська мова є державною.

Шотландець у національному вбранні

часом спостерігається зворотний процес — субурбанізація, характерний для всіх високорозвинених країн.

В ієрархії британських міст *Лондон* — безперечний лідер. Він є столицею, головним політичним, культурним та промисловим центром, найбільшим транспортним вузлом. Лондон разом із приміською зоною утворює величезну міську агломерацію, яку називають *Великий Лондон*. Тут проживають 13,9 млн чол. Від Лондона до Ліверпуля сформувався *Англійський мегаполіс*, у якому сконцентрована половина всього населення держави. Містами-мільйонниками Великої Британії є також *Манчестер*, *Бірінгем*, *Глазго*.

Господарство. Після Другої світової війни економіка Великої Британії була дуже ослаблена. Крім того, держава втратила у повоєнні роки майже всі свої колонії. Проте й тепер вона є високорозвинутою пост-індустріальною країною. З початку 90-х рр. ХХ ст. британська економіка переживала безперервну фазу піднесення. За останнє десятиріччя ВВП країни зріс на 16 %. У галузевій структурі економіки основним видом діяльності населення стала сфера послуг. Частка її у структурі ВВП становить понад 70 %. Темпи економічного зростання невиробничої сфери втричі вищі, ніж у промисловості. Стрімко зростає і вкладання капіталу (переважно США) у британську економіку, особливо у приватний сектор.

Промисловість країни працює переважно на імпортній сировині й дедалі більше орієнтується на зовнішній ринок. Обсяг промислового виробництва країни в останні роки швидко зростає. Особливо це стосується новітніх галузей виробництва: *електроніки, верстатобудування, фармацевтичної промисловості*. Темпи розвитку традиційних для країни галузей — *автомобілебудування, авіабудування, електротехніки, деревообробки* — дещо знижуються. Водночас помітним є відхід на другий план старих промислових галузей: *гірничодобувної (крім нафтогазової), чорної металургії, текстильної*.

Для *паливно-енергетичної промисловості* характерні зростання ролі нафти й природного газу та скорочення частки вугілля. Швидко збільшується видобуток нафти

Картосхема 9.
Паливна промисловість
та електроенергетика

Розгляньте карто-
схему 9. Враховуючи
особливості складу північно-
морської нафти, поясніть, на
що зорієнтовані різні центри
нафтопереробки Великої
Британії. Знайдіть основні
райони, в яких збудовані ТЕС,
АЕС та ГЕС. Якими чинниками
зумовлене їх розміщення?

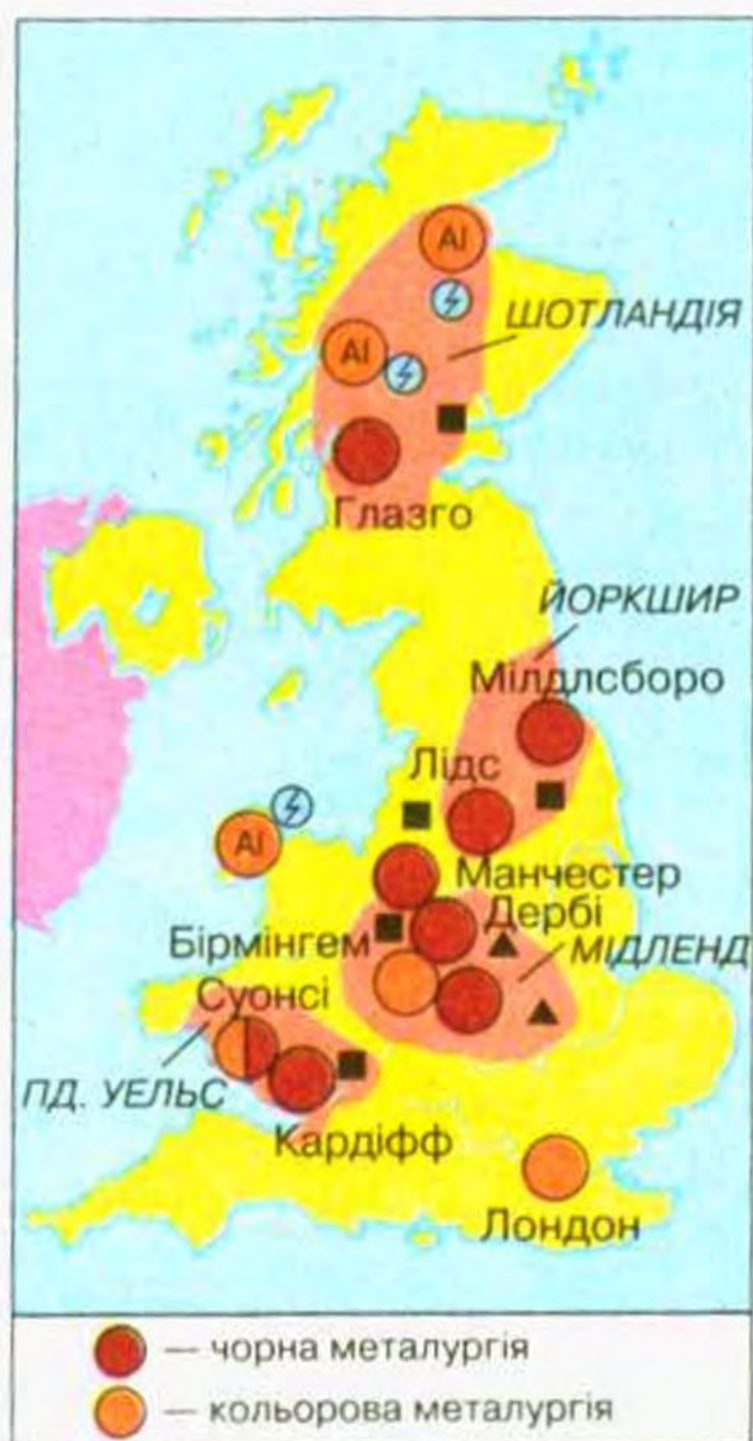
у Північному морі (картосхема 9). Проте ця нафта дає тільки легкі фракції (бензин, керосин). Для одержання важких фракцій (мазут, дизельне паливо) країна довозить сировину з країн Перської затоки та Лівії.

Власний видобуток природного газу задовольняє потреби на 3/4. Решта довозиться з Норвегії та у скрапленому вигляді з Алжиру.

В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, значна частина яких працює на природному газі. На них припадають 76 % усієї виробленої електроенергії. В країні діють понад 20 атомних електростанцій, що дають 23 % електроенергії. Частка гідроелектростанцій в енерговиробництві незначна — лише 1 %.

Чорна металургія — одна з найстаріших галузей британської промисловості. У минулому вона тяжіла до власних родовищ залізних руд та коксівного вугілля. Тому провідним металургійним районом у XIX ст. був Мідленд (картосхема 10). Нині головним районом чорної металургії став Південний Уельс, що виробляє 1/3 чавуну, сталі та прокату країни. Майже стільки ж дають металургійні комбінати Йоркширу. В останні десятиліття чорна металургія Великої Британії все більше зсувається вбік моря. Нині залізні руди країна завозить із Швеції, Канади, Бразилії, Ліберії, Мавританії. Велика Британія вже давно поступилася своїми першими позиціями в чорній металургії не тільки розвинутим країнам, а й деяким державам третього світу.

Британська кольорова металургія є однією з найпотужніших у Європі, хоча майже повністю працює на привізній сировині. Найбільшу роль відіграє металургія алюмінію, що розвивається переважно у Шотландії. Інші кольорові метали виплавляють у Мідленді та Південному Уельсі. Вторинні метали надходять здебільшого з передмість Лондона. Велика Британія виробляє і вторинні рідкісні метали (уран, цирконій, берилій, ніобій), на які є попит на світовому ринку.

Картосхема 10.
Металургійна промисловість

Проаналізувавши картосхему 10, спробуйте відповісти, чому зменшилася роль Мідленду у виробництві чавуну та сталі, а зросла роль Південного Уельсу та Північно-Східного району. Які ви бачите перспективи розвитку чорної металургії та зміни розміщенні її підприємств? Поясніть принципи розміщення підприємств кольорової металургії у Великій Британії. З чим пов'язане переважання металургії алюмінію в Шотландії?

Картосхема 11. Машинобудування

Картосхема 12. Хімічна, текстильна, лісова промисловість

Машинобудування є найбільшою галуззю британської промисловості (картосхема 11). Його галузева структура дуже складна. Пріоритетного розвитку набули транспортне і точне машинобудування. Продукція машинобудування нині не витримує на світовому ринку конкуренції з дешевшою та якіснішою продукцією інших країн. У транспортному машинобудуванні перші позиції посідають науко- і трудомісткі виробництва: літакобудування, ракетобудування, а також автомобілебудування. До середини ХХ ст. Велика Британія була найбільшим постачальником на світовий ринок морських суден. Проте тепер ця галузь втратила свою виняткову роль. Важливе місце серед галузей машинобудування країни посідає верстатобудування. Більшість британської продукції в цій галузі становлять верстати-автомати, що майже повністю заміняють працю людини. Основним районом багатопрофільного машинобудування країни завжди був і залишається *Мідленд*.

У другій половині ХХ ст. стрімкими темпами зростала хімічна промисловість країни (картосхема 12). Причому зменшилася роль основної хімії: скоротилося виробництво мінеральних добрив та соди. Натомість зросла роль фармацевтики та виробництва побутової хімії.

Серед старих галузей господарства відома британська текстильна промисловість (картосхема 12), яка випускає вовняні, бавовняні, лляні та синтетичні тканини. Проте попит на якісні, але дорогі британські тканини різко скоротився. Вони виробляються переважно на внутрішній ринок. Нині сама Велика Британія стала великим імпортером тканин. Значні перспективи має целюлозно-паперова промисловість, що працює на імпортній сировині.

Сільське господарство країни забезпечує населення продовольством, а промисловість — сировиною в середньому

на $1/2$ — $1/4$ потреб. Для нього характерні найнижчі у світі показники зайнятості — близько 2 % економічно активного населення. Завдяки сучасним технологіям ведення сільськогосподарства держава власним виробництвом цілком задовольняє попит на картоплю, ячмінь, овес, молоко, свинину, м'ясо птиці та яйця, на 80 % — на вершкове масло, на 70 % — на цукор, на 50 % — на пшеницю та бекон, на 25 % — на яловичину.

Англійська ферма

У галузевій структурі сільськогосподарства значно переважає тваринництво. Не випадково країну називають «королевою пасовищ». Нині скотарство є головною галуззю тваринництва. Вівчарство, яке розвивалося колись повсюдно, тепер дає мізерну частину вартості сільгосппродукції. У рослинництві переважають зернові (ячмінь, пшениця, овес) та кормові культури. Крайній південний схід островів називають «садом Англії». Крім плодових і ягідних культур, в Англії вирощують ще й квіти: блідо-жовті нарциси, гіацинти, тюльпани.

Транспорт та зовнішні економічні зв'язки. Острівне положення Великої Британії зумовлює першорядне значення для неї морського транспорту. 90 % усього вантажообігу країни припадає саме на нього, зокрема 25 % — на каботаж. Найбільші морські порти країни — *Лондон* та *Ліверпуль*. Повітряний транспорт особливо важливий у зовнішніх перевезеннях. $3/4$ усіх пасажирських та вантажних перевезень здійснюють 5 аеропортів: два у *Лондоні* (Хітроу та Гетвік) і по одному в *Манчестері*, *Лутоні* та *Глазго*. З «материковою» Європою, крім того, підтримуються зв'язки через залізничний Євротунель під Ла-Маншем та поромні переправи. У внутрішніх перевезеннях основну роль відіграє автомобільний транспорт. Залізниці не витримують конкуренції з ним. Головною автомагістраллю країни є *Лондон — Глазго*. Швидко зростає роль трубопроводів.

У територіальній структурі господарства помітні великі диспропорції. Історично склалося так, що близько 80 % промислової та сільськогосподарської продукції виробляється в Англії, яка становить лише половину загальної площі країни. Для розвитку інших територій держава проводить регіональну політику. Так, зокрема, було створено кілька нових промислових підприємств у Шотландії.

Поясніть, які природні причини зумовили різну сільськогосподарську спеціалізацію Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії.

На основі матеріалу про природні ресурси та господарство складіть схему зовнішньої торгівлі Великої Британії. Поміркуйте, які форми зовнішніх економічних зв'язків з Великою Британією має Україна.

Велика Британія активно підтримує всі форми зовнішніх економічних зв'язків з багатьма країнами світу: веде активну зовнішню торгівлю, вкладає капітал у розвиток економіки інших країн, підтримує науково-технічні зв'язки, приймає іноземних туристів. Основними торговельними партнерами країни є члени ЄС, на яких припадає 54 % всього експорту та імпорту держави. Особливі пріоритети Велика Британія надає зв'язкам з Німеччиною, США, Францією та Нідерландами.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Велика Британія — високорозвинена постіндустріальна держава Західної Європи, розташована серед країн-партнерів по ЄС та НАТО, на перетині важливих транспортних шляхів.
- Країна недостатньо забезпечена мінеральними ресурсами. Є значні запаси нафти, природного газу, кухонної та калійної солей, кам'яного вугілля. Багата на водні та земельні (на півдні) ресурси. Лісів мало.
- Для населення характерні перший тип відтворення та додатне сальдо міграцій. Країна є багатонаціональною, переважають англійці, шотландці, ірландці. Більшість віруючих є християнами-протестантами, а ірландці — католиками. Велика Британія має великий показник середньої густоти населення та дуже високий рівень урбанізації. Найбільші міста — Лондон, Манчестер, Бірмінгем, Глазго.
- Головними галузями економіки є сфера послуг та промисловість. У промисловості переважають машинобудування (особливо транспортне і точне), електроенергетика, хімія полімерів. Важливими промисловими районами є Мідленд, Йоркшир, Південний Уельс. Високоінтенсивне сільське господарство лише частково забезпечує потреби країни. Основними видами транспорту є морський, повітряний, автомобільний. Головні торговельні партнери — країни ЄС.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Великої Британії. Виділіть його основні переваги та недоліки.
2. Дайте господарську оцінку природно-ресурсному потенціалу країни.
3. Які характерні риси демографічної ситуації європейських країн притаманні Великій Британії?
4. Назвіть найбільші міста країни. У чому полягають особливості процесу урбанізації Великої Британії?
5. Визначте провідні галузі господарства країни.
6. Назвіть основні промислові райони Великої Британії та поясніть причини їх різної спеціалізації.
7. З'ясуйте, які товари та послуги є переважаючими у зовнішніх економічних зв'язках країни.

§ 25. ФРАНЦІЯ

Офіційна назва — *Французька Республіка*.
Площа — 547 тис. км² (48-ме місце у світі,
2-ге — в Європі).
Населення — 61,9 млн чол. (20-е місце у світі,
2-ге — в Європі).
Столиця — *Париж*.

Тип країни — *високорозвинена держава, країна «Великої сімки»*.

ВВП на душу населення — \$ 45 858.
Державний устрій — *президентська республіка, унітарна держава*.

Склад території — *95 департаментів, особлива територіальна одиниця Корсика, 4 «заморські департаменти», 4 «заморські території», 2 спеціальні територіальні одиниці (о-ви Майотта, о-ви Сен-П'єр і Мікелон)*.

Член міжнародних організацій — *ООН, НАТО, Європейського Союзу та ін.*

Офіційна мова — *французька*.

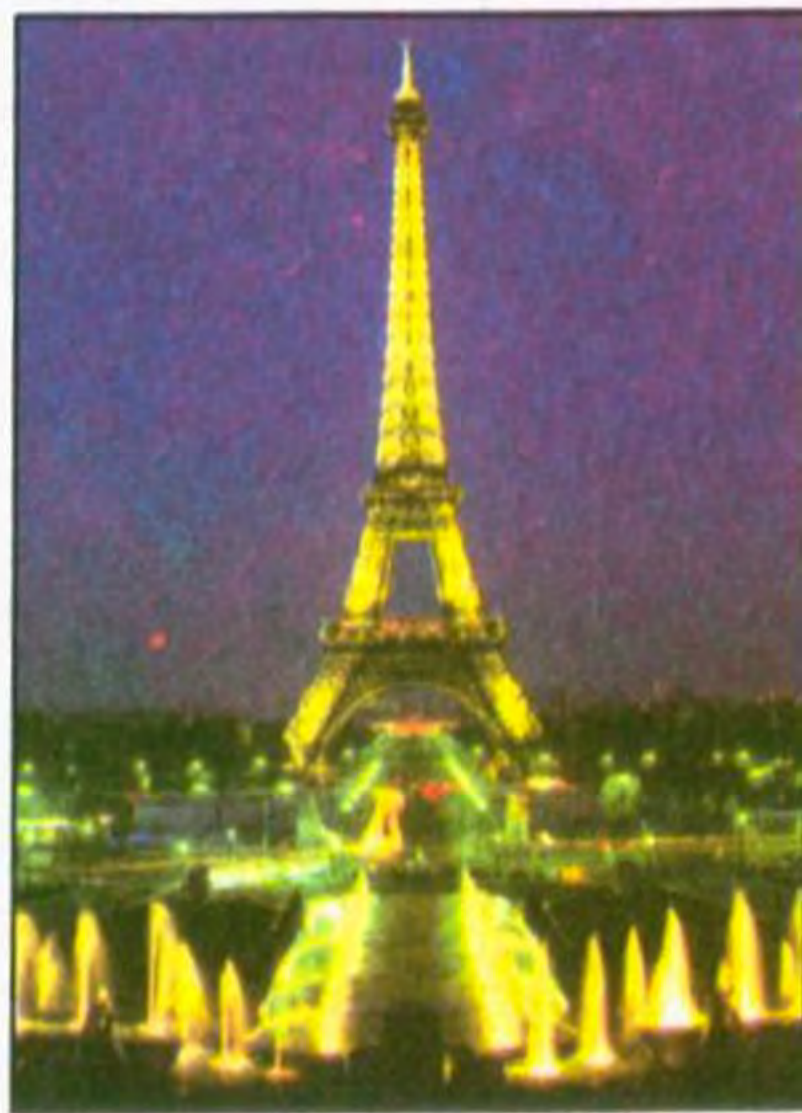
Релігія — *християнство (католицизм)*.

Валюта — *євро*.

Франція вражає різноманітністю природи й історичними пам'ятками.

Візитівкою сучасної Франції є комфортабельні автомобілі, надзвукові літаки, морські судна, парфуми і модний одяг, всесвітньо знані марочні вина. Звідси поширилися світом технології виробництва шампанського та коньяку. У Франції вперше були синтезовані целофан і нейлон, для боротьби з небезпечними інфекційними хворобами — антибіотики. Про кулінарні уподобання французів відомо всім. Вони їдять жаб'ячі лапки та м'ясо устриць, за споживанням високоякісного вина французам немає рівних у світі. Тут уперше створили безліч кулінарних рецептів, наприклад майонезу.

Франція подарувала світові відомих учених: Андре Марі Ампера, Жана Батиста Ламарка, Блеза Паскаля, подружжя Кюрі, художників Огюста Ренуара, Клода Моне, Пабло Пікассо, Анрі Матісса, композиторів Жоржа Бізе, Шарля Гуно, Моріса Равеля,

Ейфелева вежа — символ Франції

Жака Оффенбаха. У Франції створювали свої романи Олександр Дюма, Жюль Верн, Віктор Гюго, Жорж Санд, Стендаль, Жорж Сіменон.

Наприкінці ХІХ ст. країна стала батьківщиною кінематографа, а вже через 30 років звідси почалося транслявання перших телепередач. На весь світ Францію прославили працівники кіномистецтва Жерар Філіпп, Фернандель, Луї де Фюнес, Жан Марс, Ален Делон, Жан Поль Бельмондо, П'єр Рішар, Жерар Депардьє, Анні Жирардо, Катрін Денюв та неповторні голоси Едіт Піаф, Шарля Азнавура, Джо Дассена, Мірей Матьє, Патрісії Каас.

У Франції переплетені історія, що свідчить про колишню велич держави, і спрямованість у майбутнє. Історію країни та всієї Європи визначали Карл Великий, Людовік ХІV, Наполеон Бонапарт, генерал Шарль де Голль.

Економіко-географічне положення. Франція — високорозвинена приморська держава Західної Європи. Країна межує з високорозвиненими державами, що є її партнерами по *Європейському Союзу*. Усі сусідні країни, крім *Швейцарії*, входять до військово-політичного блоку *НАТО*.

1. Користуючись політичною картою Європи, визначте, з якими країнами межує Франція.
2. Дайте господарську оцінку економіко-географічного положення Франції.

Франція розташована на перетині найважливіших транзитних шляхів Європи. 2/3 її кордонів — морські. Франція є одночасно середземноморською та приатлантичною країною. Її морські порти *Марсель* і *Гавр* належать до найбільших у світі. Сприятливим чинником для розвитку господарства країни є її близькість до важливих мінерально-сировинних баз Європи (залізорудних басейнів Швеції,

лісових масивів Скандинавських країн), Північної Африки (нафтогазових родовищ Алжиру та Лівії), Південно-Західної Азії (нафта Перської затоки).

Історія формування території. З кінця II тисячоліття до н. е. землі сучасної Франції заселяли племена кельтів (галлів). Їхню країну, яку називали Галлією, в I ст. до н. е. завоювали римляни. Кінець пануванню римлян поклали германські племена франків, які в VI ст. прийшли на цю територію зі сходу. Вони дали нову назву країні, але перейняли мову та культуру галло-римлян.

Старовинні замки — історична спадщина Франції

Територія сучасної Франції в основному склалася в XV ст. в результаті об'єднання численних феодальних володінь під владою короля. Париж став центром формування французької народності. Багаті на природні ресурси східні землі Франції — Ельзас і Лотарингія — тривалий час були об'єктом територіальної експансії Німеччини. Їх було

Територія сучасної Франції в основному склалася в XV ст. в результаті об'єднання численних феодальних володінь під владою короля. Париж став центром формування французької народності. Багаті на природні ресурси східні землі Франції — Ельзас і Лотарингія — тривалий час були об'єктом територіальної експансії Німеччини. Їх було

повернено країні після Першої світової війни. З того часу Франція існує в сучасних межах.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Франції загалом сприятливі для розвитку господарської діяльності. Більшу частину території становлять рівнини: *Північнофранцузька* й *Аквітанська*. У центрі країни простягаються давні зруйновані вулканічні гори — *Центральний масив*, що використовуються як район відпочинку і туризму. Молоді високі гори заходять на територію Франції лише на півдні — *Піренеї* та південному сході — *Альпи*.

Клімат на півночі морський з надмірним зволоженням та невеликими річними амплітудами коливання температур, на півдні — субтропічний з вологою і теплою зимою та сухим спекотним літом. Такі відмінності клімату сприяють широкій спеціалізації сільського господарства.

Мінеральними ресурсами Франція забезпечена краще за інші країни Західної Європи. З паливних корисних копалин відомі родовища кам'яного вугілля на сході в *Лотарингії*. Є значні поклади руд: на півдні — алюмінієвих, у центрі — уранових. У Лотарингії тривалий час розробляються залізні руди середньої якості. З нерудних корисних копалин істотними є запаси калійної та кухонної солей на сході.

Країна добре забезпечена водними ресурсами. Найбільшими річками є *Рона*, *Луара*, *Сена*, *Гаронна*, *Рейн*. Значний гідроенергопотенціал мають Рона та її альпійські притоки. Багаті на енергію морські припливи північно-західного узбережжя Франції використовуються в електроенергетиці.

Найбільш родючі бурі лісові ґрунти сформувалися на вулканічних породах Центрального масиву. Лісові ресурси обмежені. Широко відомі природно-рекреаційні ресурси Лазурного берега та Альп.

Населення. До початку XIX ст. Франція була найбагатолюднішою країною в Європі. Проте вона й першою серед держав регіону відчула на собі процес зменшення народжуваності. Значних втрат населення країна зазнала під час світових війн у XX ст. Нині для демографічної ситуації Франції характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст низький — 3 чол./тис. Наслідком цього є «старіння нації». Країна має додатне сальдо міграцій. Сюди прибуває багато тимчасових робітників із Португалії, Іспанії, країн північної Африки.

Франція — однонаціональна країна. Понад 82 % її населення — *французи*. Незначну частку становлять національні меншини: на сході — *ельзасці*, на острові Корсика — *корсиканці*, на північному заході — *бретонці*. Національне питання у Франції ніколи гостро не поставало завдяки розв'язанню демократичним шляхом культурних та мовних проблем народів. Більшість населення є *християнами-католиками*.

Франція — одна з найбільш густозаселених та високоурбанізованих країн світу. Середня густота населення становить 111,3 чол./км².

Порівняйте природні умови Франції та Великої Британії.

1. Знайдіть на карті найбільші міста Франції.
2. Пригадайте, що являє собою процес рурбанізації. Які причини цього явища?

Особливо густо заселені околиці Парижа та Ліона. Рівень урбанізації — 73 %. Спостерігається субурбанізація.

Найбільшими містами країни є *Великий Париж* (12,7 млн чол.), *Ліон* (1,7 млн чол.), *Марсель* (1,6 млн чол.), *Лілля* (1,2 млн чол.). На заході сформувалася величезна поліцентрична міська агломерація — *Лотарингія*. Околиці Парижа є найбільшим рурбанізованим районом Європи.

Господарство. Франція — високорозвинена постіндустріальна держава, темпи виробництва якої неухильно зростають. За розмірами ВВП на одну особу вона посідає четверте місце серед країн Європи і дванадцяте в світі. За розмірами іноземних інвестицій у національну економіку Франції належить третє місце у світі. Її головними інвесторами є США та Німеччина.

У галузевій структурі економіки основним видом діяльності стала сфера послуг. Промисловість дає близько 1/4 ВВП, забезпечує понад 1/3 робочих місць та 80 % експорту країни. Особливе значення мають новітні галузі: *автомобілебудування, авіакосмічна промисловість, електроніка, верстатобудування, хімічна промисловість*.

Паливно-енергетична промисловість працює на імпортих нафті і природному газі та з використанням місцевого кам'яного вугілля. В електроенергетиці провідну роль відіграють атомні електростанції, які да-

ють 76 % усієї виробленої електроенергії (*картосхема 13*). Гідроелектростанції виробляють 20 % електроенергії і розміщені здебільшого у передгір'ях Альп та Піренеїв. Частка теплової енергетики незначна (4 %). На півночі працює припливна електростанція «Ранс».

Чорна металургія — одна з потужних галузей французької промисловості. У минулому вона тяжіла тільки до власних родовищ залізних руд та коксівного вугілля в Лотарингії. Нині галузь зміщується вбік моря, де працює на імпортих сировині. У Франції склалася потужна кольорова металургія. Її основною галуззю є алюмінієва промисловість, яка працює на власній сировині.

Машинобудування є найбільшою галуззю французької промисловості (*картосхема 14*). Особливого значення набуло транспортне машинобудування. Країна є великим виробником автомобілів (Париж), літаків (Тулуза, Париж) та морських суден (Марсель, Нант, Брест, Тулон). Важливу роль також відіграє точне машинобудування (Париж, Ліон).

Картосхема 13. Паливна промисловість та електроенергетика

Відшукайте на економічній карті найбільші центри і райони розвитку чорної та кольорової металургії Франції. Поясніть принципи їх розміщення.

Картосхема 14.
Машинобудування

Картосхема 15. Хімічна, текстильна та харчова промисловість

Франція має дуже розгалужену хімічну промисловість (картосхема 15). З імпоротної сировини в країні виробляються пластмаси, хімічні волокна, синтетичний каучук, шини (Париж, Марсель, Гавр). На власній сировині налагоджено синтез соди та калійних добрив. Традиційними для Франції є парфумерна та фармацевтична промисловість.

Важливими галузями французької економіки виступають також текстильна, швейна та виноробна промисловість (картосхема 15).

Для сільського господарства країни характерні досить високі показники зайнятості (близько 9 % населення) та висока продуктивність. Галузь переважно забезпечує потреби населення у продовольстві, а частину зерна та цукру експортує. У галузевій структурі сільського господарства значно переважає тваринництво, в якому основну роль відіграють *молочне скотарство, свинарство та птахівництво*. У рослинництві головними є зернові (пшениця, кукурудза, на зрошуваних землях півдня — рис), технічні (цукрові буряки, тютюн, хміль, маслини) та кормові культури. За вирощуванням *винограду* Франція поступається лише Італії. Повсюдно розвинуті садівництво і картоплярство. На Корсиці вирощують цитрусові, на південному сході — квіти.

Курортне господарство і туризм є галузями міжнародної спеціалізації Франції. Найвідоміші курорти знадяться на Лазурному березі (*Ніцца, Канн, Сен-Тропе*) та в Альпах. Туристів також приваблює історична спадщина країни.

Основним видом транспорту є автомобільний. Він забезпечує 50 % пасажирообігу і 40 % вантажообігу. Франція — батьківщина

Користуючись економічною картою, визначте спеціалізацію сільського господарства різних частин Франції. З'ясуйте причини їх відмінностей.

швидкісних залізниць. Тут діють кілька ліній: *Париж — Марсель, Париж — Бордо, Париж — Страсбург.*

У зовнішніх зв'язках переважають морський та авіаційний транспорт. Найбільші аеропорти країни (імені Шарля де Голля та Орлі) збудовані в Парижі. Підводними трубопроводами з Північної Африки до Франції надходять нафта і природний газ. З Великою Британією здійснюється транспортний зв'язок через залізничний тунель під протокою Ла-Манш.

У територіальному розміщенні господарства Франції спостерігаються значні диспропорції: 3/4 промислових виробництв сконцентровані на схід від лінії Марсель — Гавр. Із просуванням на захід зростає частка сільського господарства.

Франція підтримує тісні зовнішні економічні зв'язки з багатьма країнами світу. 2/3 її товарообігу припадають на країни ЄС, США та Японію. Держава експортує машини та обладнання, пластмаси, парфуми, сталь і прокат, алюміній, а також зерно, цукор, виноград та вина. Водночас до Франції імпортуються мінеральна сировина (нафта, природний газ, руди чорних та кольорових металів), ліс, деяка сільськогосподарська продукція, бавовна, вовна, кава, чай). Україна підтримує активні економічні зв'язки з Францією.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Франція є високорозвиненою постіндустріальною державою світу і входить до складу країн «Великої сімки». Вона розташована на перетині важливих транспортних шляхів, в оточенні політичних та економічних союзників.
- Країна краще за інші держави Західної Європи забезпечена мінеральними ресурсами. Особливе значення мають родовища кам'яного вугілля, уранових, алюмінієвих та залізних руд, калійної і кухонної солей. Держава багата на водні, земельні та рекреаційні ресурси.
- У Франції спостерігається перший тип відтворення населення та додатне сальдо міграцій. Країна є однонаціональною. Більшість віруючих — християни-католики. Франція має велику середню густоту населення і високий рівень урбанізації. Міста-мільйонники — Париж, Марсель, Ліон, Лілль.
- Провідними галузями економіки країни є сфера послуг та промисловість. У промисловості переважають машинобудування, атомна енергетика, хімічна, текстильна та харчова промисловість. Найбільші промислові райони розміщені на сході країни. Продукція деяких підгалузей сільського господарства має експортне значення. Важливою галуззю міжнародної спеціалізації Франції є туризм. Головні торговельні партнери — країни ЄС, США, Японія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Порівняйте економіко-географічне положення Франції та Великої Британії.
2. Порівняйте забезпеченість природними ресурсами Франції з іншими європейськими країнами.
3. Які причини та наслідки процесу «старіння нації» у Франції?
4. Які особливості структури електроенергетики країни? З чим вони пов'язані?
5. Поясніть причини нерівномірності заселення території Франції.
6. Які зміни і чому відбулися у розміщенні підприємств чорної металургії Франції за останні десятиріччя?
7. Визначте характерні ознаки сільського господарства Франції у порівнянні з іншими країнами «Великої сімки».

§ 26. НІМЕЧЧИНА

Офіційна назва — *Федеративна Республіка Німеччина*.

Площа — 357 тис. км² (62-ге місце у світі, 6-те — в Європі).

Населення — 82,8 млн чол. (16-те місце у світі, 1-ше — в Європі).

Столиця — Берлін.

Тип країни — високорозвинута держава, країна «Великої сімки».

ВВП на душу населення — \$ 40 415.

Державний устрій — парламентська республіка, федеративна держава.

Склад території — 16 земель.

Член міжнародних організацій — ООН, НАТО, Європейського Союзу та ін.

Офіційна мова — німецька.

Релігія — християнство (протестантизм, католицизм).

Валюта — євро.

Про Німеччину ми вперше дізнаємося ще в дитинстві, слухаючи казки братів Грїмм та Гофмана. Тут майже з кожною скелею на берегах Рейну пов'язані поетичні народні легенди. З юнацьких років завдяки генію Йоганна Гете нам стає відомою оповідь про доктора Фауста, який продав душу дияволу, намагаючись повернути молодість.

З територією країни пов'язане життя й інших видатних людей. Тут писали свої літературні твори Генріх Гейне, Йоганн Міллер, Генріх Манн, створювали музичні шедеври Йоганн Себастьян Бах, Людвіг ван Бетховен, Ріхард Вагнер, Роберт Шуман, Георг Гендель, Якоб Мендельсон.

Національна кухня німців відома своїми ковбасами, сосисками з кмином і пивом. У святкові дні меню ресторанів обов'язково пропонують знаменитий суп із бичачих хвостів.

Німеччина відома не лише Дрезденською картинною галереєю, найбільшим портом країни — Гамбургом, якісними автомобілями, чудовою порцеляною з міста Мейсен, баварським пивом, фототоварами, а й жахливими сторінками історичних подій ХХ ст.

Новий відлік часу розпочався для відродженої німецької держави 3 жовтня 1990 р., коли впав берлінський мур, який майже 40 повоєнних років штучно розділяв єдиний народ.

Кельнський собор — символ Німеччини

Економіко-географічне положення. Німеччина — високорозвинена держава, що займає приморське положення у середній частині Західної Європи. З-поміж країн Європи ФРН має найбільшу кількість сусідів: вона межує суходолом з дев'ятьма державами, більшість яких — високорозвинені, та є її партнерами по *Європейському Союзу*. Сусідні країни, крім *Швейцарії та Австрії*, входять до військово-політичного блоку *НАТО*. Країна розташована на перетині найважливіших транзитних шляхів Європи. Має вихід до Північного та Балтійського морів, але зручних бухт тут мало. Найбільшим портом є *Гамбург*.

Сприятливим чинником для розвитку господарства країни є її близькість до важливих мінерально-сировинних баз Європи: залізорудних басейнів Швеції, родовищ природного газу Нідерландів та Норвегії, лісових масивів Скандинавських країн.

Історія формування території. Територія сучасної Німеччини була заселена з давніх-давен. Єдина німецька держава виникла в IX ст. Це стало початком формування німецької нації. Але в епоху феодальної роздробленості країна розпалася на три сотні мікродержав і 50 імперських міст. Водночас реформація церкви розколола німців на протестантів і католиків. Усе це гальмувало економічний розвиток країни та уповільнило формування єдиної нації. Об'єднання Німеччини в єдину державу відбулося лише в 1871 р. Тоді ж столицею країни було проголошено Берлін. Заради збільшення залежних територій та задоволення своїх імперських амбіцій у XX ст. Німеччина розв'язує дві світові війни, які завершуються її поразкою. Це призводить до втрати країною колоніальних володінь після Першої світової війни та значного зменшення площі й розколу держави після Другої світової війни. Під час демократичних перетворень, що охопили Східну Німеччину наприкінці 80-х рр. XX ст., народ висловився за об'єднання країни. Німецьку державу було відновлено в сучасних кордонах у 1990 р.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Німеччини загалом сприятливі для розвитку господарської діяльності. У рельєфі переважають рівнини: *Північнонімецька та Баварське плато*. Через центр країни простягається пояс давніх зруйнованих гір: *Гарц, Шварцвальд, Рудні гори, Рейнські Сланцеві гори*. На півдні невелику площу займають молоді високі гори *Альпи*. Гірські масиви Німеччини завдяки мальовничим ландшафтам та екологічній чистоті широко використовуються як рекреаційні райони. Клімат країни помірний, перехідний від морського до помірно континентального. Кількість опадів достатня. Літо тепле, зима м'яка. Сніговий покрив утворюється рідко. Часто бувають тумани.

Мінеральними ресурсами Німеччина забезпечена недостатньо. Більшість їх значно виснажені. З паливних корисних копалин країна до-

обре забезпечена кам'яним та бурим вугіллям. За їх покладами Німеччина посідає провідні місця у Європі. 90 % кам'яного вугілля країни дає *Рурський басейн* — один з найбільших вугільних басейнів світу. Якість вугілля дуже висока: близько 60 % становить коксівне вугілля. Однак вугленосні шари в басейні

Порівняйте умови видобування кам'яного вугілля в Рурському басейні Німеччини і в Донецькому басейні в Україні.

залагають на великих глибинах, у складних гірничогеологічних умовах. З рудної сировини є невеликі родовища мідних та поліметалевих руд. Значні поклади і нерудних корисних копалин, зокрема на півночі — калійна та кухонна солі, на півдні — графіт, на південному сході — каолін.

Хоча країна має багато повноводних річок (Рейн, Дунай, Ельба), вона відчуває дефіцит водних ресурсів через великі потреби виробництва. Фактично споживання води втричі перевищує водозабір завдяки використанню замкнутих оборотних циклів водопостачання. Незначний гідроенергопотенціал альпійських річок майже повністю залучений у виробництво. Важливу роль у судноплавстві, крім річок, відіграють канали.

Найбільш родючі бурі лісові ґрунти поширені на рівнинах центру та півдня. На півночі переважають кислі дерново-підзолисті ґрунти. Лісові ресурси обмежені. Але завдяки економному веденню лісового господарства Німеччина частково забезпечує себе власною деревиною.

Населення. Демографічна ситуація в Німеччині характеризується першим типом відтворення населення. Головною проблемою країни є депопуляція: від'ємний природний приріст становить $-1,1$ чол./тис. Це явище спостерігається в країні ще з часів Другої світової війни. Наслідком депопуляції стало загострення проблеми «старіння нації». Потребу в трудових ресурсах країна значною мірою задовольняє за рахунок іммігрантів — має додатне сальдо міграцій. До Німеччини прибуває найбільше тимчасових робітників порівняно з іншими країнами Європи. Основні міграційні потоки спрямовуються з країн Середземноморського регіону.

Німеччина — однонаціональна держава. Понад 99 % її населення — німці. Значна частина віруючих сповідує християнство: протестантизм, який поширений на півночі й сході, та католицизм — на півдні й заході.

Для Німеччини характерні дуже високі показники середньої густоти населення та рівня урбанізації. Середня густина населення становить 232 чол./км². Особливо густо заселений основний промисловий пояс на заході країни — Рур.

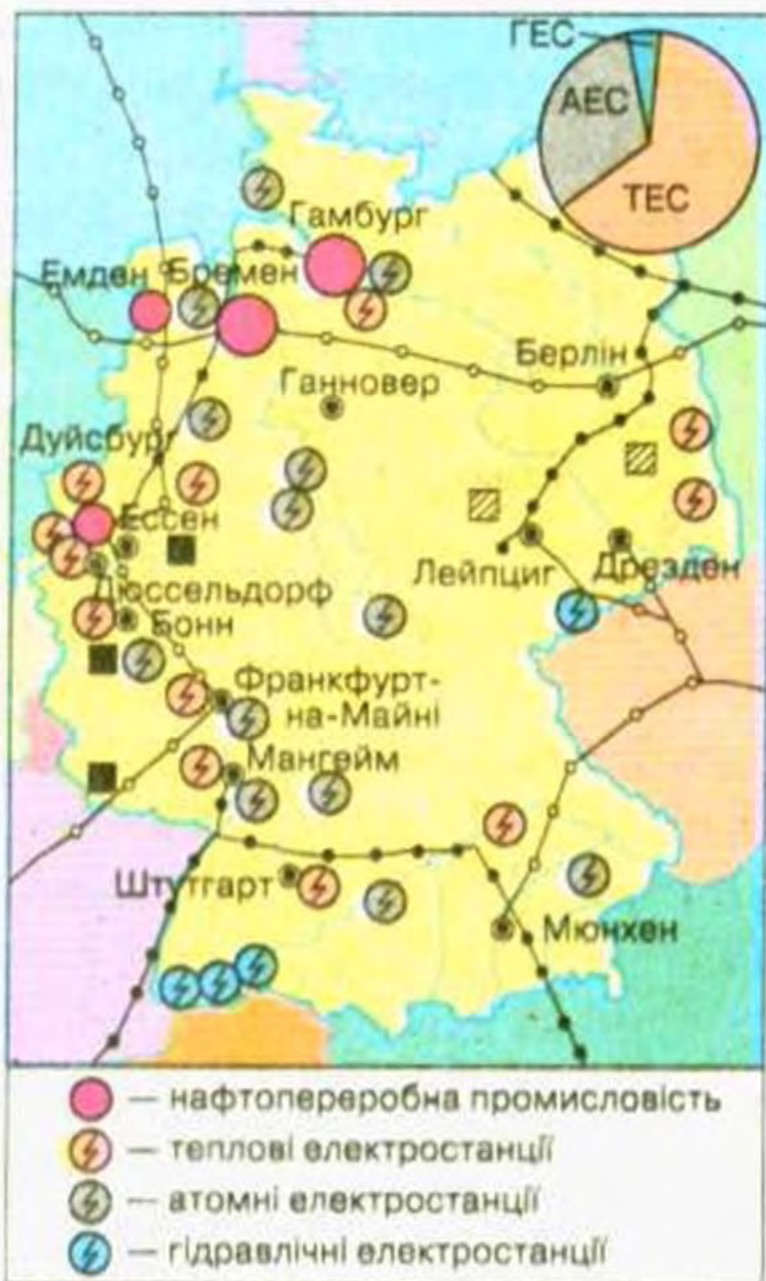
Рівень урбанізації — 87 %. Останнім часом спостерігається субурбанізація. Найбільшими містами Німеччини є Берлін (3,5 млн чол.), Гамбург (1,8 млн чол.), Мюнхен (1,4 млн чол.), Кельн (1 млн чол.). На заході сформувалася величезна поліцентрична Рейнсько-Рурська міська агломерація, яка охоплює понад 100 міст. Вона є частиною Прирейнського мегаполіса.

Господарство. Німеччина — високорозвинута постіндустріальна держава, яка за рівнем економічного розвитку поступається лише США та Японії. За обсягом експорту їй немає рівних у світі. Країна є також найбільшим у світі експортером капіталу.

Промисловість працює переважно на імпортній сировині. Високий рівень розвитку мають кольорова металургія, нафтопереробка, автомобілебудування, авіабудування, електроніка, верстатобудування,

Визначте спільні риси демографічної ситуації Німеччини і України. З'ясуйте основні причини відмінностей між міграційними процесами двох держав..

Картосхема 16. Паливна промисловість та електроенергетика

Картосхема 17. Металургійна промисловість

фармацевтична промисловість. Водночас поступово втрачають позиції старі галузі промисловості: гірничодобувна, текстильна, чорна металургія.

У паливно-енергетичній промисловості (картосхема 16) зростає роль нафтопереробки, яка працює в портах на імпортованій сировині (Гамбург). Теплові електростанції відіграють провідну роль в електроенергетиці країни — виробляють понад $2/3$ електроенергії. Значною є частка атомних електростанцій, які розміщені переважно у Прирейнському районі. На початку ХХІ ст. уряд Німеччини розробив довгострокову програму, яка передбачає поступове скорочення дії атомних електростанцій на її території до повного їх виведення з експлуатації. Частка гідроелектростанцій незначна — лише 4 %.

Чорна металургія — одна з найстаріших галузей німецької промисловості (картосхема 17). У минулому вона тяжіла тільки до власних родовищ коксівного вугілля у Рурі. Нині працює здебільшого на імпортованій сировині, тому нові центри чорної металургії, наприклад Бремен, тяжіють до морських портів. В останні роки зросла роль електрометалургії та металургії неповного циклу. У Німеччині склалася потужна кольорова металургія переважно на привізній сировині. Найбільшу роль відіграє металургія алюмінію, за виробництвом якого Німеччина є лідером серед країн Західної Європи. Алюмінієві заводи працюють на імпортованому глиноземі та розміщені здебільшого в Рурському регіоні. Країна також виплавляє значну кількість міді, свинцю, цинку.

Машинобудування — найважливіша галузь німецької промисловості (картосхема 18). Пріоритетного розвитку набуло транспортне машинобудування. Країна є найбільшим у Європі виробником автомобілів і посідає за цим показником третє місце у світі. Основні

центри автомобілебудування — *Вольфсбург, Мюнхен, Штутгарт, Кельн, Рюссельгейм*. Німеччина займає провідні позиції в Європі за виготовленням морських суден. Найвідоміші судноверфі працюють у Кілі, Гамбурзі, Бремені. Важливу роль відіграє авіаракетокосмічна промисловість. Німеччина бере участь у міжнародних проектах з випуску пасажирських літаків, військової та ракетної техніки. Добре розвинені також верстатобудування і точне машинобудування.

Хімічна промисловість країни спеціалізується на виробництві полімерів, фармацевтичних препаратів, фотохімії, синтезі калійних добрив (*картосхема 19*). За експортом продукції хімічної промисловості Німеччина посідає перше місце у світі. Більшість хімічних підприємств розташовані вздовж Рейну.

Традиційними галузями німецької промисловості є пивоварна (*Баварія*) та порцелянова (*Мейсен*).

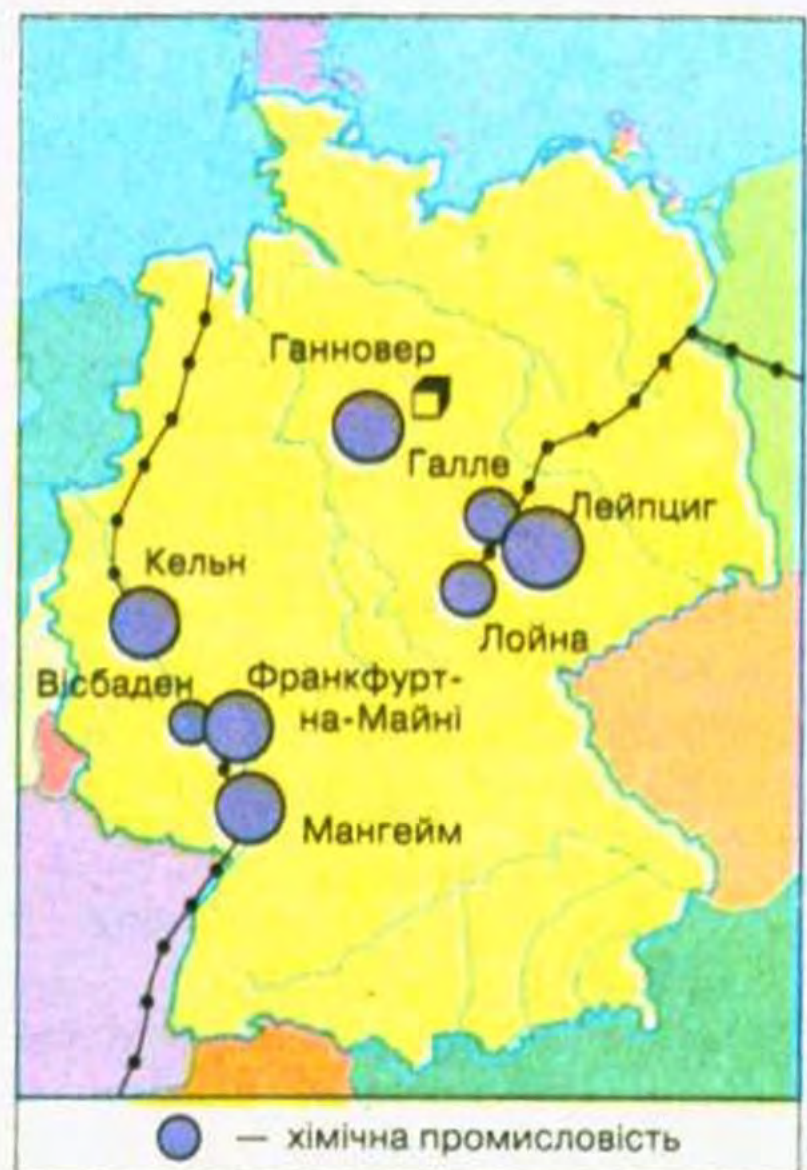
Для сільського господарства країни характерні низькі показники зайнятості (близько 5 % населення) та висока продуктивність. Галузь, лише частково забезпечує потреби населення в продовольстві. У галузевій структурі сільського господарства значно переважає тваринництво, в якому основну роль відіграють свинарство, молочне скотарство та птахівництво. У рослинництві головними є зернові (пшениця, жито, ячмінь), технічні (хміль, льон-довгунець, цукрові буряки, тютюн) та кормові культури. У міжгірських улоговинах вирощують виноград.

Розвинута туристична індустрія Німеччини дає значні прибутки. Найбільш популярні серед туристів Балтійське узбережжя, Саксонська Швейцарія, район Боденського озера, передгір'я Альп.

Основний вид транспорту Німеччини — автомобільний (забезпечує 90 % пасажирообігу і 50 % вантажообігу). Найважливішою залізницею

Картосхема 18.
Машинобудування

Картосхема 19.
Хімічна промисловість

є Гамбург — Мюнхен. Близько 20 % вантажів перевозить річковий транспорт. У зовнішніх зв'язках переважають морський та авіаційний транспорт (найбільший аеропорт — у Франкфурті-на-Майні).

У територіальній структурі господарства помітні великі диспропорції. Переважна частка промислових об'єктів концентрується в західній частині, у Прирейнському регіоні. З просуванням на схід їх кількість зменшується.

Німеччина активно підтримує всі форми зовнішніх економічних зв'язків з багатьма країнами світу. Більш як половина її товарообігу припадає на країни ЄС. Держава експортує машини та обладнання, пластмаси, ліки, сталь і прокат, кокс. Водночас до Німеччини імпортуються мінеральна сировина (енергоносії, руди чорних та кольорових металів), ліс, значна частина продовольчих товарів та кормів для тваринництва. Зростають зовнішні економічні зв'язки Німеччини з Україною. Наприклад, у Запоріжжі розпочато складання легкових автомобілів німецької марки «Опель».

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Німеччина — високорозвинута постіндустріальна країна «Великої сімки». Вона знаходиться в середній частині Західної Європи, на перетині важливих транспортних шляхів.
- Країна недостатньо забезпечена мінеральними ресурсами. Має значні поклади кам'яного та бурого вугілля. Рурський кам'яновугільний басейн є одним з найбільших у світі. Чимало видобувається нерудної сировини: калійної та кухонної солей, графіту, каоліну. Важливу роль у господарському використанні відіграють земельні та рекреаційні ресурси. Водночас держава відчуває дефіцит водних та нестачу лісових ресурсів.
- Німеччина має перший тип відтворення населення та від'ємний приріст. Потребу в трудових ресурсах значною мірою задовольняє за рахунок іммігрантів. Це — однонаціональна країна. У Німеччині сповідують християнство, переважають прихильники протестантизму і католицизму. Показники середньої густоти населення та урбанізації в країні високі. Найбільші міста — Берлін, Гамбург, Мюнхен, Кельн. На заході країни сформувалася велика Рейнсько-Рурська міська агломерація.
- Головними галузями економіки Німеччини є сфера послуг і промисловість. У промисловості переважають машинобудування (особливо автомобілебудування, суднобудування, авіаракетокосмічна промисловість, верстатобудування, точне машинобудування), електроенергетика, нафтопереробка, хімічна промисловість. Найбільший промисловий район — Рурський. Високоінтенсивне сільське господарство лише частково забезпечує потреби країни. Основні торговельні партнери Німеччини — країни ЄС.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть особливості економіко-географічного положення Німеччини у порівнянні з іншими країнами Європи.
2. Назвіть найважливіші басейни та райони розробки мінеральних ресурсів ФРН.
3. Охарактеризуйте демографічні процеси у Німеччині. З'ясуйте їх особливості.
4. Вкажіть ознаки господарства Німеччини як постіндустріальної країни.
5. Назвіть причини нерівномірності розміщення господарства ФРН.
6. Які основні зернові та технічні культури вирощують в країні? Порівняйте їх перелік з рослинництвом Великої Британії та Франції.

§ 27. ІТАЛІЯ

Офіційна назва — *Італійська Республіка*.
Площа — 301,2 тис. км² (70-те місце у світі,
9-те — в Європі).

Населення — 60,2 млн чол. (22-е місце у світі,
4-те — в Європі).

Столиця — *Рим*.

Тип країни — високорозвинена держава, країна
«Великої сімки».

ВВП на душу населення — \$ 39 565.

Державний устрій — парламентська республіка,
унітарна держава.

Склад території — 20 областей.

Член міжнародних організацій — ООН, НАТО,
Європейського Союзу та ін.

Офіційна мова — італійська.

Релігія — християнство (католицизм).

Валюта — євро.

Про свою країну італійці кажуть: «Ми — останні серед перших і перші серед останніх». Італія є останньою в переліку країн «Великої сімки» і не належить до великих держав, які істотно впливають на перебіг світових подій. Синє море, лазурне небо, яскрава субтропічна зелень, м'яльовничі оповиті плющем античні руїни, мелодійні неаполітанські пісні — такою була Італія у минулі століття. Сучасне обличчя країни доповнюють апельсинові гаї Сицилії, виноградники Тоскани, модні курорти в Альпах, автомобільна імперія «Фіат», найбільший у Західній Європі металургійний комбінат у місті Таранто, популярні у світі італійські одяг та взуття. Досить легко відмовившись у побуті від національного одягу, італійці віддано люблять свою традиційну кухню. Увесь світ підкорили італійські макарони, піцца, певні сорти сиру, гострі смакові приправи. Саме з Італії до інших країн Європи та Америки прийшло гучне свято карнавалу.

Італія — батьківщина нотної грамоти й опери. Усьому світові відомі імена італійських композиторів: Джузеппе Верді, Вінченцо Белліні, Гаetano Доніцетті, Антоніо Вівальді, Джакомо Пуччіні. Італійські міста є шедеврами світової архітектури. Тут залишили свої безсмертні творіння титани епохи Відродження Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санті, Лоренцо Берніні. Італійцями були письменники Карло Гольдоні та Джанні Родарі, мандрівники Марко Поло, Амеґіго Веспуччі та Христофор Колумб, природознавці Джордано Бруно та Галілео Галілей, фізики Луїджі Гальвані, Еванджеліста Торрічеллі та Алессандро Вольта.

Колізей — один із символів Італії

Італія — країна контрастів. Тут старовина співіснує з останніми досягненнями НТР, жебрацтво — з розкішшю, високі вершини людського генія — з безкінечними розслідуваннями злочинів мафії, великі гамірливі міста — з напівзабутими гірськими селами, індустріально розвинута Північ — з економічно відсталим Півднем.

Економіко-географічне положення. Італія займає півострівне положення у південній частині Західної Європи. Вона межує на півночі з Францією, Швейцарією, Австрією та Словенією. Більшість країн-сусідів є партнерами Італії по *Європейському Союзу*. Франція та Словенія —

партнери Італії по військово-політичному блоку *НАТО*. На території країни є два анклави — *Сан-Марино* і *Ватикан*. Італія розташована на перетині найважливіших транзитних шляхів між Європою, Африкою й Азією, поблизу Суецького каналу. Переважна більшість кордонів — морські. Найбільший порт — *Генуя*. Сприятливим

фактором для розвитку господарства країни є її близькість до важливих мінерально-сировинних баз Північної Африки (нафтогазові родовища Алжиру і Лівії) та Південно-Західної Азії (нафта Перської затоки).

Історія формування території. На території сучасної Італії до V ст. існувала могутня середземноморська наддержава Римська імперія. Потім вона впала під натиском варварів і стала легкою здобиччю сусідніх країн. Північні землі періодично захоплювали французи, німці та угорці, південь зазнавав нападів арабів та норманів. У центрі півострова виникла велика папська держава — Ватикан. В епоху середньовіччя бурхливо розвивалися

великі міста-держави на півночі: Венеція, Генуя, Флоренція, Верона. Часто, об'єднуючи зусилля, вони вчиняли опір загарбникам. Тим часом південні території залишалися відсталими внаслідок феодальних пережитків. Уже з тих часів заклалася відмінність у соціально-економічному розвитку Півночі та Півдня. Їх об'єднанню перешкоджав Ватикан. У період з XV ст. до першої половини XIX ст. італійські землі стали ареною політичної боротьби між Іспанією, Австрією та Францією. Після тривалої визвольної боротьби у 1870 р. Італія об'єдналася в єдину державу, включивши до свого складу й землі Ватикану. Лише в 1929 р. в західній частині Риму була відновлена папська держава. У сучасних межах Італія існує після Другої світової війни.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Італії досить різноманітні.

Порівняйте економіко-географічне положення Італії та інших країн «Великої сімки». Визначте особливості положення кожної з країн.

Венеція

У рельєфі 80 % площі становлять молоді сейсмічно активні гори — Альпи й Апенніни. Гори часто складаються з вапняків, тому тут поширені карстові явища, які руйнують поверхню. На території країни є й діючі вулкани: *Везувій, Етна, Стромболі*. Усе це значно ускладнює освоєння території. Лише 20 % площі займає на півночі *Паданська низовина* — головна житниця країни.

Клімат Італії має виразні риси субтропічного поясу: з вологою і теплою зимою та сухим спекотним літом. Це сприяє розвитку курортного господарства. Але рослинництво тут потребує зрошення. Лише на Паданській низовині клімат помірний морський з надмірним зволоженням протягом року.

Маючи різноманітні мінеральні ресурси, Італія забезпечена ними недостатньо та нерівномірно. Більшість родовищ невеликі або ж незручні для розробки. З паливних корисних копалин третину потреб забезпечує природний газ, основні родовища якого розміщені на Паданській рівнині. З рудної сировини є унікальні родовища ртутних руд на північному заході та невеликі поклади поліметалевих руд на Сардинії та північному сході. Істотнішими є запаси нерудних корисних копалин, зокрема білого мармуру (Каррара), самородної сірки, калійної та кухонної солей (на Сицилії).

Через особливості клімату водні ресурси країни обмежені. Річки невеликі, влітку міліють, деякі пересихають. Лише річка По повноводна протягом року. 60 % гідроенергоресурсів Італії зосереджено в Альпах, і нині вони майже повністю залучені у виробництво. Навколо багатьох озер виникли курорти всесвітнього значення. Земельні ресурси багаті: переважають коричневі та бурі лісові ґрунти та червоноземи. Лісові ресурси в Альпах мають переважно ґрунтозахисне значення. Держава забезпечує потреби в деревині власними ресурсами лише на 40 %. Рекреаційними ресурсами особливо вирізняються Італійська Рив'єра та Альпи.

Населення. Для Італії, як і для переважної більшості європейських країн, характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст від'ємний: -0,9 чол./тис. Через регіональні диспропорції економічного розвитку в Італії відбуваються активні міграції населення. У межах країни їх основний напрям — з відсталого Півдня на розвинуту Північ. У цілому для країни характерне від'ємне сальдо міграцій. Багато тимчасових робітників з Італії працюють у сусідніх розвинених країнах. Наслідком депопуляції, а також еміграції переважно людей молодого віку є «старіння нації».

Італія — однонаціональна країна. Понад 94 % її населення становлять *італійці*. На острові Сардинія мешкають *сардинці*, в Альпах, на північному сході Італії, — *фріули*. Більшість населення є *християнами-католиками*.

Італія є однією з найбільш густозаселених країн світу. Середня густина населення становить 200 чол./км². Максимальної цифри цей показник сягає на півночі:

Порівняйте демографічні процеси, що відбуваються в Італії, Великій Британії, Франції та Німеччині.

Картосхема 20. Паливна промисловість та електроенергетика

Для вирівнювання їх розвитку держава активно проводить регіональну політику, спрямовану на зростання господарства південної частини.

Промисловість країни працює переважно на імпортній сировині. Особливе місце в ній посідають автомобілебудування, авіабудування, верстатобудування, електроніка, металургія, хімічна промисловість. Традиційно важливими залишаються легка і харчова промисловість. Водночас зменшується значення старих галузей, особливо гірничодобувної промисловості.

У паливній промисловості (картосхема 20) зростає роль нафтопереробки, яка працює у портах на імпортній сировині (Мілаццо, Генуя, Венеція). В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, на які припадають 78 % виробленої електроенергії. Значною є частка гідроелектростанцій. Вони збудовані на гірських річках і дають 20 % електроенергії. Частка атомної енергетики незначна — лише 1,5 %. З нових джерел енергії використовується внутрішнє тепло Землі.

Чорна металургія працює тільки на імпортній сировині. Найбільший металургійний комбінат Європи розташований у порту Таранто. Кольорова металургія, яка також використовує переважно при-

візну сировину, виплавляє алюміній, свинець, цинк, магній, ртуть.

Машинобудування — важлива галузь італійської промисловості (картосхема 21). Пріоритетного розвитку набуло транспортне

Знайдіть на економічній карті основні промислові центри Італії. Визначте їх спеціалізацію та чинники, що її зумовлюють.

машинобудування, особливо складання автомобілів. Найбільшим приватним концерном є автомобільна компанія «ФІАТ» з представницьким центром у Туріні. Вона тримає під контролем понад 80 % виробництва легкових автомобілів країни і 13 % європейського автомобільного ринку. Значними центрами автомобілебудування є Мілан і Неаполь. В Італії також розвинені суднобудування (Трієст, Генуя, Палермо, Ліворно), літакобудування (Турін, Неаполь), верстатобудування (Мілан, Турін), електроніка (Мілан, Турін, Рим, Неаполь).

Хімічна промисловість країни спеціалізується на виробництві полімерів, шин, фармацевтичних засобів, парфумів (картосхема 22). Підприємства цього профілю зосереджені в Неаполі, Туріні, Мілані, Бріндізі.

Традиційні галузі — легка і харчова промисловість. На світовому ринку продукцією італійської легкої промисловості є взуття, одяг, натуральні та синтетичні тканини. Харчова промисловість спеціалізується на випуску макаронних виробів, виноградних вин, томатних та фруктових консервів, оливкової олії (1/3 світового виробництва), сиру, цукру.

Для сільського господарства країни характерні досить високі показники зайнятості (понад 12 % населення). Воно лише частково забезпечує потреби населення у продовольстві. У галузевій структурі сільського господарства переважає рослинництво. Більш як половина орних земель зайнята під зерновими культурами — кукурудзою і пшеницею. З технічних культур поширені маслини, тютюн, цукрові буряки. Італія вирощує багато овочевих культур, цитрусових, мигдалю, волоських горіхів, фундуку. За збиранням винограду країна посідає перше місце у світі. Роль тваринництва незначна, насамперед через нестачу

Картосхема 21. Машинобудування

Картосхема 22. Хімічна та текстильна промисловість

кормів. На півночі, де зосереджена половина всіх лук країни, розводять велику рогату худобу. Свиной, кіз та овець розводять повсюдно.

Італія — відомий центр міжнародного туризму. Щорічно її відвідують понад 50 млн туристів.

Основним видом транспорту країни є морський (забезпечує 90 % вантажообігу). У внутрішніх перевезеннях важлива роль належить автомобільному та залізничному транспорту. Працює швидкісна залізниця Мілан — Неаполь. У зовнішніх зв'язках важливе значення має *авіаційний транспорт*.

Італія підтримує всі форми зовнішніх економічних зв'язків. Її головними торговельними партнерами є країни ЄС. 40 % товарообігу країни припадає на Німеччину, Францію та Велику Британію. Держава експортує машини та обладнання, прокат металів, тканини, одяг, взуття, харчові продукти, а імпортує мінеральну сировину (енергоносії, руди чорних та кольорових металів), ліс, хімікати, сільгоспсировину (бавовну, вовну), деякі продовольчі товари.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Італія є високорозвинутою країною Західної Європи. Вона розташована у південній частині Європейського континенту і має широкий вихід до важливих морських транспортних шляхів між Європою, Північною Африкою та Південно-Західною Азією.
- Країна бідна на мінерально-сировинні ресурси. Поклади природного газу лише на 1/3 забезпечують її потреби. Значними є поклади білого мармуру, калійної та кухонної солей, самородної сірки. Господарську спеціалізацію країни на світовому ринку визначають її земельні та рекреаційні ресурси.
- Італія має перший тип відтворення населення та від'ємний приріст. У зв'язку з низьким рівнем економічного розвитку півдня відбувається інтенсивна міграція як у межах країни, так і за кордон. Італія є однонаціональною державою. Більшість населення сповідує католицизм. Показники середньої густоти населення й урбанізації в країні високі. Найбільші міста — Рим, Мілан, Неаполь, Турін.
- Провідними галузями господарства Італії є сфера послуг і промисловість. Переважають машинобудування (особливо автомобілебудування й точне), металургія, хімічна, легка та харчова промисловість. У країні спостерігаються різкі контрасти у рівнях розвитку північної і південної частин. Найбільші промислові центри (Мілан, Турін) сформувалися на півночі. Сільське господарство, в якому переважає рослинництво, лише частково забезпечує потреби країни. Основними зерновими культурами є кукурудза та пшениця, технічними — маслини, тютюн, цукрові буряки. Важливе значення мають виноградарство, садівництво й овочівництво. Головні торговельні партнери Італії — Німеччина, Франція та Велика Британія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Визначте характерні риси економіко-географічного положення Італії як передумови розвитку господарства країни.
2. Дайте господарську оцінку природним умовам та природним ресурсам Італії.
3. Назвіть найбільші міста країни. З'ясуйте, центрами розвитку яких галузей промисловості вони є.
4. Які особливості має сільське господарство Італії у порівнянні з іншими країнами «Великої сімки»?
5. Поміркуйте, у чому полягають диспропорції у розміщенні господарства Італії. Які заходи проводить держава для вирівнювання розвитку Півночі та Півдня країни?
6. Якими видами продукції та послуг відома Італія на світовому ринку?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- У Великій Британії, як у жодній іншій європейській країні, люди дотримуються встановлених багатівікових традицій. Одна з них — каміни. В минулому вони були вугільними та газовими і, забруднюючи повітря, призводили до смогів, які забирали життя багатьох людей через отруєння легенів. Але не відмовлятися ж від традиції?! Тому нині старі каміни замінено бутафорськими — електричними.
- Стійкими є британські традиції щодо їжі. З м'ясних страв англійці віддають перевагу біфштексу та ростбіфу. Дуже люблять смажену рибу з картоплею. Багато їдять різних каш. Жодний сніданок не проходить без вівсянки — поріджу, або ж пшеничних чи кукурудзяних пластівців з молоком. Національною стравою англійців є пудинги. Їх м'ясні та круп'яні види подають на друге, фруктові та ягідні — на десерт. На Різдво готують святковий плам-пудинг. Чай з молоком п'ють щоденно. Люблять також пиво, зокрема такі його сорти, як легкий світлий ель та міцний чорний портер. Відоме й шотландське віскі.
- Обов'язкове шкільне навчання дітей у Великій Британії починається з 5 років. Єдиних програм немає. Існують державні та приватні школи. В 11 років діти складають іспит, за результатами якого ідуть до різних типів шкіл. Вищу освіту здобувають переважно в університетах. Вищі навчальні заклади старого типу (Оксфорд, Кембридж) дають переважно гуманітарну освіту. Плата за навчання висока. Слід сплачувати кошти за користування бібліотекою, житлом, спортивними залами. Головна форма викладання тут не лекція, а індивідуальне заняття з наставником. Університети нового типу (у Бірмінгемі, Ліверпулі) дають здебільшого технічну освіту і мають типову організацію навчання.
- Предметом гордості французів є їх національна кухня. Французи в цілому їдять багато овочів і мало молочних продуктів. Виняток становить лише сир, якого виробляють до 400 сортів. Щодня перед десертом прийнято подавати кілька сортів сиру. Особливе значення мають соуси. На півдні країни люблять устриць, які готують з ароматними травами та часником. Делікатесом вважаються смажені жаб'ячі лапки. З напоїв французи віддають перевагу вину, яке вживають двічі на день. На сході — в Ельзасі — традиційним напоєм є пиво, на півночі — у Нормандії, Бретані та Фландрії — сидр.
- З французьких вищих навчальних закладів найвідомішою є Сорбонна у Парижі, де працюють найдосвідченіші викладачі країни. Особливе місце в системі вищої освіти посідає Колеж де Франс, в якому доступ на лекції є вільним. Щоб стати студентом цього закладу, не треба ніяких документів, а випускники не одержують жодних дипломів чи ступенів. Тут навчаються лише для вдосконалення своїх знань з предметів, які цікавлять найбільше.
- Для Франції характерна величезна роль столиці. Зростання великих міст пригнічується Парижем. Нині в ньому концентрується 20 % населення країни. Париж — одне з найдавніших міст світу. Він був заснований на берегах Сени у I ст. до н. е. як галльське поселення племені паризіїв під назвою Лютеція — «поселення на болоті». Згодом місто одержало сучасну назву.
- Найулюбленішим святом французів є Різдво. Розмаїття страв на святковому столі в цей день вважається запорукою добробуту. Зокрема, неодмінно мають бути присутні кров'яні ковбаси та запечена свиняча голова. На вулицях міст установлюють великі ялинки. Ця традиція поширилася в Європі з Ельзасу. Дітям приносить подарунки різдвяний казковий персонаж Пер Ноель. На Різдво також прийнято виготовляти ясла — фігурки з дерева, порцеляни або червоної розфарбованої глини, які зображують сценки з легенд про народження Христа та з народного побуту.

- Цікавим святом у Німеччині є Вальпургієва ніч, яку відзначають 30 квітня. З епохи Середньовіччя — це день «спалювання відьом». За переказами, цієї доби відьми злітаються на якусь гору на шабаш. На великих площах міст за традицією у присутності великого натовпу народу відбувається імпровізований суд над опудалами відьом, після якого їх спалюють.
- Німецьке місто Гамбург називають Північною Венецією за те, що його більша частина розміщена на численних островах у гирлі річки Ельба. Його назва перекладається з англосакської як «лісова фортеця». Сучасний Гамбург — не лише найбільший порт Німеччини, але й відомий осередок науки. Гамбурзький університет славиться своїми екзотичними кафедрами африканістики, тропічної медицини та сходознавства, які утворені з колоніальних часів.
- Столиця Німеччини Берлін розташована на заболоченій низовині вздовж річки Шпрее. Назва міста походить від давньослов'янського «берл», що означає «болото», «трясовина». Як більшість середньовічних поселень, Берлін був оточений міською стіною, частина якої збереглася. На гербі міста зображений ведмідь — символ бранденбурзьких герцогств, під владу яких перейшло місто у XV ст. З 1701 р. Берлін став резиденцією прусського короля, а з 1871 р. — столицею Німеччини.
- Італія — батьківщина нотного письма. Тут воно виникло в XI ст. завдяки самітнику Гвідо д'Ареццо, який дав назви семи нотам гармонії. Це дозволило увіковічувати твори композиторів усього світу. У XVI ст. в Італії виникла опера. Найкращими оперними театрами світу й нині вважаються «Ла Скала» в Мілані, «Сан-Карло» в Неаполі та «Феніче» у Венеції.
- В Італії католицька церква має вирішальний вплив на різні сфери життя людей. Зокрема, законним вважається тільки шлюб, зареєстрований у церковній книзі. До недавнього часу церква забороняла й розлучення. Про це свідчить весільна традиція, яка зберігається у селах. У той час, коли наречена розламує святковий коровай, один з гостей під столом пришиває край її сукні до брюк нареченого.
- На Новий рік в Італії прийнято викидати з вікон старі непотрібні речі, супроводжуючи це стріляниною з хлопавок. Через випадки травматизму останнім часом цю церемонію обмежують. За народними легендами, подарунки дітям в цей день приносить бабуся Бефана, яка кладе їх у чобітки, залишені дитиною біля входу. Тому перед святом продають подарунки, які запаковані у коробки у формі черевиків.
- Найбільшим весняним святом в Італії є карнавал, який вперше виник у цій країні. День карнавалу збігається з початком посту, тому слово «карнавал» означає «залиш м'ясо». Головним атрибутом свята є маски: Арлекін, Пульчинела, Лікар. Керує карнавалом Король. Колись у всіх містах Італії святкування супроводжувалися театралізованими виставами, сьогодні ж — костюмованими балами.
- Венеція — неповторне місто Італії, яке розташоване на 118 піщаних островах, сполучених численними мостами та щільно забудованими старовинними будинками, вікна яких підходять до самої води. В наш час це місто багатьох музеїв та бібліотек. Головною «вулицею» Венеції є Великий канал, від якого в різні боки відходять інші канали. Всі острови з'єднані системою мостів, якими прокладені автомобільні дороги та залізниця. Каналами рухаються річкові трамвайчики (вапоретто) — основний транспорт міста. Венеціанські гондоли — екзотичний транспорт для туристів.

ДЕРЖАВИ-СУСІДИ УКРАЇНИ

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть країни, що межують з Україною суходолом. Членами яких міжнародних організацій вони є?
2. Користуючись текстом §22, визначте, родовища яких мінеральних ресурсів є у країнах-сусідах України. Які з них постачаються в нашу державу?
3. В яких сусідніх країнах є значні земельні, водні, лісові, рекреаційні ресурси?
4. За текстом §23 з'ясуйте, які з країн-сусідів України є однонаціональними, а які — багатонаціональними.
5. Назвіть найбільші міста та міські агломерації сусідніх з Україною держав.
6. Проаналізувавши текст §23, назвіть провідні галузі економіки країн, з якими межує наша держава.
7. Поміркуйте, які існують види економічних зв'язків України з країнами-сусідами.

§ 28. РОСІЯ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Офіційна назва — *Російська Федерація*.

Площа — *17 млн км² (1-ше місце у світі)*.

Населення — *141,9 млн чол. (9-е місце у світі)*.

Столиця — *Москва*.

Тип країни — *країна з перехідною економікою*.

ВВП на душу населення — *\$ 16 239*.

Державний устрій — *республіка, федеративна держава*.

Склад території — *21 республіка, 49 областей, 6 країв, 10 ґавтономних округів, 1 автономна область, 2 міста федерального значення: Москва і Санкт-Петербург*.

Член міжнародних організацій — *ООН, СНД та ін.*

Офіційна мова — *російська*.

Релігія — *християнство (православ'я)*.

Валюта — *рубль*.

Найбільшим за площею та найбільш впливовим сусідом України є Росія. Її безкраї простори, що вражають уяву, простягаються на тисячі кілометрів від арктичних пустель до субтропіків Чорноморського узбережжя. Країна лежить в 11-годинних поясах, межує з 14 країнами світу. Ось чому такою широкою і загадковою є російська душа, оспівана в поезіях Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Івана Буніна, Миколи Некрасова, Сергія Єсеніна, Анни Ахматової, Марини Цвєтаєвої. До скарбниці світової літератури значний внесок зробили Лев Толстой, Федір Достоевський, Іван Тургенєв, Антон Чехов.

Спаська башня Кремля — символ Росії

Історію російської держави творили Мінін і Пожарський, Іван Грозний, Петро I і Катерина II, Степан Разін і Омелян Пугачов, Олександр Суворов і Михайло Кутузов. На пошуки нових земель для російської корони вирушали Афанасій Нікітін, Вітус Берінг, Петро Семенов-Тянь-Шанський, Микола Пржевальський, Фадей Беллінсгаузен, Михайло Лазарєв. Класиками світової музики стали Петро Чайковський, Микола Римський-Корсаков, Модест Мусоргський, Сергій Прокоф'єв, Сергій Рахманінов. Росія дала світові видатних художників: Віктора Васнецова, Івана Шишкіна, Іллю Рєпіна, Павла Федотова. Всесвітню славу здобули російські вчені Михайло Ломоносов, Дмитро Менделєєв, Олександр Попов, Олександр Бутлеров, Василь Докучаєв. Першою людиною, що побувала у космосі, був росіянин Юрій Гагарін.

Територія Росії — величезна природна скарбниця. Тут багаті землі й надра, повноводні річки з величезними запасами гідроенергії та безкраї ліси, багаті на рибу моря. Сучасна Росія — це нафта і природний газ, золото й алмази, рибна ікра та цінне хутро, новітні машини й обладнання, військоове озброєння і надпотужні криголами, атомні підводні човни і різноманітні тканини. Тут ніби оживають з казок Миколи Бажова уральські самоцвіти. Вже давно відомі у світі російські «трійки», тульські самовари та пряники, матр'юшки, оренбурзькі шалі. Країна з такою щедрою природою, багатою історією, самобутньою культурою, гостинними людьми має гідно подолати труднощі перехідного періоду і посісти належне місце у світовому господарстві.

Користуючись політичною картою, визначте країни, з якими межує Росія. Пригадайте, до яких типів країн за рівнем економічного розвитку вони належать.

Економіко-географічне положення.

Росія — найбільша за площею держава світу, країна з перехідною економікою, 1/3 території якої розташована у Східній Європі, а 2/3 — у Північній Азії. Межує суходолом з країнами, які мають різний рівень економічного розвитку. Більшість країн-сусідів є нейтральними позаблоковими державами. До військово-політичного

блоку НАТО входять Норвегія, Естонія, Латвія, Литва та Польща. Китай є ядерною державою. Територіальні претензії до Росії мають Японія (з приводу Курильських островів) та Естонія (щодо частини Псковської області). 2/3 кордонів Росії — морські. Вона має вихід до морів трьох океанів, що робить її великою морською державою. Біля берегів Росії починаються важливі морські шляхи між Європою, Азією та Америкою.

Історія формування території. У XII ст. в межиріччі Оки і Волги було засновано Москву, яка стала центром невеликого Московського князівства. З середини XVI ст. Московське князівство почало розширювати межі своєї держави за рахунок заселення малоосвоєних земель та колонізації територій інших народів. До кінця XVI ст. до Росії були приєднані Урал, Поволжя та Західний Сибір; у XVII ст. — Україна, Східний та Північно-Східний Сибір; у XVIII ст. — Прибалтика, Білорусь, Крим, Кубань, Казахстан, район Прикаспію, Чукотка, Аляска; у XIX ст. — Польща, Фінляндія, Кавказ, Середня Азія.

У 1922 р. Росія стала частиною Радянського Союзу. Під час та після Другої світової війни Радянський Союз розширив свою територію,

приєднавши Туву (1944 р.), фінський населений пункт Печенга та німецький Кенігсберг (нині Калінінград) (1945 р.). У 1954 р. зі складу Росії Україні було передано Крим. У 1991 р. після розпаду Радянського Союзу проголошено незалежність Росії.

Природні умови. Природні умови Російської Федерації дуже різноманітні. У рельєфі переважають рівнини, які займають 70 % площі: *Східноєвропейська, Західносибірська, Середньосибірське плоскогір'я*. Є гори різного віку: від давніх зруйнованих (*Уральські, Алтай, Саяни*) до молодих сейсмічно активних (*Кавказ, Серединний хребет Камчатки та ін.*).

Клімат змінюється з півночі на південь від арктичного (холодного і сухого) та субарктичного (холодного з надмірним зволоженням) до різних типів помірною. Середні літні температури із заходу на схід зростають, а зимові — в тому ж напрямку знижуються. Зволоження зменшується з віддаленням від Атлантичного океану. Найбільш суворим є клімат Східного Сибіру, де морози сягають -71°C . На значних площах Сибіру, Далекого Сходу та європейської Півночі панує багаторічна мерзлота.

Мінеральні ресурси. Країна дуже багата на мінеральні ресурси. З паливних корисних копалин Росія має величезні поклади нафти і природного газу. Найбільші з них сконцентровані у Західносибірському та Волго-Уральському басейнах. Кам'яне вугілля зосереджене у великому *Кузнецькому басейні* та кількох перспективних басейнах Сибіру. Значними є також родовища бурого вугілля (Кансько-Ачинський та Підмосковний басейни) і торфу (Західний Сибір, Нечорноземна смуга європейської частини).

З рудної сировини є значні запаси залізної руди (Кольсько-Карельська група родовищ, Курська магнітна аномалія, гори Півдня Сибіру, виснажені поклади Уралу), мідно-нікелевих руд (Норильськ, Мончегорськ), мідних та хромових руд (Урал), олов'яних руд (Північно-Східний Сибір та Далекий Схід), поліметалевих руд (Алтай, Далекий Схід, Кавказ, Урал), золота (Прибайкалля, Далекий Схід).

Істотними є поклади *нерудних корисних копалин*: апатитів (Кольський півострів), калійної солі (Приуралля), кухонної солі (Прикаспійська низовина), графіту й алмазів (Східний Сибір), піриту, азбесту та виробного каменю (Урал), бурштину (Калінінградська область). Багата мінерально-сировинна база забезпечує роботу власної переробної промисловості. Значна частина корисних копалин експортується.

З'ясуйте, наскільки природні умови Росії є сприятливими для розвитку її господарства. Визначте найбільш комфортні для проживання та господарської діяльності території, а також райони з екстремальними умовами.

Мармуровий кар'єр. Урал

З'ясуйте, яку спеціалізацію господарства Росії зумовлюють її природні ресурси. Який вплив має мінерально-сировинна база на спеціалізацію різних частин країни?

Водні, земельні, біологічні ресурси. Країна багата на водні ресурси. Більшість річок повноводні протягом року (Волга, Об, Єнісей, Лена, Амур). Величезний гідроенергопотенціал мають сибірські річки, особливо Єнісей та Ангара. Найбільш родючі чорноземні ґрунти — на півдні Східноєвропейської та Західносибірської рівнин. На більшій частині Центральної Росії ґрунти кислі підзолисті, у Сибіру та на Далекому Сході — мерзлотно-тайгові. Лісові ресурси Росії дуже великі. Основні лісонадлишкові райони знаходяться у Сибіру, на Далекому Сході, на європейській Півночі. Переважають цінні хвойні породи дерев. Унікальними є рибні запаси країни, особливо це стосується Охотського, Баренцового та Каспійського морів.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Росія — євразійська країна з перехідною економікою. Має вигідне економіко-географічне положення. Ця могутня морська держава має вихід до трьох океанів. Її сусіди — країни з різним рівнем економічного розвитку. Росія — ядерна держава.
- Росія добре забезпечена майже всіма видами природних ресурсів. Особливо великі в неї поклади нафти і природного газу, кам'яного та бурого вугілля, залізних руд, руд кольорових металів, алмазів, різноманітної хімічної сировини. Країна має також багаті водні, лісові, земельні ресурси.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Оцініть економіко-географічне положення Росії.
2. Охарактеризуйте природні передумови для розвитку господарства Росії.
3. Назвіть та покажіть на карті найбільші кам'яновугільні та нафтогазоносні басейни Росії. Якими шляхами ці ресурси надходять в Україну та країни Європи?
4. На які рудні та нерудні ресурси багата країна? Основою для розвитку яких галузей промисловості вони стали?
5. Покажіть на карті основні лісонадлишкові райони Росії.

§ 29. РОСІЯ. НАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСТВО

Населення. Для Росії характерний перший тип відтворення населення з від'ємним природним приростом, який становить -5 чол./тис. Відбувається «старіння нації». Країна має від'ємне сальдо міграцій. У пошуках роботи люди від'їжджають до країн Заходу. Натомість спостерігається приплив робітників із сусідніх країн до промислових районів Росії, особливо до нафтогазових родовищ і територій лісозаготівлі. Після розпаду СРСР частина російського населення повертається з країн близького зарубіжжя на свою історичну батьківщину.

Росія — багатонаціональна країна, в якій налічується понад 120 націй та народностей. Більшість населення становлять *росіяни* (83 %). Головними районами проживання національних меншин є Кавказ (*чеченці, інгуші, аварці, осетини, черкеси*), Урал (*марійці, мордва, удмурти, башкири, татари*), європейська Північ (*карели, комі, саамі*), Сибір та Далекий Схід (*якути, евенки, ненці, ханти, мансі, чукчі, буряти*). У Росії сформувалася найчисленніша українська діаспора, яка становить за різними оцінками від 3 до 4,4 млн чол.

Оскільки склад населення Російської Федерації багатонаціональний, у ній сповідуються чимало релігій. Проте більшість віруючих є *православними християнами*. Багато також прихильників *мусульманства* та *буддизму* (ламаїзму).

Росія має низький показник середньої густоти населення — 8,35 чол./км². Густо заселена лише Центральна Росія (до 100 чол./км²), тоді як значні площі Сибіру та Далекого Сходу майже не мають постійних жителів. Рівень урбанізації високий — 76 %. У країні є 11 міст-мільйонників, з яких майже всі (крім Новосибірська та Омська) розташовані у європейській частині. Найбільшими містами Росії є *Москва* (10,5 млн чол.) і *Санкт-Петербург* (4,6 млн чол.), навколо яких сформувалися значні міські агломерації (картосхема 23).

Господарство. Росія — велика індустріально-аграрна країна. Від початку 90-х рр. ХХ ст. в ній проводиться глибоке реформування економіки, спрямоване на перехід від централізованої до ринкової економіки. Процес супроводжується системною економічною кризою, наслідки якої дуже відчутні й нині.

Промисловість. Промисловість країни працює переважно на власній сировині. Особливе значення мають галузі важкої промисловості. Великою залишається роль гірничодобувних галузей. Останнім часом зростає виробництво товарів народного вжитку, швидко розвивається сфера послуг.

Паливна промисловість має багато галузей, проте основну роль у ній відіграє нафтогазова. Найбільші центри нафтопереробки склалися на трасах трубопроводів: в *Омську, Пермі, Уфі, Ярославлі, Москві, Ухті* (картосхема 24). В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, на які припадає 82 % усієї виробленої електроенергії. В країні діють атомні електростанції, які дають 12 % електроенергії: *Кольська, Ленінградська, Нововоронезька, Смоленська, Белоярська* та ін. Частка гідроелектростанцій незначна — 6 %. Найпотужніші ГЕС

Пригадайте основні райони компактного проживання українців у Росії. Які причини зумовили наявність тут численної української діаспори?

Картосхема 24. Паливна промисловість та електроенергетика

збудовані на Єнісеї (Саяно-Шушенська, Красноярська) та Ангари (Братська, Усть-Ілімська). Паливно-енергетична галузь забезпечує 70 % доходів федерального бюджету і половину обсягу експорту країни.

Чорна металургія — одна з найголовніших та найстаріших галузей російської промисловості (картосхема 25), яка використовує як власну, так і імпортовану сировину (залізни руди з Казахстану, марганець з України). У Росії склалися три металургійні бази: Уральська (Нижній Тагіл, Магнітогорськ, Челябінськ), Центральна (Липецьк, Старий Оскол, Череповець, Тула) та Сибірська (Новокузнецьк).

Російська кольорова металургія дуже потужна. З власної сировини вона виплавляє мідь (Урал), нікель, кобальт і мідь (Норильськ, Мончегорськ), свинець і цинк (Челябінськ, Дальногорськ, Белово), олово (Новосибірськ), титан і магній (Березники), алюміній (Красноярськ, Братськ, Кам'янськ-Уральський).

Машинобудування — головна галузь російської промисловості. Вона вміщує багато виробництв. Важке машинобудування розвивається на Уралі, в Центральній Росії, на півдні Сибіру. Залізничне машинобудування представлене складанням локомотивів (Санкт-Петербург, Коломна,

Картосхема 25. Металургія

Брянськ, Калуга) та вагонів (Брянськ, Твер, Митищі, Калінінград, Нижній Тагіл, Санкт-Петербург). Морські судна виробляють у Мурманську, Выборзі, Санкт-Петербурзі, Астрахані, Архангельську, Владивостоку. Автомобілебудування випускає легкові та вантажні автомобілі, джипи, автобуси, колісні тягачі. Його найбільшими центрами є Нижній Новгород, Тольятті, Москва, Ульяновськ, Набережні Челни, Іжевськ. Виробляються також трактори та різні сільськогосподарські машини. Розвинуте точне машинобудування.

Основними районами потужної хімічної промисловості стали Урало-Поволжя, Центральна Росія та Західний Сибір. Тут випускають різні види мінеральних добрив, пластмаси, синтетичні волокна, гуму, шини тощо.

У Росії склався потужний лісопромисловий комплекс, де є всі стадії переробки деревини. Найважливіші його центри — Архангельськ, Усть-Ілімськ, Братськ, Комсомольськ-на-Амурі. Целюлозно-паперове виробництво особливо розвинуте на європейській Півночі (Онега, Кондопога) та у Прибайкаллі (Іркутськ, Селенгінськ, Байкальськ).

Із старих галузей господарства розвивається текстильна промисловість, яка виробляє бавовняні, лляні, вовняні, шовкові та синтетичні тканини. Вона зосереджена переважно в Центральній Росії.

Рибна промисловість розвинута в Мурманську, Архангельську, Калінінграді, Астрахані, Владивостоку, Южно-Сахалінську.

Сільське господарство. У сільському господарстві Росії переважає тваринництво. Молочно-м'ясне скотарство та свинарство розвиваються в Нечорноземній смузі, м'ясо-молочне скотарство, птахівництво та свинарство — у зоні чорноземів, вівчарство — на півдні Західного Сибіру та на Кавказі, оленярство — на півночі. На чорноземних ґрунтах вирощують пшеницю, соняшник, цукрові буряки, на підзолистих — жито, гречку, льон-довгунець. У передмістях розвиваються овочівництво, садівництво та ягідництво. Великі простори Півночі, Сибіру та Далекого Сходу не придатні для рослинництва взагалі. Тут воно можливе лише в закритому ґрунті.

Транспорт. Дуже велика площа Росії зумовлює потребу в різних видах транспорту. Головну роль у вантажо- та пасажиропотоках відіграють залізниці. Найдовшими з них є Сибірська, Південносибірська та Печорська. Важливе значення має автомобільний транспорт. Його основні магістралі: Москва — Санкт-Петербург, Москва — Челябінськ. Росія має великий торговельний морський флот. Найбільшими морськими портами країни є: на Тихому океані — Владивосток, на Північному Льодовитому — Мурманськ, на Атлантичному — Калінінград, на Каспійському морі — Астрахань. Важлива роль належить також трубопроводному, річковому та авіаційному транспорту.

Порівняйте галузеву структуру господарства Росії й України. З'ясуйте, чим зумовлені риси подібності та відмінності економіки двох держав.

Територіальні відмінності господарства. У територіальній структурі господарства Росії помітні великі диспропорції. Майже 80 % населення та 85 % промислової продукції припадають на європейську частину країни. Тут сконцентровано й 90 % наукового потенціалу держави. В азіатській частині країни (крім півдня) переважають добувна промисловість та лісове господарство.

Зовнішні економічні зв'язки. Росія активно розвиває різні форми зовнішніх економічних зв'язків з багатьма країнами світу. Основними торговельними партнерами країни є держави колишнього Радянського Союзу, Китай, Індія, Японія. Країна експортує багато палива

та паливно-мастильних матеріалів, різноманітної мінеральної сировини, машин та обладнання, хімікатів, лісоматеріалів, тканин, риби.

Водночас до Росії надходять деякі види прокату, обладнання для важкої промисловості, марганець, вовна, бавовна, продукти харчування.

Складіть схему зовнішньої торгівлі Росії з Україною.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У Росії склався перший тип відтворення населення з від'ємним природним приростом. Країна має від'ємне сальдо міграцій.
- Росія — багатонаціональна держава, в якій проживають понад 120 націй та народностей. Більшість віруючих сповідують православне християнство.
- Показники середньої густоти населення низькі та різко зменшуються в напрямку із заходу на схід. Рівень урбанізації високий. Найбільші міста Росії — Москва і Санкт-Петербург. Навколо них сформувалися потужні міські агломерації.
- Основні галузі міжнародної спеціалізації країни — гірничодобувна промисловість, металургія, машинобудування, хімічна, лісова, текстильна та рибна промисловість. Сприятливі природні умови для розвитку сільського господарства є лише на порівняно невеликій території.
- Головні торговельні партнери Росії — країни СНД, Китай, Індія, Японія. Значна роль у зовнішніх економічних зв'язках належить Україні.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте демографічні проблеми Росії. Порівняйте їх з аналогічними проблемами в Україні.
2. Порівняйте національну та релігійну структуру населення Росії та України.
3. Відшукайте на карті міста-мільйонники Росії. З'ясуйте, які з них розміщені в європейській, а які — в азійській частині країни.
4. Порівняйте структуру електроенергетики Росії та України. Поясніть причини розбіжностей.
5. Поясніть, де і чому сформувалися основні металургійні райони Росії. Яку сировину для розвитку чорної металургії Росія одержує з України?
6. Назвіть найбільші центри машинобудування Росії та поясніть, які галузі спеціалізації в них склалися.
7. Порівняйте перелік основних сільськогосподарських рослин і тварин Росії та України.
8. Які види продукції та послуг є об'єктом зовнішніх економічних зв'язків Росії та України?

§ 30. ПОЛЬЩА

Офіційна назва — *Республіка Польща*.

Площа — 312,7 тис. км² (69-те місце у світі, 7-ме — в Європі).

Населення — 38,1 млн. чол. (33-тє місце у світі, 7-ме — в Європі).

Столиця — *Варшава*.

Тип країни — *країна з перехідною економікою*.

ВВП на душу населення — \$ 14 893.

Державний устрій — *парламентсько-президентська республіка, унітарна держава*.

Склад території — 16 воєводств.

Член міжнародних організацій — *ООН, НАТО, Європейського Союзу* на ін.

Офіційна мова — *польська*.

Релігія — *християнство (католицизм)*.

Валюта — *злотий, євро*.

Польща — країна з багатим досвідом культурного та історичного розвитку. Про це свідчать, зокрема, старовинні вулиці Кракова, який справедливо називають «польським Римом». Історія польської держави тісно пов'язана з Україною. Вона оживає на сторінках романів відомих польських письменників Генрика Сенкевича та Болеслава Пруса.

Польська культурна спадщина стала невід'ємною частиною європейської цивілізації. Польські народні танці полонез, краков'як, мазурка здобули світове визнання. Волелюбні мрії та прагнення польського народу, його поняття про добро і зло знайшли відображення у творчості видатного поета Адама Міцкевича. Зачаровують своєю мелодійністю музичні твори Фредеріка Шопена, Станіслава Монюшка, Міхала Огінського.

Польщу вважають найбільш «капустяною» країною у світі. Недарма її національною стравою є бігос — капуста, тушкована з м'ясом. Як і в Україні, тут на обід подають борщ, заправлений на свята вушками, — шматочками тіста з начинкою. Дуже популярними є пряники з міста Торунь.

Сучасна Польща — країна передової науки. Ще в епоху середньовіччя, ризикуючи життям, відстоював свої сміливі погляди на будову Всесвіту видатний польський астроном Микола Коперник. А нині його традиції продовжують випускники найдавніших у країні Краківського та Варшавського університетів.

Замок Вавель — один із символів Польщі

Нині Польща є зразком проведення економічних реформ, спрямованих на подолання негативних наслідків командно-адміністративної системи. Завдяки «шоковій терапії» польська економіка швидко стала на ноги, і сьогодні країна є повноправним членом багатьох провідних світових та європейських організацій.

Економіко-географічне положення. Польща — держава Центральної Європи. На заході Польща межує з Німеччиною, високорозвиненою державою. Інші кордони — з країнами перехідної економіки: Чехією, Словаччиною, Україною, Білоруссю, Литвою та Росією. Німеччина, Чехія, Словаччина та Литва — партнери Польщі по військово-політичному блоку НАТО. Майже всі сусіди (крім України, Росії та Білорусі) є економічними партнерами Польщі по ЄС.

Польща розташована на перетині важливих транзитних шляхів між Західною і Східною Європою. На півночі має широкий вихід до Балтійського моря (порти Гданськ, Гдиня, Щецин). Сприятливим чинником для розвитку господарства країни є її близьке розташування до важливих мінерально-сировинних баз Центральної та Східної Європи: нафтогазових родовищ Росії, залізних і марганцевих руд України, лісових ресурсів Росії та Білорусі.

Історія формування території. Польська держава виникла у X ст., коли об'єдналися племінні князівства. З того часу жителів країни почали називати поляками (ляхами). Країна зазнавала частих нападів з боку Німеччини та Чехії. Щоб протистояти цим нападам, Польща укладає унію з Литвою. У XVI ст. між ними виникає спільна держава — Річ Посполита, до складу якої увійшла й частина українських та білоруських земель.

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита припинила існування. Після її трьох поділів польські землі відійшли до Пруссії, Австро-Угорщини та Росії. Державність Польщі була відновлена після Першої світової війни, але в інших кордонах. Тоді країна не мала виходу до Балтійського моря. Її західні землі залишалися в складі Німеччини. Водночас під владою Польщі перебували західноукраїнські та західнобілоруські землі. Ці землі возз'єдналися з Україною та Білоруссю в 1939 р. Після Другої світової війни були відновлені історичні землі Польщі: Німеччина повернула їй північні та західні території.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Польщі загалом сприятливі для розвитку господарства. Більша частина її площі — це добре освоєна *Польська низовина*. 20 % території країни припадають на гори: на південному заході підіймаються давні низькі *Судети*, на півдні — молоді середньовисотні *Карпати з Татрами* — найвищою частиною. Гірські масиви Польщі приваблюють численних туристів. Клімат країни помірний, з надмірним зволоженням та невеликим сезонним коливанням температур. Це істотно впливає на спеціалізацію сільського господарства.

З-поміж мінеральних ресурсів вирізняються великі поклади кам'яного та бурого вугілля. *Верхньосілезький* кам'яновугільний басейн дає більше сировини, ніж усі

Порівняйте природно-ресурсний потенціал Польщі й України. Які види корисних копалин Україна експортує до Польщі?

шахти Німеччини та Великої Британії разом. Найбільший басейн бурого вугілля — *Белхатувський*. Польща має також одне з найбагатших у світі родовищ мідних руд біля міста Легниця та значні поклади поліметалевих руд у Верхній Сілезії. На півдні залягають невеликі запаси залізних руд. З нерудних корисних копалин є великі запаси самородної сірки на південному сході (Тарнобжег), а також бурштину, калійної та кухонної солей на півночі.

Водні ресурси країни значні. Найбільші річки *Вісла* й *Одра* судноплавні лише на деяких ділянках. Багатих на гідроенергоресурси річок мало. На півночі країни багато дрібних озер. Цей район називають Мазурським Поозер'ям. Він є чудовим місцем відпочинку та рибальства.

Ґрунти Польщі досить різноманітні. На півночі переважають кислі підзолисті та дерново-підзолисті ґрунти, на півдні — родючі бурі лісові. Більш як половина орних земель охоплена меліоративними роботами. Лісові ресурси невеликі: під лісами зайнято 20 % площі.

Рекреаційними ресурсами вирізняються Балтійське узбережжя (*Сопот*) та Поморське поозер'я. Польські міста *Краків*, *Варшава* приваблюють туристів своїми історичними пам'ятками.

Населення. Для демографічної ситуації Польщі характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст низький: 0,2 чол./тис., внаслідок чого відбувається «старіння нації». В цілому країна має від'ємне сальдо міграцій. Багато тимчасових робітників з Польщі працюють у сусідніх розвинених країнах.

До Другої світової війни Польща була багатонаціональною державою, в якій національні меншини становили понад 1/3 населення. Повоєнний перегляд кордонів та численні міграції призвели до того, що сучасна Польща є однонаціональною країною. 98,7 % її населення — *поляки*. Незначну частку становлять білоруси, українці, німці, росіяни та литовці. Більшість населення є *християнами-католиками*.

Польща має високу густоту населення — 121,8 чол./км². Максимальних значень цей показник сягає у Верхній Сілезії — близько 700 чол./км². Рівень урбанізації високий — 65 %. Найбільшими містами країни є *Варшава* (2,2 млн чол.), *Лодзь* (1 млн чол.), *Краків* (745 тис. чол.), *Вроцлав* (640 тис. чол.) та *Познань* (581 тис. чол.). Навколо міст утворилися агломерації. Найбільші серед них — *Верхньосілезька* (охоплює близько 20 міст), *Гдансько-Гдинська*, *Варшавська*, *Лодзинська*, *Краківська*.

Господарство. Польща — індустріально-аграрна держава, яка швидкими темпами проводить економічні реформи, спрямовані на перехід до ринкової економіки. З 1990 р. країна вступила в період радикального реформування

Порівняйте забезпеченість трудовими ресурсами Польщі й України. Які спільні проблеми використання трудових ресурсів мають дві держави?

- З'ясуйте, які пріоритетні напрями реформування економічної системи є спільними для Польщі й України. Поміркуйте, що в Україні уповільнює темпи економічних реформ.
- Спрогнозуйте, яку взаємну вигоду для України та Польщі дасть спорудження транзитного нафтопроводу.

Картосхема 26. Паливна промисловість та електроенергетика

Картосхема 27. Металургія

гілку нафтопроводу «Одеса — Броди» до польського міста Гданськ. Це дасть змогу в перспективі переробляти нафту з азіатських країн.

В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, на які припадають 97 % виробленої електроенергії. Частка гідроенергетики незначна — 3 %.

Чорна металургія працює на власному коксівному вугіллі та переважно імпортих рудах (картосхема 27). Найбільші металургійні комбінати зосереджені у Верхній Сілезії. Кольорова металургія з власної сировини виплавляє мідь (Легниця), свинець і цинк (Катовіце);

економіки. Законодавчо закріплені свобода підприємництва та рівні права всіх форм власності. Нині істотну частку (понад 70 %) становить приватний сектор економіки. Багато державних підприємств приватизовано, створено умови для успішного функціонування малого та середнього бізнесу. За час проведення реформ були ліквідовані неринкові форми товарообігу, ефективно працює антимонопольне законодавство. Тривалий період зберігаються позитивні тенденції економічного зростання. Серед країн Центральної Європи за обсягом іноземних інвестицій Польща посідає перше місце. Економічні реформи в країні дали позитивні результати. За рівнем економічного розвитку серед країн з перехідною економікою Польща вирізняється порівняно високими доходами на одну особу.

Промисловість є основною галуззю господарства Польщі. Значна частка економічного потенціалу країни базується на переробці мінеральної сировини. Переважають галузі важкої промисловості. Провідну роль відіграють машинобудування, чорна та кольорова металургія, хімічна промисловість. Добре розвинені також текстильна та швейна промисловість.

У паливній промисловості головною галуззю є вугільна (картосхема 26). Зростає роль нафтопереробки, яка працює на імпортих сировині з Росії. Найбільшим центром нафтопереробки є Плоцьк. За міждержавною угодою з Україною планується продовжити

з привізної — алюміній (Конін, Скавіна).

Машинобудування є провідною галуззю промисловості Польщі (картосхема 28). У Верхній Сілезії переважає металомістке важке та залізничне машинобудування. Важке машинобудування виробляє устаткування для електростанцій, гірничодобувної, хімічної, будівельної промисловості. Польща експортує пасажирські й товарні вагони, локомотиви. У великих містах, зокрема у Варшаві та Кракові, розвиваються трудомісткі галузі: верстатобудування, автомобілебудування, електроніка. Поблизу моря склалися значні центри суднобудування: Гданськ, Гдиня, Щецин. Тут виробляють траулери, морські рибні заводи на воді, яхти, байдарки.

Хімічна промисловість Польщі (картосхема 29) спеціалізується на виробництві різноманітних мінеральних добрив (Краків, міста Верхньої Сілезії, Тарнобжег), соди (Торунь), полімерів, парфумів, ліків, фотохімії (Лодзь, Вроцлав, Познань, Варшава).

Текстильна промисловість країни (картосхема 29) виробляє переважно бавовняні тканини (Лодзь). Швейна промисловість працює на експорт (Варшава).

Сільське господарство загалом забезпечує потреби населення у продовольстві. У сільському господарстві переважає тваринництво. Розводять молочно-м'ясне поголів'я великої рогатої худоби, свиней, домашню птицю. Відоме й польське конярство. Рослинництво спеціалізується на вирощуванні картоплі, овочів (особливо капусти), технічних (льону-довгунця, хмелю, а на кращих ґрунтах — цукрових буряків) та зернових культур (жита, вівса, ячменю, на півдні — пшениці).

Картосхема 28. Машинобудування

Картосхема 29. Хімічна та текстильна промисловість

1. Порівняйте галузеву структуру промисловості Польщі й України.
2. Складіть схему товарообігу між Польщею та Україною.

Основними видами транспорту Польщі є залізничний та автомобільний. Крім того, зовнішні перевезення здійснюються морським, трубопровідним та авіаційним транспортом.

Польща активно підтримує зовнішні економічні зв'язки з багатьма країнами світу. Більша частина її товарообігу припадає на країни ЄС та держави Центральної Європи. Значне місце посідає й торгівля з Україною.

На світовий ринок Польща експортує машини та обладнання, мінеральну сировину (вугілля, мідні руди, самородну сірку), будматеріали, тканини, одяг, харчові продукти (консерви, шинку, масло, картоплю, овочі). Країна імпортує мінеральні ресурси (енергоносії, залізні, марганцеві та алюмінієві руди), ліс та лісоматеріали, деякі види сільськогосподарської сировини (бавовну, вовну). Щорічно зростає кількість туристів, що приїждять до Польщі, особливо в гірські райони та на узбережжя Балтійського моря.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Польща — країна Центральної Європи. Вона знаходиться на перетині важливих транспортних магістралей між Східною і Західною Європою. Серед її сусідів переважають країни з перехідною економікою, з якими вона підтримує активні зв'язки. Польща приєдналася до блоку НАТО та стала членом ЄС.
- Країна добре забезпечена деякими видами мінеральних ресурсів. Зокрема, має значні запаси кам'яного та бурого вугілля, мідних руд, поклади поліметалевих руд, калійної та кухонної солей, самородної сірки. Важливу роль у господарстві відіграють водні та рекреаційні ресурси. Земельні ресурси потребують значних заходів меліорації.
- Польща має перший тип відтворення населення та низький природний приріст, а також від'ємне сальдо міграцій. Це — однонаціональна держава. Більшість поляків є християнами-католиками. Показники середньої густоти населення та урбанізації в Польщі високі. Найбільші міста — Варшава, Лодзь, Краків, Вроцлав та Познань. На півдні країни сформувалася Верхньосілезька міська агломерація.
- Польща — індустріально-аграрна країна. Провідними галузями промисловості є машинобудування, металургія, хімічна та легка. Найбільший промисловий район — Верхня Сілезія. Сільське господарство, в якому переважає тваринництво, забезпечує потреби країни. Головні торговельні партнери — країни ЄС та держави Центральної Європи. Історично склалися міцні економічні зв'язки Польщі з Україною.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Порівняйте економіко-географічне положення Польщі й України.
2. Дайте господарську оцінку природним умовам і природним ресурсам Польщі.
3. Назвіть найбільші міста і міські агломерації Польщі. Покажіть їх на карті.
4. У чому полягають економічні реформи Польщі, розгорнуті на початку 90-х рр. ХХ ст.? Які вони дали результати?
5. Назвіть найважливіші галузі польської промисловості та поясніть принципи їх розміщення.
6. Порівняйте спеціалізацію сільського господарства Польщі й України.
7. Які форми економічних зв'язків склалися між Польщею та нашою державою? Які подальші перспективи їх розвитку?

§ 31. БІЛОРУСЬ

Офіційна назва — *Республіка Білорусь*.
Площа — 207,6 тис. км² (85-те місце у світі, 12-те — в Європі).
Населення — 9,7 млн чол. (86-те місце у світі).
Столиця — *Мінськ*.
Тип країни — *країна з перехідною економікою*.
ВВП на душу населення — \$ 2 630.
Державний устрій — *президентська республіка, унітарна держава*.
Склад території — *6 областей*.
Член міжнародних організацій — *ООН, СНД, Рух неприєднання та ін.*
Офіційні мови — *білоруська, російська*.
Релігія — *християнство (православ'я)*.
Валюта — *білоруський рубль*.

Білорусь — молода держава на політичній карті Європи, яка виникла на початку 90-х рр. ХХ ст. Незважаючи на це, білоруський народ має тривалу історію розвитку разом з іншими слов'янськими народами. Вона відображена у творах видатного білоруського письменника Янки Купали, який створив класичні зразки національної поезії, прози та драматургії.

У роки Другої світової війни Білорусь зазнала значних людських втрат. Вона першою прийняла на себе удар нацистської армії та продемонструвала світові мужність і героїзм захисників Брестської фортеці. У роки війни Білорусь стала краєм партизанської слави, а в повоєнні роки інтенсивно відбудовувала свою економіку. У 1986 р. Білорусь розділила з Україною біль Чорнобильської катастрофи.

Білорусь — це безкраї ліси та непрохідні болота. Білоруська Біловезька Пуца, раніше відома своїми зубрами-велетнями, нині стала символом розпаду радянської імперії і точкою відліку економічних перетворень нових держав, створених на її руїнах.

Сучасне обличчя Білорусі визначають потужні вантажні автомобілі, трактори, комбайни, мінеральні добрива, сірники, лляні тканини, картопля.

Столиця Білорусі — Мінськ

Проаналізуйте економіко-географічне положення Білорусі. Порівняйте його з економіко-географічним положенням Польщі й України.

Економіко-географічне положення. Білорусь — держава з перехідною економікою, яка знаходиться у Центральній Європі. Межує з Росією, Україною, Польщею, Литвою і Латвією. *Польща, Литва й Латвія* — члени НАТО, *Росія* — ядерна держава.

У Білорусі перетинаються важливі транзитні шляхи, що сполучають Західну Європу зі Східною, але вона не має виходу до моря. Сприятливим для розвитку господарства країни є її близьке розташування до важливих мінерально-сировинних баз Східної Європи, особливо нафтогазових родовищ Росії.

Історія формування території. У IX–XI ст. територія сучасної Білорусі входила до складу Київської Русі. Після її розпаду до XVI ст. білоруські землі були під владою Великого князівства Литовського, а потім — литовсько-польської держави Речі Посполитої. У XVIII ст. після поділів Речі Посполитої вся територія Білорусі ввійшла до складу Росії.

Кордони Білорусі не раз змінювалися в XX ст. Під час Першої світової війни західнобілоруські землі відійшли до Німеччини, а згодом — до Польщі. Східні землі Білорусі в 1922 р. увійшли до складу Радянського Союзу. Територіальна цілісність країни була відновлена в 1939 р., а незалежною державою Білорусь було проголошено в 1991 р.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Білорусі мало сприяють розвитку господарства. Через надмірне зволоження та невисокі температури повітря тут багато заболочених територій. Рельєф рівнинний, переважно це *Поліська низовина* з її льодовиковими відкладеннями.

Білорусь дуже бідна на *мінеральні ресурси*. З паливних корисних копалин є лише поклади торфу, з нерудних — *калійної солі* (Солігорськ).

Водні ресурси країни багаті. Найбільшими річками є *Дніпро, Західна Двіна, Німан*. Річки судноплавні, але бідні на гідроенергоресурси. Переважають кислі дерново-підзолисті та болотні ґрунти, які потребують значних витрат на меліорацію. Лісові ресурси чималі, але через надмірну експлуатацію та Чорнобильську катастрофу вони істотно зменшилися.

Населення. Для демографічної ситуації Білорусі характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст від'ємний: -4 чол./тис. Спостерігається «*старіння нації*». Країна має від'ємне сальдо міграцій. Багато тимчасових робітників з Білорусі працюють у сусідніх, більш розвинених країнах.

Оцініть природно-ресурсний потенціал Білорусі та порівняйте його з потенціалом інших країн Європи.

Картосхема 30. Найбільші міста

Білорусь — однопонаціональна країна: 80 % її населення — білоруси. Значну частку становлять росіяни (майже 14 %), є поляки та українці. Більшість населення — православні християни.

Середня густина населення в Білорусі порівняно з іншими країнами Європи невисока — 46,7 чол./км². Рівень урбанізації значний — 70 %. Найбільшими містами країни є Мінськ (1,59 млн чол.), Гомель (499 тис. чол.), Могильов (372 тис. чол.), Вітебськ (348 тис. чол.), Гродно (338 тис. чол.), Брест (218 тис. чол.), Барановичі (169 тис. чол.) (картосхема 30).

Господарство. Білорусь — індустріально-аграрна країна, яка проводить економічні реформи, пов'язані з переходом до ринкової економіки.

Промисловість є основною галуззю її господарства. Республіка має добре розвинені галузі обробної промисловості: хімічну, автомобільне та транспортне машинобудування, електроніку, комплекс оборонних виробництв.

Паливна промисловість базується тільки на імпортній сировині з Росії (картосхема 31). Центри нафтопереробки прив'язані до нафтопроводів (Мозир, Новополоцьк). Електроенергетика представлена лише тепловими електростанціями, що працюють біля великих міст.

Машинобудування використовує імпортні чорні та кольорові метали (картосхема 32). Воно зорієнтоване на споживача (лісове та сільське господарство) або на трудові ресурси. Розвиваються тракторобудування (Мінськ), складання комбайнів (Ліда — картоплезбиральні, Гомель — силосозбиральні), вантажних автомобілів (Жодіно, Могильов, Мінськ), верстатів (Мінськ, Гомель, Вітебськ).

Хімічна промисловість Білорусі спеціалізується на виробництві різноманітних мінеральних добрив (Солігорськ, Гродно, Гомель) та деяких полімерів (Полоцьк).

Картосхема 31. Паливна промисловість та електроенергетика

Картосхема 32. Машинобудування

Картосхема 33. Хімічна, текстильна та лісова промисловість

Текстильна промисловість (картосхема 33) працює як на власній (ляна), так і на привізній (бавовняна, шовкова, возняна) сировині. Найбільшими центрами виготовлення лляних тканин є Орша, бавовняних — Гомель і Гродно, шовкових — Могильов, вовняних — Мінськ і Гродно.

Важливе значення має лісова промисловість. Виготовляються меблі, дикт, сірники, папір (Гомель).

Сільське господарство має переважно рослинницький напрям. Вирощують невибагливі до природних умов культури: картоплю, льон-довгунець, горох, жито. Розводять велику рогату худобу молочно-м'ясного напрямку, свиней, домашню птицю.

Основними видами транспорту Білорусі є залізничний та автомобіль-

ний. Енергоносії надходять трубопровідним транспортом.

Білорусь має зовнішні економічні зв'язки переважно із сусідніми державами, насамперед з Росією. Традиційно важливими залишаються зв'язки з Україною. Білорусь експортує продукцію машинобудування (трактори, вантажівки, автобуси), мінеральні добрива, ліс та лісоматеріали, харчові продукти (картоплю, м'ясо). Водночас до країни імпортуються мінеральні ресурси (енергоносії), прокат чорних та кольорових металів, деякі продукти харчування.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Білорусь — країна Центральної Європи з перехідною економікою. Вона розташована на перетині важливих європейських шляхів, її сусіди — країни з перехідною економікою.
- Країна бідна на мінеральні ресурси. Є лише значні поклади калійних солей і торфу. Важливу роль у господарстві відіграють водні та лісові ресурси. Ґрунти потребують значних витрат на меліорацію.
- Білорусь має перший тип відтворення населення, від'ємний природний приріст та від'ємне сальдо міграцій. Це — однонаціональна держава. Більшість населення — православні християни. Порівняно з іншими країнами Європи показник середньої густоти населення незначний, а рівень урбанізації високий. Найбільші міста — Мінськ, Гомель, Могильов, Вітебськ, Брест, Барановичі.
- Промисловість є основною галуззю економіки країни. Переважають обробні галузі: хімічна промисловість та машинобудування. У сільському господарстві домінує рослинництво. Тут вирощують картоплю, льон-довгунець, горох, жито. Головні торговельні партнери Білорусі — країни Центральної Європи, особливо Росія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Дайте оцінку економіко-географічному положенню Білорусі.
2. Оцініть забезпеченість Білорусі мінеральними, водними, земельними, лісовими ресурсами. Які з них є основою для розвитку господарства країни?
3. Порівняйте національну та релігійну структуру населення Білорусі та України.
4. Назвіть найбільші міста Білорусі та покажіть їх на карті.
5. Порівняйте галузеву структуру господарства Білорусі та України. Поясніть свої висновки.
6. Поміркуйте, на основі яких видів товарів та послуг здійснюється зовнішня торгівля Білорусі з Україною. Які інші форми зовнішніх економічних зв'язків існують між державами?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Росія — найбільша країна світу. Її площа перевищує розміри таких материків, як Австралія та Антарктида. Вона лише трохи поступається площі Південної Америки.
- Російська Федерація має найбільшу кількість сусідів у світі — аж 14 країн. Територію Росії омивають 12 морів, що теж є світовим рекордом.
- Площа столиці Росії — Москви — сягає 47 тис. км². Це перевищує площу Києва майже в 57 разів! Різні частини міста сполучає один з найдовших за протяжністю ліній метрополітен світу, який налічує понад 200 станцій. Москва станом на 2007 р. визначена як найдорожча столиця світу.
- Першою столицею польської держави було місто Гнезно, засноване у X ст. За легендою, вождь полян князь Лях одного разу побачив на могутньому дубі гніздо білого орла і вигукнув: «Будемо оселятися тут!» Звідти походить назва давнього міста. А на гербі Польщі й понині зображено білого орла на червоному фоні.
- Краків був столицею Польщі у XIV–XVI ст. Його центр і сьогодні є історико-архітектурним музеєм просто неба. Центральною є площа Головного ринку, від якої розходяться вузькі вулички. Найвідомішим є Маріацький костюл, на одній з веж якого щогодини з'являється сурмач у вигляді середньовічного воїна. Він грає тривожну мелодію, яка зненацька обривається, а сурмач зникає. Це пов'язане з легендою, що розповідає, як під час монголо-татарської навали 1241 р. ворожа стріла вразила сурмача, який своєю грою сповістив місто про небезпеку. У Кракові зберігся Вавель — королівський палац зі стінами XVI ст. У його підземеллі знаходяться поховання польських королів, покоїться прах поета Адама Міцкевича, національного героя Тадеуша Косцюшко. Краків — місто науки. Кожний 12-й його житель є студентом. Щороку у травні краківські студенти проводять своє свято — Ювеналії. На три дні старе місто переходить у руки молоді в яскравому маскарадному вбранні.
- Заслуговує на увагу оригінальний вигляд споруди Національної бібліотеки Білорусі. Будівля являє собою румбокубоктаедр заввишки 72,6 м. Бібліотека має 20 поверхів. Її вага становить 115 тис. тонн, без урахування маси книжок. Загальна площа будівлі сягає 112,6 тис. м². Бібліотека є однією з найбільших у світі.
- У білоруському місті Солігорську неподалік від птахофабрики, відомої своїм продуктом «молодецькі яйця», встановлено єдиний в світі пам'ятник яйцю. Його творці в такий спосіб поставили крапку в давньому спорі: «що було першим: яйце чи курка?»

Практична робота 3

Порівняльна характеристика промисловості ФРН і Франції, Великої Британії та Італії (за вибором)

Мета: навчитися порівнювати галузі промисловості країн за картографічними, статистичними та довідковими джерелами інформації.

Використання карт: економічна карта Європи, економічні карти окремих країн Європи, зовнішня торгівля світу.

Завдання: заповнюючи таблицю, складіть порівняльну характеристику промисловості двох країн Європи: а) ФРН та Франції; б) Великої Британії та Італії. У висновку зверніть увагу на риси подібності та відмінності галузевої та територіальної структури промисловості двох країн.

Порівняльна характеристика промисловості двох країн Європи (за вибором)

План порівняння	Назви країн	
1. Оцінка власної сировинної бази для розвитку промисловості: мінеральні ресурси водні ресурси лісові ресурси		
2. Імпортна сировина, необхідна для розвитку промисловості		
3. Центри розвитку галузей промисловості: нафтопереробки чорної металургії кольорової металургії машинобудування хімічної промисловості лісової промисловості		
4. Продукція промисловості, що має експортне значення		

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «КРАЇНИ ЄВРОПИ»

I рівень. Тестові завдання

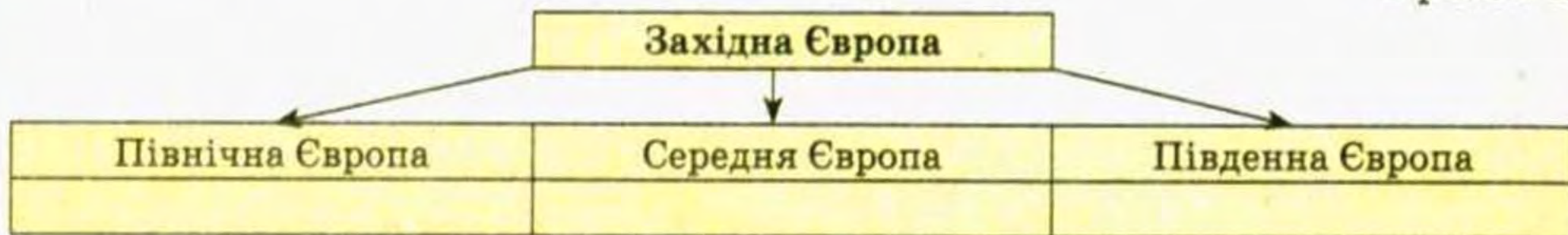
Знайдіть правильні відповіді

1. Які з країн є конституційними монархіями:
а) Велика Британія; б) Іспанія; в) Франція; г) Бельгія; ґ) Швеція.
2. Виберіть федеративні держави:
а) Ірландія; б) Австрія; в) Швейцарія; г) Румунія; ґ) Німеччина.
3. Які країни Європи видобувають кам'яне вугілля:
а) Італія; б) Німеччина; в) Чехія; г) Білорусь; ґ) Польща; д) Україна.
4. Які країни Європи ведуть значний видобуток нафти:
а) Норвегія; б) Іспанія; в) Франція; г) Італія; ґ) Велика Британія.
5. Визначте характерні ознаки демографічної ситуації в Європі:
а) другий тип відтворення населення;
б) «демографічний вибух»;
в) перший тип відтворення населення;
г) депопуляція в окремих країнах;
ґ) «старіння нації»;
д) надлишок трудових ресурсів.
6. Які характерні риси має процес урбанізації в європейських державах:
а) високий рівень урбанізації;
б) середній рівень урбанізації;
в) субурбанізація;
г) хибна урбанізація;
ґ) низькі темпи урбанізації.
7. Виберіть багатонаціональні держави:
а) Велика Британія; б) Португалія; в) Німеччина; г) Швейцарія; ґ) Франція.
8. Які з наведених міст є мультимільйонерами:
а) Афіни; б) Мадрид; в) Прага; г) Лондон; ґ) Москва; д) Рим.
9. На який чинник зорієнтовані комбінати чорної металургії Рурського району Німеччини:
а) на повний комплекс сировини;
б) на родовища залізних руд;
в) на споживача;
г) на транспортні шляхи;
ґ) на родовища коксівного вугілля.
10. Виберіть основні принципи орієнтування підприємств нафтопереробної промисловості більшості європейських держав:
а) на власну сировину; б) на споживача; в) на вигідне транспортне положення;
г) на воду; ґ) на дешеву електроенергію.
11. Які галузі машинобудування є найважливішими у спеціалізації високорозвинених країн Європи:
а) автомобілебудування; б) тракторобудування; в) важке машинобудування;
г) авіабудування; ґ) точне машинобудування; д) залізничне машинобудування.
12. Якими традиційними галузями відома у світі Італія:
а) порцелянова; б) макаронна; в) взуттєва; г) лісова;
ґ) виноробна; д) фотохімічна; е) пивоварна.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «політико-географічне положення», «транспортно-географічне положення», «старіння нації», «субурбанізація», «рекреаційні ресурси».
2. Складіть схему економіко-географічного районування Західної Європи.

Зразок

3. Складіть схему зовнішньої торгівлі Німеччини.

Зразок

4. Позначте плюсами, на які природні ресурси багаті зазначені країни Європи.

Зразок

Назви країн	Мінеральні ресурси						Інші види ресурсів			
	нафта, природний газ	кам'яне вугілля	залізні руди	мідні руди	боксити	калійні солі	земельні	лісові	водні	рекреаційні
Велика Британія										
Франція										
Німеччина										
Італія										
Польща										
Білорусь										
Росія										

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте одну з галузей промисловості (чорну металургію, кольорову металургію, машинобудування, хімічну промисловість) двох країн Європи за вибором. Результати запишіть у таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Назви країн	
Передумови розвитку галузі		
Принципи розміщення		
Головні райони та центри розвитку галузі		

2. Порівняйте галузеву спеціалізацію промисловості двох країн Європи: а) Великої Британії та Франції; б) Німеччини та Італії; в) Польщі та Білорусі. Результати порівняння запишіть у таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Назви країн	
Природні ресурси для розвитку промисловості		
Трудові ресурси		
Основні галузі спеціалізації та продукція		
Вплив НТР на галузевий склад промисловості		
Головні промислові райони та центри		
Головна експортна продукція		

3. Порівняйте галузеву структуру сільського господарства двох європейських країн: а) Італії та Франції; б) Німеччини та Польщі; в) України та Білорусі. За результатами порівняння заповніть таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Назви країн	
Кліматичні передумови		
Земельні ресурси		
Спеціалізація рослинництва: а) зернові культури б) технічні культури в) інші		
Спеціалізація тваринництва		
Головні сільськогосподарські райони		
Продукція на експорт		

Теми для самостійної підготовки доповідей

- «Гарячі точки» на політичній карті Європи.
- Особливості форм правління європейських держав-монархій.
- Проблеми інтеграції країн з перехідною економікою в Європейський Союз.
- Євро — єдина грошова одиниця ЄС: «за» і «проти».
- Участь України в роботі європейського співтовариства.
- Європейські країни-карлики.
- Ватикан та його роль у світі.
- Швейцарія — держава «традиційного нейтралітету».
- Гібралтар — остання залежна територія у Європі.
- Місце європейського регіону в міжнародному туризмі.

КРАЇНИ АЗІЇ

Тема 2

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- складом території регіону;
- формуванням сучасної політичної карти Азії, «гарячими точками» регіону та можливими шляхами розв'язання конфліктів;
- забезпеченням регіону та окремих країн природними ресурсами;
- особливостями населення та процесів урбанізації в країнах Азії;
- темпами розвитку й особливостями господарства регіону та окремих країн;

НАВЧИТЕСЯ:

- складати характеристику забезпеченості держав природними ресурсами;
- виявляти особливості формування та розміщення населення країн і регіонів;
- визначати особливості галузевої структури і територіального розміщення господарства країн Азії;
- складати порівняльну характеристику господарства країн регіону.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Азія — велетенська частина суходолу, один з осередків давньої цивілізації, частина праатьківщини людства, колыска трьох світових релігій. Тут, у Палестині, на початку I тис. до н. е. виникло християнство, у VI–V ст. до н. е. на півночі Індії склався буддизм, а в VII ст. на Аравійському півострові зародився іслам. В Азії виникла і найдавніша релігія людства — іудаїзм — ще за тисячу років до християнства.

Азія — регіон контрастів. Поруч з могутніми гірськими системами Гімалаїв, Тянь-Шаню, Кавказу, найвищим нагір'ям Землі — Тибетом, вкритим пустельними ландшафтами, простягаються безмежні простори ідеально рівної, наче пропрасованої, Західносибірської низовини, порослої прадавньою тайгою. Азія — це і безкраї пустелі Саудівської Аравії, Туркменістану, Монголії та Китаю, це і непролазні джунглі Індонезії та Малайзії.

В Азії знаходяться багаті країни Перської затоки та Бруней, які побудували свою економіку на нафтовому бізнесі; Японія, яка показала новим індустріальним країнам приклад швидкого економічного зростання; Ізраїль, який завдяки новітнім технологіям перетворив безлюдну пустелю на квітучий сад. А поруч — найбідніші країни світу: багатостраждальна Камбоджа, яка пережила кривавий режим «червоних кхмерів»; Афганістан, який роздирають міжетнічні чвари після невдалої спроби побудови в країні соціалізму; гірське екзотичне королівство Бутан; перенаселена країна

Бангладеш, де часто лютує голод, а значна частина людей неписьменні та безробітні. Усе це залишилося як страшний спадок від колоніального минулого, яке відкинуло розвиток давніх цивілізацій Сходу на сотні років назад.

Економіка сучасної Азії — це легкові автомобілі найпрестижніших марок, супертанкери, електроніка та робототехніка Японії; космічні супутники та ракети Китаю, який проводить масштабну економічну реформу; електронні іграшки, радіоприймачі, плеєри і телевізори Сінгапуру, Тайваню, Республіки Корея; відомі фінансові, торговельні та банківські центри Лівану, Сянгану та Сінгапуру; нічні клуби з азартними розвагами, собачі перегони та бої биків колишньої португальської колонії, а тепер Спеціального адміністративного району Китаю — Аоминь. Контрастом до цього блиску є буйвіл, що тягне соху; народний умілець, який сидить за гончарним кругом, виготовляє для продажу продукцію на своєму нехитрому пристрої; поля бавовнику, де руками збирають «біле золото». Швидкісні залізниці з підводними тунелями та сучасні автомобільні дороги з багаторівневими розв'язками Японії контрастують зі старенькими вітрильниками Мальдівських островів, нав'юченим віслюком в Афганістані чи караваном верблюдів у пустелях. Усе це — багатоманітна Азія.

§ 32. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АЗІАТСЬКОГО РЕГІОНУ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. ПРИРОДНІ УМОВИ І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Сучасна політична карта Азії. Азія — найбільша за площею та кількістю населення частина світу. Вона займає територію 44,4 млн км², що складає майже третину площі суходолу Землі. У цій частині світу проживають майже 4 млрд чол., тобто 61,2 % населення планети. В Азії знаходиться 48 держав і територій. Крім того, 2/3 площі Росії теж розміщено в Азії. 47 країн є суверенними. Крім них, Тайвань де-факто є самостійною державою, хоча де-юре являє собою одну з провінцій Китаю. Всі азіатські країни (крім Тайваню) є членами ООН. Нині за свою незалежність веде боротьбу Палестина, окупована у 1948 р. Ізраїлем. На жаль не раз через терористичні акти збоку арабських екстремістів зривалися мирні переговори про надання цим землям автономії.

За рівнем економічного розвитку в Азії є всі типи держав: високорозвинені, країни, що розвиваються, країни з перехідною економікою та країни з плановою економікою.

Лише дві азіатські держави відносять до типу високорозвинених країн: Японію — країну «Великої сімки» та Ізраїль — переселенську країну. 34 держави є країнами, що розвиваються, дуже неоднаковими за рівнем економічного розвитку та місцем у міжнародному географічному поділі праці.

Найбільших успіхів у розвитку виробництва серед країн, що розвиваються, досягли нові індустріальні країни (НІК), економіка яких перебуває у фазі стрімкого підйому. Це Республіка Корея, Сінгапур, Тайвань, Малайзія, Таїланд, Індонезія. До групи нафтодобувних країн з високими

прибутками відносять країни Перської затоки та Бруней. До країн середніх можливостей відносять, зокрема, Індію, Пакистан, Іран, Йорданію, Філіппіни, Шрі-Ланку. За статистикою ООН, до групи найменш розвинених країн включено 9 азіатських держав: Афганістан, Бангладеш, Непал, Бутан, М'янму, Камбоджу, Лаос, Східний Тимор та Мальдіви. 9 держав Азії є країнами з перехідною економікою, 3 — з плановою економікою.

За формою правління понад 2/3 азіатських держав є республіками. Проте саме в Азії знаходиться найбільше монархій — 13, причому половина з них — абсолютні: Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Катар, Оман, Бруней. Конституційними монархіями є Японія, Бутан, Таїланд, Камбоджа, Малайзія, Йорданія.

За державним устроєм 4/5 держав Азії є унітарними. Федеративних країн — 9. До них належать: Індія (складається з 25 штатів), Пакистан (4 провінції), М'янма (14 областей), Малайзія (федерація 13 штатів), ОАЕ (7 князівств), Грузія, Азербайджан, Узбекистан, Таджикистан (мають у своєму складі автономні республіки).

За площею в Азії багато великих держав. Дві з них, Китай та Індія, є найбільшими. Територія Китаю майже дорівнює площі всієї Європи, а Індії — площі всіх країн Західної Європи разом. З іншого боку, в регіоні існують карликові держави: Бахрейн (695 км²), Сінгапур (639 км²) та Мальдіви (300 км²).

Економіко-географічне положення. Держави Азії розташовані на перетині важливих транспортних шляхів, які сполучають Європу з Тихим та Індійським океанами. Більшість країн мають приморське положення та виходять до морів і заток трьох океанів. Це дозволяє активно підтримувати економічні зв'язки з різними регіонами світу. В Азії сформувалися багато універсальних портів-велетнів, 8 з яких знаходяться в Японії (Кобе, Тіба, Нагоя, Токіо та інші), 10 — у Китаї (зокрема, Шанхай та Сянган). Найбільшим за вантажообігом портом Азії та світу є Сінгапур, крізь який проходить щорічно 646 млн тонн вантажів. Ряд країн мають острівне положення, є країни-архіпелаги. Проте 13 держав — континентальні, без виходу до моря.

Азіатські країни є партнерами-членами багатьох політичних та економічних міжнародних організацій. Більшість держав входять до організації Рух неприєднання. Членом військово-політичного блоку НАТО

Порт-велетень Кобе. Японія

є *Туреччина*. 11 країн Аравійського півострова беруть участь у роботі *Ліги арабських держав (ЛАД)*, 10 країн *Південно-Східної Азії* — у роботі *АСЕАН*, 12 країн, що мають вихід до Тихого океану, — у *Форумі «Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва»*, країни *Перської затоки* та *Індонезія* — у роботі *ОПЕК*.

Проте у регіоні зберігаються численні осередки міжнародної напруги: не припиняються громадянські війни в *Афганістані* та *Таджикистані*, триває протистояння між грецькою і турецькою громадами на *Кіпрі*, гостро проявляються релігійні та територіальні конфлікти між *Індією* і *Пакистаном*, часто відбуваються терористичні акти на *окупованих Ізраїлем палестинських землях* і прикордонних районах *Туреччини*, *Ірану* та *Іраку*, заселених курдами.

Еколого-географічне положення різних країн регіону не однако. Найбільше екологічно «чистими» є південно-східні, центральні та північні частини Азії. Територіями екологічної кризи є освоєні промислові райони *Японії*, *Північно-Східного Китаю*, *Східної Індії*, країн *Перської затоки*, *Казахстану*. Район *Приаралля*, який охоплює територію *Казахстану*, *Узбекистану* і *Туркменістану*, є зоною екологічної катастрофи. Тут внаслідок знищення *Аральського моря* утворилася соляна пустеля, що унеможливило життя людей у цій місцевості.

Формування політичної карти Азії. Держави Азії мають тривалу історію свого розвитку та зв'язків з європейськими країнами. Вони зробили великий внесок у розвиток світової цивілізації. Проте на початку ХХ ст. Азія була важливою частиною колоніальних імперій розвинених країн світу. Державами-метрополіями тут були *Велика Британія* (яка володіла *Індією*, *Шрі-Ланкою*, країнами *Перської затоки*, *Малайзією*), *Франція* (мала колонії на півострові *Індокитай*), *Нідерланди* (підкорили *Індонезію*), *США* (панували після іспанців на *Філіппінах*), *Японія* (перетворила на свої колонії *Корею*, *Тайвань*, острови *Мікронезії*) та *Португалія* (захопила невеликі території в *Індії*, *Китаї*, *Індонезії*). Із сучасних країн ніколи не були колоніями лише *Японія*, *Китай*, *Туреччина*, *Іран*, *Афганістан* і *Таїланд*. Але більшість із них перебували у стані напівколоній, будучи поділеними на сфери впливу.

Деколонізація охопила азіатські країни після Другої світової війни. Ослаблені війнами метрополії були не в змозі утримувати колоніальні порядки в регіоні. Незалежність здобули *Індонезія*, *В'єтнам* та *Корея* (1945 р.), *Філіппіни* (1946 р.), *Індія* та *Пакистан* (1947 р.), *М'янма* та *Шрі-Ланка* (1948 р.), *Камбоджа* та *Лаос* (1953 р.). Довго залишалися британськими протекторатами

1. Дайте оцінку політико-географічному положенню азіатських країн.
2. Які можуть існувати форми економічних зв'язків між державами регіону?
3. Проаналізувавши особливості економіко-географічного положення різних частин Азії, зробіть висновок про ступінь його сприятливості для розвитку господарства різних держав.
4. Порівняйте транспортно-географічне положення країн, що розташовані у різних частинах Азії.

Формування політичної карти Азії триває. Як ви гадаєте, які зміни можуть статися на політичній карті регіону в майбутньому?

Гімалаї. Непал

країни, багаті на нафту: лише у 1971 р. повний суверенітет здобули *країни Перської затоки*, а у 1984 р. *Бруней*. Останні уламки колоніалізму були ліквідовані при поверненні Китаю *Сянгану (Гонконгу)* Великою Британією у 1997 р. та *Аоминю (Макао)* Португалією у 1999 р. У 2002 р. звільнився *Східний Тимор*, який протягом майже 30 років був окупований Індонезією. *Казахстан*, *країни Середньої Азії* та *Закавказзя* здобули незалежність

у 1991 р. після розпаду Радянського Союзу.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Азії вирізняються великою різноманітністю. Тут поруч із високими горами знаходяться величезні за площею рівнини, а типи клімату — майже всі, що існують на планеті. За особливостями *рельєфу* Азія — найвища частина світу: гори, нагір'я та плоскогір'я займають 3/4 її площі. Гірські системи тягнуться трьома великими поясами: на півдні та сході — молоді сейсмічно активні гори *Альпійсько-Гімалайського і Тихоокеанського поясів*, у центрі — давні різні за висотою хребти *Урало-Монгольського поясу*. Між ними знаходяться великі за площею рівнини: в Росії — *Західносибірська низовина* та *Середньосибірське плоскогір'я*, на сході Китаю — *Велика Китайська рівнина*, в Індії — *плоскогір'я Декан*, у Саудівській Аравії — *Аравійське плоскогір'я*, в країнах Середньої Азії — *Туранська низовина*.

Кліматичні умови в регіоні дуже різноманітні. Азія простягається від арктичного кліматичного поясу на півночі до екваторіального на півдні. При просуванні від узбережжя Тихого та Індійського океанів вглиб материка клімат змінюється від мусонного (з вологим літом і сухою зимою) до дуже посушливого континентального. На крайньому заході спостерігається середземноморський тип клімату зі спекотним сухим літом і теплою вологою зимою. Людина змушена пристосовуватися до різноманітних кліматичних умов, враховуючи їх особливості при веденні господарської діяльності. Клімат визначає спеціалізацію сільського господарства різних частин регіону. Природну перешкоду для освоєння окремих територій Росії, Монголії та

Китаю створює *багаторічна мерзлота*, яка займає майже чверть площі Азії.

Азіатські країни багаті на різні види *природних ресурсів*. Запаси деяких із них є унікальними та мають світове значення. Різноманітними є *мінеральні ресурси*, поклади яких пов'язані з будовою земної кори. В Азії розміщені величезні запаси *паливних ресурсів*, у першу чергу *нафти* та *природного газу*. Найбільшим нафтовим районом світу є *басейн Перської*

1. Дайте господарську оцінку рельєфу різних азіатських країн.

2. Як впливають різні кліматичні умови на господарську діяльність людини: сільське господарство, добувну промисловість, будівництво?

3. Визначте, які країни мають найбагатшу мінерально-сировинну базу та які галузі промисловості можуть розвиватися на її основі?

затоки, в якому розміщено 15 унікальних родовищ, кожне з яких має запаси понад 1 млрд тонн. Родовище Гавар у Саудівській Аравії вважають найбільшим у світі: його поклади становлять майже 12 млрд тонн! Якість нафти дуже висока: в ній мало сірки та переважають легкі фракції, що йдуть на виробництво бензину. Багато фонтануючих родовищ. Усе це робить собівартість нафти Перської затоки найнижчою у світі. Велетенські поклади нафти та природного газу концентруються у *Західносибірському басейні* Росії та *Суматринському басейні* на території Індонезії та Брунею. Великими запасами природного газу вирізняється *Середньоазіатський басейн*, де його видобуток ведуть Туркменістан та Узбекистан. Під дном *Каспійського моря* розміщені значні родовища нафти, розробками яких займається Азербайджан. Азіатські держави багаті на *кам'яне вугілля*. Найбільші його запаси сконцентровані у Східному Сибіру в Росії — *Ленський* та *Тунгуський басейни*, де розробка поки що майже не ведеться. Великим діючим кам'яновугільним басейном Росії є *Кузбас*. Значними покладами вугілля відомі Китай (*Північно-Східний басейн*), Індія (*Східний басейн*), Казахстан (*Карагандинський* та *Екібастузький басейни*).

Рудні ресурси Азії досить різноманітні. Поклади *залізних руд* приурочені здебільшого до щитів платформ. До першої десятки країн за їх запасами входять *Китай* (Північно-Східний та Східний басейни), *Індія* (Східний та Південний басейни), *Росія* (Південний та Східний Сибір), *Казахстан* (Північний басейн). Родовища *марганцевих руд* також розміщені на щитах платформ. Їх великі поклади виявлені у Китаї, Індії та Казахстані поблизу залізрудних басейнів. *Руди інших кольорових металів* в основному залягають у поясах складчастості, тому їх родовища тягнуться довгими пасмами. В Альпійсько-Гімалайському поясі знайдені поклади *хромових, поліметалевих, мідних, молібденових, сурм'яних, ртутних руд*. Проте запаси цього регіону поки що вивчені недостатньо. У Тихоокеанському поясі переважають родовища *олов'яних* (Росія, Малайзія, Індонезія, Таїланд) та *вольфрамових* (Китай) *руд*. До давнього Урало-Монгольського поясу приурочені запаси *поліметалевих та мідних руд* (Росія, Казахстан), а також унікальні поклади *мідно-молібденових руд* (Монголія).

З нерудних ресурсів найбільш відомі поклади *калійних солей* Мертвого моря (Ізраїль), *фосфоритів* (Ізраїль, Йорданія, Сирія, Казахстан), *слюди* (Індія), *графіту* (Шрі-Ланка, Росія), *самородної сірки* (Туркменістан, Туреччина), *алмазів* (Росія, Індонезія), *коштовного каміння* (Індія, М'янма, Камбоджа). У Червоному морі та Перській затоці ведуть видобуток *перлин та коралів*.

Водні ресурси на території Азії, залежно від особливостей клімату, розміщені вкрай нерівномірно. Найкраще ними забезпечені північні, східні та південні райони, у той час як дефіцит води відчувають центральні та південно-західні території. Найважливішими джерелами водопостачання є річки Росії (*Об, Єнісей, Лена*), Китаю (*Янцзи, Хуанхе*), Індії (*Ганг*), Пакистану (*Інд*), Бангладеш (*Іраваді*), Іраку

Враховуючи рівень розвитку більшості азіатських країн та їх забезпеченість різними видами природних ресурсів, зробіть висновок про домінуючі галузі їх виробництва.

(Тигр), Туркменістану та Узбекистану (Амудар'я). Багаті на гідроенерго-ресурси річки Сибіру (Росія), плоскогір'я Декан (Індія), Тибету (Китай).

Різноманітні природні умови Азії призвели до розмаїття **земельних ресурсів**, що у багатьох районах зазнали сильного впливу людини через тривале використання. Понад 90 % ріллі сконцентровано у мусонних областях, де сформувалися родючі *червоноземи, жовтоземи та бурі лісові* (Китай), а також *чорні тропічні ґрунти* (Індія). Тут показник розораності вдвічі вищий за світовий. У Китаї освоєні навіть досить стрімкі схили, де знаходяться найбільші в світі площі терас. Найкращі *чорноземні ґрунти* розміщені у степовій зоні на півночі Казахстану, півдні Західносибірської низовини Росії, частково у Китаї. Родючими є також землі середземноморських областей — *коричневі* (Туреччина).

Лісовими ресурсами країни Азії забезпечені дуже по-різному. Крізь територію регіону проходять обидва лісові пояси: *північний* з переважан-ням хвойних порід (Росія) та *південний*, в якому домінують цінні листяні породи (Індонезія, Малайзія, Таїланд, М'янма).

Своїми **природно-рекреаційними ресурсами** вирізняються *Кіпр, Ізраїль, ОАЕ, Туреччина, Таїланд, Мальдіви*. Великими культурно-історичними пам'ятками відомі *Ізраїль, Китай, Індія*.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- В Азії знаходяться 47 суверенних держав та окупована Ізраїлем Палестина. Переважають країни, що розвиваються, неоднакові за рівнем економічного розвитку. Високорозвинутими державами є лише Японія та Ізраїль. За формою правління більшість країн — республіки, існує 13 монархій, половина з яких абсолютні. За формою адміністративно-територіального устрою переважають унітарні держави. Майже всі країни Азії були колоніями європейських держав. Їх звільнення розпочалося після Другої світової війни.
- Більшість азіатських держав мають багаті природні ресурси, які ще не повністю досліджені. Основними паливними ресурсами є нафта, природний газ та кам'яне вугілля. З рудної сировини — залізни, марганцеві, мідні, поліметалеві, олов'яні, вольфрамові та ртутні руди. Серед нерудних ресурсів важливе значення мають поклади фосфоритів, калійних солей, самородної сірки, графіту, слюди, алмазів, коштовного каміння. Водними та земельними ресурсами найкраще забезпечені східні та південні частини Азії, а лісовими — північні, східні та південно-східні. Окремі держави багаті на рекреаційні ресурси.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Наведіть приклади різних за рівнем економічного розвитку, формами правління та державним устроєм держав Азії.
2. Членами яких міжнародних організацій є азіатські країни?
3. Які вам відомі «гарячі точки» Азії? На які країни регіону вони мають вплив?
4. Назвіть паливні ресурси регіону та їх найбільші басейни.
5. На які рудні та нерудні ресурси багаті країни Азії?
6. З'ясуйте, які країни регіону багаті на різні види мінеральних ресурсів. Які держави видобувають 1–2 види корисних копалин? У яких країнах виявлено небагато покладів мінеральної сировини?
7. Оцініть забезпеченість азіатських країн водними, земельними, лісовими та рекреаційними ресурсами.

§ 33. НАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСТВО КРАЇН АЗІЇ

Населення. Для демографічної ситуації всіх азіатських країн характерні другий тип відтворення населення та високі показники природного приросту, які варіюються від 9–19 чол./тис. (Китай, Ізраїль, Сінгапур, Таїланд, Казахстан, Грузія) до 30–40 чол./тис. і більше (арабські країни). Щоправда, завдяки активній демографічній політиці в деяких країнах «демографічний вибух» має тенденцію до спаду.

Перший тип відтворення серед країн Азії має тільки *Японія*, яка досягла рівня природного приросту 2,2 чол./тис. завдяки активній демографічній політиці у 50–60-х рр. ХХ ст.

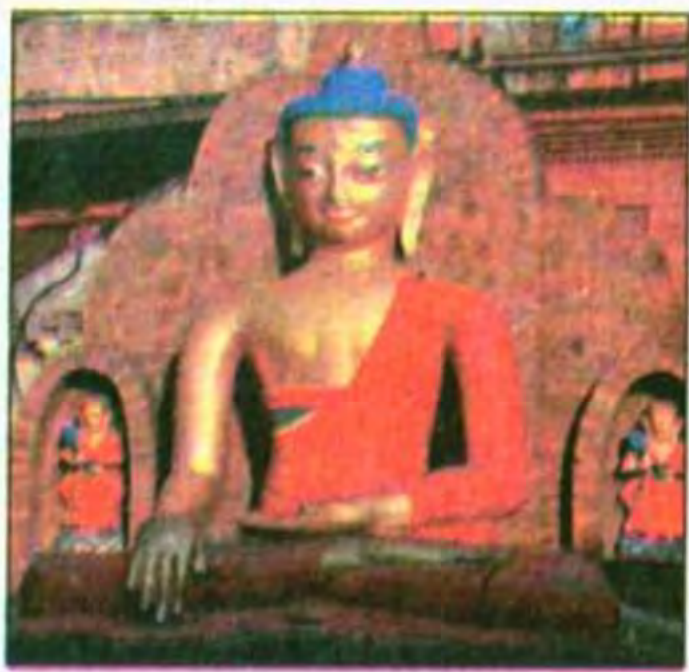
Міграції населення за межі азіатського регіону були активними у другій половині ХІХ ст. Тоді вихідці з Китаю та Індії у пошуках роботи виїздили до Америки та островів Океанії. У ХХ ст. поширилися міждержавні міграції в межах самої Азії. Зокрема, *економічні причини* потягли за собою переселення китайців до країн Південно-Східної Азії,

а індійців — на Шрі-Ланку для роботи на плантаціях тропічних культур, закладених європейцями. Нині до країн Перської затоки направляються потоки емігрантів з інших азіатських країн. У великих містах Індії працюють багато непальців сторожами чи домашньою прислугою. Тривають *релігійні* міграції між Індією та Пакистаном, які почалися ще після розпаду Британської Індії у 1947 р. З *політичних* міркувань люди виїзять з районів політичної напруги, утворюючи потоки біженців. Це характерно, зокрема, для Афганістану, Палестини, Камбоджі, КНДР.

На території Азії проживають понад 1100 націй та народностей, які перебувають на різних ступенях етнічного розвитку. Їх мови належать до багатьох (близько 15) мовних родин. Тут є дуже малі етноси, що налічують лише кілька тисяч, а то й сотень людей, а поряд з ними проживають найчисельніші народи світу: китайці, хіндустанці, бенгальці та японці. Тому більшість азіатських країн за *національною структурою* населення є багатонаціональними. Понад 150 націй та народностей проживають в Індії та Індонезії, понад 120 — в Росії, близько 75 — на Філіппінах, понад 55 — у Китаї та В'єтнамі, більше 30 — в Ірані, Афганістані, М'янмі, Таїланді. Часто межі розселення народів розчленовані державними кордонами, що породжує багато складних проблем. Так, курди живуть у межах Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії, пенджабці — Індії та Пакистану, азербайджанці — Ірану та Азербайджану. Однонаціональних країн небагато. Це *Японія, Республіка Корея та КНДР, Тайвань, Бангладеш, Вірменія, арабські країни Південно-Західної Азії*. Двонаціональним є *Кіпр*.

Строкатість етнічного складу зумовила багатоманітність *релігій* у регіоні. В Азії зародилися всі три світові релігії та поширилися звідси по всій планеті. Більшість держав Азії сповідують *мусульманство (іслам)*. Іслам поширений переважно у Південно-Західній та Середній Азії, а також

-
1. Чим можна пояснити різні рівні природного приросту азіатських держав? 2. Які проблеми викликає другий тип відтворення населення? Якими заходами демографічної політики в країнах регіону регулюють рівень народжуваності?

Золотий Будда. Катманду

1. З'ясуйте причини нерівномірності розселення в регіоні. 2. Які причини та негативні наслідки «хибної урбанізації»? 3. Поясніть причини неоднакового рівня урбанізації азіатських країн.

у деяких державах Південно-Східної Азії (в Індонезії, Малайзії, Брунеї). Він проголошений державною релігією арабських країн, Афганістану, Ірану, Пакистану. *Буддизм* нині сповідують у Східній, Південно-Східній та Центральній Азії. Прихильників *християнства* в Азії небагато: католицтво поширене на Філіппінах, православ'я в Росії, Грузії, частково на Кіпрі, особлива християнська церква існує у Вірменії. Азія також породила багато національних релігій: *їудаїзм* в Ізраїлі, *індуїзм* в Індії, *конфуціанство* та *даосизм* у Китаї, *синтоїзм* в Японії.

За середньою *густотою населення* Азія поступається лише Європі — 86 чол./км², а густина сільського населення тут найбільша у світі — понад 60 чол./км². Однак населення розміщене дуже нерівномірно. До найбільш заселених територій належать Південна та Східна Азія, де густина населення сягає від 600 до 10 тис. чол./км². Разом з тим мало заселені

Центральна, Середня, Північна та частково Південно-Західна Азія.

Більшості країн Азії притаманні середній рівень *урбанізації* та дуже високі темпи приросту міського населення. У країнах, що розвиваються, темпи урбанізації випереджають темпи приросту промисловості, будівництва та сфери послуг, тому виникає явище *хибної урбанізації*.

Високим рівнем урбанізації вирізняються *Сінгапур* (100 %), *Ізраїль* (91 %), *Японія* (80 %), *Республіка Корея* (81 %), *КНДР* (61 %), *Монголія* (61 %), *Казахстан* (60 %), а також арабські країни (зокрема *Кувейт* — 97 %) та держави Закавказзя. Низький рівень урбанізації мають *Афганістан* (20 %), *Бангладеш* (18 %), *Непал* (13 %), *Оман* (13 %), *Бутан* (6 %).

Специфічною рисою урбанізації країн Азії є зосередження більшої частини городян у дуже великих містах. В регіоні — 18 міст-мультимільйонерів, у 9 з яких проживають понад 10 млн чол. До найбільших міст світу належать *Шанхай* (18,9 млн чол.), *Карачі* (18,1 млн чол.), *Стамбул* (16,8 млн чол.), *Токіо* (15,6 млн чол.), *Мумбай* (13,9 млн чол.), *Дака* (12,7 млн чол.), *Маніла* (12,3 млн чол.), *Делі* (12 млн чол.), *Сеул* (10,4 млн чол.). Навколо міст виникли великі міські агломерації, найпотужнішими з яких є *Токійсько-Йокогамська* (35,7 млн чол.) та *Сеульська* (22,7 млн чол.). В Японії сформувався найбільший у світі мегаполіс *Токайдо*, в якому проживає понад 70 млн чол.

Господарство. Для більшості азіатських країн характерна багатоукладність економіки. Поряд із родоплемінними та феодалними відносинами сформувалися сучасні форми власності. Основними видами діяльності більшості держав залишаються екстенсивне *сільське господарство*, в якому зайнято 60–80 % трудових ресурсів, та *добувна промисловість*. Обробна промисловість переважає лише у деяких державах, зокрема в Японії, Китаї, Казахстані, Ізраїлі, КНДР, нових індустріальних країнах. В окремих

державках зростає роль *невиробничої сфери*. Крім Японії, яка є найбільшим осередком банківської справи світу, значними фінансовими та торговельними центрами стали Ліван, Сінгапур та Сянган. Курортне господарство дає значну частину прибутків Кіпру, Туреччині, ОАЕ, Ізраїлю, Таїланду.

Сільське господарство є провідною галуззю більшості країн. У його галузевій структурі переважає *рослинництво*, яке відзначається високою працемісткістю та екстенсивністю. В аграрних відносинах сформувалися високотоварний та дрібнотоварний сектори. Перший спеціалізується на вирощуванні експортних культур (чаю, бавовнику, джуту, цукрової тростини, гевеї, спецій, кокосової пальми, тропічних фруктів), другий постачає продукцію на внутрішній ринок (рис, пшеницю, просо, сою, батат). Основним типом господарств у високотоварному секторі є плантації, які в минулому належали іноземним власникам, а нині, як правило, є власністю держави.

Розміщення сільськогосподарських культур залежить від кліматичних умов та типів ґрунтів.

У *мусонних областях* на червоноземах, жовтоземах та чорних тропічних ґрунтах зосереджені основні райони землеробства Азії. Із зернових культур тут вирощують *рис* та *пшеницю*, переважно для власних потреб. Країни Азії дають 90 % світового збору рису, під яким зайнято понад 50 % ріллі. Під пшеницею площ удвічі менше. Світовими лідерами за зборами рису та пшениці є Китай та Індія. З технічних культур тут вирощують та експортують *чай* (понад 3/4 світового виробництва, найбільші плантації — в Індії, Китаї, на Шрі-Ланці), *бавовник* (Китай, Індія, Пакистан), *джут* (Бангладеш, Індія, Пакистан), *цукрову тростину* (Індія, Таїланд, Китай, Індонезія), *тютюн* (Китай), *прянощі* (Індія, Малайзія, Шрі-Ланка, Індонезія, Філіппіни, Таїланд). Для власного споживання вирощують *сою* та *бульбоплідні культури*.

У *континентальних областях* на чорноземах та сіроземах пустель на зрошенні культивують *пшеницю* (Казахстан, Росія, Іран) та *бавовник* (Узбекистан). Для власного споживання сіють *просо* та *сорго*. Саудівська Аравія відома вирощуванням *кави-мокко*, Афганістан, Пакистан, Іран — *опійного маку*.

Середземноморські області з коричневими ґрунтами спеціалізуються на вирощуванні *винограду*, *цитрусових*, *олив*, а також на *садівництві* (Туреччина, Сирія, Ізраїль). Із зернових переважає *пшениця*.

Для *екваторіального* типу клімату характерним є вирощування багаторічних дерев. На країни Південно-Східної Азії припадають понад 90 % виробництва натурального каучуку світу, який одержують із соку *гевеї* (Малайзія, Індонезія, Таїланд), та *копри* — сушеної м'якоті кокосового горіха (Філіппіни). Тут є також плантації *кави* (Індонезія, Камбоджа, В'єтнам).

Тваринництво має в основному допоміжне значення, крім тих територій, де умови для розвитку рослинництва несприятливі. Найчастіше розводять невибагливих до кормів *овець*. За їх поголів'ям вирізняються Китай, Індія та Туреччина. В арабських країнах вівчарство є основною галуззю тваринництва. Туреччина відома доглядом за *ангорськими козами*, вовна яких дуже високоякісна. За поголів'ям *свиней* світовим лідером є Китай, *великої рогатої худоби* — Індія. На Тибеті для одержання молока вирощують *яків*. У пустельних районах важливим є *верблюдарство*. Як тяглову силу розводять *буйволів* (країни Південно-Східної Азії) та *слонів* (Індія). Традиційною галуззю тваринництва залишається *шовківництво*.

Основною галуззю промисловості для більшості країн є *добувна*.

Обробна промисловість багатьох країн Азії представлена кустарно-ремісничими підприємствами, які виробляють *килими* (Іран, Афганістан), *тканини* (Сирія, Ірак), *ювелірні вироби* (Індія, Іран), *хутрянний одяг* (Афганістан) тощо. Набули розвитку також великі підприємства *легкої та харчової промисловості*. Багатопрофільна промисловість, яка представлена *електроенергетикою, металургією, машинобудуванням, хімічною промисловістю*, наявна у небагатьох країнах, таких як *Японія, Китай, Індія, Республіка Корея, КНДР, В'єтнам, Казахстан*. На продукції *точного машинобудування та легкої промисловості* спеціалізуються *нові індустріальні країни*. Для промисловості *Ізраїлю* характерна висока частка *військової галузі, точного машинобудування* (медична електроніка, електротехніка, авіабудування), *хімічної та алмазобробної промисловості*. В країнах *Перської затоки* останнім часом почали розвиватися *нафтопереробка та синтез мінеральних добрив*.

Знаючи рівень забезпеченості Азії мінеральними ресурсами, назвіть країни, які є великими експортерами корисних копалин на світовий ринок. У яких державах та на яких видах ресурсів склалася вузька спеціалізація добувної промисловості?

У цілому **транспорт** регіону розвинений слабо (крім Японії, Республіки Корея, східної частини Китаю та Індії). Основним його видом у більшості країн є залізничний. Проте є держави, де залізниці зовсім відсутні: *Афганістан, Оман, ОАЕ, Кіпр, Ємен, Бутан, Мальдіви, Лаос*. Переважають ґрунтові дороги, на яких часто використовується гужовий та в'ючний транспорт. У нафтодобувних країнах швидкими темпами розвивається автомобільний транспорт. За протяжністю залізниць і автодоріг у регіоні вирізняються *Індія, Китай та Японія*. Морський транспорт забезпечує зовнішні перевезення приморських країн. Найбільшим морським флотом серед країн Азії відомі *Японія, Китай, Філіппіни, Сінгапур та Республіка Корея*, а вантажообігом морського транспорту — *Японія та Китай*. Авіаційний транспорт є новим для багатьох азіатських країн. До найбільших аеропортів світу належать японські летовища у *Токіо та Осаці*.

Отже, країни Азії є дуже різними за рівнем економічного розвитку і значенням у світовій економіці та політиці.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Населення держав Азії (крім Японії) має другий тип відтворення, тому ряд країн проводить демографічну політику, націлену на зменшення народжуваності. Переважають багатонаціональні держави, із середнім рівнем урбанізації. Найбільша густота населення спостерігається на сході та півдні регіону. Азія — батьківщина трьох світових та багатьох національних релігій.
- У господарстві країн провідними видами діяльності є екстенсивне сільське господарство з домінуванням рослинництва та добувна промисловість. Основними зерновими культурами регіону є рис та пшениця, технічними — чай, бавовник, джут, цукрова тростина, соя, гевея, кокосова пальма. Обробна промисловість представлена кустарно-ремісничими підприємствами. Багатогалузева промисловість наявна лише в окремих країнах: Японії, Китаї, Індії, Республіці Корея, КНДР, В'єтнамі, Казахстані. Транспортна мережа більшості країн Азії розвинена недостатньо.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Який тип відтворення населення переважає у країнах Азії? Визначте причини цього явища.
2. Які основні причини міграційних потоків у азійському регіоні?
3. Охарактеризуйте національну та релігійну структуру населення Азії.
4. Назвіть найбільші міста регіону. Які особливості урбанізації в більшості країн Азії?
5. Які галузі господарства є основними у більшості країн регіону? Відповідь поясніть.
6. Назвіть головні зернові та технічні культури, що вирощують в азійських країнах. Які з них мають експортне значення?
7. Які з країн Азії та чому мають розвинену багатогалузеву промисловість?
8. Доведіть, що Азію не даремно називають регіоном контрастів.

§ 34. ЯПОНІЯ

Офіційна назва — Японія.

Площа — 372,2 тис. км² (61-ше місце у світі, 19-те — в Азії).

Населення — 127,5 млн чол. (10-те місце у світі, 6-те — в Азії).

Столиця — Токіо.

Тип країни — високорозвинута держава, країна «Великої сімки».

ВВП на душу населення — \$38 095.

Державний устрій — конституційна монархія (імперія), унітарна держава.

Склад території — 47 префектур.

Член міжнародних організацій — ООН, АТЕС та ін.

Офіційна мова — японська.

Релігії — буддизм, синтоїзм.

Валюта — єна.

Японію алегорично називають Країною ранкового сонця, адже вона знаходиться на крайньому сході Азії, і її жителі першими в регіоні зустрічають сонце. На державному прапорі Японії теж сходить Сонце — вогняна куля на білому фоні. Сучасна Японія — країна давньої культури, яка вражає поєднанням традиційного побуту з надзвичайно високим рівнем науково-технічного розвитку, що відкриває шлях у майбутнє.

Японський краєвид — це старовинні парки та буддійські храми. Це містичний Сад каміння — нагородження брил, які чергуються з вічнозеленими чагарниками, мохом

Фудзіяма та квітуча сакура — символи Японії

Штучний пляж — японське ноу-хау

ні поштовхи трапляються так часто, що самі японці сумно жартують: «У нас землетруси бувають тричі на день: на сніданок, на обід і на вечерю».

Європейця шокує японський побут: жінка поступається місцем чоловікові, подає йому пальто, відчиняє перед ним двері, пропускаючи вперед. Подружня пара майже не спілкується вдома й окремо проводить відпустку.

У період науково-технічної революції прискорився і ритм життя. Сучасна Японія — це велетенські мегаполіси з багатомільйонним населенням та 50–60-поверховими хмарочосами. Це комфортабельні автомобілі та швидкісні залізниці, прокладені під протоками. Японія сьогодні — це найновітніша робототехніка, штучні острови та цілі міста науки — технополіси. Це й гучні міжнародні торговельно-промислові, науково-технічні та культурно-історичні виставки, які відвідує багатотисячна публіка. Таким є обличчя новітньої Японії: водночас екзотично-загадкової і спрямованої в майбутнє.

Економіко-географічне положення. Японія — країна-архіпелаг у Східній Азії, що простягається дугою з півночі на південь майже на 3,5 тис. км. До її складу входять чотири великі острови, їх японці називають «основною землею»: Хоккайдо, Хонсю, Сікоку та Кюсю. Крім них, налічується ще майже 7000 дрібних островів. Острівне положення далеко на сході у минулому зумовлювало ізоляцію країни від зовнішнього світу. Тепер море є головним засобом економічних зв'язків зі світом, що особливо важливі для країни, вкрай бідної на природні ресурси. На південно-східному узбережжі держави виникло 8 велетенських морських портів: Кобе, Тіба, Нагоя та ін. Японія розташована у центрі Азіатсько-Тихоокеанського регіону, роль якого у світі зростає. Це дає їй широкі можливості для участі в міжнародному географічному поділі праці. Користуючись зручністю свого транспортно-географічного положення, вона веде активне співробітництво з країнами-сусідами.

Японія не бере участі у жодних військових блоках. Росія і Китай на своїй території утримують ядерну зброю. З Росією політичне співробітництво ускладнюється через територіальні претензії, пов'язані з Курильськими островами, що були відторгнуті в Японії в 1945 р.

Історія формування території. Японія — одна з найдавніших держав світу. Японська народність почала формуватися в VI–VII ст. У 710 р. була

та хвойними деревами. Гори, море і сосна — типові мотиви японських акварелей. А морські береги такі мальовничі, що деякі з них проголошені національними парками. Японська чайна церемонія — справжній спектакль, який прославляє культ чаю. В театрах країни часто йдуть середньовічні п'єси, в яких задіяні лише актори-чоловіки, що грають у масках.

Природа не дає японцям спокою. Щорічно на узбережжя звалюються 10–15 руйнівних тайфунів, а підзем-

збудована перша постійна столиця країни — місто Нара, згодом перенесена до Кіото. Ні монголам, ні європейцям не вдалося колонізувати Японію. Країна закривала всі свої порти для іноземних суден (окрім китайських), а католицтво жорстоко переслідувала і викоринювала. Лише в 1854 р. держава відкрила кордони для західного капіталу і тоді ж сама почала колоніальні захоплення. У 1868 р. столицею стає Токіо. У першій половині ХХ ст. набирає сили японський мілітаризм, і країна починає нові захоплення територій у Китаї. У роки Другої світової війни Японія окупувала значні території в Південно-Східній Азії та Океанії. У війні країна зазнала поразки і першою у світі стала жертвою атомного бомбардування США, коли були зруйновані Хіросіма та Нагасакі. У 1945–1947 рр. японські колонії звільняються і держава формується в сучасних межах.

Природні умови і природні ресурси. Японія — країна-архіпелаг, тому море в її житті відіграє особливу роль. Воно з'єднує острови між собою, а державу — з материком. Море для японців — це також морепродукти, які здавна є основою їхнього харчування. Але океан — це і жахливі цунамі, і потужні урагани, що завдають жителям чимало лиха.

Японія є також країною гір. Близько 80 % території займають молоді середньовисотні гори — *Японські Альпи*, найвищою точкою яких є вулкан *Фудзіяма (3777 м)*. Гори мають круті скелясті важкодоступні схили. До того ж вони сейсмічно активні. Щорічно реєструються близько 1000 підземних поштовхів різної сили: від ледь відчутних до катастрофічних. У Японії близько 150 вулканів, з них 15 діючих. Околиці деяких із них перетворені на національні парки. На рівнини припадає лише 20 % території, проте на них проживають 80 % населення країни. Найбільшою є рівнина *Канто*, що простяглася вздовж Токійської затоки. Щоб збільшити придатні для існування території, японці з середини ХІХ ст. створюють штучні території: осушують мілководдя та роблять острови з пресованих відходів, які використовують під промислові та портові споруди.

Клімат Японії мусонний. Він утричі вологіший та значно тепліший, ніж на материку. Зима в країні посушлива, літо вологе. У липні–серпні над островами проходять тайфуни, які приносять тривалі зливи та ураганні вітри. Температурні контрасти різних частин країни дають змогу вирощувати різноманітні сільськогосподарські рослини: на півночі — швидкостиглі зернові культури, у центрі країни — за 2 роки збирати 3 врожаї теплолюбних культур помірного поясу, на півдні — вирощувати за рік 2–3 врожаї рису, чаю та цитрусових, а в найтепліших районах культивувати навіть банани та цукрову тростину.

Японія бідна майже на всі види природних ресурсів. Хоча в надрах країни міститься багато різних хімічних речовин, вона мало забезпечена мінеральними ресурсами. Більшість родовищ є невеликими і не мають промислового значення. Тому японська промисловість працює майже повністю на імпортній сировині. Завдяки новітнім технологіям для Японії стає рентабельним використання мінеральних

Враховуючи ступінь забезпеченості країни природними ресурсами, поясніть, чому майже всі великі міста Японії з потужним виробництвом сконцентровані на морських узбережжях.

ресурсів Океану, зокрема залізо-марганцевих конкрецій з великих глибин та урану з морської води.

Через великі виробничі потреби країна недостатньо забезпечена водними ресурсами. Річки порожисті, бурхливі, непридатні для судноплавства, але мають великий гідроенергопотенціал, використовуються для сплавлення лісу, а на півдні в сухий сезон — для зрошення. Озера невеликі, завдяки мальовничості служать місцями відпочинку і туризму. Для водопостачання міст часто застосовують підземні води, що спричиняє просідання великих територій. Украй обмеженими є й земельні ресурси. Понад третина території зайнята малородючими підзолистими ґрунтами. Оброблювані землі становлять лише 16 % усієї території країни. Це переважно бурі лісові ґрунти та червоноземи і жовтоземи. Показник ріллі на одну особу в Японії — один з найнижчих у світі: 0,04 га/чол. Особливу цінність становлять ліси, які вкривають майже 2/3 площі. Але більшість з них у горах мають ґрунтозахисне та водозахисне значення, і тільки менше третини лісових масивів дає промислову деревину. Японія — велика морська держава, багата на рибні ресурси. Щоправда, рибою тут називають усі дари моря: молюсків, крабів, кальмарів, морських їжаків, медуз і навіть водорості.

Населення. Демографічна ситуація в Японії істотно відрізняється від інших азіатських країн. Це єдина держава в регіоні, що перейшла від другого типу відтворення населення до першого. За останні півстоліття народжуваність знизилася в 3,5 раза! Водночас у 2,5 раза зменшилася смертність. Японія вийшла на перше місце в світі за середньою тривалістю життя — 81,8 року.

А досягнення у скороченні дитячої смертності навіть назвали «японським дивом»: вона зменшилася в 15 разів! Багато фахівців аналізували ці зміни у відтворенні населення Японії, які дістали назву «демографічної революції». Основою їх є активна демографічна політика держави.

Водночас швидко відбувається процес «старіння нації». Якщо у 50-х рр. ХХ ст. частка літніх людей становила 5 %, то тепер — 17 %. Темпи японського «старіння нації» найвищі у світі. Дехто з фахівців прогнозує, що японцям недовго і до депопуляції.

Трудові ресурси країни вирізняються дуже високим рівнем кваліфікованості, який забезпечується досконалою освітою, а також вихованням у молоді працьовитості та трудової дисципліни. Цінуються ті наукові розробки, що мають прикладне значення. Широко застосовується як чоловіча, так і жіноча праця. Рівень безробіття низький — близько 2 %.

Картосхема 34. Найбільші міста та міські агломерації

Японія — однонаціональна держава. 99,7 % становлять японці, мова яких настільки специфічна, що не належить до жодної з мовних сімей. Японці сповідують дві релігії одночасно: світову — буддизм та власну національну — синтоїзм. Ці два вірування мирно співіснують і не викликають конфліктів, хоча є дуже різними.

Японія є однією з густозаселених країн світу. Середня густина населення становить майже 342,7 чол./км². Але через природні умови вона різко коливається: на рівнині Канто зростає до 2,5 тис. чол./км², у містах — до 10 тис. чол./км²; а в горах знижується до 40 чол./км².

Рівень урбанізації дуже високий — 80 %. Порівняно з повоєнними роками він зріс майже втричі, що було названо «міським вибухом». У країні близько 650 міст, серед яких 10 міст-мільйонників (*картосхема 34*). Найбільшими серед них є *Токіо* (15,6 млн чол.), *Йокогама* (3,6 млн чол.), *Осака* (2,6 млн чол.) та *Нагоя* (2,2 млн чол.). Міста обросли супутниками, утворивши разом великі міські агломерації: столичну *Кейхін* (складається з Токіо, Йокогами, Кавасакі та Тіба), *Хансін* (Осака, Кобе, Кіото) і *Тюньо* (Нагоя та її супутники). Зростаючись, вони утворили мегаполіс *Токайдо*, в якому живуть понад 70 млн чол. — більш як половина населення країни.

Господарство. Японія — високорозвинена постіндустріальна країна, яка нині посідає друге місце після США за економічною потужністю і дає понад 10 % ВВП світу. А за доходами на одну особу держава випередила США.

Зруйнована війною Японія здійснила «економічне диво» у 50–60-х рр. ХХ ст. Причин того багато: залучення у виробництво найкращих науково-технічних надбань країн Заходу, порівняно дешева робоча сила, раціональне, майже безвідхідне, комплексне використання сировини, низькі військові витрати (лише 1 % ВВП), великий приплив іноземного капіталу (особливо із США). І все це стало можливим також завдяки працьовитості та дисциплінованості японців. З 80-х рр. ХХ ст. Японія стала найбільшим кредитором серед високорозвинених країн. Загальна сума її зарубіжних активів перевищує 1 трлн доларів. Від початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з наростанням конкуренції з боку нових індустріальних країн Японія веде структурну перебудову економіки, спрямовану на розширення внутрішнього ринку, зростання сфери послуг та інформатики, розвиток власного науково-технічного потенціалу. Японія робить великі капіталовкладення у наукові дослідження та розробки, створюючи технополіси — міста науки з університетами, науково-дослідними інститутами та підприємствами наукомістких галузей, у які запроваджуються досягнення науки. Розвивається біотехнологія.

Промисловість країни працює переважно на імпортній сировині (*картосхема 35*). Основу електроенергетики становлять теплові електростанції, які виробляють 58 % електроенергії. Більш як половина енергобалансу припадає на імпортну нафту. Широкого розвитку набула атомна енергетика. Тепер у країні працюють близько п'яти десятків атомних реакторів, які дають 28 % електроенергії. Оскільки Японія лежить у зоні підвищеної сейсмічності, під час будівництва АЕС застосовуються

Поміркуйте, які проблеми виникають в Японії у зв'язку з явищем урбанізації. Чим ці проблеми відрізняються від проблем інших азіатських країн?

Картосхема 35. Промисловість

Зокрема, це стосується мідної, свинцево-цинкової, алюмінієвої, титанової галузей. Частина найбрудніших виробництв виноситься в країни, що розвиваються. Японія — великий експортер рідкісних металів (кадмію, селену, телуру, індію, германію, талію, ренію), які дістає, утилізуючи відходи.

Машинобудування є серцевиною японської економіки. Країна дає 15 % світового виробництва машин, а це кілька тисяч їх найменувань. Експорт машин у 9 разів перевищує їх імпорт. У складі машинобудівних фірм працюють наукові та конструкторські підрозділи. Фірми мають безліч зарубіжних філій. Широко застосовується роботизація підприємств.

Основними галузями японського машинобудування є електроніка та робототехніка (виробництво роботів, обладнання для обслуговування торговельних закладів та готелів, контрольної апаратури для залізниць, автотранспорту та метрополітену, машин для стеження за станом навколишнього середовища, побутової техніки, медичної апаратури, електронних навчальних систем), автомобілебудування (понад 1/4 автомобілів світу дають концерн «Тойота», компанії «Нісан», «Хонда», «Мазда»), суднобудування (країна виробляє більш ніж половину світових морських суден), верстатобудування (дає половину світового виробництва верстатів з числовим і програмним керуванням). Головні центри машинобудування сформувалися в агломераціях Токіо, Осаки та Нагої.

дорогі додаткові заходи безпеки. Частка гідроенергетики скоротилася до 12 %. Тепер гідроелектростанції працюють лише у години пік. Японія приділяє велику увагу розвитку альтернативних джерел енергії: геотермальних та сонячних електростанцій, які вже виробляють близько 2 % електроенергії.

Чорна металургія — одна із старих галузей промисловості країни. Протягом останніх десятиліть Японія залишалася світовим лідером за виплавлянням сталі та її великим експортером. Лише останнім часом Японію випередив Китай. Комбінати оснащені новітнім обладнанням, значно кращим, ніж у США та країнах Європи. Плавлення ведеться лише прогресивними способами. Усі комбінати чорної металургії Японії працюють у морських портах. Деякі з них навіть були споруджені на спеціально намитих для цього ділянках.

Кольорова металургія стрімко розвивається у зв'язку із зростанням попиту на її продукцію в літакобудуванні, ракетобудуванні та електроніці.

Хімічна промисловість Японії розвиває як старі, так і новітні галузі. Величезного розвитку набула хімія органічного синтезу. За виробництвом та експортом пластмас, етилену, синтетичного каучуку, хімічних волокон Японія посідає одне з провідних місць у світі. Найбільшими центрами хімічної промисловості є морські порти: Нагоя, Кавасаки, Йокогама, Токіо.

Істотне значення у промисловості зберігають легка й харчова промисловість. Легка промисловість виробляє тканини (здебільшого шовкові), віяла, кімоно, парасольки, іграшки. Харчова дає рибні консерви, зелений чай, цукор, тютюнові вироби тощо.

Лісова промисловість базується на раціональній безвідхідній переробці імпоротної деревини. Вона набула високого розвитку. Наприклад, за виробництвом дикту Японія стоїть на рівні Фінляндії, поступаючись лише США і Канаді. Виробляють дерев'яний посуд, японське дерев'яне взуття (гета), люльки з бамбуку тощо.

Сільське господарство забезпечує 3/4 потреб населення у продовольстві. Його основою є дрібні господарства, а головною галуззю — високоінтенсивне рослинництво. Але в ньому значною залишається частка ручної праці. Майже 50 % ріллі — під рисом, ще 25 % — під овочами. Розвинуте також садівництво. Країна цілком забезпечує свої потреби в рисі, овочах і фруктах. Збільшується виробництво цукрових буряків і чаю. Тваринництво — нова для Японії галузь. Розвивається воно на імпортних кормах (особливо кукурудзі). Головні постачальники м'яса — свинарство та птахівництво. Новим напрямом є молочне скотарство, яке розвивається на спеціальних фермах на острові Хоккайдо. Старими традиційно важливими галузями залишаються шовківництво, рибальство та добування перлин.

В Японії набули розвитку всі види транспорту, крім річкового і трубопровідного. У внутрішніх перевезеннях вантажів домінує автомобільний і морський транспорт, а пасажирів — залізничний. Японські залізниці мають високий технічний рівень. Усі головні магістралі електрифіковані. Широко застосовуються монорельсові дороги та на магнітній підвісці. Зовнішні зв'язки здійснюються за допомогою морських перевезень. Японія має найчисленніший серед високорозвинутих країн торговельний морський флот. За розвитком повітряного транспорту Японія перебуває на одній із перших позицій у світі. Найбільші міжнародні аеропорти — у Токіо («Ханеда» та «Наріта»).

У територіальній структурі економіки помітні нерівномірності розміщення господарських об'єктів. 80 % промислової та половина сільськогосподарської продукції виробляються в *Тихоокеанському промисловому поясі*, на який припадає лише 1/3 території країни, але в якому сконцентровано 2/3 її населення. За його межами — *Периферійна зона*, де переважають лісозаготівля, добувна промисловість і туризм.

Зовнішні економічні зв'язки. В Японії розвиваються

Наведіть приклади комплексного безвідхідного використання сировини в різних галузях японської промисловості.

Складіть схему товарної структури експорту й імпорту Японії. Покажіть основні напрями вантажопотоків японських товарів та райони, з яких надходить до Японії сировина.

всі форми зовнішніх економічних зв'язків, проте основною залишається зовнішня торгівля. За обсягами експорту країна поступається лише США та Німеччині. У його структурі 98 % становлять промислові товари, в тому числі машини та обладнання — 75 %. Провідну роль в імпорті посідають мінеральна сировина і паливо. На відміну від багатьох розвинених держав, для японської зовнішньої торгівлі велике значення мають країни, що розвиваються. Це стосується як експорту, так й імпорту. Особлива увага приділяється зв'язкам з державами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Крім них, Японія веде активну торгівлю з США, країнами ЄС та Китаєм.

Велике значення має експорт японського капіталу, що пов'язано зі зростанням золотовалютних резервів країни, за якими вона є безперечним світовим лідером. У Японії сконцентровані найбільші банки планети. Нині 40 % інвестицій держави припадають на США, по 15 % — на країни Європи та Латинської Америки.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Японія — високорозвинена східноазіатська країна «Великої сімки». Вона є державою-архіпелагом, що лежить у центрі Азіатсько-Тихоокеанського регіону, на перетині важливих морських шляхів.
- Природні умови Японії (переважання гір, висока сейсмічність, тропічні тайфуни) створюють багато проблем для освоєння території. Країна бідна на природні ресурси, тому використовує імпортовану сировину.
- На відміну від інших азіатських держав, Японія має перший тип відтворення населення та найвищий у світі показник тривалості життя, тому для неї гострою є проблема «старіння нації». Японія — однонаціональна країна, має дуже високі показники густоти населення та рівня урбанізації. Населення одночасно сповідує дві релігії: буддизм і синтоїзм.
- Основними галузями економіки Японії є сфера послуг та обробна промисловість. Серед галузей останньої провідну роль відіграє машинобудування. За виробництвом та експортом машин країні немає рівних у світі. Величезне значення мають чорна й кольорова металургія, електроенергетика, хімічна промисловість, а також деякі галузі легкої та лісової промисловості. Сільське господарство забезпечує потреби населення у продовольстві на 3/4. Провідною формою зовнішніх економічних зв'язків Японії залишається зовнішня торгівля. Сильно зросло значення експорту капіталу як у розвинені країни, так і до країн, що розвиваються.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Японії. Відзначте його основні переваги та недоліки.
2. Оцініть природні передумови розвитку господарства Японії.
3. Порівняйте особливості демографічної ситуації Японії з іншими азійськими країнами. Чим вони пояснюються?
4. Поміркуйте, чи вірний вислів про те, що Японія збудувала свою економіку, маючи лише один вид ресурсів — трудові.
5. Назвіть причини японського «економічного дива» після Другої світової війни.
6. Назвіть провідні галузі промисловості Японії. Які з них можна назвати «портовою промисловістю»?
7. У чому полягають причини нерівномірності освоєння території Японії?
8. З якими країнами світу і чому Японія підтримує найбільш тісні економічні зв'язки? Яку роль відіграє країна в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні?

§ 35. КИТАЙ

Офіційна назва — *Китайська Народна Республіка*. Площа — 9,6 млн км² (3-тє місце у світі, 2-ге — в Азії).

Населення — 1,33 млрд чол. (1-ше місце у світі та в Азії).

Столиця — *Пекін*.

Тип країни — *країна з плановою економікою*.

ВВП на душу населення — \$ 2 968.

Державний устрій — *соціалістична республіка, унітарна держава*.

Склад території — 23 провінції; 5 автономних районів; 4 міста центрального підпорядкування: *Пекін, Шанхай, Тяньцзінь, Чунцін*; 2 спеціальні адміністративні райони: *Сянган та Аоминь*.

Член міжнародних організацій — *ООН, АТЕС та ін.*

Офіційна мова — *китайська*.

Релігії — *буддизм, конфуціанство, даосизм*.

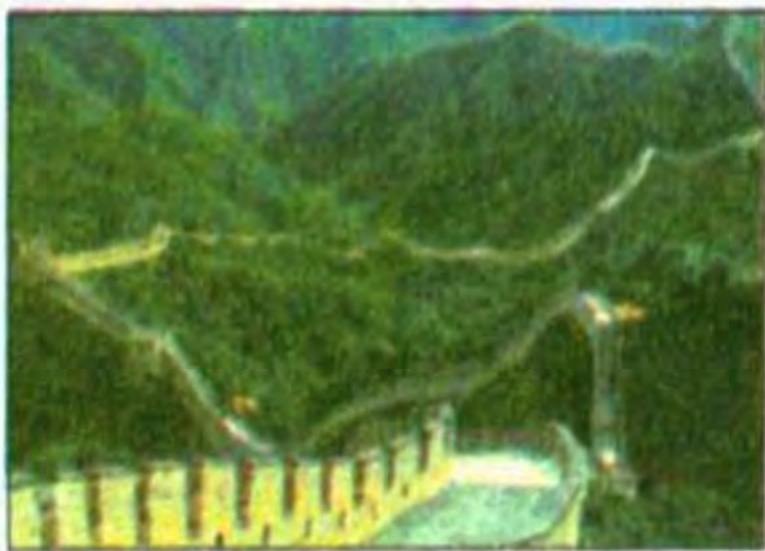
Валюта — *юань*.

Уже протягом 2000 років Китай є найчисленнішою за населенням державою світу і поки що не залишає перших позицій.

Китай — батьківщина шовку та паперу, компаса та сейсмографа, пороху та першої писемності. Свої ієрогліфи китайці створили на 6 століть раніше, ніж виник грецький алфавіт. А перші поселення на території Пекіна були відомі за 3 тис. років до заснування Риму. Слова «Китай» і «порцеляна» звучать як синоніми. Вишукані, тонкі, як папір, легкі та прозорі вази з білої глини (каоліну) почали вперше виробляти в Китаї. А слово «каолін» походить від назви однієї з китайських провінцій, де видобували цю сировину.

Китайці, намагаючись відокремитися від світу, збудували унікальну споруду — Великий китайський мур, єдиний витвір людських рук, який видно неозброєним оком навіть з орбіти Землі. У Китаї було споруджено й найдовший судноплавний канал — Великий канал, що має довжину 1782 км. Земля багатой культури, давньої цивілізації, держава, що вражала могутністю протягом багатьох століть, була перетворена на напівколонію європейськими країнами в ХІХ ст. Це призвело до сильного зубожіння народу та масової еміграції. А потім, у ХХ ст., китайському народові довелося пережити дві революції, громадянські війни, безглузді криваві «реформи» Мао Цзедуна... Все це відкинуло економіку величного Китаю на десятки років назад. Лише з 80-х рр. ХХ ст. над країною повіяв вітер змін. Китайці вірять, що їхня батьківщина поверне свою колишню славу.

Велика Китайська стіна — символ Китаю

Економіко-географічне положення. Китай є величезною державою у Східній та Центральній Азії. Його площа становить майже чверть території Азії та ледь не дорівнює площі всієї Європи. Державний кордон тягнеться на 21,5 тис. км, що дорівнює більш ніж половині екватора. Китай межує суходолом із 13 країнами. Морські межі сягають 15 тис. км.

Країни, що оточують Китай, є членами міжнародної організації *Рух неприєднання* або нейтральними. Китай — ядерна держава. Складними залишаються відносини з *Тайванем*. Після соціалістичної революції 1949 р. і проголошення Китайської Народної Республіки на острів переселилися незадоволені новим режимом політичні сили і проголосили незалежну країну. Формально і досі острів вважається провінцією Китаю, але фактично є окремою державою з відмінним від китайського державним ладом.

На сході Китай має широкий вихід до морів Тихого океану та важливих міжнародних шляхів сполучення. Тут, на узбережжі, створено вільні економічні зони (ВЕЗ), до розвитку яких широко залучається іноземний капітал, та 14 «відкритих» портів. До найбільших морських портів світу належать *Шанхай* і *Сянган*. Західна частина Китаю на тисячі кілометрів віддалена від морського узбережжя та від економічно розвинених осередків Азії.

Історія формування території. Китайська цивілізація — одна з найдавніших у світі. Перші рабовласницькі держави виникли тут ще п'ять тисяч років тому. У XIII–XIV ст. держава опинилася під владою монголів, що істотно затримало її економічний розвиток. У середині XVII ст. Китай завоювали войовничі племена маньчжурів, які проживали на північному сході країни. У цей час Китай істотно розширив свої кордони: підкорив Тибет і Монголію, перетворив на васалів Корею, Непал, Бутан, М'янму та В'єтнам. Водночас занепадала економіка, в її основні галузі проник англійський, німецький та японський капітал. Китай перетворився на напівколоніальну державу, а на його узбережжі виникли анклави колоніальних володінь. У 1911 р. було проголошено Китайську Республіку, яка надала незалежність Монголії. У політичному житті розгорнулася боротьба за владу. Розпочалися перевороти і громадянська війна. Соціалістична революція 1949 р. потягла за собою довгі роки економічного відставання через серйозні прорахунки уряду Мао Цзедуна та процвітання культу його особи. Пожвавлення почалося з 80-х рр. XX ст., коли влада взяла курс на глибокі економічні реформи. Були ліквідовані останні колоніальні володіння на території Китаю. У 1997 р. Португалія повернула Макао (Аоминь), а в 1999 р. Велика Британія — Гонконг (Сянган). Ці території проголошено спеціальними адміністративними районами (САР), в яких ще 50 років гарантуються незмінність соціально-економічної системи, статус вільного порту, надходження податків тільки у місцеву казну та широке внутрішнє самоврядування.

Природні умови і природні ресурси. За особливостями природних умов східна рівнинна, найбільш освоєна, частина Китаю істотно відрізняється від західної, де переважають ландшафти з горами та пустелями.

На сході країни простягається смуга прибережних рівнин і низьких гір. Найбільшою є *Велика Китайська рівнина*, яка на захід поступово переходить у *Лесове плато*. На південь рівнина переходить у низькі давні гори. У західній частині Китаю сформувалися високі гори та нагір'я: *Тибет*, *Куньлунь*, *Гімалаї*, *Тянь-Шань*.

Клімат східних районів країни мусонний, із щоденними дощами влітку та безхмарною посушливою зимою. Температури повітря зростають з півночі на південь. Західні частини Китаю перебувають в умовах континентального, посушливого клімату. Тут панують пустелі, найбільша з яких — Такла-Макан («зайдеш — не вийдеш»).

Китай надзвичайно багатий на різноманітні мінеральні ресурси. На північному сході в чохла давньої платформи виявлено величезні поклади кам'яного вугілля. Розробляється вугілля різних марок: від газового до антрацитів та коксівного. Основним районом видобування нафти залишається Північно-Східний басейн. Розвідано також запаси на північному заході. Родовища природного газу значно менші. Його видобувають разом із нафтою. Суто газові родовища виявлено на південному заході, у провінції Сичуань. На північному сході є родовища горючих сланців, з яких дістають рідке паливо та сланцеву смолу.

На північному сході країни щити давньої Китайської платформи багаті на сировину для чорної металургії: залізні (значні поклади, але невисокої якості) та марганцеві руди. Покладами руд для кольорової металургії вирізняється пояс низьких гір на південному сході та півдні країни. Тут зосереджено 80 % світових запасів вольфрамових та 60 % олов'яних руд. Крім того, розробляються ртутні, сурм'яні, мідні, поліметалеві, алюмінієві руди. З нерудної сировини в країні є значні ресурси кухонної солі, — в провінції Сичуань. Тепер сіль добувають також з морської води. На півночі є поклади графіту і калійних солей, на півдні — азбесту і фосфоритів.

Китай має значні запаси водних ресурсів. Проте через кліматичні особливості майже 90 % їх припадає на Східний Китай. Найбільші китайські річки — *Янцзи* та *Хуанхе* — використовуються для зрошення, виробництва гідроенергії, судноплавства. Важливе значення у господарстві мають підземні води. Західний Китай майже не має постійних водойм. У Східному Китаї ґрунти змінюються від багатих бурих лісових та кислих підзолистих на північному сході до родючих червоноземів та жовтоземів на південному сході. Особливе місце посідають так звані рисові землі, які виникли з різних типів ґрунтів у процесі тривалого вирощування на них рису.

Лісовими ресурсами відомий Північно-Східний Китай, де збереглися великі масиви тайги. На сході та південному сході тропічні ліси сильно вирубані. Лише подекуди тут трапляються бамбукові зарості.

Населення. Кожний п'ятий житель планети є громадянином Китаю. Така величезна кількість населення, з одного боку, передбачає велетенські трудові ресурси, а з іншого — стає перешкодою для підвищення доходів населення, загострює продовольчу та житлову проблеми, знижує можливості працевлаштування. Тому з 60-х рр. ХХ ст. почала проводитися демографічна політика, спрямована на обмеження народжуваності. Спершу це була лише

1. Порівняйте економіко-географічне положення, рельєф і клімат Східного та Західного Китаю. Зробіть висновок про їхній вплив на економічний розвиток цих частин країни. 2. Дайте оцінку мінерально-сировинної бази Китаю. З'ясуйте, в яких частинах країни вдало поєднуються родовища різної сировини для розвитку промисловості.

Нічний Шанхай

масова пропаганда. Згодом вона набувала форми конкретних вимог: родині дозволялося мати трьох дітей, потім — двох, а пізніше — лише одну. Демографічна політика Китаю виявилася досить ефективною: природний приріст скоротився втричі. Проте виник ряд проблем: «старіння нації», потреба в додаткових робочих руках на селі, складність виховання в родині дитини-одиначки. Тому нині китайцям знову дозволено знову мати двох дітей у родині. Для населення сучасного Китаю характерні значні внутрішні міграції. Вони мають переважно економічні причини. Люди переселяються із сіл у міста, з освоєних східних районів — до малозаселених північно-західних, особливо до вільних економічних зон, де рівень життя в десятки разів вищий. Зовнішні міграції з Китаю набули широкого розмаху в XIX—XX ст. Нині китайці є майже в усіх країнах світу, проте найбільше їх у Південно-Східній Азії, куди вони виїздили із зuboжілої країни в пошуках роботи. Багато китайців оселилося на західному узбережжі США та Канади.

Китай — багатонаціональна держава. Хоча *китайці* становлять 91 % усього населення, вони живуть лише на 40 % площі в східній частині країни. Їхня мова належить до китайсько-тибетської мовної сім'ї. Складність мови є однією з причин високого рівня неписьменності (понад 15 % населення). Китайці сповідають одночасно три релігії: світову — буддизм та національні — конфуціанство і даосизм. Крім китайців, у країні, переважно в її західній частині, живуть близько 55 інших націй та народностей. Серед них: *тибетці, монголи, уйгури, казахи, узбеки, киргизи* та ін.

Для системи розселення Китаю характерна висока густина населення, яка в середньому становить 139 чол./км². Проте у східній частині країни на 40 % площі зосереджено 97 % усього населення, а його густина зростає до 200–1000 чол./км². Західні території заселені мало. У деяких місцях навіть є «білі плями». Процес урбанізації в Китаї має певні особливості. Офіційно рівень урбанізації нині становить 52 %, хоча реально він на 1/3 менший через те, що китайська статистика відносить до міського населення також людей, що живуть у селах навколо великих міст та забезпечують їх продуктами харчування. Загальна кількість міст у Китаї перевищує 400, серед них міст-мільйонників — 99. Містами-мультимільйонниками є *Шанхай* (18,9 млн чол.), *Пекін* (7,7 млн чол.), *Сянган* (7,1 млн чол.).

Господарство. Сучасний Китай є індустріально-аграрною країною, в якій набули розвитку космічна й атомна промисловість, електроніка та нафтохімія. Але обладнання багатьох підприємств залишається застарілим, більшість робіт у сільському господарстві не механізовані, майже у половині сіл немає електрики. Поруч із промисловими підприємствами-велетнями існують тисячі дрібних і найдрібніших, які дають більш як половину промислової продукції країни. З одного боку, темпи приросту промислової та сільськогосподарської продукції настільки високі, що за виробництвом основних

товарів Китай входить до першої «десятки» країн світу. З іншого — через велику кількість населення країна посідає останні місця за виробництвом продукції та часткою ВВП на одну особу. Від початку 80-х рр. ХХ ст. китайська економіка вступила в період глибокого реформування, спрямованого на будівництво «соціалізму з китайською специфікою». Передбачається широке застосування елементів ринкової економіки паралельно з державним плануванням. На селі й у місті скорочується директивне керівництво, звужується сфера єдиних державних цін, дозволено роботу невеликих приватних та колективних підприємств, широко залучається іноземний капітал.

Особливе місце посідають вільні економічні зони (ВЕЗ), які продемонстрували свою ефективність. Вони мають власні законодавства і кордони, тобто є своєрідними «державами у державі». Основними завданнями ВЕЗ стали: максимальне залучення іноземного капіталу та передових технологій, широке включення країни у міжнародний географічний поділ праці, використання дешевої та надлишкової робочої сили. Рівень зарплати у ВЕЗ в десятки разів вищий, ніж на сусідніх територіях, промислове виробництво зросло в сотні разів, території спеціалізуються на товарах народного вжитку: електроніці, легкій та харчовій промисловості, парфумерії. Неабияк розвинулася соціальна інфраструктура.

За роки реформ Китаю вдалося розв'язати першочергові проблеми: забезпечити населення продуктами харчування й одягом. Проте економіка Китаю ще має багато проблем. Господарство розвивається переважно екстенсивними методами і є дуже матеріаломістким та енергомістким, ефективність його залишається низькою, доходи громадян — мізерними.

У промисловості Китаю поруч зі старими галузями — текстильною та харчовою — набувають провідного значення нові: електроенергетика, машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість.

Паливна промисловість набула значного розвитку (картосхема 36). Проте більш ніж половину вугілля дають напівкустарні шахти. Нафтова галузь набула значного розвитку. Але через технічну відсталість із надр вилучаються лише 20–25 % нафти. Нафтопереробна промисловість представлена переважно невеликими малопродуктивними підприємствами, які не забезпечують глибокої переробки сировини. Найбільшими її центрами є Шанхай, Тяньцзінь, Далянь і Пекін.

За кількістю виробленої електроенергії Китай вийшов на третє місце у світі й поступається тільки США та Росії.

Поміркуйте, який досвід китайських реформ може взяти на озброєння Україна в період перебудови власного господарства.

Картосхема 36. Паливна промисловість та електроенергетика

Картосхема 37. Металургійна промисловість

Картосхема 38. Машинобудування

Але у зв'язку зі швидким розвитком економіки її не вистачає. У країні переважають теплові електростанції, які дають близько 80 % електроенергії. ГЕС збудовані на Хуанхе та річках Північного Сходу. Планується збільшити частку гідроенергетики з 1/5 до 1/3. Близько 2 % електроенергії дають атомні електростанції, найбільші з яких працюють біля Шанхая та Сянгану. З альтернативних джерел енергії Китай використовує припливні та геотермальну (на Тибеті) станції. Розглядається можливість використання енергії Сонця та вітру.

Чорна металургія (картосхема 37) базується на значних покладах власної сировини, тому концентрується переважно у двох районах: *Північно-Східному* (Аньшань, Фушунь, Шеньян) і *Східному* (Баошань, Ухань). Хоча Китай вийшов на перше місце у світі за виробництвом сталі, він не забезпечує власних потреб у прокаті, довозить із-за кордону труби, дріт, тонкий лист. Кольорова металургія розвивається на південному сході біля родовищ руд кольорових металів (картосхема 37). Переважають матеріаломісткі та неенергомісткі виробництва. Виплавляються вольфрам, мідь, свинець, цинк, алюміній тощо. Деякі метали експортуються, дещо довозиться з-за кордону, оскільки попит на ці метали перевищує власне виробництво.

Машинобудування випускає різноманітну продукцію, хоча має низьку продуктивність праці (картосхема 38). Виробництво машин поки що задовольняє власні потреби на 75 %. Основними залишаються важке та залізничне машинобудування, верстатобудування, що розвинені переважно в містах на північному сході. Швидкими темпами зростає автомобілебудування (Чанчунь), проте забезпеченість населення автомобілями залишається низькою. Китай посідає перше місце у світі за складанням велосипедів (Пекін). Традиційними галузями машинобудування є суднобудування (Шанхай, Далянь) і тракторобудування (Лоян). За роки реформування економіки особливого значення набуло точне

машинобудування. Китай уже посів перші позиції у світі за випуском телевізорів, пральних і швейних машин, радіоприймачів, годинників, фотоапаратури, відеомагнітофонів, відеокасет. Почалося також виготовлення ракетної техніки, супутників, новітніх засобів зв'язку. Крім вільних економічних зон, точне машинобудування набуло особливого розвитку в Шанхаї та Пекіні.

У хімічній промисловості Китаю (картосхема 39) відзначається передусім розвиток основної хімії, зокрема синтез мінеральних добрив (Далянь, Шанхай, Нанкін). За їх виробництвом країна поступається лише США. Проте добрив не вистачає для потреб сільського господарства, тому частина їх імпортується. Великими районами хімії полімерів на основі нафтопереробки стали міста Північного Сходу та Шанхай. Китай увійшов у першу десятку країн за випуском пластмас, хімічних волокон та синтетичного каучуку. Легка промисловість країни залишається важливою частиною виробництва. 25 % виробленої продукції цієї галузі експортується. За виробництвом тканин Китай поступається тільки США. На власній сировині розвиваються бавовняна, шовкова та вовняна промисловість у Шанхаї, Пекіні та Тяньцзіні. Китай також відомий своїми порцеляною, килимами, циновками, керамікою, вишивкою та малюнками по шовку, різьбленням по дереву та каменю.

Країна має потужне сільське господарство, в якому переважає рослинництво. Площ під ріллею небагато, близько половини земель зрошується. Китай вийшов на перше місце у світі за виробництвом рису, пшениці, бавовни, тютюну, ріпаку, овочевих та баштанних культур. Вирощують також просо, гаолян, ячмінь, сою, арахіс, чай, цукрові буряки та цукрову тростину. Тваринництво поступається рослинництву за своїм значенням через слабку кормову базу. Воно є основною галуззю на заході країни, де умови мало придатні для культивування рослин. Тут розводять овець, кіз, яків, коней, верблюдів. На сході тваринництво має допоміжний характер. Тут зосереджено 40 % світового поголів'я свиней. У передмістях швидко розвивається птахівництво. Традиційними галузями китайського тваринництва залишаються шовківництво та бджільництво. Останнім часом із залученням іноземного капіталу на морських узбережжях налагоджено розведення креветок, молюсків і водоростей. За обсягами вилову риби Китай поступається лише Японії.

Картосхема 39. Хімічна, текстильна та лісова промисловість

На території Китаю виділяють кілька різних за спеціалізацією сільськогосподарських районів: Північно-Східний, Східний, Південно-Східний та Західний. З'ясуйте їх спеціалізацію та поясніть, чим вона зумовлена.

Розвиток транспорту в Китаї з огляду на його велику площу має особливе значення. У внутрішніх перевезеннях основна роль належить залізницям, які перевозять 3/4 усіх вантажів і більше половини пасажирів. Але густота залізничної мережі невелика. Основні залізниці прокладено на сході країни. Річкове сполучення має важливе значення на річці *Янцзи*. Швидко розвивається автотранспорт. Прокладено автотраси у важкодоступні райони. Проте якість доріг залишається низькою. Трубопроводи сполучають місця видобування сировини з місцями її переробки. Зберігається велосипедний та гужовий транспорт. У зовнішніх перевезеннях провідна роль належить морському транспорту. В країні працюють близько 120 морських портів. Велике значення має повітряний транспорт.

У територіальній структурі господарства Китаю спостерігаються значні диспропорції. 87 % промислового та більша частина сільськогосподарського виробництва припадають на Східний Китай. У західній частині країни переважають лише добувна промисловість та екстенсивне тваринництво. Зовнішні економічні зв'язки мають для країни велике значення. За обсягом зовнішньої торгівлі Китай вийшов на десяте місце у світі. Країна експортує переважно мінеральну та сільськогосподарську сировину й тканини, а імпортує продукцію обробної промисловості: машини та обладнання (40 % вартості), мінеральні добрива, прокат чорних і кольорових металів. Хоча Китай веде торгівлю зі 180 країнами світу, головними його партнерами є Японія, США та Республіка Корея. Китай утримує друге місце (після США) за щорічним залученням іноземного капіталу до розвитку господарства. На його території зареєстровано понад 300 підприємств з іноземними інвестиціями.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Китай — держава з плановою економікою, розташована у Східній та Центральній Азії. Межує з країнами, різними за рівнем економічного розвитку, членами Руху неприєднання або нейтральними державами. Економіко-географічне положення західної континентальної частини країни істотно відрізняється від східної приморської.
- Природні умови різних частин Китаю неоднакові. Його західна частина є переважно гірською, з малою кількістю опадів, східна — рівнинна, зі сприятливим мусонним кліматом. Китай багатий на різні види природних ресурсів, більша частина яких освоєна на сході. З корисних копалин найважливішими є кам'яне вугілля, нафта, залізни, марганцеві, вольфрамові, олов'яні, ртутні та сурм'яні руди, кухонна сіль. Країна має багаті водні, земельні та лісові ресурси.
- Китай є країною з найчисленнішим у світі населенням. Для нього характерний другий тип відтворення. Держава активно проводить демографічну політику. Китай — багатонаціональна країна: на її території проживають понад 55 націй та народностей. Китайці, які становлять 91 % усього населення, мешкають у східній частині країни. Вони сповідують буддизм, конфуціанство і даосизм. Густота населення дуже висока на сході, західні частини країни майже незаселені. Формально рівень урбанізації високий — 52 %. Найбільшими містами є Шанхай, Пекін, Сянган.
- Основна сфера діяльності населення Китаю — промисловість. Її провідними галузями є металургія, різноманітне машинобудування, хімічна і текстильна. У сільському господарстві переважає рослинництво. Головні зернові культури — рис, пшениця, просо, гаолян, технічні — бавовник, арахіс, соя, цукрові буряки, цукрова тростина, чай, тютюн. У тваринництві переважають свинарство й традиційні шовківництво та бджільництво. Головними торговельними партнерами Китаю є Японія, США та Республіка Корея.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Оцініть мінерально-сировинну базу Китаю. Основою для розвитку яких галузей промисловості є корисні копалини країни?
2. Назвіть особливості сучасної демографічної ситуації в Китаї. Якими засобами у країні проводиться демографічна політика?
3. Охарактеризуйте національну та релігійну структуру населення Китаю.
4. У чому полягають основні положення сучасної економічної політики Китаю?
5. З якою метою та в яких частинах Китаю були створені вільні економічні зони (ВЕЗ)?
6. Назвіть провідні галузі китайської промисловості та поясніть принципи їх розміщення на території країни.
7. Визначте основні зернові та технічні культури Китаю, а також провідні галузі тваринництва.

§ 36. ІНДІЯ

Офіційна назва — *Республіка Індія*.

Площа — 3,3 млн км² (7-ме місце у світі, 3-тє — в Азії).

Населення — 1,2 млрд чол. (2-ге місце у світі й в Азії).

Столиця — *Нью-Делі*.

Тип країни — *країна, що розвивається*.

ВВП на душу населення — \$1 081.

Державний устрій — *федеративна республіка*.

Склад території — *25 штатів, 7 союзних територій*.

Член міжнародних організацій — *ООН, Руху неприєднання та ін.*

Офіційна мова — *гінді*.

Релігія — *індуїзм*.

Валюта — *індійська рупія*.

Індія є однією з найбільших держав світу, такою великою, що її навіть називають субконтинентом, тим самим підкреслюючи її масштабність та своєрідність природи, культури, господарства.

Територія Індії простягається від льодових піків Гімалаїв на півночі до теплих екваторіальних вод Індійського океану із золотими пляжами на півдні, від гарячої безводної пустелі Тар на північному заході до заболоченої Бенгалії на сході, із зеленим розмаїттям тропічного лісу.

Жителями країни є і світлошкірі кашмірці, що живуть на півночі, і дуже смагляві таміли, мешканці півдня, і бенгальці з розкосими очима.

Тадж-Махал — символ Індії

Крім гінді, в індійській конституції перелічено ще 18 офіційних мов, а діалектів, якими говорять у країні, аж 1 652! Індійці першими навчилися вирощувати рис, бавовник та цукрову тростину, розводити свійську птицю. Індія подарувала світові шахи і десяткову систему числення. Досягнення стародавньої та середньовічної Індії в науці, літературі, мистецтві, релігійно-філософському вченні вплинули на розвиток цивілізації Сходу. Уся історія країни останніх століть — це тривала героїчна боротьба її народу за визволення від колоніального та феодального гноблення. Адже впродовж майже 200 років Індія була колонією Великої Британії. Рух непокори колоніальній владі очолювали Джавахарлал Неру і Махатма Ганді, імена яких золотими літерами вписані в історію країни. Під тиском народу колонізатори змушені були піти, проте залишили у спадок бідність та політичні негаразди.

В Індії нині більш як 1/3 населення становлять неписьменні, але за кількістю фахівців з вищою освітою вона поступається тільки США. В індійському селі ще й досі обробляють землю дерев'яною сохою. Водночас Індія запускає власні штучні супутники на орбіту Землі. У країні розвиваються новітні галузі виробництва: електроніка, літакобудування, нафтохімія, конкурентоспроможна металургія. Держава бере активну участь у світовій політиці. Індія — член ООН з часу її утворення, одна із засновниць та лідерів Руху неприєднання.

Проаналізуйте особливості економіко-географічного положення Індії, його позитивні та негативні риси. Зробіть висновок про те, як впливає ЕГП на економічний розвиток держави.

Економіко-географічне положення. Індія є великою півострівною державою Південної Азії. Вона межує на заході з *Пакистаном* і *Афганістаном*, на півночі — з *Китаєм*, *Непалом* та *Бутаном*, на сході — з *Бангладеш* і *М'янмою*. Берегова лінія тягнеться більш ніж на 6000 км. Морем країна

межує зі *Шрі-Ланкою* і *Мальдівами*. Сусідні з Індією держави є її політичними партнерами в Русі неприєднання, крім нейтральної М'янми. Однак напруженими залишаються відносини з *Пакистаном* через його територіальні претензії щодо північної частини штату *Джамму* і *Кашмір*. Несприятливими є й кордони з *Афганістаном*, на території якого протягом кількох десятиліть ведеться громадянська війна. Всередині самої Індії політична ситуація дуже нестабільна. Особливо це стосується штату *Пенджаб*, жителі якого вимагають незалежності та проголошення власної держави. Індія всупереч міжнародним угодам володіє ядерною зброєю.

Територія Індії лежить на перетині важливих міжнародних морських шляхів між країнами Європи, Африки та Південно-Західної Азії, з одного боку, і державами Південно-Східної Азії та Австралією — з іншого. Найбільші морські порти облаштовані у штучних бухтах (*Мумбай*, *Ченай*) та гирлах річок (*Калькутта*).

Історія формування території. Перші великі держави на території Індії виникли ще в другій половині I тис. до н. е. Вони підтримували активні зв'язки з країнами Сходу і Заходу. Проте в період феодалізму держави розпадаються на дрібні князівства і стають легкою здобиччю для

мусульманських завойовників. Європейська колонізація Індії починається з XVI ст. Португалія захопила ряд невеликих територій на заході країни, але далі в суходіл не заглиблювалася. Із XVII ст. починаються франко-англійські війни за Індію, які завершилися майже цілковитою втратою французами своїх володінь. У XIX ст. сформувалася найбільша в історії людства колонія — Британська Індія, до якої входили території сучасних Індії, Пакистану, Бангладеш і М'янми. Невдоволення колоніальними порядками викликав в Індії рух громадської непокори. Ослаблена світовими війнами, Велика Британія змушена була визнати незалежність своєї колонії в 1947 р. На місці Британської Індії за релігійним принципом було утворено дві держави: індуську Індію та мусульманський Пакистан. До 1950 р. Індія була домініоном Великої Британії, а потім була проголошена республікою. У середині 50-х років XX ст. сформувалися штати за національним принципом.

Природні умови і природні ресурси. Індія є переважно рівнинною країною. Більшу її частину становить плоскогір'я Декан, розташоване на давній платформі. На півночі плоскогір'я переходить в Індо-Ганзьку низовину, сформовану річковими наносами. На крайній півночі країни простягається система молодих гір Гімалаїв. Клімат країни субекваторіальний мусонний, з дуже високими температурами протягом року та чітким сезонним розподілом опадів. В Індії виділяють три сезони: сухий прохолодний (з листопада до лютого), сухий жаркий (березень — травень) та вологий жаркий (червень — жовтень). Виходячи з кліматичних особливостей, уряд країни приділяє велику увагу поливному землеробству: понад 40 % орних земель зрошуються.

Індія багата на мінеральні ресурси. До осадового чохла платформи приурочені великі родовища паливних ресурсів, насамперед кам'яного вугілля. 3/4 його видобутку припадають на Східний басейн. У країні є вугілля всіх сортів, але коксівного мало. Тому майже все вугілля споживається всередині країни. Нафту і природний газ видобувають на північному сході та шельфі Аравійського моря. Свої потреби у нафті та природному газі Індія задовольняє лише наполовину. На щитах платформи ведеться розробка рудних ресурсів. Індія відома величезними покладами залізних і марганцевих руд. Їх основний видобуток концентрується у східній та центральній частинах країни. Руд кольорових металів значно менше. На сході є родовища бокситів і хромових руд, на півночі — мідних. Значними є поклади рідкісних металів (торію, берилу, цирконію), що залягають розсипами у так званих чорних пісках. Індія має дуже багаті поклади деякої нерудної сировини. Зокрема, вона дає 4/5 світового експорту слюди. Є також поклади графіту (на північному сході) та кухонної солі (на північному заході). Запаси алмазів і коштовного каміння дуже виснажені за період колонізації.

Землеробство в Індії потребує багато води. Великі запаси водних ресурсів

Ганг — священна річка індусів

концентруються у річках, проте їх рівень дуже коливається протягом року. Головною річкою є *Ганг*. Порожисті річки Гімалаїв та плоскогір'я Декан багаті на гідроенергоресурси, однак подальше розширення їх використання обмежене сейсмічністю в горах і тим, що будівництво гідроелектростанцій пов'язане із затопленням земель водосховищами на рівнині.

Індія дуже багата на земельні ресурси. Більш як половина рілля припадає на родючі ґрунти, що сформувалися на річкових наносах Індогоанської низовини. Надзвичайно родючі тропічні чорні ґрунти (регури), що виникли на вулканічних породах, поширені на плоскогір'ї Декан.

-
1. Зробіть висновок про те, як забезпечена Індія мінеральними ресурсами. Порівняйте забезпеченість корисними копалинами Індії та Китаю.
 2. Поміркуйте, які види ресурсів визначили господарську спеціалізацію Індії. Оцініть забезпеченість країни природними ресурсами.

Лісові ресурси країни надто виснажені. Тепер ліси вкривають лише 20 % території країни і збереглися переважно на сході. Випалювання лісів під пасовища та рілля призвело до поширення саван та напівпустель.

Населення. Переписи населення в Індії проводять регулярно кожні 10 років з 1881 р. За їх результатами можна побачити, що кожний сьомий житель планети —

індієць. Населення країни можна порівняти із сумарною кількістю людей, що проживають в Африці та Південній Америці. Величезний щорічний природний приріст дорівнює всьому населенню Австралії. За таких темпів кількість людей в Індії подвоюється кожні 30 років, тому, за прогнозами фахівців, вона випередить Китай у найближчі півстоліття. Все це — наслідок «демографічного вибуху», який переживає країна з повоєнних часів. Масова вакцинація населення, застосування антибіотиків, боротьба з комахами — переносниками збудників хвороб — усе це зумовило стрімке зниження рівня смертності. Зросла і середня тривалість життя: з 27 років (у 30-х рр. ХХ ст.) до 62,5 року (у 2000 р.). Це ознаки другого типу відтворення населення.

Індія першою з країн, що розвиваються, почала проводити демографічну політику ще в 50-х рр. ХХ ст. Вона спрямовувалася не лише на скорочення народжуваності, а й на поліпшення матеріального забезпечення родини. Спершу застосовувалися лише примусові заходи, нині — пропагандистські, медичні, адміністративно-правові. Демографічна політика дала певні результати, хоча й не такі, як очікувалися. За останні півстоліття показник народжуваності знизився майже вдвічі, що свідчить про початок згасання «демографічного вибуху». Основними труднощами у здійсненні демографічної політики є релігійні постулати, ранні шлюби та неосвіченість значної частки сільських жителів. Така демографічна ситуація вплинула на вікову структуру населення Індії, для якої характерні дуже велика частка дітей (42 %), незначна — літніх людей (6 %) та надлишок трудових ресурсів. Трудові ресурси мають низький рівень кваліфікації. Близько 60 % економічно активного населення зайнято у сільському господарстві та менш ніж 20 % — у промисловості (зокрема й у кустарному виробництві).

Високий рівень безробіття спричиняв ще з 30-х рр. XIX ст. великі еміграційні потоки з Індії до різних регіонів світу. У повоєнні роки посилилася еміграція до США, Канади та Великої Британії. Великих збитків господарству країни завдає «відплив умів».

За національним складом населення Індія — найбільш багатонаціональна країна світу. На її території проживають понад 150 націй та народностей. З них дві нації належать до найбільших — *гіндустанці* та *бенгальці*. Мови всіх великих народів є офіційними мовами штатів. У важкодоступних районах Гімалаїв живуть близько 400 племен.

Релігійний склад населення Індії досить складний. Тут сповідують індуїзм (83 % жителів), мусульманство (12 %), буддизм, сікхізм, джайнізм, християнство, місцеві традиційні вірування. Релігія й досі має величезний вплив на все життя суспільства. Індуїзм закріпив поділ людей на стани — групи, пов'язані зі спадково закріпленими професіями та певними правилами поведінки. Хоча за конституцією Індії поділ людей на стани офіційно скасований, традиції такі стійкі, що реально він існує.

Індія — густозаселена країна. Тут на кожний квадратний кілометр площі припадає 363 чол. З природних причин найбільше заселена Індо-Ганзька низовина (понад 500 чол./км²), найменше — гірська північ (2–4 чол./км²). Рівень урбанізації середній — 27 %. Нині в країні понад 300 міст. Темпи урбанізації збільшуються. В Індії 37 міст-мільйонників, з них 5 мультимільйонників: *Мумбай* (13,9 млн чол.), *Делі* (12 млн чол.), *Калькутта* та *Бангалор* (понад 5 млн чол.). Навколо міст сформувалися міські агломерації. Проте урбанізація Індії, як і більшості країн, що розвиваються, має хибний характер. Майже 3/4 населення Індії живуть у селах. У країні переважають великі села з кількістю жителів від 500 чол. до кількох тисяч.

Господарство. Індія є аграрно-індустріальною країною. Основу її економіки становить багатоукладне сільське господарство, в якому переважає приватний сектор. Це дрібні селянські господарства, в яких вирощують продукцію для власного споживання, і великі поміщицькі володіння, що забезпечують товарне виробництво. В аграрному секторі широко проводилася «зелена революція». Вона сприяла значному збільшенню виробництва основних зернових і технічних культур, що дало змогу відмовитися від імпорту основної частини продовольства. Проте і досі 60 % населення живуть за офіційною межею бідності, в умовах постійного недоїдання або голодування.

Для галузевої структури сільського господарства Індії характерна чітка рослинницька спрямованість, пов'язана з вегетаріанством та релігійними вимогами. Індія увійшла у першу трійку країн світу за вирощуванням пшениці, рису, бавовнику, джуту,

-
1. Пригадайте, що таке «відплив умів». Які негативні наслідки має це явище для країни?
 2. Порівняйте національний і релігійний склад населення Індії, Китаю та Японії.

Порівняйте спеціалізацію сільського господарства Індії та Китаю. Чим зумовлені подібність і відмінність його галузевої структури в цих країнах?

тютюну. Вона випереджає всі держави світу за збиранням чаю, цукрової тростини й арахісу.

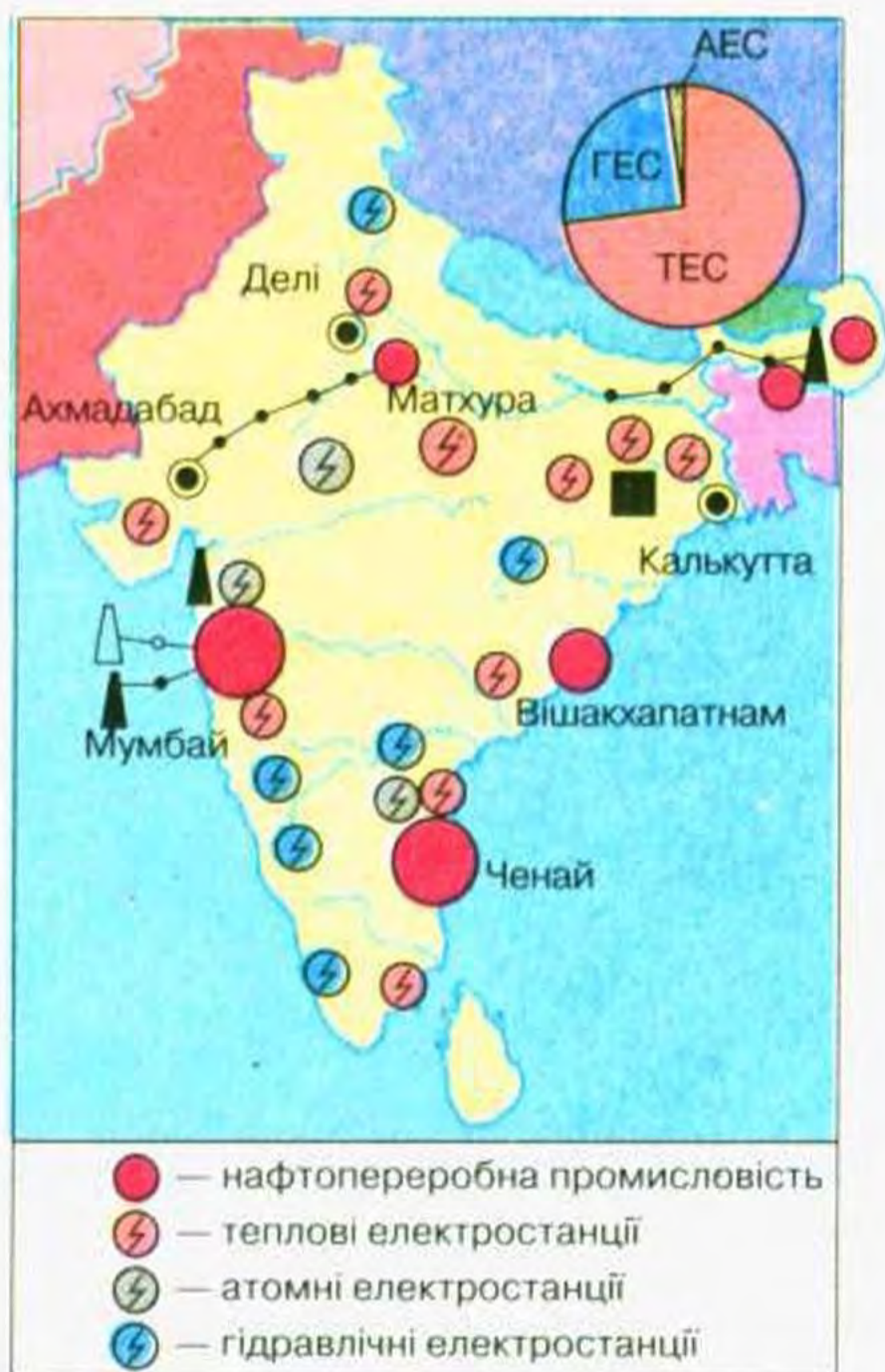
За спеціалізацією рослинництва різних частин країни на її території виділяють три основні сільськогосподарські райони: північний, східний і центральний. У північному головною рослиною є пшениця, вирощуються цукрова тростина та олійні культури (арахіс, гірчиця, ріпак). У східному районі основні площі зайняті рисом, а також велике значення має культивування джуту і чаю. Центральний сільськогосподарський район спеціалізується на вирощуванні проса та бавовнику, на морському узбережжі — прянощів і кокосової пальми. Крім того, західне узбережжя Індії славиться прянощами (чорним перцем, гвоздикою, кардамоном), кокосовою пальмою. Індія є експортером тропічних фруктів, зокрема бананів, цитрусових, ананасів. Разом з тим їх споживання в країні невелике.

Роль тваринництва незначна. Скотарство не має значного впливу. Адже корова — священна тварина, тому за кількістю великої рогатої худоби країна займає перше місце у світі — 221,9 млн голів. У країні розвиваються вівчарство, птахівництво, розведення кіз. Споживання тваринної їжі надзвичайно мале. В середньому індієць за рік з'їдає 1,6 кг м'яса, 1 кг масла, 24 яйця та 55 літрів молока.

Швидкими темпами розвивається промисловість. За часткою у виробництві ВВП вона вже зрівнялася із сільським господарством. У повоєнні роки з країни текстильної та харчової промисловості Індія перетво-

рилася на країну з добре розвинутою важкою промисловістю. Держава контролює нафтову та кам'яновугільну промисловість, атомну енергетику, чорну металургію, оборонну промисловість. Приватний сектор переважає у машинобудуванні, текстильній, харчовій і медичній промисловості. Відносно зрілістю економіки й особливостями адміністративного поділу пояснюється те, що в розміщенні промисловості в Індії, на відміну від більшості країн, що розвиваються, немає домінування одного центру. Каркас промисловості становить «велика четвірка» міст: Мумбай, Калькутта, Ченай і Делі.

Головна галузь паливної промисловості — кам'яновугільна (картосхема 40). Найбільшими центрами нафтопереробки є морські порти: Мумбай і Ченай. Основу електроенергетики становлять

Картосхема 40. Паливна промисловість та електроенергетика

теплові електростанції, які дають 72 % електроенергії країни. Вони працюють біля найбільших міст. На гірських річках Гімалаїв та порожистих водотоках плоскогір'я Декан споруджені гідроелектростанції. Зростає й частка атомної енергетики. Біля Мумбая, Делі та Ченая працюють АЕС, збудовані за технічної підтримки США і Канади. Вивчаються також можливості використання енергії Сонця та припливів.

Чорна металургія Індії працює на власній сировині, тому розміщення комбінатів повного циклу тяжіє до неї (картосхема 41). Найбільшим металургійним районом став східний (Бокаро, Дургапур, Джамшедпур). Великий комбінат чорної металургії країни збудовано в центральній частині у місті Бхілаї. Основною галуззю кольорової металургії є алюмінієва (Хіракуд, Ріханд), яка працює на власних бокситах з використанням місцевої електроенергії. Виплавляються також мідь, свинець, цинк. Для потреб машинобудування Індія довозить від 20 до 60 % різних кольорових металів.

Галузева структура машинобудування (картосхема 42) Індії стрімко змінюється. Поряд зі старими галузями важкого металомісткого машинобудування розвиваються трудомісткі та наукомісткі галузі, що використовують місцеву дешеву робочу силу. На сході біля металургійних комбінатів працюють підприємства важкого машинобудування. Підприємства, які складають мотоцикли, велосипеди, верстати, побутову техніку, розробляють комп'ютерні програми, розвиваються у великих містах: Мумбаї, Ченаї, Калькутті, Бангалорі. Частина машин та обладнання довозиться з-за кордону.

Картосхема 41. Металургійна промисловість

Картосхема 42. Машинобудування

Картосхема 43. Хімічна та текстильна промисловість

Порівняйте галузеву структуру промисловості Індії, Японії та Китаю. Які галузі промисловості розвиваються в усіх трьох країнах? У чому ви бачите специфіку галузевої структури промисловості кожної із зазначених країн?

Індія належить до країн із середнім рівнем розвитку хімічної промисловості (картосхема 43). Головною галуззю є синтез мінеральних добрив (Сіндрі). Однак частину їх країна імпортує. Хімія полімерів на основі нафтопереробки розвивається у Мумбаї.

Текстильна промисловість (картосхема 43), яка використовує дешеву робочу силу, має важливе експортне значення. Вона представлена бавовняною (Мумбай, Ахмадабад, Делі) та джутовою (Калькутта) промисловістю. З галузей харчової промисловості переважає чайна (Калькутта).

В Індії широко розвивається ремісничо-кустарне виробництво. Кашмір відомий тонкими шалями; північ країни — виробництвом шовку, прикрашеного срібними та золотими нитками; центр — найтонкішим мусліном. Майстри Індії виробляють ювелірні прикраси, килими, займаються різьбленням по дереву та слоновій кістці. Індія відома своєю діамантовою промисловістю. Це єдина у світі держава, в якій виробляють дрібні діаманти,

вагою 0,01–0,02 карата. Їх обробляють не на машинах, а руками. В усьому світі такі діаманти називають індійськими.

Мумбай є центром кінопромисловості. На місцевій кіностудії знімають найбільше фільмів у світі — близько 1000 за рік.

З усіх видів транспорту основну роль у перевезенні вантажів та пасажирів відіграє залізничний. За довжиною залізниць Індія поступається тільки США, Канаді та Росії. Головні залізничні магістралі з'єднують чотири найбільших міста держави: Мумбай, Калькутту, Делі та Ченай. Міста сполучаються також автошляхами, проте вихід до автодоріг з твердим покриттям мають далеко не всі поселення. Індія — морська держава, але за обсягом торговельного флоту вона посідає лише вісімнадцяте місце у світі. Зростає роль авіатранспорту. Найбільші міжнародні аеропорти розташовані у «великій четвірці» міст.

Зовнішні економічні зв'язки. Роль Індії у світовій торгівлі поки що незначна. Основними товарами її експорту є сільськогосподарська та мінеральна сировина, продовольство, тканини, коштовне каміння

і виробу з нього, деякі машини та металовироби. Останнім часом однією з прибуткових галузей експорту країни стали високоякісні комп'ютерні програми. За кількістю професіоналів комп'ютерного програмування Індія поступається США. Країна імпортує нафту і нафтопродукти, машини й обладнання, прокат чорних і кольорових металів, мінеральні добрива та іншу продукцію.

60 % усього товарообігу Індії припадають на високорозвинені держави Заходу та Японію. Індія має від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі. Вона є об'єктом інвестування іноземного капіталу, зокрема й зарубіжними індійцями, що проживають за кордоном.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Індія — країна, що розвивається. Вона займає півострівне положення у Південній Азії, на перетині транзитних морських шляхів між Європою, Африкою, Південно-Західною та Південно-Східною Азією й Австралією. Індія межує з економічно слабко розвинутими країнами, мало підтримуючи зв'язки з ними. Політичну нестабільність у регіон вносить територіальний конфлікт між Індією і Пакистаном.
- В Індії сприятливі природні умови для розвитку господарства: це переважно рівнинна країна із субекваторіальним мусонним кліматом. Держава добре забезпечена мінеральними ресурсами, зокрема, має кам'яне вугілля, залізні та марганцеві руди, рідкісні метали, боксити, слюду, графіт, кухонну сіль. Індія також багата на водні та земельні ресурси. Лісові ресурси дуже виснажені.
- Для Індії характерний другий тип відтворення населення. Щоб подолати наслідки «демографічного вибуху», держава проводить відповідну демографічну політику. Країна має від'ємне сальдо міграцій, зокрема, спостерігається «відплив умів». Індія — найбільш багатонаціональна країна світу. Найчисленнішими її націями є гіндустанці та бенгальці. Більшість віруючих сповідує індуїзм. У країні дуже висока густота населення і середній рівень урбанізації. Найбільшими містами є Мумбай, Делі, Калькутта і Бангалор.
- Основними галузями економіки Індії є сільське господарство, що має чітку рослинницьку спеціалізацію, і промисловість. Головні сільськогосподарські рослини — рис, пшениця, чай, джут, бавовник, арахіс, тютюн і тропічні фрукти. Серед галузей промисловості вирізняються металургія, багатопрофільне машинобудування, текстильна і харчова промисловість. Головними торговельними партнерами Індії є високорозвинені держави Заходу та Японія.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Порівняйте економіко-географічне положення Індії та Китаю.
2. Дайте господарську оцінку мінерально-сировинної бази Індії.
3. Визначте спільні риси демографічної ситуації Індії та Китаю. Якими засобами в Індії проводиться демографічна політика та які її наслідки?
4. Назвіть найбільші міста Індії та покажіть їх на карті. Які риси урбанізації характерні для країни?
5. Які зміни відбулися у сільському господарстві Індії завдяки «зеленій революції»?
6. Назвіть галузі індійської промисловості, які стали основою для її індустріалізації.
7. З якими країнами світу Індія підтримує найбільш тісні економічні зв'язки? Яка продукція переважає в імпорті та експорті країни?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- Японська мова дуже складна. Її сучасна графіка складається з китайських ієрогліфів та японської складової азбуки. Учень, що закінчив 9 класів, має вільно володіти 1200 ієрогліфами, а всього їх треба знати близько 2000.
- Японські корпорації оголосили про намір побудувати у різних містах країни супермарчоси з фантастичними параметрами. Один із проектів передбачає спорудження 12 циліндричних веж висотою по 800 м, інший — пірамідальних конструкцій, що височітимуть на 2 км, а третій — веж у формі пірамід висотою 4 км, розрахованих на 700 тис. мешканців!
- З початку 80-х років ХХ ст. в Японії розроблена програма «Технополіс», яка стала одним з ключових елементів стратегії регіонального розвитку країни в умовах переходу до наукомісткої структури промисловості, прискорення науково-технічного прогресу. Ця програма полягала у будівництві так званих «міст науки», в яких передбачене поєднання високотехнологічної промисловості, науки (університети, інженерні ВНЗ, науково-дослідницькі інститути, лабораторії) та життєвого простору (квітучі та просторі зони проживання). Технополіси задумані як багатоцільові поселення, що включають не лише наукові, дослідницькі та виробничі об'єкти, але й нові житлові квартали, дороги, засоби комунікації. В технополісах Японії розвиваються найбільш передові наукомісткі галузі. Необхідною вимогою має бути розміщення технополісів у мальовничих районах та гармонування з місцевими традиціями та природними умовами.
- Для спілкування китайці, що мешкають у різних частинах країни, використовують єдину ієрогліфічну графіку. Найпоширеніших ієрогліфів — 3–4 тис., а рисочок у кожному з них — до 30. Той, хто закінчив початкову школу, має володіти 3,5 тис. ієрогліфів, а письменною вважається людина, яка знає їх 1,5 тис. Вся ж кількість ієрогліфів не відома нікому, тому навіть освічені люди читають художні тексти зі словником. Крім того, багато слів, що вимовляються за допомогою однакових звуків, мають різне значення, залежно від висоти звучання. Так, слово «ма», сказане першим тоном, означає «мама», другим — «коноплі», третім — «кінь», а четвертим — «ляяти».
- Китайці чітко дотримуються розпорядку дня. Щоденно вони прокидаються о 6.00, умиваються, обтираючись рушником, намоченим у воді. Снідають о 6.30–7.00, обідають о 12.00–12.30, а потім відпочивають: лягають спати. Навіть у магазинах, які працюють без перерви на обід, продавці куняють на прилавках. Вечеря починається о 18.00. Чіткого розпорядку дня дотримуються завжди, навіть у потягах далекого сполучення.
- На середній, білій смузі триколірного національного прапора Індії зображено чакрам — колесо, яке символізує безперервний рух світу та вічне переселення душ, що його визначає індуїзм. Реінкарнація відбувається залежно від добрих чи злих діянь за життя людини. Неухильне дотримання чеснот має привести до спасіння душі, після чого перетворення закінчуються.
- Індіанки на лобі червоною фарбою малюють цяточку — тіку. Це символізує колір крові — джерела життя та енергії. Тіка нагадує про третє око бога Шиви, в якому концентруються його думки, інтуїція та знання. В урочисті моменти тіку малюють і чоловіки. Тільки вдови не мають права це робити. Вважається, що після смерті чоловіка жінку покидають життєві сили.
 - Навіщо індійцям потрібно так багато фільмів, які щороку знімаються на кіностудії у Мумбаї (аж 1000!)? Виявляється, в Індії не прийнято дублювати фільми різними мовами. Їх просто перезнімають з тими самими факторами, лише діалектом тієї місцевості, якій фільм адресується. При цьому трохи видозмінюють сценарій, додаючи місцевого колориту. Не відновлюють і старі кінострічки — такі фільми знову перезнімають.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМИ «КРАЇНИ АЗІЇ»

I рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді

1. Який тип держав за рівнем економічного розвитку переважає в Азії:
а) розвинені країни; б) країни, що розвиваються;
в) країни планової економіки; г) країни з перехідною економікою.
2. Виберіть з названих держав Азії монархії:
а) Японія; б) Індія; в) Китай; г) Саудівська Аравія;
г) Туреччина; д) Казахстан; е) Кувейт; є) Ірак.
3. Які з названих країн Азії є федеративними:
а) Індія; б) Індонезія; в) Пакистан;
г) Китай; г) Малайзія; д) Непал;
е) Ізраїль; є) ОАЕ; ж) Іран.
4. Які європейські держави мали колонії в Азії:
а) Велика Британія; б) Іспанія; в) Франція;
г) Бельгія; г) Нідерланди; д) Італія.
5. Виберіть країни Азії, що вирізняються значним видобутком нафти на своїй території:
а) Таїланд; б) Монголія; в) Японія;
г) Кувейт; г) Саудівська Аравія; д) Туреччина;
е) Ірак; є) Сінгапур; ж) Республіка Корея;
з) Бруней; и) Індонезія.
6. Які з азіатських країн мають значні площі сільськогосподарських угідь:
а) Саудівська Аравія; б) Казахстан; в) Японія; г) Індія; г) Ємен;
д) Монголія; е) Китай; є) Бангладеш; ж) Бутан.
7. Виберіть характерні ознаки демографічної ситуації в Азії:
а) «демографічний вибух»;
б) перший тип відтворення населення;
в) депопуляція в окремих країнах;
г) другий тип відтворення населення;
г) «старіння нації»;
д) надлишок трудових ресурсів.
8. За національним складом населення більшість країн Азії є:
а) однонаціональними; б) двонаціональними; в) багатонаціональними.
9. Які з релігій, поширених у країнах Азії, є національними:
а) іслам; б) індуїзм; в) іудаїзм; г) християнство; г) конфуціанство; д) буддизм; е) даосизм.
10. Головними галузями спеціалізації більшості країн Азії є:
а) добувна промисловість; б) обробна промисловість; в) сільське господарство;
г) кустарні промисли; г) банківська справа; д) туризм.
11. Які чинники викликали стрімкий економічний підйом країн — «далекосхідних тигрів»:
а) багатство мінеральних ресурсів; б) дешева робоча сила; в) вигідне транспортно-географічне положення; г) наявність висококваліфікованих кадрів; г) сільськогосподарська спеціалізація; д) розвиток наукомістких галузей промисловості; е) сприятливі природні умови.
12. Із продукції сільського господарства країни Азії експортують:
а) джут; б) чай; в) гречку; г) пшеницю; г) рис; д) бавовник; е) кукурудзу;
є) оливи; ж) вовну; з) цукрові буряки; и) цукрову тростину; і) какао; і) сою.

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «економічно активне населення», «темпи урбанізації», «відтворення населення», «демографічна політика», «економічне диво».
2. Позначте плюсами, на які природні ресурси багаті названі країни Азії.

Зразок

Назви країн	Мінеральні ресурси						Інші види ресурсів			
	нафта, природний газ	кам'яне вугілля	залізні руди	руди кольорових металів	коштовне каміння	калійні солі	земельні	лісові	водні	рекреаційні
Японія										
Китай										
Індія										
Казахстан										
Саудівська Аравія										
Індонезія										
Таїланд										

3. Розподіліть запропоновані країни за рівнем їх економічного розвитку та за положенням у межах азіатського регіону. Результати запишіть у таблицю. Країни: В'єтнам, Пакистан, Туреччина, Японія, Індонезія, Монголія, Туркменістан, Саудівська Аравія, Республіка Корея, Сирія, Таїланд, Шрі-Ланка, Афганістан, Китай, Ізраїль, КНДР, Непал, Індія, Лаос, Ірак, Казахстан, Філіппіни, Сінгапур, М'янма.

Зразок

Тип країни	Регіони Азії				
	Південно-Західна Азія	Південна Азія	Південно-Східна Азія	Східна Азія	Центральна Азія
Розвинені країни					
Країни, що розвиваються					
Країни з перехідною економікою					
Країни з плановою економікою					

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Користуючись картами атласу, з'ясуйте зовнішні економічні зв'язки Японії. Заповніть таблицю та запишіть висновок.

Зовнішня торгівля Японії

ІМПОРТ		ЕКСПОРТ	
Продукція	Звідки надходить (регіони, країни)	Продукція	Куди вивозиться (регіони, країни)
I. Паливо:	нафта		
	природний газ		
	кам'яне вугілля		
II. Руди металів:	залізні		
	марганцеві		
	мідні		
	поліметалеві		
	алюмінієві		
III. Хімічна сировина:	фосфорити		
	калійні солі		
IV. Текстильна сировина:	бавовник		
	вовна		
V. Ліс			
VI. Продовольство:	зерно		
	цукор		

2. Порівняйте галузеву структуру сільського господарства Китаю та Індії. За результатами порівняння заповніть таблицю.

Зразок

Риси порівняння	Країни	
	Китай	Індія
Кліматичні передумови розвитку		
Земельні ресурси		
Спеціалізація рослинництва: а) зернові культури б) технічні культури в) інші		
Спеціалізація тваринництва		
Головні сільськогосподарські райони		
Експортна продукція		

Теми для самостійної підготовки доповідей

1. Військові та політичні конфлікти в Азії.
2. Перська затока — найбільший нафтовий басейн світу: економічні та політичні проблеми регіону.
3. Азія — колыска трьох світових релігій.
4. «Економічне диво» Японії: причини стрімкого розвитку.
5. Вільні економічні зони Китаю: закони їх функціонування та значення для підйому господарства країни.
6. «Далекосхідні тигри»: сучасний стан та проблеми подальшого розвитку.

КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Теми 3-4

ВИВЧАЮЧИ ТЕМИ, ВИ ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- складом території регіону;
- формуванням сучасної політичної карти Америки;
- забезпеченням регіону та окремих країн природними ресурсами;
- особливостями населення та процесів урбанізації в країнах Америки;
- економічними відмінностями країн Північної і Латинської Америки;

НАВЧИТЕСЯ:

- характеризувати економіко-географічне положення, населення та природно-ресурсний потенціал найбільших країн Америки;
- визначати особливості галузевої структури і територіальної організації господарства країн регіону;
- аналізувати причини різного рівня економічного розвитку Північної і Латинської Америки;
- складати порівняльну характеристику господарства держав регіону.

АНОНСУВАННЯ ТЕМИ

Америка — великий регіон Західної півкулі, який велетенською дугою, довжиною понад 14 тис. км, тягнеться з півночі на південь від холодних островів Канади та Гренландії до суворого архіпелагу Вогняна Земля. Цю частину світу традиційно, на відміну від здавна відомих європейцям Європи, Азії та Африки, називають Новим Світом. Хоча офіційне відкриття Америки приписують Христофору Колумбу, європейці тут побували принаймні ще за 500 років до нього.

Загальна площа Америки становить 44,5 млн км², тобто майже третину суходолу планети. Тут проживають майже 880 млн чол., або 13,6 % людства. У регіоні налічується 51 держава і територія. З них суверенних країн — 35. Три держави Америки відносять до групи найбільших за площею: Канаду, США та Бразилію. На них припадають майже 63 % території Нового Світу. Так само чисельність населення трьох американських країн — США, Бразилії та Мексики — перевищує 100 млн чол. У них сконцентровано понад 2/3 населення регіону.

Америка — регіон «молодої демократії». Тут немає жодної монархії. Лише 10 держав традиційно вважають себе країнами у складі Співдружності Націй, зокрема Канада. В Америці історично склалися два суб-регіони, які істотно відрізняються один від одного економічними, етнічними та релігійними ознаками: Північна Америка (або Англо-Америка) і Латинська Америка. Межа між ними проходить по державному кордону США і Мексики. До Північної Америки відносять 5 держав і територій,

90 % загальної площі яких **припадають** на Канаду та США — високорозвинені країни «Великої сімки». Історично склалося так, що більшість населення Північної Америки говорить англійською, оскільки з XV ст. регіон зазнав колонізації з боку Великої Британії. Тому серед віруючих переважають протестанти. Частина населення Канади говорить французькою. Корінні жителі — індіанці, ескімоси, алеути — нині становлять лише близько 1 % населення Північної Америки. До Латинської Америки відносять колишні іспанські та португальські володіння. Сьогодні тут основними державними мовами є мови колишніх метрополій і панує католицька церква. За рівнем економічного розвитку всі держави Латинської Америки є країнами, що розвиваються, і вони значно поступаються північноамериканським. У деяких державах, крім нащадків переселенців з Іспанії та Португалії, значну частку населення становлять індіанці. Між Північною і Латинською Америкою є також істотні відмінності у природних умовах, що зумовило неоднакову спеціалізацію господарства цих важливих субрегіонів світу.

§ 37. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Офіційна назва — *Сполучені Штати Америки*.
Площа — 9,4 млн км² (4-те місце у світі, 2-ге — в Америці).

Населення — 307,9 млн чол. (3-тє місце у світі, 1-ше — в Америці).

Столиця — *Вашингтон*.

Тип країни — високорозвинена держава, країна «Великої сімки».

ВВП на душу населення — \$ 46 954.

Державний устрій — президентська республіка, федеративна держава.

Склад території — 50 штатів і Федеральний округ Колумбія.

Член міжнародних організацій — ООН, НАТО, НАФТА та ін.

Офіційна мова — англійська.

Релігія — християнство (протестантизм, католицизм).

Валюта — долар.

Сполучені Штати Америки — наймогутніша в економічному та політичному розумінні держава світу, яка тривалий час значно випереджувала своїх конкурентів у минулому. Сьогодні частка країни у світовій економіці зменшується. Проте й нині США тримають першість за багатьма наукомісткими виробництвами, продуктивністю праці, у військовій справі, справі освоєння Світового океану та космосу. Саме американські астронавти першими ступили на поверхню Місяця. На Сполучені Штати

Статуя Свободи —
символ США

і зараз припадають близько 40 % промислового, 20 % сільськогосподарського виробництва та понад 15 % світової торгівлі. Країна відіграє перші ролі у світовій політиці, очолюючи ряд військово-політичних угруповань. Військові бази країни розміщені по всьому світу.

Сучасна американська архітектура впливає на будівництво в інших частинах світу. Тут наприкінці XIX ст. через високу плату за землю виникли оригінальні споруди — хмарочоси, які дістали назву «чиказької школи» в архітектурі. Справжньою імперією кінопромисловості став Голлівуд. Колись невеличке передмістя Лос-Анджелеса перетворилося на район фешенебельних вілл, де у кварталі Беверлі-Хіллз живуть кінозірки. Найвідомішим у світі районом розваг став Лас-Вегас, а осередком театрального життя Америки — нью-йоркська вулиця Бродвей. США дали світові популярних письменників Джеймса Фенімора Купера, Марка Твена, Теодора Драйзера, Едгара По, Джека Лондона, Ернеста Хемінгуей. Тут працювали неперевершені актори Чарлі Чаплін та Мерілін Монро, знаний художник Рокуел Кент, геніальний мультиплікатор Уолт Дісней, відомий композитор Джордж Гершвін. З історією країни пов'язані імена політиків Джорджа Вашингтона, Франкліна Рузвельта, Джона Кеннеді. США часто асоціюються з розквітом демократії, свободою особистості, захистом прав людини, гарантовано високим рівнем життя. Проте сучасні Сполучені Штати непокоять загальнолюдські проблеми: зростання злочинності та наркоманії, тероризму, кризи духовності, погіршення екологічного стану навколишнього середовища.

Економіко-географічне положення. Сполучені Штати Америки — високорозвинена держава Північної Америки, на яку припадає 1/3 світового промислового виробництва. Територія країни складається з трьох частин: Континентальних штатів, Аляски та Гавайських островів. Під контролем США перебуває також низка островів Карибського моря (Пуерто-Рико, Віргінські острови) та Океанії (Американське Самоа, острів Гуам та ін.). Країна межує зі своїми політичними та економічними партнерами: на півночі — з Канадою, на півдні — з Мексикою.

США мають вихід до двох океанів, через які підтримують активні зв'язки з багатьма країнами світу. Держава близька до важливих мінерально-сировинних баз Латинської Америки та Канади, які активно використовує у своєму господарстві.

Історія формування території. На початку XVII ст. на території сучасних США, до того заселеній різними індіанськими народами, почали засновуватися колонії європейських держав. За площею переважали англійські володіння. Вже в першій половині XVIII ст. на сході материка існували 13 колоній, різних за рівнем розвитку та спеціалізацією. Англія штучно гальмувала їх економічний розвиток, що призвело до припинення торгівлі з нею та початку визвольної

Дайте господарську оцінку економіко-географічного положення США. Порівняйте ЕГП країни з географічним положенням Росії та Китаю.

боротьби. 1776 р. вважається часом здобуття незалежності країною, коли англійські колонії об'єдналися у Сполучені Штати Америки. В 1787 р. було прийнято конституцію США, яка діє й сьогодні. За наступні 85 років держава збільшує свої території в 10 разів за допомогою освоєння нових земель піонерами всередині материка, купівлі колоній у Франції та Іспанії, завоювання значних площ у Мексиці, оренди Аляски у Росії, приєднання Гавайських островів. У сучасних межах США існують з кінця ХІХ ст.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови США сприяють господарському освоєнню території. У рельєфі переважають рівнини, які займають центральну та південну частини країни. Найбільшими з них є *Центральні та Великі рівнини, Примексиканська низовина*. На заході розміщені високі сейсмічно активні гори *Кордильєри*, на сході — давні низькі *Аппалачі*. На території США переважають помірний і субтропічний клімат. Температури повітря сприяють вирощуванню більшості сільськогосподарських рослин. Зволоження зменшується з просуванням углиб материка. В центрі країни часто трапляються потужні торнадо, які завдають значної шкоди господарству.

Країна багата на мінеральні ресурси. З паливних корисних копалин США мають великі поклади нафти і природного газу (басейни Техаський, Аляскинський, Мексиканської затоки та Каліфорнійський), а також кам'яного вугілля (Аппалацький та Іллінойський басейни). Власні нафтові родовища США консервують, заощаджуючи їх на майбутнє. Тому використовується 45 % імпортової нафти. Є значні запаси рудної сировини: залізної руди (Приозерний басейн), мідних, поліметалевих, уранових руд та срібла (в Кордильєрах), золота (на Алясці). Видобуток нерудних корисних копалин також істотний, зокрема фосфоритів (Флорида), самородної сірки (Примексиканська низовина), калійної солі (штат Нью-Мексико). Багата мінерально-сировинна база загалом забезпечує роботу власної переробної промисловості.

Водні ресурси в країні розміщені нерівномірно: 60 % їх припадають на східну частину (Міссісіпі з притоками, Великі озера). Тут річки та озера використовуються для судноплавства, зрошення, водопостачання промисловості. Річки заходу багаті на гідроенергію. На них збудовано каскад ГЕС. США мають багаті земельні ресурси. Найкращі чорноземні ґрунти — на Центральних та Великих рівнинах, на південному сході — родючі червоноземи та жовтоземи, на північному сході — бурі лісові ґрунти. Країна має значні лісові ресурси. Основні лісонадлишкові райони знаходяться на північному заході, південному сході та Алясці. Є багато цінних порід дерев. США відомі своїми рекреаційними ресурсами, що забезпечує значний розвиток туризму. США відвідують майже 47 млн туристів щороку (четверте місце у світі). Прибутки від туризму становлять \$56,5 млрд (перше місце у світі). В країні є всесвітньовідомі райони пляжного (Флорида, Гаваї, Каліфорнія), грального (Лас-Вегас, Атлантік-Сіті) та пізнавального

1. Які галузі переробної промисловості мають розвиватися в районах розробки корисних копалин? 2. Порівняйте забезпеченість природними ресурсами США з відповідними показниками Росії, України, Китаю.

(Вашингтон, Філадельфія, Нью-Йорк) туризму. У список ЮНЕСКО «Всесвітня Спадщина» внесено 18 охоронних об'єктів, що знаходяться у США. Зокрема це: Мамонтова Печера, гавайські вулкани, Єллоустонський національний парк, каньйон річки Колорадо, Статуя Свободи у Нью-Йорку та інші.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Сполучені Штати Америки — найпотужніша постіндустріальна країна світу, яка здійснює вирішальний вплив на світову економіку та політику. Держава розташована на перетині важливих міжнародних шляхів сполучення. США межують з Канадою і Мексикою — своїми економічними та політичними партнерами по міждержавних угрупованнях.
- Країна багата на різноманітну мінеральну сировину, але проводить політику заощадження її на майбутнє. США посідають провідні позиції у світі за запасами нафти, природного газу, кам'яного вугілля, залізних руд, а також руд багатьох кольорових металів, фосфоритів, самородної сірки, калійних солей. Держава також багата на водні, земельні, лісові ресурси.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення США.
2. Дайте господарську оцінку природним умовам США. Порівняйте природні умови різних частин країни: Півночі, Півдня, Заходу.
3. Покажіть на карті найбільші нафтогазоносні та кам'яновугільні басейни США.
4. Назвіть райони США з найвищим видобутком рудних та нерудних ресурсів. Дайте їм господарську оцінку.
5. Оцініть водні, земельні, лісові ресурси різних частин країни.
6. Назвіть найвідоміші рекреаційні райони США. Завдяки яким природним та історичним об'єктам вони відомі?

§ 38. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: НАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО

Населення. Для більшої частини населення США характерний перший тип відтворення. Природний приріст невисокий: 3,2 чол./тис. Відбувається «старіння нації». Значно вищий показник природного приросту в афроамериканців — 22 чол./тис. Тому їх частка в населенні країни неухильно зростає. США протягом кількох століть має додатне сальдо міграцій. Люди приїждять до країни переважно з економічних причин. Однак у наш час географія іммігрантів істотно змінилася. Якщо раніше більшість їх прибувала з Європи, то нині — з країн Латинської Америки, Азії та Африки, що розвиваються. Є багато нелегальних мігрантів, які працюють на низькооплачуваних роботах. США також переманюють найкращих фахівців з усього світу, спричиняючи «відплив умів», особливо з країн, що розвиваються.

Сполучені Штати Америки — багатонаціональна країна. Понад 3/4 населення вважають себе *американцями США*. Це нація, яка сформувалася в результаті консолідації

Порівняйте процес урбанізації в США і високорозвинених країнах Західної Європи.

іммігрантів з різних частин світу. Чверть населення належить до перехідних груп — іммігрантів останньої хвилі. Є в США велика *українська діаспора* (близько 1,5 млн осіб), яка проживає переважно у Приозерних штатах. Корінні жителі Америки — *індіанці, ескімоси та алеути* — становлять разом менше 1 % населення країни. У США є представники всіх релігійних конфесій світу, проте переважають християни, більшість з яких — протестанти.

США має невисокий показник середньої густоти населення — 32,8 чол./км², який істотно коливається по території. Найгустіше заселені східні частини країни (100–400 чол./км²), тоді як гірські райони та Аляска заселені мало (0,3–11 чол./км²). Рівень урбанізації високий — 76 %. У країні є 10 міст-мільйонників, з яких найбільші — *Нью-Йорк* (8,1 млн чол.), *Лос-Анджелес* (4,1 млн чол.) та *Чикаго* (2,9 млн чол.). Унаслідок явища *субурбанізації* виникли великі міські агломерації. Лише 1/3–1/4 їх мешканців живе у місті — ядрі агломерації, а решта — у передмістях. Зростаючись, агломерації утворюють мегаполіси: *Приатлантичний* (50 млн чол.), *Приозерний* (40 млн чол.) та *Каліфорнійський* (25 млн чол.).

Господарство. США — найпотужніша постіндустріальна країна світу. 72 % її населення працюють у невиробничій сфері. Американська економіка і далі розвивається високими темпами, що зміцнює позиції країни як провідної економічної держави світу. Активне запровадження новітніх технологій на основі широкої комп'ютеризації сприяє подальшому стрімкому зростанню продуктивності праці. Неухильно знижується безробіття. Зберігає високі оберти зовнішня інвестиційна діяльність. Щорічно обсяг американських інвестицій за кордоном зростає в середньому на 11–12 %. Активно ведеться пошук нових ринків збуту американських товарів.

Сфера послуг — основна галузь американської економіки. Вона розвинена у всіх її напрямках. Більшу, ніж у США, частку сфери послуг у структурі виробництва ВВП мають лише Нідерланди та Ізраїль. Традиційними галузями сфери послуг США є туризм, «індустрія розваг» (*Лас-Вегас, Атлантик-Сіті*), банківська справа, торгівля, освіта, медицина. З другої половини 90-х рр. ХХ ст. у США почали активно розвиватися нові види послуг: консалтингові (консультативні), маркетингові (вивчення ринку), управлінські, хай-тек (нові технології, що швидко розвиваються). Сфера послуг забезпечує 80 % усього приросту зайнятості в країні. Паралельно відбувається вивільнення робочих місць у промисловості у зв'язку зі зростанням продуктивності праці, механізації та автоматизації роботи.

Промисловість країни працює як на власній, так і на імпортній сировині. Особливе значення мають новітні наукомісткі виробництва:

Лас-Вегас — місто розваг

Картосхема 44. Паливна промисловість та електроенергетика

Картосхема 45. Металургійна промисловість

точне і транспортне машинобудування, хімічна промисловість, кольорова металургія, електроенергетика. Традиційно важливу роль відіграють старі галузі — текстильна та харчова.

Паливна промисловість представлена багатьма галузями (картосхема 44). Основну роль у ній відіграє нафтопереробка, яка значною мірою працює на імпортованій сировині. Її найбільшими центрами є Лос-Анджелес, Сан-Франциско, Корпус-Крісті, Батон-Руж. Вугільна промисловість має експортне значення. В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, на які припадає 69 % усієї виробленої електроенергії. Вони

працюють біля найбільших промислових центрів. У країні багато атомних електростанцій, вони дають 22 % електроенергії. Більшість їх розміщена у Приозерних штатах, Каліфорнії, на Північному Сході та Північному Заході. Частка гідроелектростанцій невелика — 9 %. Найбільші ГЕС збудовані на гірських річках Кордильєр (Колумбія, Колорадо) та Аппалачів (Теннессі).

Чорна металургія — одна з найстаріших галузей американської промисловості, використовує як власну, так й імпортовану сировину: залізні руди довозять з Канади, марганець — з африканських країн. У США склалися такі металургійні бази: Приозерна (Чикаго, Детройт, Буффало), Північноаппалацька (Піттсбург, Янгстаун), Приатлантична (Філадельфія, Балтимор) та Південна (Хьюстон, Даллас) (картосхема 45). Американська кольорова металургія дуже потужна. З власної сировини тут виплавляють мідь, свинець, цинк (Кордильєрські штати), з імпортованої, біля джерел електроенергії, — алюміній (Північний Захід, Примексиканська низовина).

Машинобудування є серцевиною промисловості країни (картосхема 46). Провідну роль у ньому відіграє автомобілебудування, яке особливого розвитку набуло у Приозерних штатах. «Автомобільною столицею» США заслужено називають Детройт, в якому розташовані

Користуючись картосхемою 45, поясніть, чим зумовлене формування різних металургійних баз США.

Картосхема 46. Машинобудування

штаб-квартири найбільших автомобільних компаній країни. Великими центрами автомобілебудування є також *Флінт*, *Толідо*, *Понтіак*. США складає 1/8 автомобілів світу. Важливе значення має авіакосмічна промисловість, її основними центрами є міста Тихоокеанських штатів, зокрема *Лос-Анджелес* та *Сіетл*. У штаті Флорида на мисі *Канаверал* знаходиться американський космодром, у місті *Х'юстон* — центр керування космічними польотами. Значного розвитку також набули верстатобудування (Приозер'я), суднобудування (Новий Орлеан), сільськогосподарське машинобудування (центральні штати), електроніка (мегаполіси).

Основними районами потужної хімічної промисловості стали Примексиканський, Північно-Східний та Каліфорнійський (картосхема 47). Тут на власній та привізній сировині випускають полімерні матеріали, мінеральні добрива, шини, парфуми тощо.

Новітні галузі промисловості США одержали свій розвиток у технополісах — містах науки, в межах яких поєднані науково-дослідницькі установи, вищі навчальні заклади та виробництво.

Картосхема 47. Хімічна, текстильна та лісова промисловість

Лісова промисловість розвинута переважно у районах лісозаготівлі на північному заході та південному сході. Країна виготовляє багато пиломатеріалів та паперу.

Традиційно велику роль в економіці відіграє легка промисловість США. Серед галузей текстильної промисловості першочергове значення мають шовкова, бавовняна та вовняна. Більшість підприємств галузі працюють на сході країни. Добре розвинута швейна промисловість. Входить у практику виготовлення одягу за кордоном за американськими ліцензіями.

Високоінтенсивне сільське господарство США не лише забезпечує країну продовольством та сировиною, а й експортує значну частину продукції. В АПК країни досягли ефективного поєднання науки, сільського господарства, транспорту та переробних галузей. США є лідером у застосуванні *гормонів* для годування худоби та птиці. Країна посідає перше місце у світі за посівами генетично модифікованих культур. 25 % кукурудзи та 70 % бавовнику — трансгенні різновиди.

У галузевій структурі сільського господарства переважає тваринництво. М'ясо-молочне скотарство, свинарство та птахівництво розвиваються на місцевих концентрованих кормах у центральних на південно-східних частинах країни. Молочне скотарство переважає у передмістях Приозер'я та Каліфорнії. США вирізняється поголів'ям свиней (друге місце у світі після Китаю), корів (четверте місце після Індії, Бразилії та Китаю), курей (перше місце у світі). Вівчарство дістало невеликого розвитку в Кордильєрах.

Для рослинництва характерні високий рівень механізації та чітка зональна спеціалізація. За вирощуванням та експортом багатьох сільськогосподарських рослин країні немає рівних у світі. 2/3 ріллі зайнято

під зерновими культурами. Кукурудзу та пшеницю вирощують у центральних частинах країни, рис — на зрошуваних землях Півдня. З технічних культур переважають бавовник (у долині Міссісіпі), соя та соняшник (на Центральних рівнинах), цукрова тростина (у дельті Міссісіпі, у Флориді та на Гавайях), цукрові буряки (на північному сході, в Каліфорнії), тютюн та арахіс (на південному сході). Найбільшим районом овочівництва та садівництва є Каліфорнія, яка дає половину світового збору лимонів і третину апельсинів. Добре розвинуте картоплярство.

Велика площа США та зовнішні економічні зв'язки зумовлюють потребу в розгалуженій транспортній мережі. Головну роль у вантажопотоках відіграють залізниці, у пасажиропотоках — автомобільний транспорт. Зовнішні зв'язки забезпечують потужні морський та повітряний транспорт. У країні працюють кілька універсальних морських портів-велетнів. Серед них: *Лос-Анжелес, Лонг-Біч, Філадельфія, Х'юстон, Батон-Руж* та ін. До найбільших аеропортів світу належать *Атланта, О'Хара (Чикаго), Лос-Анджелес, Даллас, Денвер, імені Кеннеді (Нью-Йорк)*.

У територіальній структурі господарства США помітні певні відмінності. У країні виділяють три головні економічні райони: Північ, Південь та Захід. На *Півночі* зосереджена майже половина населення, виробляється більше половини різноманітної промислової

Порівняйте спеціалізацію сільського господарства США і Росії. З'ясуйте, чим спричинені їх подібність та відмінність.

та сільськогосподарської продукції. *Південь* спеціалізується на добувній, хімічній і текстильній промисловості, а також окремих галузях сільського господарства. *Захід* є районом більш пізнього освоєння. Тут переважають добувна промисловість, лісове господарство, вівчарство і туризм.

Сполучені Штати Америки активно підтримують різноманітні форми зовнішніх економічних зв'язків з багатьма країнами світу. Основними торговельними партнерами країни є Канада, Мексика та країни Європи. 2/3 вартості експорту припадають на продукцію обробної промисловості: машини та обладнання, хімікати, тканини. Водночас велику частку експорту становить сільськогосподарська продукція: пшениця, кукурудза, рис, соя, бавовна, тютюн тощо. США імпортують мінеральну сировину (нафту, руди металів), сталь, кольорові метали, електроніку, газетний папір. Важливе значення має вивезення американського капіталу.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Для переважної частини населення США характерний перший тип відтворення. Протягом тривалого часу країна має додатне сальдо міграцій. США — багатонаціональна держава. Понад 3/4 населення становить нація емігрантів — американці США. В країні склалася велика українська діаспора. Більшість віруючих є християнами-протестантами.
- США мають невисокий рівень середньої густоти населення, який зменшується з просуванням на захід. Рівень урбанізації значний. Найбільші міста — Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго. В країні сформувалися величезні мегаполіси: Приатлантичний, Приозерний, Каліфорнійський.
- Головними галузями міжнародної спеціалізації США є машинобудування, кольорова металургія, нафтопереробна та хімічна промисловість. Сприятливі природні умови та інтенсивні технології дають змогу не лише забезпечувати продовольством власне населення, а й вивозити на світовий ринок значну кількість сільськогосподарської продукції. Головними торговельними партнерами Сполучених Штатів Америки є Канада, Мексика та країни Європи.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте демографічні процеси в США. Порівняйте їх з провідними країнами Європи.
2. Яку національну та релігійну структуру мають США? Як сформувалася нація американців США? Де у країні сконцентрована українська діаспора?
3. Які особливості урбанізації існують у США? Назвіть найбільші міста та мегаполіси в країні.
4. За якими особливостями галузевої структури господарства США зараховують до постіндустріальної країни?
5. Назвіть традиційні та новітні галузі сфери послуг країни.
6. Визначте провідні галузі промисловості США та поясніть їх географію.
7. Які особливості має сільське господарство країни? Назвіть його провідні галузі.
8. Назвіть та покажіть на карті найбільші морські та авіаційні порти США.
9. Які економічні райони виділяють на території країни? Поясніть причини їх різної спеціалізації.

Практична робота 4.

Порівняльна характеристика господарства головних економічних районів США: Півночі, Півдня та Заходу

- Мета:** визначити межі головних економічних районів США та дати комплексну порівняльну характеристику їх господарства.
- Використання карт:** економічна карта США з межами економічних районів, контурна карта США.
- Завдання:** 1. Нанесіть на контурну карту США межі головних економічних районів та підпишіть їх назви. 2. Заповнюючи таблицю, складіть порівняльну характеристику економічних районів США за типовим планом. 3. Зробіть висновок про спеціалізацію кожного з економічних районів та з'ясуйте причини її відмінностей.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ РАЙОНІВ США

План порівняння	Назви економічних районів		
	Північ	Південь	Захід
1. Положення району в межах країни, його оцінка			
2. Наявні природні ресурси: мінеральні водні земельні лісові рекреаційні			
3. Найбільші міста та мегаполіси			
4. Центри розвитку галузей промисловості: нафтопереробки чорної металургії кольорової металургії машинобудування (та його спеціалізація) хімічної промисловості текстильної промисловості лісової промисловості			
5. Сільське господарство: зернові культури технічні культури інші культури галузі тваринництва			
6. Основні райони туризму та його види: пляжний гральний пізнавальний екологічний			
7. Найбільші транспортні вузли			
8. Спеціалізація господарства економічного району			

§ 39. КАНАДА

Офіційна назва — Канада.

Площа — 10 млн км² (2-ге місце у світі, 1-ше — в Америці).

Населення — 34,4 млн чол. (37-ме місце у світі, 5-те — в Америці).

Столиця — Оттава.

Тип країни — високорозвинена держава, країна «Великої сімки».

ВВП на душу населення — \$47 066.

Державний устрій — країна у складі Співдружності (Брит.), федеративна держава.

Склад території — 10 провінцій, 3 території.

Член міжнародних організацій — ООН, НАТО, ОАД та ін.

Офіційна мова — англійська, французька.

Релігія — християнство (протестантизм, католицизм).

Валюта — канадський долар.

Канада — держава молодій демократії. Її мешканці люблять говорити, що в їхній країні занадто мало історії, проте надто багато географії. Справді, канадській державі не так багато років, але за цей час вона встигла пройти значний шлях економічного розвитку і досягти великих успіхів. Не справдилися слова видатного філософа Вольтера, який пророкував Канаді непривабливе майбутнє, називаючи її «жалюгідною країною, що вкрита льодом вісім місяців на рік». Тепер країна асоціюється вже не тільки з суворими природними умовами, а й з безкраїми полями пшениці, з найвищою у світі телевежею «CN-Tower» у Торонто, з розкішним собором Нотр-Дам де Монреаль — копією паризького аналога. Сучасна країна, «кленового листка» відома і зимовими карнавалами, під час яких влаштовують змагання фігуристів, рибалок та мисливців. Канада znana у світі як батьківщина хокею з шайбою. Цю гру винайшли в «країні чотирьох мільйонів озер» у другій половині XIX ст., в зимові місяці, коли місцеві водойми надовго вкривалися кригою. Візитівкою країни є родео — ковбойські змагання. Традицією стало щовесни висаджувати в Оттаві мільйон тюльпанів у пам'ять про перебування тут королівської родини Нідерландів у роки Другої світової війни. Сьогоднішня Канада відома українською діаспорою, яка облюбувала собі степові провінції. Її осередком є місто Вінніпег — побратим Львова. У телефонному довіднику міста більше українських прізвищ, ніж англійських та французьких разом. Тут, поруч із пам'ятником Роберту Бернсу, височить монумент Іванові Франку, а біля погруддя королеві Єлизаветі — пам'ятник Тарасові Шевченку.

Така сучасна Канада — країна «пшеничного колоса» і безкрайньої тайги, величезних ферм і високих хмарочосів, держава емігрантів і багатючих природних ресурсів.

«CN-Tower» —
один із символів
Канади

Економіко-географічне положення. Канада — високорозвинута держава Північної Америки, велика переселенська країна. По суходолу межує із США — головним економічним та політичним партнером. Державний кордон між двома країнами умовний. Важливу роль відіграють прикордонні території в організації спільних виробництв, зокрема автомобілебудування, туризму. Канада має вихід до трьох океанів, але через складні природні умови 90 % берегів не використовуються в господарстві.

Історія формування території. Перші колонії європейців на території сучасної Канади з'явилися в X ст., коли вікінги висадилися на берегах острова Ньюфаундленд та півострова Нова Шотландія. Згодом їхні поселення зникли. Нова хвиля європейської колонізації Північної Америки розпочалася з XV ст., коли англійські мореплавці досягли Ньюфаундленда. З часом тут виникли поселення англійських, французьких, іспанських та португальських

Порівняйте економіко-географічне положення Канади і США.

моряків. Заселення та дослідження Канади почалися із середини XVI ст., коли французи заснували свої колонії вздовж річки Святого Лаврентія. На північ та захід від неї виникли англійські володіння. У XVII–XVIII ст. територія Канади стала ареною запеклої боротьби між Великою Британією і Францією, в яку були залучені й індіанці. У 1763 р. після тривалої війни Франція втратила всі свої володіння і Канада стала британською колонією. У 1867 р. вона дістала статус домініону. Степові та західні гірські землі Канади були освоєні і приєднані на межі XIX–XX ст. Повна незалежність країни була визнана в 1931 р. В сучасних межах Канада існує з 1949 р.

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Канади дуже різноманітні. У рельєфі переважають рівнини: *Лаврентійська височина* та *Внутрішні рівнини*. На заході тягнуться високі сейсмічно активні гори *Кордильєри*, на сході — давні низькі *Аппалачі*. Клімат країни суворий. Більша її частина лежить в арктичному та субарктичному поясах, де можлива лише обмежена людська діяльність. Тільки південні території Канади простягаються в помірному кліматичному поясі. Тут, з просуванням углиб материка, зменшується зволоження та зростають річні амплітуди коливань температур повітря. У центральній частині зими суворі, літо спекотне. Це — головний район землеробства Канади.

Країна багата на мінеральні ресурси, що історично визначило її сировинну спеціалізацію на світовому ринку. З паливних корисних копалин Канада має великі поклади нафти і природного газу, зосереджені в Західноканадському басейні. Значні запаси кам'яного вугілля містяться у Західному басейні та дуже виснажені — у Східному. З рудної сировини є значні запаси залізної руди в Приозерному басейні; мідних, нікелевих, поліметалевих, уранових руд та платини — на Лаврентійській височині; золота і срібла — в горах на північному заході. Видобуваються також нерудні корисні копалини, зокрема калійна сіль у провінції Саскачеван та азбест у провінції Квебек.

Водні ресурси Канади дуже значні: на країну припадає 15 % прісної води світу. Річки Лаврентійської височини та Кордильєр порожисті, мають великий гідроенергопотенціал. У країні є значні площі родючих ґрунтів.

Найкращі з них — чорноземи — у центральній, степовій, частині Канади. На сході та крайньому заході переважають родючі бурі та сірі лісові ґрунти. Країна дуже багата на лісові ресурси. Половина її території зайнята лісами. Тут багато цінних хвойних порід дерев: ялиця, модрина, ялина. Канада також вирізняється багатством рибних ресурсів, зокрема, це стосується океанічних узбереж та Великих Канадських озер.

Населення. Для демографічної ситуації в Канаді характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст невисокий (4 чол./тис.), що призводить до «старіння нації». Протягом тривалого часу країна має додатне сальдо міграцій. Завдяки цьому забезпечується 1/3 приросту населення. Порівняно з минулими століттями географія іммігрантів змінилася. Раніше до Канади прибували переселенці майже виключно з Європи. Нині зросла частка вихідців з Латинської Америки та Азії. Водночас частина канадців емігрує до США.

Канада — типова двонаціональна країна. 45 % її населення становлять англоканадці і близько 30 % — франкоканадці. Національне питання в країні не розв'язане і стоїть дуже гостро. Багато в Канаді національних меншин: німців, італійців, китайців. Велика українська діаспора (близько 1,2 млн осіб) зосереджена переважно в степових провінціях. Корінні жителі Америки — *індіанці* та *ескімоси* — становлять разом трохи більше ніж 1,5 % населення країни. Вони живуть переважно на півночі та північному заході. Серед віруючих переважають християни: майже половина з них є протестантами, понад 40 % — католиками.

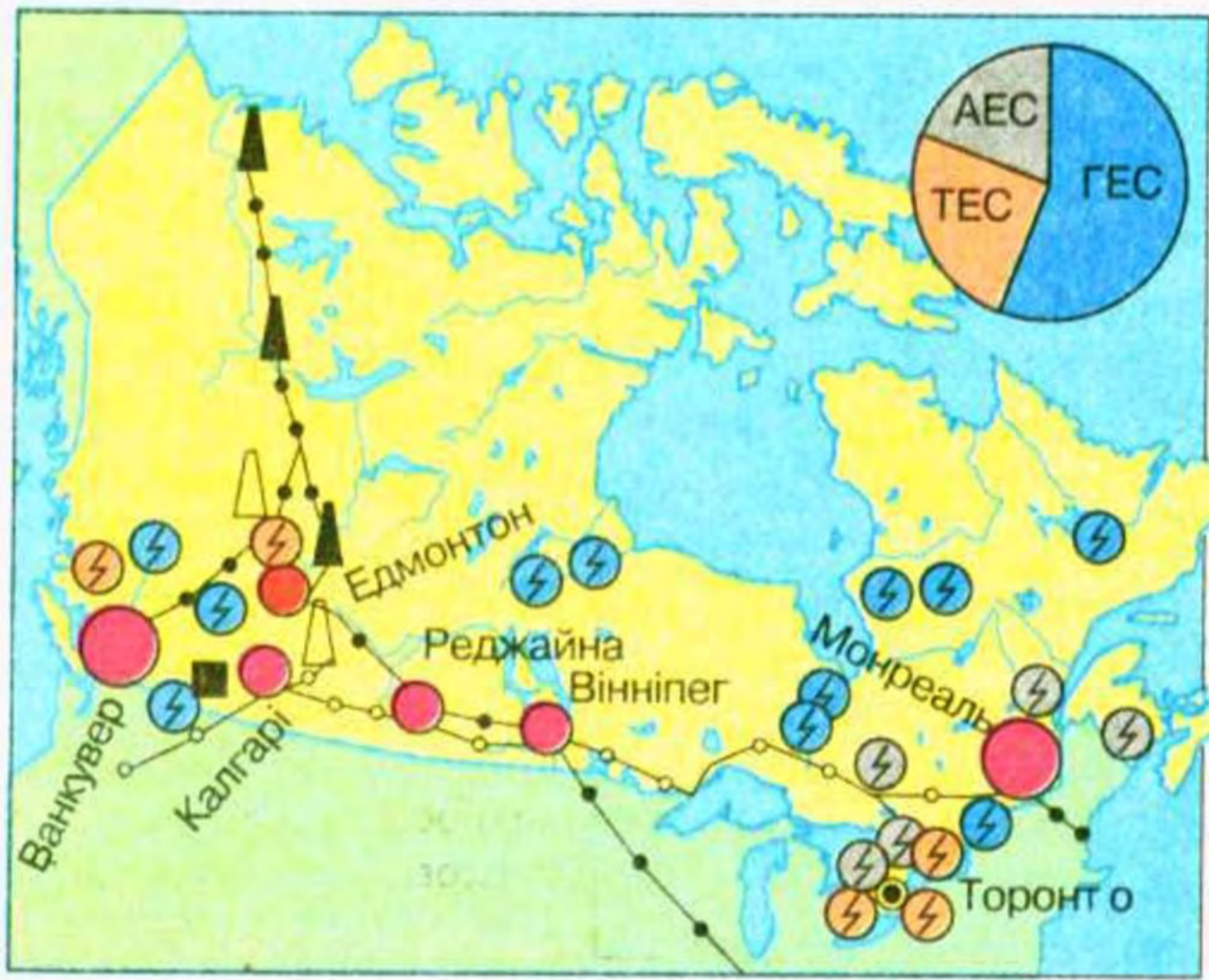
Канада має вкрай низький показник середньої густоти населення — 3,4 чол./км², який істотно коливається по території. З природних причин понад 90 % населення концентрується на кордоні із США. Рівень урбанізації високий — 77 %. В країні є 4 міста-мільйонники: *Торонто* (4,3 млн чол.), *Монреаль* (3,3 млн чол.), *Ванкувер* (2 млн чол.) та *Оттава* (1 млн чол.). Унаслідок субурбанізації виникли великі міські агломерації.

Господарство. Канада — одна з найбільш високорозвинених постіндустріальних країн світу. Понад 50 % її населення працюють у невиробничій сфері. Однак у зв'язку з колоніальним минулим держава зберігає свою аграрно-сировинну спеціалізацію: вивозить на світовий ринок мінеральну, лісову та сільськогосподарську сировину. Провідною галуззю промисловості залишається гірничодобувна, яка експортує близько 80 % видобутої сировини. Особливе значення має вивезення нікелю, свинцю, урану, цинку, азбесту, золота.

Паливна промисловість представлена багатьма галузями і має експортне значення (*картосхема 48*). Нафтопереробка зосереджена у великих портах: *Монреалі*, *Ванкувері*, а також поблизу місць видобування сировини — в *Едмонтоні*. В електроенергетиці провідну роль відіграють гідроелектростанції, на які припадає 61 % усієї виробленої електроенергії. Теплові електростанції працюють біля великих міст і дають 22 % електроенергії. Атомні електростанції забезпечують потреби в електроенергії

Поміркуйте, які чинники загострюють національне питання в Канаді. Пригадайте, які ви ще знаєте двонаціональні країни у світі.

- — нафтопереробна промисловість
- ⚡ — теплові електростанції
- ⚡ — атомні електростанції
- ⚡ — гідралічні електростанції

Картосхема 48. Паливна промисловість та електроенергетика

центральної провінції і виробляють 17 % її загальної кількості. Збудовано перші припливні станції.

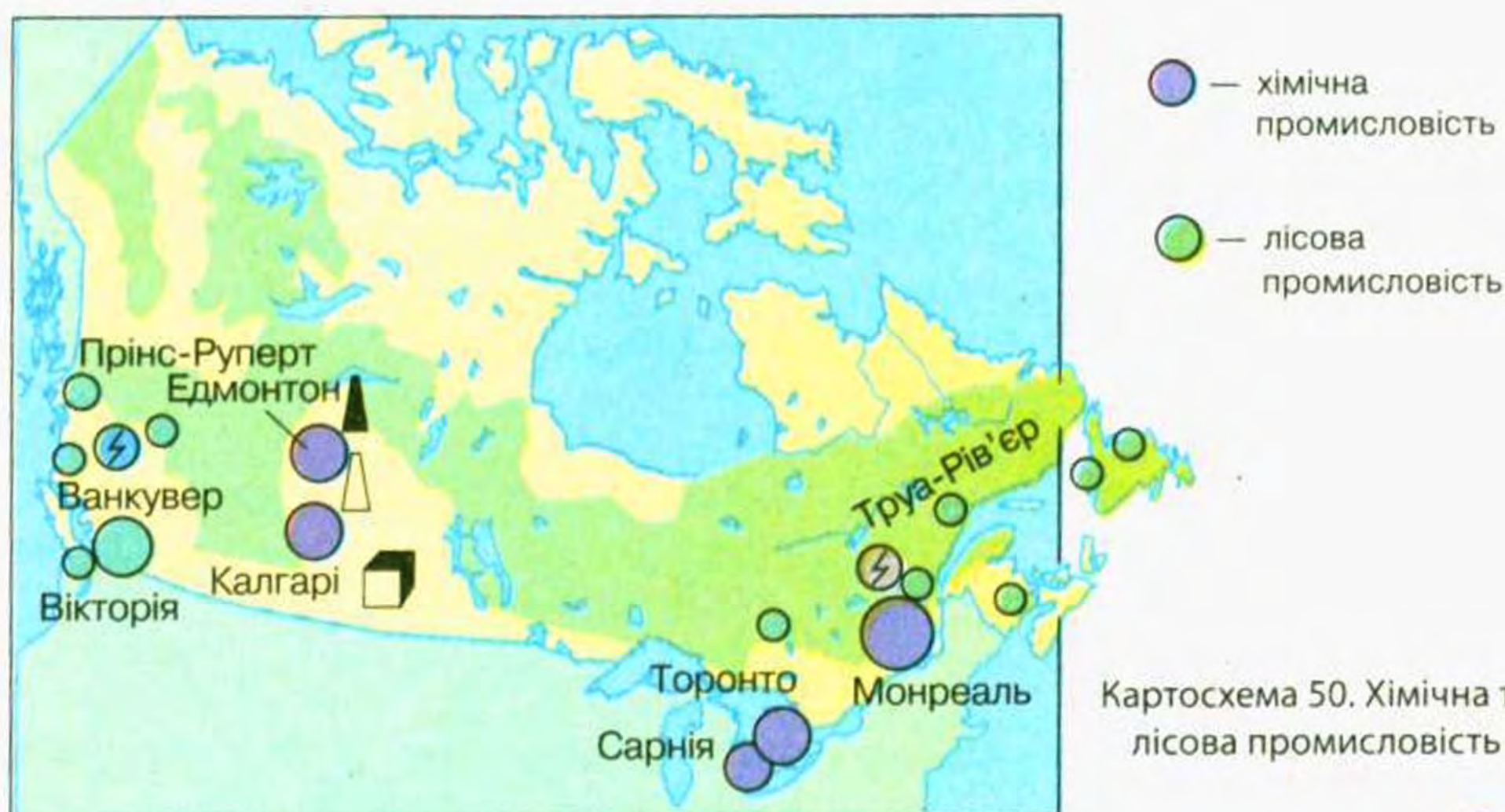
Чорна металургія Канади представлена комбінатами у містах *Гамільтон* та *Сідні*. Вона використовує власні залізні руди і коксівне вугілля та імпортований марганець. Кольорова металургія дуже потужна. З власної сировини тут виплавляють мідь, нікель, свинець, цинк, а з імпортованої, біля джерел електроенергії, — алюміній.

Машинобудування є важливою галуззю промисловості країни (картосхема 49). Провідну роль у ньому відіграє автомобілебудування, яке розвинуте в Приозер'ї та часто спирається на технології США (*Торонто*, *Уінсор*, *Оттава*). Важливе значення мають також залізничне машинобудування, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування,

- — машинобудування
- А — автомобілебудування
- С — суднобудування
- Л — літакобудування та космічна техніка
- Е — електротехніка та електроніка
- Т — тракторобудування
- З — залізничне машинобудування

Картосхема 49. Машинобудування

Картосхема 50. Хімічна та
лісова промисловість

електроніка. Найбільшим центром канадського машинобудування є *Монреаль*.

Основний район хімічної промисловості — південь провінції Онтаріо, де виготовляють різноманітні полімерні матеріали та вироби з них (*картосхема 50*). Калійні добрива синтезують неподалік від сировини — у місті *Калгарі*.

Завдяки багатству ресурсів лісова промисловість Канади набула великого розвитку. Країна експортує багато пиломатеріалів та газетного паперу.

Високоінтенсивне сільське господарство Канади розвинуте переважно в степових провінціях. Воно не тільки забезпечує потреби країни у продовольстві та сировині, а й експортує деякі види продукції. У його галузевій структурі переважає тваринництво: м'ясо-молочне скотарство, свинарство та птахівництво поширені на півдні центральних провінцій. У приатлантичних та західній провінціях важливу роль відіграє рибальство. Для рослинництва США характерний високий рівень механізації. Головні площі зайняті під пшеницею, за експортом якої Канада поступається тільки США. Основними районами садівництва та картоплярства є східні частини країни.

Південь Канади має розвинуту транспортну мережу. Головну роль у вантажопотоках у межах країни відіграють залізниці, в пасажиропотоках — автомобільний транспорт. Майже всі магістралі проходять паралельно із кордоном США. Зовнішні зв'язки забезпечуються морським та повітряним транспортом. Найбільшим універсальним морським портом Канади є *Ванкувер*. Важливу роль відіграють також порти *Монреалю*, *Квебека* та *Галіфакса*. Найбільший аеропорт країни — *Монреаль*.

У територіальній структурі господарства Канади є істотні відмінності. Майже вся господарська діяльність зосереджена на півдні країни. Найбільш розвинутими є центральні провінції — Онтаріо

Користуючись картосхемами 48–50, знайдіть на карті найбільші промислові центри Канади. Поясніть, які чинники вплинули на їх спеціалізацію.

та Квебек. Північні території лише починають освоювати. Тут розпочато видобування корисних копалин.

Канада активно залучена у міжнародні економічні зв'язки. Основними торговельними партнерами країни є США, на які припадає понад 70 % товарообігу. Триває процес інтеграції канадського господарства з американським, перетворення його на складову частину єдиного північноамериканського економічного простору. Величезна роль в економіці Канади належить капіталу США. Він посів провідні позиції в канадському автомобілебудуванні та нафтохімії. Зростають економічні зв'язки країни з Японією та Мексикою. 30 % вартості експорту припадають на мінеральну сировину (нафту, природний газ, кам'яне вугілля, руди металів, калійні солі, азбест). Країна вивозить багато лісу, пиломатеріалів, паперу, пшениці, а також деякі машини та обладнання, а імпортує машини та обладнання, тропічні фрукти, глинозем тощо.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Канада — велика високорозвинена держава Північної Америки. По суходолу вона межує із США — головним економічним та політичним партнером країни по міждержавних організаціях.
- Країна багата на різноманітну мінеральну сировину, більшу частину якої експортує. Має значні поклади нафти, природного газу, кам'яного вугілля, залізних руд, руд кольорових металів, калійних солей, азбесту. Вирізняється багатством лісових, водних, земельних та рибних ресурсів.
- Канада має перший тип відтворення населення і додатне сальдо міграцій. Більша частина працездатного населення зайнята у сфері послуг та в промисловості. Канада — двонаціональна держава. У ній переважають англоканадці й франкоканадці. В країні гостро стоїть національне питання. Є велика українська діаспора. Серед віруючих переважають християни — прихильники протестантизму та католицизму. Населення Канади розподілене вкрай нерівномірно: більшість його концентрується на кордонах із США. Показник середньої густоти населення — один з найнижчих у світі. Рівень урбанізації високий. Найбільші міста країни — Торонто, Монреаль, Ванкувер.
- У галузевій структурі економіки Канади значну роль відіграє сировинна спеціалізація. На світовий ринок країна постачає мінеральну, лісову та сільськогосподарську сировину. Основним торговельним партнером країни є Сполучені Штати Америки.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Порівняйте економіко-географічне положення Канади та США.
2. Покажіть на карті найбільші басейни видобутку мінеральних ресурсів Канади.
3. Дайте господарську оцінку природним умовам та природним ресурсам Канади.
4. Які особливості має національна та релігійна структура країни? Як пояснити причини її формування?
5. У яких провінціях Канади живе українська діаспора? Пригадайте, як вона сформувалася.
6. Назвіть провідні галузі господарства Канади. Порівняйте їх з галузями США та з'ясуйте причини подібності та розбіжності.
7. Якою продукцією відома Канада на світовому ринку?

§ 40. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ, ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Сучасна політична карта Латинської Америки. Латинською Америкою вважають великий регіон між США й Антарктидою. Ці території називали «Індоамерикою», «Іспанською Америкою», «Ібероамерикою». Сучасна назва утвердилася з середини 30-х рр. ХХ ст. Територія Латинської Америки — 20,5 млн км², що становить понад 15 % площі суходолу світу. Тут проживають 523 млн чол., тобто 8,4 % населення Землі. На сучасній політичній карті регіону налічується 46 держав і територій, з них 33 незалежних держави — члени ООН.

За рівнем економічного розвитку майже всі держави Латинської Америки належать до країн, що розвиваються. Лише Куба є країною з *плановою економікою*. Латиноамериканські країни, що розвиваються, різні за рівнем економічного розвитку. До *нових індустріальних країн (НІК)* відносять Бразилію, Мексику та Аргентину. До них наближаються Венесуела, Колумбія, Чилі. Більшість країн Карибського басейну, зокрема Багамські острови, Барбадос, належать до групи *острівних країн*, що мають високі прибутки і відомі своїми курортами та банківським бізнесом. Країнами *середніх можливостей*, які мають значний потенціал для економічного зростання, є, наприклад, Парагвай, Болівія, країни Перешийку. До групи *найменш розвинених* країн у регіоні відносять лише Гаїті — найбіднішу державу всієї Західної півкулі, де 85 % населення живуть за межею бідності, а понад 60 % громадян є безробітними та неписьменними.

За формою правління більшість латиноамериканських країн є республіками. Лише 9 країн мають особливу форму правління — держави у складі Британської Співдружності. До них належать Беліз, Ямайка, Барбадос, Гренада, Багамські острови та ін.

За адміністративно-територіальним устроєм більшість держав Латинської Америки унітарні. Федеративними країнами є лише Бразилія (складається з 24 штатів), Мексика (31 штат), Венесуела (20 штатів) та Аргентина (федерація 22 провінцій).

Держави регіону дуже різняться за площею. До найбільших країн світу належить Бразилія, на яку припадає майже 42 % території Латинської Америки. Великими за площею країнами є також Аргентина, Мексика, Перу, Колумбія та Болівія. А більшість країн Карибського басейну належать до групи карликів, їх площа не перевищує 1 тис. км².

У Латинській Америці збереглися 13 залежних територій, які підпорядковані Франції (Гвіана, Мартініка, Гваделупа), Великій Британії (зокрема Фолклендські Острови, Ангілья), США (Пуерто-

Панамський канал

Рико, Віргінські острови США), Нідерландам (Аруба, Нідерландські Антильські острови).

Економіко-географічне положення. Більшість держав Латинської Америки розташовані на перетині найважливіших транспортних шляхів, які сполучають Атлантичний океан з Тихим. Особливе значення для регіону має *Панамський канал*, через який пролягають головні міжнародні транзитні шляхи. Лише Болівія та Парагвай — континентальні держави, тобто не мають виходу до моря. Найважливішою особливістю політико-географічного положення Латинської Америки є сусідство із США. Це зумовило проникнення американських моно-

Дайте оцінку економіко-географічного положення країн Латинської Америки.

полій у латиноамериканські країни ще наприкінці XIX ст., а також підкорення політики в регіоні інтересам США. Саме Сполучені Штати є головним партнером країн, що утворюють *Організацію Американських Держав (ОАД)*. Більшість держав входять до політичної миролюбної

організації *Рух неприєднання*, а також беруть участь у роботі економічних угруповань: *Латиноамериканської асоціації інтеграції (ЛІААІ)*, *Організації центральноамериканських держав*, *Латиноамериканської економічної системи*. Формується *Міжамериканська зона вільної торгівлі*, яка об'єднає ринки США і Канади з латиноамериканським внутрішнім ринком. Ряд держав є членами організацій-експортерів нафти (*ОПЕК*), мідних руд (*СИПЕК*), бокситів (*ІБА*).

Еколого-географічне положення регіону погіршується. Негативного впливу людини зазнає навколишнє середовище Амазонії, де відбувається інтенсивний процес знищення вологих екваторіальних лісів, приморських районів, де найбільше розвинена господарська діяльність, територій, що межують із США.

Формування політичної карти Латинської Америки. Усі держави Латинської Америки — колишні колонії європейських країн. Більшість з них здобули незалежність у першій половині XIX ст. Після відкриття Америки Христофором Колумбом у кінці XV ст. в регіоні з'являються володіння Іспанії (більшість територій) та Португалії (Бразилія). З XVII ст. починають свої колоніальні загарбання у Латинській Америці Велика Британія, Франція, Нідерланди. Проте їхні володіння були невеликими за площею. З кінця XIX ст. молоді суверенні країни Латинської Америки потрапляють у фінансову залежність від Сполучених Штатів Америки. США навіть здійснюють територіальну експансію в регіоні. Так, Мексика після тривалої війни з ними втратила більшу частину своїх земель, а деякі

острівні країни стали колоніями США. У сучасних межах латиноамериканські країни існують із 40-х рр. XX ст. На розвиток господарства країн Латинської Америки значно вплинули фашистські режими, які тривалий час панували у Чилі, Парагваї, Уругваї, Сальвадорі, Гватемалі, Гаїті.

Поміркуйте, як колоніальне минуле регіону позначилося на формуванні расового, етнічного та мовного складу населення, а також на провідних галузях господарства.

Природні умови та природні ресурси. Латинська Америка — царство тропічної природи з надзвичайно своєрідним органічним світом та багатющими надрами. Їх систематичне вивчення почалося лише з середини ХХ ст., а детальні карти складені тільки для 1 % території.

Рельєф регіону досить складний. На заході від Мексики до Чилі тягнуться молоді сейсмічно активні гори *Кордильєри — Анди*. Вони є значною перешкодою для освоєння території, але й скарбницею мінеральної сировини. Саме тут зародилися головні американські цивілізації доколумбівської епохи. Східна, платформна, частина Південної Америки зайнята величезними рівнинами. Тут важкодоступна, поросла екваторіальними лісами, *Амазонська низовина* межує з маловивченим лісистим *Гвіанським плоскогір'ям* та *Оріноцькою низовиною*. На сході материка простягається величезне, вкрите саванами та рідколіссям, *Бразильське плоскогір'я*, яке поступово переходить на півдні в безкраї степи (пампу) *Ла-Платської низовини*.

Кліматичні умови більшої частини регіону вирізняються високими температурами та вологістю. Близько 60 % території має надмірне зволоження, і лише 1/3 земель (частина Мексики та Аргентини) потребує зрошення.

Країни Латинської Америки дуже багаті на різні природні ресурси. Регіон забезпечений майже всіма видами мінеральних ресурсів. Тут часто трапляються їх поєднання, що є зручними для промислового освоєння. Деякі поклади корисних копалин визнані як унікальні.

З паливних ресурсів Латинська Америка має величезні запаси *нафти* і *природного газу*. Їх розробка дає понад половину вартості продукції гірничодобувної промисловості в регіоні. Найпотужніші нафтогазоносні басейни зосереджені в Мексиці та Венесуелі, досить значні є в Еквадорі, Тринідаді й Тобаго. Кам'яного вугілля в регіоні мало, до того ж воно низької якості, залягає незручно й експлуатується мало. Значне видобування *урану* для потреб власної енергетики ведуть Бразилія та Аргентина.

Латинська Америка має велетенські запаси рудних ресурсів. До щитів давньої платформи приурочені поклади *залізних* і *марганцевих руд*, 90 % видобутку та експорту яких припадають на Бразилію. Залізні руди тут вирізняються дуже високим вмістом металу і майже не потребують збагачення. Значні запаси залізних руд є також у Венесуелі. Руди кольорових металів в основному залягають у поясі складчастості Кордильєр — Анд. Тут відомі значні поклади руд *міді* (Чилі, Перу, Мексика), *срібла*, *свинцю* та *цинку* (Мексика, Перу), *олова* (Болівія, Бразилія), *золота* (Колумбія, Мексика), *сурми* та *ртуті* (Мексика). Латинська Америка також надзвичайно багата на *алюмінієві руди*.

Провідні місця у світі за їх експортом посідають *Ямайка* (дає більш як половину бокситів регіону), Суринам, Гайана, Домініканська Республіка.

Значні поклади нерудних ресурсів мають лише деякі країни. Так, Мексика є великим експортером самородної сірки, графіту, миш'яку,

Проаналізувавши карту корисних копалин Латинської Америки в атласі, визначте, які країни мають значну мінерально-сировинну базу для розвитку чорної металургії, кольорової металургії, хімічної промисловості.

флюориту, Чилі — калійної та натрієвої селітри; Бразилія — алмазів, гірського кришталю, слюди, Колумбія — сапфірів, Венесуела і Гайана — алмазів.

Водні ресурси Латинської Америки дуже значні, проте використовуються поки що мало. На близько 60 % площі регіону знаходяться найбільші річкові системи світу: *Амазонка, Парана, Оріноко*. В регіоні багато річок, придатних для судноплавства, проте вони використовуються мало. Гідроенергопотенціал річок залучений у господарське використання недостатньо. Його активне освоєння розпочалося в Бразилії на річці Парана.

Земельні ресурси Латинської Америки дуже різноманітні: від родючих чорноземів Аргентини та Уругваю до бідних щебенюватих ґрунтів гірських пустель. Більш як половину площі регіону займають малородючі фералітні ґрунти амазонської сельви. Земельні ресурси Латинської Америки освоєні мало. Найбільш розорані степові масиви Аргентини.

Лісові ресурси регіону багаті. Амазонська сельва — найбільший у світі масив вологих екваторіальних лісів. Щодо запасів цінних тропічних деревних порід із твердою красивою деревиною Бразилії немає рівних у світі. Проте сільськогосподарське освоєння та будівництво вже завдали значної шкоди лісовим масивам Амазонії.

Природно-рекреаційними ресурсами вирізняються островні країни Карибського басейну. Культурно-історичні пам'ятки індіанської цивілізації приваблюють туристів до Мексики та Перу.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У Латинській Америці налічуються 33 суверенні держави і 13 залежних територій. Усі держави (крім Куби) належать до країн, що розвиваються. За формою правління більшість країн — республіки, за адміністративно-територіальним устроєм — унітарні держави.
- Країни мають вигідне економіко-географічне положення, оскільки розташовані на перетині міжнародних транспортних шляхів. Значно впливають на політичну та економічну ситуацію в регіоні США.
- Більшість держав Латинської Америки мають багаті природні ресурси, які досліджені дуже мало. Основні паливні ресурси регіону — нафта й природний газ; рудні — залізні, марганцеві, мідні, поліметалеві, олов'яні, алюмінієві, срібні руди; нерудні — селітра, алмази, самородна сірка, графіт, слюда. Активно використовується величезний лісовий фонд. Багаті водні та земельні ресурси освоєні мало. Деякі держави відомі своїми рекреаційними ресурсами.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Покажіть на карті межі Латинської Америки. Поясніть походження сучасної назви регіону. Коли у теперішніх кордонах сформувалась сучасна політична карта регіону?
2. Скільки незалежних держав знаходиться в регіоні? До складу яких міжнародних організацій вони входять?
3. Назвіть приклади різних за формою правління та адміністративно-територіального устрою країн Латинської Америки. Покажіть їх на карті.
4. Охарактеризуйте позитивні та негативні риси економіко-географічного положення європейського регіону.
5. Дайте господарську оцінку природних умов та природних ресурсів регіону.

§ 41. НАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Населення. Для демографічної ситуації більшості країн Латинської Америки характерні другий тип відтворення населення та високі показники природного приросту, які нині вже мають тенденцію до зниження. Середній показник приросту в регіоні становить 20 чол./тис. Найвищий природний приріст — у країнах Перешийка: понад 27 чол./тис. Відтворення населення визначає особливості вікової структури: значну частку становлять діти (до 40 %) і невелику — літні люди (3–8 %).

До першого типу відтворення в Латинській Америці перейшли Куба (природний приріст — 5,4 чол./тис.) та Уругвай (8,4 чол./тис.).

У колоніальні часи в регіоні переважало додатне сальдо міграції. Проте нині у зв'язку з нестабільністю економіки та високим рівнем безробіття помітний відплив населення до США та Канади. Там працюють багато нелегальних мігрантів — вихідців з Латинської Америки на некваліфікованих низькооплачуваних роботах.

Сучасна расова та національна структура населення регіону склалася в період колонізації шляхом змішування трьох основних рас: індіанців, європейців та африканців. Більшість країн Латинської Америки є однонаціональними. У них склалися різні, переважно іспаномовні, нації: мексиканці, кубинці, панамці, венесуельці, перуанці, чилійці, аргентинці тощо. Основою формування націй були креоли — нащадки європейських колонізаторів. Нині найбільше їх залишилося в Уругваї та Коста-Риці. В інших країнах нації на 55—90 % складаються з представників мішаних рас: метисів, мулатів, самбо.

У Бразилії виникла нація бразильців, мовою яких є португальська. Бразильці сформувалися внаслідок змішування представників трьох основних рас, тому зовнішні ознаки нації виражені нечітко. У невеликих за чисельністю населення англомовних та франкомовних країнах переважають негри та мулати.

Корінні жителі Америки, *індіанці*, є нащадками давніх, різних за мовою, культурою та зовнішніми ознаками, народів. Найвідоміші з них — нащадки майя, ацтеків та інків. Індіанців у Латинській Америці збереглося значно більше, ніж у США та Канаді. Вони становлять більшість населення Болівії, Гватемали та Парагваю, близько 40 % населення Перу та Еквадору, близько 12 % населення Мексики.

У більшості країн Латинської Америки сповідують *християнство католицького напрямку*. Цю релігію завезли іспанські та португальські конкістадори. В колишніх англійських колоніях живуть прихильники *протестантизму*.

Середня густина населення в регіоні майже вдвічі менша, ніж у світі, — 25,5 чол./км².

Індіанець-абориген

Бразильський карнавал —
візитна картка Латинської
Америци

Це пояснюється переважно природними та історичними причинами. Населення розподілене дуже нерівномірно. Більшість людей сконцентрована в районах, де були осередки заселення доколумбівського та початкових етапів колонізації: на островах Карибського басейну, у гірських районах Середніх Анд та на східному узбережжі Південної Америки. Тут густота населення сягає 100–600 тис. чол./км². Водночас майже не заселені Амазонія, басейн Оріноко та крайній південь.

У Латинській Америці склалися високий рівень та дуже швидкі темпи урбанізації. У другій половині ХХ ст. міське населення регіону зростало в 4 рази швидше, ніж сільське. Це явище тут назвали «міським вибухом». У пошуках роботи люди переїздили із сіл у міста, а також з малих містечок до великих

міст. Проте урбанізація в Латинській Америці набула хибного характеру, адже її темпи значно випереджають швидкість приросту промисловості, будівництва та сфери послуг. Тому всі міста регіону мають однотипну прямокутну забудову з діловим центром та хмарочосами, кварталами старого міста та перенаселеними околицями — кварталами суцільного жебрацтва.

Найвищий рівень урбанізації в регіоні — у Венесуелі (93 %), Уругваї (90 %), Аргентині (88 %), Чилі (84 %). У Латинській Америці швидко зростає кількість міст-мільйонників. Ще 50 років тому їх тут було 6, нині — близько 30, зокрема 7 з населенням понад 5 млн чол.: *Мехіко* (19,7 млн чол.), *Буенос-Айрес* (13,4 млн чол.), *Сан-Паулу* (10 млн чол.), *Ліма* (8,1 млн чол.), *Санта-Фе-де-Богота* (7,1 млн чол.), *Ріо-де-Жанейро* (6,2 млн чол.), *Сантьяго* (5,1 млн чол.). Навколо міст виникли великі міські агломерації. Уряди країн намагаються подолати негативні наслідки хибної урбанізації. Для цього вони обмежують приплив мігрантів у великі міста, створюють нові робочі місця, ведуть будівництво житла, переносять столиці в інші міста. Наприклад, у 1960 р. було перенесено столицю Бразилії. Планується змінити місцезнаходження столиць Мексики та Аргентини.

Господарство. Для сучасного господарства більшості латиноамериканських країн характерні деякі спільні ознаки. По-перше, економіка держав є багатоукладною, тобто в ній існує багато форм власності. На селі поряд із сучасним фермерським виробництвом, що використовує найману працю, є напівфеодальні пережитки у формі латифундій. У промисловості поряд із великими сучасними підприємствами збереглися кустарні, в яких зайнято близько 40 % робітників. Рівень безробіття високий. По-друге, для більшості країн регіону характерна вузька спеціалізація господарства, зорієнтована на експорт продукції до розвинених країн. Як правило, це монокультурне сільське господарство або монопродуктивна добувна промисловість. Вузьку спеціалізацію вдалося подолати лише кільком країнам

завдяки залученню передових технологій, іноземних інвестицій та кредитів країн Заходу, зокрема Бразилії, Мексики, Аргентини, Венесуели, Колумбії та Чилі. На них припадає 80 % промислової продукції регіону. З переважно аграрних вони перетворилися на індустріально-аграрні країни, в галузевій структурі господарства яких зростає частка машинобудування, електроенергетики, хімічної та легкої промисловості. По-третє, спостерігається велика залежність економіки латиноамериканських країн від іноземного капіталу США, Японії та країн Західної Європи. У регіоні розширюються філії промислових компаній розвинених країн. Особливо це стосується машинобудування. Значними є інвестиції країн Заходу в екологічно брудні виробництва, зокрема кольорову металургію.

Основою паливної промисловості Латинської Америки є нафтова. Нафтопереробка здійснюється майже в усіх країнах. Значними експортерами одночасно сирової нафти і нафтопродуктів є Мексика, Венесуела, Еквадор, Тринідад і Тобаго. На островах Карибського басейну склалася транзитна нафтопереробка з реекспортом нафтопродуктів. Тут працюють найпотужніші у світі нафтопереробні заводи.

В електроенергетиці раніше переважали теплові електростанції. Нині стрімко зростає частка ГЕС, які вже дають понад 60 % електроенергії регіону. З 19 найпотужніших ГЕС світу 7 працюють у Латинській Америці, зокрема й одна з найбільших у світі «Ітайпу» (12,6 млн кВт) на кордоні Бразилії та Парагваю. Атомні електростанції збудовані біля великих міст Бразилії, Мексики, Аргентини. Однак розвиток електроенергетики поки що недостатній.

Чорна металургія набула найбільшого розвитку в Бразилії, Мексиці, Аргентині та Венесуелі. Нині вона стала експортною галуззю. Дешеву низькоякісну сталь вивозять до розвинених країн, де її використовують у переробній металургії. На власній сировині працює кольорова металургія. Її основною продукцією є мідь (Чилі, Перу, Мексика), свинець та цинк (Перу, Мексика), олово (Болівія), срібло (Мексика), алюміній (Бразилія, Аргентина, Суринам). В Ямайці, Гайані, Домініканській Республіці з бокситів виробляється глинозем, який експортується у розвинені країни для виплавляння алюмінію.

Машинобудування посіло провідну роль в економіці регіону, проте воно розвивається нерівномірно. 2/3 машин та обладнання Латинської Америки виробляють Бразилія, Мексика й Аргентина. Головне значення має автомобілебудування, 60 % продукції якого припадає на Бразилію. Тут у містах Сан-Паулу і Белу-Орізонті працюють філії німецьких, американських та італійських компаній. Важливе місце автомобілебудування посіло також у Мексиці й Аргентині. Суднобудування переважає на морських узбережжях Бразилії, Чилі, Мексики, Перу. В нових індустріальних країнах розвиваються також верстатобудування, літакобудування, сільськогосподарське машинобудування, електроніка та електротехніка.

Хімічна промисловість досягла високого рівня в Бразилії, Мексиці й Аргентині, середнього — в Чилі, Перу, Венесуелі, Колумбії, Кубі. Переважають нафтохімія, синтез мінеральних добрив, парфумерна та фармацевтична галузі.

Лісова промисловість регіону базується на потужних місцевих ресурсах. Проте більша частина деревини вивозиться в непереробленому стані. Близько 1/4 продукції галузі виробляє Бразилія, за нею йдуть Мексика та Чилі. Бразилія є найбільшим у світі експортером деревного шпону із цінних порід дерев, який використовується для оздоблення меблів.

Важливою залишається традиційна галузь Латинської Америки — текстильна промисловість. На власній сировині працюють бавовняна (Бразилія, Мексика) та вовняна (Аргентина, Уругвай) промисловість.

За кількістю працівників на першому місці в регіоні залишається харчова промисловість. Головна її галузь — *цукрова* — особливого розвитку набула на Кубі, у Бразилії, Мексиці, Колумбії, країнах Карибського басейну. Плодоовочеконсервна промисловість експортує консервовані ананаси, фруктові соки, конфітюри з тропічних фруктів, томатну пасту тощо. На експорт працює *м'ясо-охолоджувальна* промисловість Аргентини та Уругваю. *Рибна* промисловість набула особливого значення в Чилі та Перу.

Сільське господарство залишається важливою галуззю економіки більшості країн. У його галузевій структурі переважає рослинництво. Оброблювані землі становлять лише 5 % території. У дрібнотоварному секторі вирощують споживчі культури: кукурудзу, маніок, банани, картоплю, чорну квасолю. Високотоварний сектор спеціалізується на культивуванні експортних рослин. Вирощуванням *цукрової тростини* вирізняються Куба, Бразилія, Мексика; *кави* — Бразилія та Колумбія; *какао* — Домініканська Республіка, Бразилія, Еквадор; *пшениці* — Аргентина; *бананів десертних сортів* — Еквадор та країни Перешийка; *бавовнику* — Мексика, Бразилія, Парагвай. У наближених до США районах рослинництво спрямоване на ринок цієї країни. Тут цілорічно вирощують овочі та фрукти (Мексика, Гватемала), орхідеї та інші квіти (Колумбія).

Тваринництво Латинської Америки має переважно інтенсивний характер і м'ясне спрямування. Безперечними лідерами за експортом цієї продукції є Аргентина й Уругвай. Зокрема, вони дають 2/3 експорту яловичини регіону, а за поголів'ям овець та настригом вовни Аргентина поступається лише Австралії та Новій Зеландії. В гірських районах Перу, Еквадору, Болівії заради вовни розводять лам і альпака.

Транспорт регіону розвинутий недостатньо. Міждержавних доріг мало. Найбільша довжина залізниць — у Бразилії та Аргентині. Найважливішими трансконтинентальними автомагістралями є *Трансамазонське* (через Бразилію і Перу) та *Панамериканське шосе* (від кордонів США до Аргентини). Морський транспорт відіграє вирішальну роль у зовнішніх економічних зв'язках. Найбільший морський флот серед країн Латинської Америки мають Панама і Багамські Острови. Повітряний транспорт здійснює перевезення пасажирів.

На основі вивченого матеріалу і тематичних карт атласу складіть схему зовнішніх економічних зв'язків Латинської Америки.

економічних зв'язках. Найбільший морський флот серед країн Латинської Америки мають Панама і Багамські Острови. Повітряний транспорт здійснює перевезення пасажирів.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Населення латиноамериканських країн (крім Куби та Уругваю) має другий тип відтворення. Більшість держав у регіоні — однонаціональні. Високі темпи урбанізації призвели до «міського вибуху», який спричинив багато проблем. Середня густина населення майже вдвічі менша за середньосвітовий показник.
- У господарстві більшості країн Латинської Америки переважають добувна промисловість та сільське господарство з домінуванням рослинництва. Основною зерновою культурою регіону є пшениця, технічними — цукрова тростина, кава, какао, бавовник. Тваринництво здебільшого має м'ясний напрям.
- Обробна промисловість переважає в Бразилії, Мексиці, Аргентині, Венесуелі, Колумбії та Чилі. Її головні галузі — машинобудування, металургія, хімічна, текстильна, лісова промисловість. Транспортна мережа в регіоні розвинута недостатньо.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Які особливості демографічних процесів існують у Латинській Америці? Порівняйте з країнами Північної Америки. Відповідь поясніть.
2. Порівняйте особливості процесу урбанізації Латинської та Північної Америки.
3. Покажіть на карті найбільші міста Латинської Америки. Що у регіоні називають «міським вибухом»? Які його причини?
4. Визначте провідні галузі міжнародної спеціалізації більшості латиноамериканських держав.
5. Які країни Латинської Америки відносять до нових індустріальних країн? Чим відрізняється спеціалізація їх господарства від інших країн регіону?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- До прибуття європейців на території сучасних США проживало близько 400 різних індіанських племен. У результаті фізичного знищення та загибелі від завезених хвороб їх чисельність до початку ХХ ст. скоротилася в 10 разів! Індіанці були розселені по резерваціях, які займали лише 2 % найменш сприятливих для життя територій. Нині понад 60 % індіанців мешкають поза межами резервацій, переселяючись до великих міст: Чикаго, Нью-Йорка, Клівленда, Сан-Франциско, Сан-Дієго, Лос-Анджелеса, Денвера. Більшість міських індіанців втратили свою мову, перейшовши на англійську.
- Оттава — одна з наймолодших столиць світу, типове місто чиновників, оповите зеленню парків. Тут розташовані резиденції канадського парламенту і генерала-губернатора — намісника британської королеви. Будинок парламенту Канади подібний до середньовічного палацу, прикрашений всередині скульптурами, вітражами та різьбленням по дереву. На площі біля будинку парламенту щодня влітку о 10-й годині відбувається урочиста зміна варти — одягнутих у яскраво-червоні мундири офіцерів Королівської канадської кінної поліції. Тут також в оточенні гербів канадських провінцій горить вічний вогонь — символ єдності країни.
- У багатьох латиноамериканських країнах полюбляють іспанську кориду. Перший бій биків тут було влаштовано в 1529 р., тобто через 10 років після завоювання Мексики конкістадорами. На півночі країни проводять родео — змагання сміливців з биками. У Бразилії популярними стали карнавали, під час яких виконуються складні танці. Найбільшої популярності набула самба, рухи якої символізують удари ножів-мачете по стеблах цукрової тростини, боротьбу негрів-рабів з переслідувачами тощо. У січні в Бразилії влаштовують свято Матері Води. У цей день готують смачні страви, а потім під звуки пісень опускають їх під воду. Після цього омивають тіла священною водою.

КРАЇНИ АФРИКИ

Тема 5

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- складом території регіону;
- формуванням сучасної політичної карти Африки;
- забезпеченням регіону та окремих країн природними ресурсами;
- особливостями населення та процесів урбанізації в країнах Африки;
- економічними відмінностями африканських країн;

навчитися:

- характеризувати загальні риси економіко-географічного положення, населення та природно-ресурсного потенціалу африканського регіону;
- визначати особливості галузевої структури та територіальної організації господарства регіону;
- аналізувати причини економічного відставання країн Африки;
- скласти порівняльну характеристику господарства держав регіону.

§ 42. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ, ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ КРАЇН АФРИКИ

Сучасна політична карта Африки. Африка займає понад 22 % поверхні суходолу планети, що становить 30,3 млн км². Тут проживають 890 млн чол., тобто майже 14 % населення світу. За площею та чисельністю населення Африка поступається лише Азії. Нині в цьому регіоні налічується 58 держав і територій, з них 53 — суверенні країни, які є членами ООН.

Серед африканських держав лише *Південно-Африканська Республіка (ПАР)* належить до типу *високорозвинених країн*. Вона виробляє 40 % промислової і 30 % сільськогосподарської продукції Африки. Господарство країни склалося під впливом колоніального минулого та економічного порядку, запровадженого англійськими колонізаторами, адже ПАР є переселенською країною. Інші держави африканського континенту є *країнами, що розвиваються*. 31 з них ООН віднесла до групи *найменш розвинених країн світу*. Решта держав Африки належать до групи *країн середніх можливостей*. Найвищі доходи серед країн регіону мають *нафтодобувні країни* (Лівія, Алжир) та *дрібні острови*, відомі своїм туристичним бізнесом (Сейшельські острови).

Більшість африканських країн за формою правління є *республіками*. На континенті збереглися 3 *конституційні монархії*: Марокко, Лесото та Свазіленд. Особливу форму правління (*джамахірію*) має Лівія.

За адміністративно-територіальним устроєм більшість держав Африки унітарні. Федеративними країнами є Нігерія (складається з 36 штатів) та Ефіопія (9 штатів). За конституцією ПАР — унітарна країна з елементами федералізму.

За площею в Африці переважають великі країни. Найбільшими державами регіону є Судан, Алжир та Демократична Республіка Конго (ДРК), а найменшими — Сан-Томе і Принсипі (1 тис. км²) та Сейшельські острови (400 км²). В африканському регіоні збереглося 5 залежних територій. Сьогодні це невеликі острівні володіння Франції (острови Реюньйон і Майотта) та Великої Британії (острів Святої Єлени). Крім того, під окупацією Марокко перебуває територія Західної Сахари. На півночі Марокко Іспанія утримує міста-порти Сеуту і Мелілью.

Економіко-географічне положення. На економічний розвиток Африки найбільше впливає близькість до розвинених країн Західної Європи і транзитне положення на морських шляхах з Європи до Азії. Особливо поліпшилося транспортно-географічне положення Північної Африки після відкриття Суецького каналу, завдяки якому скоротився морський шлях до Азії та поживилося судноплавство в Червоному морі. Водночас економіко-географічне положення країн Центральної та Південної Африки менш вигідне. Вони віддалені морськими просторами та Сахарою від економічно розвинених регіонів світу. 15 країн не мають виходу до моря (Малі, Чад, Нігер, Зімбабве та ін.). Більшість африканських країн є членами політичних та економічних організацій: *Руху неприєднання, Африканського союзу (АС)*.

Держави Північної Африки входять до *Ліги арабських держав*, країни-експортери сировини — до організацій *ОПЕК, СИПЕК та ІБА*. На жаль, негативним спадком епохи колоніалізму залишаються територіальні та міжетнічні конфлікти, які виснажують і без того бідні бюджети країн. Гарячими точками Африки залишаються *Сомалі, Ефіопія, Нігерія, ДРК, Руанда*.

Формування політичної карти Африки. З давніх часів у Африці склалися могутні держави: Єгипет, Гана, Малі, Конго з високою для свого часу культурою. Але з XV ст. починається вторгнення європейців у Тропічну Африку, яке супроводжується колонізацією земель та вивезенням невольників до Америки. Це призвело до спустошення великих територій та їх господарського занепаду. На політичній карті Африки початку XX ст. залишилося тільки дві незалежні країни — *Ефіопія і Ліберія*. Усі інші території були поділені між європейськими країнами. Найбільші площі колоній дісталися Франції, Великій Британії та Португалії. Мали володіння в Африці також Німеччина, Італія, Іспанія та Бельгія. Деколонізація континенту розпочалася з 50-х рр. XX ст. Розпад колоніальних імперій поширився з Північної Африки. Тут першими здобули незалежність *Лівія, Туніс, Марокко та Судан*. Під їхнім впливом визвольний рух перекинувся на Тропічну Африку. У 60-х рр. звільнилося понад 30 африканських країн. У 1990 р. стала незалежною остання велика колонія на материк — *Намібія*. У 1993 р. зі складу Ефіопії виокремилась *Ерित्रея*.

Зробіть висновок про особливості економіко-географічного положення різних частин африканського регіону. Як ці особливості вплинули на рівень розвитку їхнього господарства?

Природні умови та природні ресурси. Природні умови Африки вивчені недостатньо. Для рельєфу материка характерні величезні плато та плоскогір'я, які займають близько 90 % площі. Невисокі гори лежать лише на крайній півночі та крайньому півдні континенту. Кліматичні умови Африки характеризуються високими температурами. Близько 40 % території — савани, що мають тривалий сухий сезон, 1/3 площі — пустелі (Сахара, Наміб, Калахарі). В екваторіальній смузі при надмірному зволоженні сформувалися вологі екваторіальні ліси.

Хоча геологічна будова Африки вивчена мало, регіон посідає провідне місце у світі за покладами багатьох видів мінеральних ресурсів. Із паливних ресурсів вирізняються запаси нафти і природного газу,

Оцініть природні передумови з погляду господарського освоєння різних частин Африки.

приурочені до потужних осадових чохлах платформи. Особливе значення мають басейни Сахарський (Лівія, Алжир) та Гвінейської затоки (Нігерія, Габон). Понад 80 % запасів кам'яного вугілля Африки припадають на ПАР.

Рудні ресурси континенту переважно пов'язані з виходами кристалічних порід фундаменту давньої платформи на поверхню. Так, великими запасами *залізних та марганцевих руд* вирізняються ПАР та країни Гвінейської затоки. *Уранові руди* видобувають ПАР, Намібія, Нігер. Величезні поклади *алюмінієвих руд* мають країни Гвінейської затоки (Гвінея, Гана, Сьєрра-Леоне). На ПАР припадає 21 % світового видобутку *золота*. До системи розломів земної кори у Східній Африці приурочені великі поклади *мідних руд* (Замбія, ДРК). Крім міді, в цих рудах містяться кобальт, свинець, цинк, уран. Запаси *олов'яних руд* знайдено в Нігерії та ДРК, *поліметалевих руд* — у Марокко та Тунісі, *хромових руд* — у ПАР та Зімбабве.

З нерудних ресурсів особливе значення мають африканські *алмази*. За їх видобутком вирізняється ДРК, яка дає 30 % технічних алмазів світу. Якісними алмазами уславилася ПАР, у копальнях якої було знайдено багато унікальних екземплярів. Значне місце посідає видобуток алмазів також у Ботсвані, Намібії, Анголі, Гані. «Коморою» *фосфоритів* називають Марокко, в якому сконцентровано понад 70 % світових запасів цієї цінної хімічної сировини. Фосфорити розробляють також у Тунісі, Алжирі, Того. Значні запаси *графіту* і *слюди* є на Мадагаскарі, *азбесту* — у Зімбабве. Водні ресурси Африки розподілені вкрай нерівномірно. На великих площах пустель та саван не вистачає води. Основним джерелом водопостачання є підземні води. Водночас Африка відома величезними річковими (Ніл, Конго, Замбезі, Нігер) та озерними (Вікторія, Танганьїка, Ньяса) системами. Вони використовуються для зрошення, водопостачання населення, судноплавства, рибальства. Гідроенергопотенціал африканських річок великий, але використовується поки що лише на 1,5 %. Земельні ресурси регіону досить обмежені. Для розорювання придатна лише 1/3 ґрунтів. Значна частина земель зазнає вітрової та водної ерозії. Родючі ґрунти розміщені плямами на Півдні та Півночі Африки і вздовж річок. Лісові ресурси концентруються переважно в екваторіальній частині Африки. Їх запасами вирізняються ДРК, Нігерія, Габон, Камерун, Кот-д'Івуар.

Природно-рекреаційними та культурно-історичними ресурсами відомі країни Північної Африки, зокрема Єгипет.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- В Африці налічується 53 суверенні держави і 5 залежних територій. Південно-Африканська республіка — єдина розвинена держава континенту. Всі інші — країни, що розвиваються. Більшу частину їх ООН визнала найменш розвиненими країнами світу.
- За формою правління більшість країн — республіки, за адміністративно-територіальним устроєм — унітарні держави. Вигідне економіко-географічне положення мають країни Північної Африки завдяки їх близькому розташуванню до розвинених держав Європи та міжнародних транспортних шляхів.
- Природні ресурси Африки вивчені мало. Головними паливними ресурсами є нафта, природний газ, кам'яне вугілля; рудними — залізні, марганцеві, мідні, поліметалеві, алюмінієві, уранові руди, золото; нерудними — алмази та фосфорити. Країни екваторіальної Африки багаті на лісові ресурси. Водних і земельних ресурсів небагато.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Африканського регіону. Чим відрізняється географічне положення Північної і Тропічної Африки?
2. Розкажіть про формування політичної карти Африки у ХХ ст.
3. Скільки незалежних держав сьогодні знаходиться в регіоні? До складу яких міжнародних організацій вони входять?
4. Назвіть приклади різних за формою правління та адміністративно-територіальним устроєм країн Африки. Покажіть їх на карті.
5. На які мінеральні ресурси багаті країни Африки? Покажіть на карті найбільші басейни видобутку корисних копалин у регіоні.

§ 43. НАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО КРАЇН АФРИКИ

Населення. Загальними рисами населення африканського регіону є «демографічний вибух», велике етнічне розмаїття, переважання сільського населення та повільніше зростання міст, ніж в інших регіонах світу, де більшість становлять країни, що розвиваються. До європейської колонізації в Африці проживало понад 20 % населення планети. Работоргівля, голодування та епідемії значно знизили цей показник. Проте із середини ХХ ст. помітно знизилася смертність і почалося стрімке зростання населення.

Нині Африка перебуває на піку «демографічного вибуху». Для її демографічної ситуації характерний другий тип відтворення населення з дуже високими показниками природного приросту — майже 30 чол./тис. За темпами приросту населення Африка випереджає всі інші регіони світу. Тож для вікової структури характерні: дуже велика частка дітей (понад 40 %) та незначна — людей літнього віку (3–5 %). Усе це змушує уряди країн проводити демографічну політику, але її ефективність незначна. Людей працездатного віку — близько 50 %. Більшість їх зайнята в сільському господарстві. Рівень безробіття дуже високий: у деяких країнах до 40 %.

Для Африки характерне від'ємне сальдо міграції. Значні потоки емігрантів прямують до країн Західної

Пригадайте, що зумовило «демографічний вибух» в африканських країнах у другій половині ХХ ст.

Зулуський вождь

У Тропічній Африці, на південь від Сахари, поширені численні негроїдні народи, які говорять мовами трьох різних мовних сімей. Лише на крайньому південному заході Південної Африки є представники європеїдної раси — бури (африканери) — нащадки переселенців з Нідерландів. Розчленованість території колоніальними кордонами призвела до формування в Тропічній Африці багатонаціональних країн. Тут народи часто дотримуються своїх традиційних вірувань. Деякі з них перейняли християнство. В окремих країнах багато мусульман.

Незважаючи на стрімке зростання кількості населення Африки, його середня густина низька — 29,4 чол./км². На величезних просторах пустель та вологих екваторіальних лісів цей показник знижується менш ніж до 1 чол./км². Найгустіше заселені долина Нілу (400–700 чол./км²), невеликі острови (150–500 чол./км²) та деякі морські узбережжя.

Рівень урбанізації в Африці середній — 30–35 %. Найбільш урбанізованими є арабські країни Північної Африки: Лівія (86 %), Туніс (57 %), Алжир (56 %). Найменший рівень урбанізації характерний для східної частини континенту: Руанда (6 %), Бурунді (8 %), Уганда (13 %), Ефіопія (13 %), а також для сахарських країн: Нігер (17 %), Чад (21 %). В Африці виникло понад 150 міст. Проте і досі навіть у великих африканських містах значна частина жителів зайнята в сільському господарстві. Часто міста схожі на великі села. Упорядковані квартали в них чергуються з перенаселеними, позбавленими елементарних умов районами. Є країни, де міст взагалі немає, а домінує один центр. Усе це свідчить про хибний характер урбанізації в регіоні.

Нині міст-мільйонників в Африці понад 20. Навколо них сформувалися міські агломерації. Найбільшими серед африканських міських агломерацій є Каїр (17,9 млн чол.), Лагос (13,4 млн чол.), Кіншаса (10 млн чол.), Йоганнесбург (7,6 млн чол.), Касабланка (4 млн чол.), Туніс (4 млн чол.), Александрія (3,9 млн чол.), Абіджан (3,8 млн чол.), Аддіс-Абеба (3,2 млн чол.).

Господарство. Характерною ознакою господарства більшості країн Африки є колоніальна галузева і територіальна структура їх економіки.

У галузевій структурі переважають малоефективне, часто монокультурне сільське господарство та добувна промисловість. Континент, на якому проживає майже сьома частина населення планети, виробляє

Європи (особливо до Франції і Великої Британії) та Південно-Західної Азії (з арабських країн).

Расова, національна та релігійна структура населення Африки дуже складна. Особливо відзначаються щодо цього Північна і Тропічна Африка. На півночі регіону живуть представники європеїдної раси — араби, бербери, сомалійці, амхара. Більшість країн тут (окрім Ефіопії) — однонаціональні. Домінуюча релігія — іслам. В Ефіопії поширене християнство.

лише 5 % сільгосппродукції та 2 % товарів обробної промисловості світу. До сьогодні в економіці більшості країн регіону домінують натуральне господарство та кустарні ремесла. Зростає залежність від іноземного капіталу. Його основні обсяги вкладені в господарства ПАР, Нігерії, Габону, Лівії, ДРК, причому переважно в добувній галузі. Для територіальної структури господарства африканських країн характерні невеликі окремі осередки промисловості та високопродуктивного сільського господарства на фоні величезних площ малоефективного дрібнотоварного виробництва. Від порівняно розвинених районів, які виробляють експортну продукцію, прокладені дороги до великих портів на узбережжях, звідки продукція вивозиться на світовий ринок. Таке розміщення господарських об'єктів зберігається в Африці з колоніальних часів.

Сільське господарство є основою економіки переважної більшості африканських країн. Незважаючи на те, що в ньому працює абсолютна більшість людей, країни змушені імпортувати продовольство. Близько 1/3 селян вирощують продукцію лише для власного споживання. Великі плантації та ферми, які вирощують експортні культури, відіграють важливу роль у ПАР, Кенії, Кот-д'Івуарі, Нігерії, Єгипті та ряді інших країн.

Рослинництво дає 80 % сільгосппродукції, хоча під ріллею зайнято менш ніж 1/5 площ сільгоспугідь. Для власного споживання культивують просо, сорго, кукурудзу, тропічні коренеплоди (маніок, ямс, таро, батат). Високотоварний сектор вирощує експортні технічні культури: *какао* (Кот-д'Івуар, Гана, Нігерія), *каву* (Кот-д'Івуар, Ефіопія, Уганда), *арахіс* (Нігерія, Судан, Гамбія), *олійну пальму* (Бенін), *бавовник* (Єгипет, Судан, Танзанія), *цукрову тростину* (Мозамбік, Маврикій), *тютюн* (Зімбабве, Малаві), *чай* (Кенія, Мозамбік). Для крайніх північних і південних частин Африки важливе значення мають *виноградарство* та *садівництво*. Експортом *цитрусових* вирізняються Єгипет, Марокко, ПАР.

Тваринництво Африки низькопродуктивне. Вона дає лише 20 % сільгосппродукції регіону, хоча під пасовищами зайнято понад 80 % сільгоспугідь. Переважає кочове, напівкочове та відгінно-пасовищне тваринництво. У саванах розводять велику рогату худобу, в напівпустелях та горах — овець, у пустелях — верблюдів. Головною продукцією тваринництва є шкури, вовна, мохер. Молочний напрям майже не розвинутий.

Африка — промислово слабо розвинутий регіон. Основними галузями промисловості є гірничодобувна, харчова та легка. Новітні галузі промисловості представлені (крім ПАР) лише окремими підприємствами.

Електроенергетика розвинута слабо. Близько 2/3 електроенергії дають гідроелектростанції. Для ПАР основним джерелом електроенергії є ТЕС. Тут також працює перша в Африці атомна електростанція.

Чорна металургія повного циклу представлена лише в ПАР (виробляє 80 % сталі регіону), Єгипті, Алжирі, Тунісі та Зімбабве. Кольорова металургія базується на багатих ресурсах і має високий рівень розвитку в ряді країн. Заводи *мідної промисловості* працюють у Замбії, ДРК, ПАР; *алюмінієвої* — в ПАР, Єгипті, Камеруні, Гані; *свинцево-цинкової* — в Марокко, Тунісі, Намібії; *олов'яної* — в Нігерії.

Аеропорт Йоганнесбургу. ПАР

Туніс, Лівія, Єгипет, Нігерія. Основним виробництвом є синтез мінеральних добрив. У Замбії, Конго, ПАР, Зімбабве важливого значення набуло виробництво вибухових речовин для добувної промисловості.

Лісова промисловість країн екваторіальної Африки дає на експорт деревину в непереробленому стані.

Головною галуззю текстильної промисловості африканських країн є бавовняна. Провідну роль за її рівнем розвитку посідає Єгипет. Бавовняні фабрики працюють також у Судані, Нігерії, Сенегалі, Уганді, ПАР та деяких інших країнах.

Швидкими темпами розвивається харчова промисловість. Розширилося експортне значення консервованої продукції. Основними галузями харчової промисловості є *олійна* (виробництво пальмової, арахісової та маслинової олії), *цукрова*, *фасування какао та кави*, *рибна*, *виноробна* та *плодоовочеконсервна*.

Транспорт в Африці розвинутий слабо. Фактично регіон не має сучасної транспортної мережі. У багатьох країнах велика роль належить гужовому та в'ючному транспорту, а в районах поширення мухи цеце часто використовують працю носіїв. Деякі країни не зв'язані між собою транспортом. Найкраще транспортна мережа розвинута в ПАР, Зімбабве, Єгипті та прибережних частинах країн Північної Африки.

Більш як половину вантажопотоків у межах материка забезпечує *залізничний* транспорт. Проте він має низький рівень технічного оснащення, різну ширину колій. В Африці немає трансконтинентальних залізниць. Найінтенсивніше розвиваються *автомобільний* і *трубопровідний* транспорт. Близько 1/3 автодоріг припадає на ПАР. Більшість зовнішніх перевезень здійснює *морський* транспорт. Великими морськими портами є Александрія (Єгипет), Алжир, Касабланка (Марокко), Лагос (Нігерія), Дакар (Сенегал),

Дар-ес-Салам (Танзанія), Кейптаун і Дурбан (ПАР). В Африці є близько 300 аеропортів. Найбільші з них — Каїр (Єгипет), Рабат (Марокко), Дакар (Сенегал), Лагос (Нігерія), Найробі (Кенія), Йоганнесбург (ПАР).

Використовуючи вивчений матеріал і тематичні карти атласу, складіть схему зовнішніх економічних зв'язків Африки.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Усім країнам Африки притаманий другий тип відтворення населення з характерними ознаками «демографічного вибуху».
- У Північній Африці переважають однонаціональні арабські держави. В Тропічній Африці зосереджені багатонаціональні країни.
- Середня густота населення регіону невисока. Рівень урбанізації середній.
- У галузевій структурі господарства більшості африканських країн, що розвиваються, переважають сільське господарство з домінуванням рослинництва, добувна та харчова промисловість. Основними експортними рослинами є технічні культури: какао, кава, арахіс, олійна пальма, бавовник. Багатогалузева обробна промисловість розвивається у ПАР. У господарстві інших країн материка є окремі підприємства металургії, машинобудування, хімічної і текстильної промисловості. Транспортна мережа Африки розвинута слабо.
- У територіальній структурі господарства африканських країн збереглися колоніальні пережитки. Від осередків експортної промисловості та високопродуктивного сільського господарства прокладені дороги до великих морських портів, звідки продукція вивозиться на світовий ринок.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Порівняйте демографічні процеси Африки із ситуацією в інших регіонах світу, де переважають країни, що розвиваються.
2. Покажіть на карті найбільші міські агломерації в Африці. Чому урбанізація в регіоні має хибний характер?
3. У чому проявляється колоніальний характер галузевої та територіальної структури більшості африканських країн?
4. Охарактеризуйте галузеву структуру сільського господарства Африки. Порівняйте її з сільським господарством країн Латинської Америки.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- За період работоргівлі з Африки до країн Америки було вивезено близько 150 млн африканців. Це — одна з причин того, що до 1900 р. населення африканського континенту вирізнялося найповільнішим приростом серед великих регіонів світу. Справжня демографічна революція відбулася в Африці з другої половини ХХ ст. У 1960 р. її населення становило 275 млн чол., у 1980 р. — 475 млн чол., а на початку ХХІ ст. — майже 900 млн чол. Таких показників зростання населення не знає жоден регіон світу. Внаслідок цього частка Африки у світовому населенні швидко зростає і вже наблизилася до 14 %.
- Етнічний склад населення Африки вирізняється значною різноманітністю. Етнографи виділяють на карті материка від 300 до 500 народів (етносів). Чисельність 11 з них перевищує 10 млн чол., 111–1 млн чол., що складає 4/5 усього населення. Найбільше тут представлені народи нігеро-кордофанської та афразійської мовних родин. Населення європейського походження складає лише 1% від загальної кількості.
- Південно-Африканська республіка — єдина країна у світі, в якій понад 100 років золотодобувна промисловість залишається головною галуззю економіки. Розробка золота тут почалася у 1886 р. На початку ХХ ст. вона зросла до 200–300 т на рік. Рекордного рівня — 1000 т — було досягнуто в 1970 р. Незважаючи на поступове зменшення видобутку золота, починаючи з 1980-х рр. ПАР утримує за цим показником перше місце в світі, значно випереджаючи США, Росію та Австралію.

АВСТРАЛІЯ І КРАЇНИ ОКЕАНІЇ

Тема 6

ВИВЧАЮЧИ ТЕМУ, ВИ

ОЗНАЙОМИТЕСЯ З:

- складом території регіону;
- формуванням сучасної політичної карти Австралії та Океанії;
- забезпеченням регіону та окремих країн природними ресурсами;
- особливостями населення в Австралії та країнах Океанії;
- економічними відмінностями Австралії та Нової Зеландії від інших країн регіону;

НАВЧИТЕСЯ:

- характеризувати загальні риси економіко-географічного положення, населення і природно-ресурсного потенціалу Австралії та країн Океанії;
- визначати особливості галузевої структури та територіальної організації господарства Австралії;
- аналізувати причини економічного відставання більшості країн Океанії;
- скласти порівняльну характеристику господарства держав регіону.

§ 44. АВСТРАЛІЯ

Офіційна назва — *Австралія*.

Площа — *7,7 млн км² (6-те місце у світі)*.

Населення — *22,3 млн чол. (51-е місце у світі)*.

Столиця — *Канберра*.

Тип країни — *високорозвинена держава, переселенська країна*.

ВВП на душу населення — *\$36 918*.

Державний устрій — *країна у складі Співдружності (Брит.), федеративна держава*.

Склад території — *6 штатів, 2 території*.

Член міжнародних організацій — *ООН, АНЗЮС, АНЗЮК, Південно-Тихоокеанський форум та ін.*

Офіційна мова — *англійська*.

Релігія — *християнство (протестантизм, католицизм)*.

Валюта — *австралійський долар*.

Економіко-географічне положення. Австралія — єдина в світі держава, яка займає цілий материк. Вона має вихід до Тихого й Атлантичного океанів, але через мілководдя та коралові рифи зручних бухт для облаштування портів мало. Особливістю положення країни є її значна віддаленість від усіх регіонів світу, що ускладнює зв'язки з більшістю держав. Біля її берегів починаються найдовші морські траси: Сідней — Лондон (21 тис. км), Сідней — Нью-Йорк (18 тис. км).

Сіднейський оперний театр — символ Австралії

Історія формування території. Першими з європейців, які побували в Австралії ще на початку XVII ст., були голландці. Вони тримали своє відкриття у таємниці. Лише в 1770 р. англійський мореплавець Джеймс Кук сповістив європейців про відкриття нового материка. Це стало початком колонізації Австралії Великою Британією та винищення корінних жителів материка. Спершу континент був місцем заслання злочинців. Згодом сюди почали прибувати «вільні» переселенці, які заснували шість окремих колоній. Головним заняттям переселенців стало вівчарство. «Золота лихоманка», яка охопила Австралію в 50-х рр. XIX ст., сприяла освоєнню нових земель та багатих мінеральних ресурсів. У 1900 р. британський парламент ухвалив закон про об'єднання шести колоній у федерацію Австралійський Союз. З 1901 р. країна дістала статус домініону, а з 1931 р. стала повністю незалежною державою.

Природні умови і природні ресурси. Природні умови Австралії досить одноманітні. У рельєфі переважають рівнини: *Західно-Австралійське плоскогір'я* і *Центральна низовина*. Низькі давні гори — *Великий Вододільний хребет* — займають лише 5 % території на сході. Клімат країни дуже посушливий та жаркий. Близько 40 % площі становлять пустелі. Порівняно невеликі території з достатнім зволоженням є на південному-сході та південному-заході. Це — головні райони зосередження населення та землеробства країни. Австралія дуже багата на мінеральні ресурси, що зумовлює її сировинну спеціалізацію на світовому ринку. З паливних корисних копалин держава має великі поклади *кам'яного вугілля* (Східний басейн). Родовища *нафти* і *природного газу* значно менші. Їх головні басейни розміщені на Центральній низовині та на дні Бассової протоки. У країні залягають унікальні за запасами родовища *залізних* (штати Західна та Південна Австралія) та *алюмінієвих руд* (півострів Кейп-Йорк). Розвідано значні поклади *мідних*, *поліметалевих* (у центрі), *уранових*, *нікелевих* (на заході) та *марганцевих руд* (на півночі), а також *золота*. З нерудної сировини є різні за якістю *глини*, *піски*, *вапняки*, *азбест*, *слюди*.

Для Австралії характерні обмеженість поверхневих водних ресурсів і багатство підземних вод. Єдина річка, що не пересихає протягом року, — Муррей. Вода цієї річки та її притоки Дарлінг використовується для зрошення. Для потреб сільського господарства

Дайте господарську оцінку природних умов і природних ресурсів Австралії. Поміркуйте, які види господарської діяльності є основними в країні.

Австралійці-аборигени

використовуються також артезіанські води. Родючі червоно-бурі та коричневі ґрунти залягають на південному сході та південному заході материка. Більша частина країни вкрита тропічними пустельними ґрунтами. Лісові ресурси дуже обмежені. Підлісом перебуває тільки 5 % території на крайньому сході. Австралія багата на кормові ресурси, які стали основою для розвитку вівчарства.

Населення. Для демографічної ситуації Австралії характерний перший тип відтворення населення. Природний приріст невисокий: 6 чол./тис. Відбувається «старіння нації». У зв'язку з наявністю великих площ неосвоєних земель країна протягом кількох століть мала додатне сальдо міграцій. До 60-х рр. ХХ ст. імміграційними службами проводилася політика «білої Австралії», яка обмежувала в'їзд до країни «кольорового» населення. Тому його частка серед мешканців держави й досі незначна. Серед віруючих переважають християни, більша частина з яких є протестантами.

Австралія — однонаціональна країна. Майже 3/4 її населення становлять англоавстралійці. Решта — іммігранти останньої хвилі: англійці, шотландці, італійці. Є й українська діаспора (близько 30 тис. осіб). Корінні жителі країни — аборигени Австралії становлять близько 1 % населення. Їх витіснили європейці в пустельні райони заходу та півночі. Вони і нині живуть племенами та ведуть кочовий спосіб життя.

Країна має дуже низький показник середньої густоти населення — 2,6 чол./км², який істотно коливається по території. З природних причин понад 90 % населення концентрується на південному сході. Рівень урбанізації високий — 86 %. У країні є 5 міст-мільйонників: *Сідней* (4,3 млн чол.), *Мельбурн* (3,8 млн чол.), *Брісбен* (1,9 млн чол.), *Перт* (1,5 млн чол.) та *Аделаїда* (1,2 млн чол.). У столиці проживають понад 370 тис. чол.

Господарство. За невеликий історичний проміжок часу Австралія пройшла значний шлях економічного розвитку, перетворившись з аграрно-сировинного придатка Великої Британії на розвинену індустріально-аграрну країну. Чинниками швидкого зростання стали: розвинені капіталістичні відносини, запроваджені переселенцями, багатство природних ресурсів та відсутність війн. Нині понад 55 % населення зайняті в торгівлі та невиробничій сфері. Однак у зв'язку з колоніальним минулим держава зберігає свою аграрно-сировинну спеціалізацію, вивозить на світовий ринок мінеральну та сільськогосподарську сировину. Провідною галуззю промисловості залишається гірничодобувна, яка експортує 50–90 % видобутої сировини.

Паливна промисловість представлена вугільною, яка має експортне значення, та нафтогазовою. Близько 20 % нафти імпортується, тому нафтопереробка зосереджена у великих портах: Сідней, Мельбурні, Брісбені, Аделаїді. В електроенергетиці провідну роль відіграють теплові електростанції, які працюють біля великих міст і дають 79 % електроенергії. На гідроелектростанції припадає 21 % енергії. Вони збудовані в горах на південному сході та на Тасманії. Діють понад 20 невеликих сонячних станцій.

Чорна металургія Австралії працює на власній сировині. Завдяки високому технологічному рівню виробництва, а також багатству та зручності залягання сировини австралійська сталь є однією з найдешевших у світі. Ця галузь склалася у трьох районах: Східному (Ньюкасл), Південному (Уайалла) та Південно-Західному (Куїнана). Кольорова металургія дуже потужна. Її головною галуззю є алюмінієва промисловість, яка має всі стадії переробки сировини: виробництво глинозему склалося в районах видобування бокситів, а виплавляння алюмінію — біля джерел електроенергії (на південному сході та на Тасманії). Біля родовищ руд виплавляють також мідь, свинець, цинк, нікель, золото.

Машинобудування є важливою галуззю промисловості країни. У зв'язку з потребами власного виробництва провідну роль у ньому відіграють важке та сільськогосподарське машинобудування. У великих містах (Аделаїда, Сідней, Мельбурн, Джілонг) працюють автомобільні заводи та підприємства точного машинобудування. У портах розвинуте суднобудування.

Основними районами хімічної промисловості Австралії є Східний, який спеціалізується переважно на синтезі мінеральних добрив, та Південно-Східний, де з імпортою нафти виробляють різноманітні полімерні матеріали.

У портах розвиваються експортні галузі харчової (м'ясна, маслосироробна, цукрова, борошномельна) та легкої (переважно вовняної) промисловості.

Високоінтенсивне сільське господарство Австралії не тільки забезпечує потреби країни у продовольстві та сировині, а й має велике експортне значення. У галузевій структурі сільського господарства переважає тваринництво. На заході та в центрі на грубих кормах розвивається вівчарство тонкорунного напрямку. Для його успішного функціонування застосовуються новітні засоби агротехніки (зрошення пасовищ підземними водами, штучні опади, підсівання трави). У передмістях на південному сході та південному заході набули розвитку молочне скотарство, свинарство, птахівництво. Великий Бар'єрний риф — район промислу крокодилів, черепах та добування перлин.

Рослинництво Австралії вирізняється високим рівнем механізації. Головні площі ріллі на південному сході та південному заході зайняті під пшеницею, яка має експортне значення. На північному сході культивують цукрову тростину, на сході — бавовник і тютюн, на Тасманії та південному сході — картоплю, в долині Муррею — овочі, на південному сході та південному заході — цитрусові, виноград, яблуна та груші.

Велика площа Австралії та потужні зовнішні економічні зв'язки зумовлюють потребу в транспортній мережі. Головну роль у вантажопотоках відіграє морський транспорт. Залізничі та автомобільні дороги проходять паралельно південному узбережжю країни, з'єднуючи найбільші міста. До центру країни прокладена шосейна дорога. Велике значення має повітряний і трубопровідний транспорт.

Австралія активно підтримує різні форми зовнішніх економічних зв'язків. Основними торговельними партнерами країни є Японія, США, Нова Зеландія та країни ЄС (особливо Німеччина

та Велика Британія). 40 % вартості експорту Австралії припадає на мінеральну сировину (кам'яне вугілля та руди металів), 30 % — на сільськогосподарську сировину (високоякісну вовну, м'ясо, молочні продукти, пшеницю, цукор із тростини). Частка продукції обробної промисловості в експорті зросла до 20 %. Країна імпортує машини та обладнання, хімікати, товари народного вжитку.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- У регіоні Австралія та Океанія налічуються понад 30 держав і територій, з яких 14 — суверенні країни.
- Особливістю економіко-географічного положення Австралії є значна віддаленість від решти регіонів світу, що позначилося на особливостях економічного розвитку країни.
- Австралія — високорозвинена переселенська країна, в економіці якої з історичних причин значну роль відіграє аграрно-сировинна спеціалізація.
- Держава дуже багата на мінеральні, кормові та (в окремих частинах країни) земельні ресурси. Це великою мірою визначило її спеціалізацію на гірничодобувній та металургійній промисловості, вівчарстві та зерновому господарстві.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть особливості географічного положення Австралії. Поміркуйте, які позитивні та негативні наслідки має віддаленість країни від інших регіонів світу.
2. Розкажіть, як сформувалася держава у сучасних межах.
3. Оцініть природно-ресурсний потенціал Австралії. Як він відбився на спеціалізації країни?
4. Поясніть особливості розселення території Австралії. Назвіть та покажіть на карті найбільші міста країни.
5. Назвіть провідні галузі австралійського господарства як переселенської країни. Визначте провідні галузі міжнародної спеціалізації країни.

§ 45. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЇН ОКЕАНІЇ

Сучасна політична карта регіону. Держави та залежні території Океанії займають площу 1,3 млн км² у західній та центральній частинах Тихого океану.

До високорозвинених переселенських країн в Океанії відносять лише Нову Зеландію. Інші 12 держав є країнами, що розвиваються. Більшість з них належить до групи країн середніх можливостей. 5 країн Океанії ООН занесла до переліку найменш розвинених країн світу: Вануату, Кірибаті, Західне Самоа, Соломонові Острови, Тувалу.

За формою правління Нова Зеландія — країна у складі Співдружності Націй. 9 незалежних країн Океанії є республіками. Тонга — конституційна монархія.

За адміністративно-територіальним устроєм більшість держав у регіоні — унітарні. Федерацією є Федеративні Штати Мікронезії (ФШМ).

За площею переважають малі країни. Середні за площею — лише Папуа-Нова Гвінея та Нова Зеландія. Найменшу площу в регіоні мають

Науру (21 км²) і Тувалу (26 км²). В Океанії налічується близько 20 залежних територій. Острівні архіпелаги перебувають під управлінням США (Американське Самоа, острів Гуам), Франції (Французька Полінезія, Нова Каледонія), а також Австралії, Нової Зеландії, Великої Британії.

Формування політичної карти Океанії. Віддаленість від провідних економічних центрів світу зумовили пізню колонізацію території островів. До кінця XIX ст. завершився територіальний розподіл Океанії між Великою Британією, Францією, Німеччиною, США. У XX ст. деякі володіння були передані під управління Австралії та Нової Зеландії. Деколонізація Океанії розпочалася лише в 60-х рр. XX ст.

Тоді стали незалежними державами Західне Самоа та Науру. Найбільше країн звільнилося від колоніалізму в 70-х рр. XX ст.: Тонга, Фіджі, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові острови, Тувалу, Кірибаті. Деколонізація тривала у 80–90-х рр. XX ст. Проте й нині в Океанії зберігається багато залежних територій.

Населення. У країнах Океанії є корінні та прибулі народи. У більшості країн близько 90 % населення становлять корінні жителі островів: *папуаси* (Папуа-Нова Гвінея), *меланезійці* (Фіджі, Соломонові острови, Вануату), *канаки* (Нова Каледонія), *мікронезійці* (Науру, Федеративні Штати Мікронезії, Маршаллові острови), *полінезійці* (Французька Полінезія, Західне та Американське Самоа, острови Кука). Прибуле населення тут представлене *американцями США, французами, фіджійцями, індійцями*. У Новій Зеландії переважає прибуле населення — *англоновозеландці*. Лише 9 % становлять місцеві жителі — *маорі*.

Для демографічної ситуації більшості країн Океанії характерний другий тип відтворення населення, лише у Новій Зеландії — перший. Рівень урбанізації — середній: у межах 23–47 %. У Новій Зеландії рівень урбанізації високий — 85 %. Найбільшими містами в Океанії є *Окленд* (953 тис. чол.) та *Веллінгтон* у Новій Зеландії (331 тис. чол.).

Господарство. Найбільш розвинутою державою Океанії є Нова Зеландія. Це індустріально-аграрна країна. Провідні галузі — харчова, лісова, хімічна і текстильна промисловість, машинобудування. Країна є одним з найбільших у світі експортерів високоякісної сільгосппродукції: вовни, баранини, м'ясо-молочних продуктів.

Інші країни Океанії мають низький рівень економічного розвитку. У більшості з них основними заняттями є примітивне сільське господарство та рибальство. Товарна продукція цих країн — копра, тропічні фрукти,

Французька Полінезія.
Острови Бора-Бора

Знайдіть на карті названі у тексті суверенні країни та залежні території Океанії.

морська риба та рибні консерви. Фіджі, Федеративні Штати Мікронезії та Маршаллові острови експортують цукор із тростини, Соломонові острови — пальмову олію, Нова Каледонія та Папуа-Нова Гвінея — каву. Заняттям населення деяких країн є добування перлин та перламутрових черепашок (Французька Полінезія, острови Кука).

У деяких країнах розвинута добувна промисловість, продукція якої спрямовується на експорт. Вона контролюється капіталом США, Франції, Великої Британії, Японії, Австралії. Так, Науру та Соломонові острови ведуть розробку фосфоритів; Папуа-Нова Гвінея — мідних, поліметалевих руд, золота і платини; Нова Каледонія — нікелевих, хромових та кобальтових руд; Вануату — марганцевих руд; Тонга — нафти.

Жителі деяких островів зайняті обслуговуванням військово-морських та військово-повітряних баз США (острів Гуам, атол Уейк) та Франції (атол Муруроа у Французькій Полінезії). На цих територіях навіть не розвинуте сільське господарство — продукти харчування привізні.

Останнім часом у регіоні зростає роль туризму. Особливо відома курортами Французька Полінезія (острів Таїті).

Роль країн, що розвиваються, та залежних територій Океанії в міжнародному географічному поділі праці незначна.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- В Океанії знаходяться 13 суверенних держав і близько 20 залежних територій. Розвинутою переселенською країною є Нова Зеландія. Всі інші — країни, що розвиваються, з низьким рівнем економічного розвитку.
- Населення Океанії складається з корінних (папуаси, меланезійці, канаки, мікронезійці, полінезійці) та прибулих (англоновозеландці, американці США, французи, індійці) народів.
- У господарстві більшості країн Океанії переважають примітивне монокультурне сільське господарство та рибальство. В деяких країнах іноземними компаніями ведеться видобуток корисних копалин. На окремих островах основним заняттям населення є обслуговування зарубіжних військових баз. У регіоні зростає роль туризму.
- Найбільш розвинутою державою Океанії є Нова Зеландія — індустріально-аграрна країна з розвинутою багатопрофільною промисловістю та високоінтенсивним сільським господарством.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Охарактеризуйте сучасну політичну карту Океанії.
2. Розкажіть, як відбувалися колонізація та деколонізація регіону.
3. Які особливості національного складу населення Океанії?
4. Назвіть країни Океанії з різною спеціалізацією господарства. Покажіть їх на карті.
5. Поміркуйте, які причини високого економічного рівня розвитку Нової Зеландії. Які спільні риси має її економіка з господарством Австралії?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

- До початку європейської колонізації чисельність аборигенів Австралії сягала майже 300 тис. чол., які утворювали до 700 племен. У зв'язку з тривалою ізоляцією цього материка тут склався особливий антропологічний тип людей. Англійська колонізація супроводжувалася винищенням корінного населення Австралії. Для цього використовувалися варварські методи: отруювалися джерела води та їжа. Для заохочення осіб у знищенні аборигенів колоніальними властями видавалися премії за кількість відрізаних вух. У 1930 р. під час «чорної війни» в Тасманії були знищені всі корінні жителі острова. Нині загальна кількість аборигенів в Австралії оцінюється у 160 тис. чол. Вони були витіснені колонізаторами у посушливі частини країни.
- Чистокровні австралійські аборигени ведуть кочовий спосіб життя. Кожне плем'я складається з груп чисельністю близько 50 осіб, поклоняється певній тотемній тварині. Аборигени вірять, що світ створили великі герої-деміурги, подвиги яких вони відтворюють під час своїх обрядів. Житло кочівників — велика домівка, де розміщується все плем'я. Деякі аборигени мешкають у печерах. До приходу європейців місцеві жителі майже не носили одягу. Лише на півдні в прохолодний період року надягали плащі зі шкур кенгуру, а в літню спеку — сандалі, щоб ходити по гарячому піску. Чаклуни носили взуття з пір'я ему та людського волосся. Для полювання аборигени традиційно використовують бумеранг.
- У 1901 р., коли відбулося проголошення незалежності Австралійського Союзу, столицею країни став Мельбурн. Однак засновники федерації одразу домовилися про будівництво нової столиці. Це стало своєрідним компромісом для розв'язання давньої «столичної» суперечки між Сіднеєм і Мельбурном. У 1909 р. вирішили створити нове місто на вільній ділянці за 320 км від Сіднея і 640 км від Мельбурна. У 1913 р. після проведення міжнародного конкурсу на проектування цього міста було закладено столицю, а в 1927 р. — офіційно відкрито. Назвали місто Канберра.
- Центральні райони Австралії заселені надзвичайно рідко. Ферми віддалені на десятки й сотні кілометрів одна від одної. Люди на таких фермах живуть дуже усамітнено. Зв'язок із навколишнім світом здійснюється за допомогою радіо, телефонів, електронної пошти. Навіть навчання дітей фермерів до 15 років відбувається дистанційно. Кожний учень спілкується з викладачами та однокласниками за допомогою Інтернету.
- У центральних районах Нової Гвінеї високо в горах французька експедиція в 1954 р. відкрила плем'я дуна, споріднене з папуасами. Це плем'я налічує 20 тис. чол. Дуна будують хатини окремо для чоловіків, жінок, дітей, гостей і... свиней. Свиня в уявленнях дуна — священна тварина, її шанують нарівні з сонцем і предками. Але свиней розводять не тільки для того, щоб їм поклонятися, їх м'ясо їдять, а салом змащують шкіру для захисту від нічних холодів. Усі важкі роботи — обробіток землі, догляд за свинями, заготівлю дров — виконують жінки. Чоловіки займаються своєю «чоловічою» справою: вони воюють. Усі спірні питання, що виникають між гірськими племенами, розв'язуються війною, яка ведеться за особливими правилами: з першим убитим воїном вона припиняється. Плем'я, яке зазнало втрати, вважається переможеним. Убитого, на знак поваги до нього, з'їдають.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ З ТЕМ «КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ», «КРАЇНИ АФРИКИ», «АВСТРАЛІЯ І КРАЇНИ ОКЕАНІЇ»

І рівень. Тестові завдання

Знайдіть правильні відповіді.

1. Виберіть з названих країн ті, що належать до групи високорозвинених держав:

а) Бразилія;	б) Нова Зеландія;	в) США;
г) Єгипет;	ґ) Південна Африка;	д) Канада;
е) Мексика;	є) Аргентина;	ж) Австралія.
2. Які з перелічених країн мають федеративний устрій:

а) США;	б) Австралія;	в) Алжир;
г) Парагвай;	ґ) Бразилія;	д) Нова Зеландія;
е) Аргентина;	є) Канада;	ж) Фіджі.
3. Знайдіть країни, які беруть участь у роботі військово-політичного блоку НАТО:

а) Мексика;	б) Австралія;	в) Нігерія;
г) Канада;	ґ) Куба;	д) США.
4. Виберіть держави, що входять в організацію країн-експортерів нафти (ОПЕК):

а) США;	б) Венесуела;	в) Канада;	г) Аргентина;
ґ) Еквадор;	д) Нігерія;	е) Південна Африка;	
є) Алжир;	ж) Папуа-Нова Гвінея;	з) Лівія.	
5. Які з названих держав ведуть на своїй території значний видобуток залізних руд:

а) Бразилія;	б) Канада;	в) США;	г) Чилі;
ґ) Перу;	д) Австралія;	е) Нова Зеландія;	
є) ПАР;	ж) Єгипет;	з) Судан.	
6. Виберіть з перелічених країн відомих експортерів на світовий ринок мідних руд:

а) США;	б) Чилі;	в) Намібія;	г) Суринам;
ґ) Перу;	д) Конго;	е) Марокко;	є) Замбія.
7. Які з названих держав мають перший тип відтворення населення:

а) Ефіопія;	б) Австралія;	в) Канада;	г) Мексика;
д) Південна Африка;	е) Нова Зеландія;	є) Тонга;	ж) Гаїті;
з) США.			
8. Виберіть із запропонованого переліку міста-мультимільйонери:

а) Нью-Йорк;	б) Оттава;	в) Бразилія;	г) Сан-Паулу;
ґ) Мехіко;	д) Сідней;	е) Преторія;	є) Каїр;
ж) Лагос;	з) Гавана.		
9. Які галузі спеціалізації склалися у країнах нової індустріалізації Латинської Америки:

а) сільське господарство;	б) добувна промисловість;	в) точне машинобудування;	г) чорна металургія;
ґ) автомобілебудування;	д) харчова промисловість.		
10. Яку продукцію сільського господарства вивозять на світовий ринок країни Африки:

а) какао;	б) рис;	в) фініки;	г) арахіс;
ґ) натуральний каучук;	д) пшеницю;	е) просо;	є) кукурудзу;
ж) чай;	з) бавовник;	и) льон-довгунець;	і) картоплю.
11. Яка галузь тваринництва є основною в галузевій структурі сільського господарства Австралії:

а) птахівництво;	б) свинарство;	в) скотарство;	г) вівчарство;
ґ) кролівництво.			
12. Які види господарської діяльності поширені в більшості країн, що розвиваються, Океанії:

а) металургія;	б) добувна промисловість;	в) сільське господарство;	г) машинобудування;
ґ) туризм;	д) обслуговування військових баз;	е) кустарні промисли;	є) целюлозно-паперова промисловість;
ж) нафтопереробка.			

II рівень. Самостійні та практичні роботи

1. Дайте визначення понять: «мегаполіс», «хибна урбанізація», «спеціалізація», «міжнародний географічний поділ праці», «монокультурне господарство».
2. Розподіліть запропоновані країни за рівнем їх економічного розвитку та положенням у межах регіонів світу. Результати запишіть у таблицю.

Країни: США, ПАР, Єгипет, Нова Зеландія, Куба, Нігерія, Австралія, Папуа-Нова Гвінея, Чилі, Канада, Бразилія, Зімбабве, Аргентина, Фіджі, Еквадор, Перу, Мексика, Алжир, Тонга, Панама, Колумбія, Конго, Сомалі, Ямайка.

З р а з о к

Типи країн	Регіони			
	Англо-Америка	Латинська Америка	Африка	Австралія і Океанія
Розвинені країни				
Країни, що розвиваються				
Країни з плановою економікою				

3. У таблиці позначте плюсом ті види природних ресурсів, на які багаті названі країни.

З р а з о к

Країни	Мінеральні ресурси								Інші види ресурсів			
	нафта, газ	кам'яне вугілля	залізні руди	марганцеві руди	мідні руди	боксити	фосфорити	алмази	земельні	лісові	водні	рекреаційні
США												
Канада												
Мексика												
Бразилія												
Аргентина												
ПАР												
Нігерія												
Австралія												

III рівень. Аналітичні завдання та порівняльні характеристики

1. Порівняйте спеціалізацію промисловості Канади й Австралії. Заповніть таблицю, вказуючи продукцію та основні райони (центри) розвитку галузей. Зробіть висновок про причини подібності галузевої структури промисловості даних країн.

Промисловість Канади та Австралії

План порівняння	Країни	
	Канада	Австралія
Природно-ресурсні передумови розвитку промисловості		
Галузі добувної промисловості		
Паливно-енергетична промисловість		
Металургія		
Машинобудування		
Хімічна промисловість		
Лісова промисловість		
Текстильна промисловість		

2. Порівняйте спеціалізацію сільського господарства Бразилії й Аргентини. Заповніть таблицю.

Зразок

Сільське господарство Бразилії й Аргентини

Риси порівняння		Бразилія	Аргентина
Рослин- ництво	Природні передумови для розвитку галузі		
	Зернові культури		
	Технічні культури		
Тварин- ництво	Природні передумови для розвитку галузі		
	Історичні умови, що впливають на розвиток галузі		
	Головні галузі та напрями розвитку		

Теми для самостійної підготовки доповідей

- Особливості формування території та господарського комплексу США.
- Корінне населення країн Нового Світу: історія та сучасність.
- Національне питання у Канаді: пошуки компромісу між англоканадцами та франкоканадцами.
- Українська діаспора в країнах Америки.
- Проблеми урбанізації та найбільші міські агломерації Латинської Америки.
- Характерні риси планової системи господарювання Куби.
- Особливості розвитку господарства країн нової індустріалізації Латинської Америки.
- Колоніальне минуле африканських країн та його прояв у сучасному господарстві.
- Сучасний стан та перспективи освоєння природних ресурсів Африки.
- Південна Африка — найрозвиненіша держава африканського континенту.
- Характерні риси господарства Австралії та Нової Зеландії як переселенських держав.
- Особливості господарського розвитку країн Океанії.

§ 46. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Всесвітні економічні відносини. В сучасних умовах зростає роль міждержавних економічних відносин. Вони являють собою господарську взаємодію держав, в основі якої лежить міжнародний географічний поділ праці. Ці зв'язки охоплюють міждержавне просування товарів та послуг, фінансових і трудових ресурсів, технологій, керівного досвіду, науково-інформаційних потоків, туристів. При цьому стрімко зростає економічна взаємозалежність національних економік. Усі види міжнародного співробітництва об'єднують у кілька основних форм (схема 32).

Зовнішня торгівля. Найдавніша форма економічних зв'язків між країнами — *зовнішня торгівля*. Вона, з одного боку, забезпечує додатковий ринок збуту продукції, а з іншого — завезення найдешевшої сировини та найновітнішого обладнання. В епоху НТР істотно змінилася товарна структура міжнародної торгівлі. Головний обсяг товарообігу припадає на високорозвинені країни. Його основним регіоном залишається Європа, де до товарообігу активно залучені країни-члени ЄС. Другою за товарообігом

Схема 32. Міжнародні економічні зв'язки

є Азія. Головними суб'єктами міжнародної торгівлі тут виступають *Японія, Китай*, нові індустріальні країни та нафтодобувні держави Перської затоки. Третє місце за обсягами зовнішньої торгівлі посідає Північна Америка, могутнім осередком якої є *США*. Роль інших регіонів у товарообігу поки що залишається незначною.

Кредитно-фінансові відносини. Кредитно-фінансові стосунки між країнами полягають у вивезенні капіталу в двох формах: по-перше, позичок та кредитів, по-друге — прямого вкладення грошей у будівництво підприємств на чужій території або придбання вже діючих компаній. Остання форма є більш вигідною, оскільки наближує виробництво товарів та послуг до їх споживача і дає можливість краще вивчати попит та пропозицію на місцевому ринку. Це явище дістало назву «другої економіки». Раніше високорозвинені держави вкладали гроші у господарство країн, що розвиваються. Нині менш ризикованим вважається фінансування інших розвинених країн. Так, *США* найбільші обсяги капіталу вивозять до країн Західної Європи та Канади. Країни ЄС вкладають кошти всередині співтовариства та в компанії *США*. Головна частина японського капіталу спрямована в економіку *США* та країн Західної Європи. Якщо раніше країни, що розвиваються, були лише об'єктом вкладання грошей для розвинених держав, то нині окремі з них самі вивозять капітал за кордон, наприклад нафтодобувні та нові індустріальні країни. Більш того, вони дедалі частіше вкладають кошти у компанії *США* і Західної Європи.

Науково-технічні зв'язки. Порівняно новою формою співробітництва країн стали науково-технічні зв'язки. Вони полягають в обміні й трансфері (купівлі та продажу) науково-технічних знань (патентів, ліцензій, технічної документації), а також у здійсненні міжнародних проектів та розробок. Прикладом спільних проектів є пілотовані космічні польоти з міжнародними екіпажами на борту.

Надання послуг. Дедалі більше на розвиток світової економіки впливає *надання послуг*. Раніше це були переважно *транспортні послуги*. В епоху НТР зросла роль *експертно-консультативних послуг* (інжинірингу). Це стосується передусім таких видів діяльності, як проектування та будівництво, модернізація промислових підприємств, геологічні розробки тощо. Послуги можуть бути *рекламні, банківські, готельні, охоронні, медичні*. Для цього на території інших держав має бути мережа установ. 90 % світового експорту послуг і 80 % їх імпорту припадають на високорозвинені країни. Перші місця у торгівлі послугами посідають Японія, *США* та Німеччина. Японія відома експортом банківських послуг, *США* — інжинірингових, рекламних, готельних та страхових.

Міжнародний туризм. Однією з найбільш прибуткових форм надання послуг є *міжнародний туризм*. Сучасний туристичний бум потягнув за собою швидкий розвиток індустрії туризму. Так, поширилося будівництво готелів, кемпінгів, пансіонатів, створюються туристичні фірми, транспортні організації, спеціальні установи торгівлі, навчальні заклади, що готують фахівців з туризму. Найбільше туристів приваблює Європа. До неї їдуть 65 % усіх туристів. Найпопулярнішими країнами серед туристів вважаються Франція та Іспанія. До першої десятки за кількістю відвідувачів також

увійшли Італія, Велика Британія, Польща та Австрія. З інших регіонів світу туристи найчастіше відвідують США, Китай, Мексику та Канаду. Найбільше прибутків від міжнародного туризму одержують США.

Найважливіші тенденції розвитку світового господарства. У кінці ХХ — на початку ХХІ століття світ вступив у нову епоху глобальної соціальної трансформації, яка вимагає формування єдиних цілей для всіх країн у планетарному масштабі. На це, зокрема, орієнтує прийнята на форумі ООН у Ріо-де-Жанейро декларація з навколишнього середовища і розвитку «Порядок денний на ХХІ століття». Головною метою на майбутнє визначений шлях *сталого розвитку суспільства*. У 2002 році концепція сталого розвитку була прийнята в Україні. Під сталим розвитком слід розуміти процес змін відповідно до сучасних та майбутніх потреб суспільства на основі історично усталених форм життєдіяльності на конкретній території. Реалізація концепції сталого розвитку — це стратегія ділового погодження протиріч у розвитку *людини і природи*, збереження *природно-культурного середовища* життєдіяльності регіонального соціуму, *раціональне господарювання* з метою забезпечення умов для відтворення ресурсного потенціалу конкретної території в режимі збалансованості та соціальної орієнтації. Проте головним пріоритетом сталого розвитку повинна стати людина: її здоров'я, якість і рівень життя. В наш час усе більшого значення набувають тенденції щодо зближення національних економік, які полягають у інтернаціоналізації, інтеграції, інформатизації та глобалізації світу.

Інтернаціоналізація виробництва полягає у розвитку економічних зв'язків між національними господарствами, коли економіка однієї країни стає частиною світового виробничого процесу. Інтернаціоналізація виробництва розвивається на основі міжнародного поділу праці, виробничої і науково-технічної спеціалізації та кооперування.

Наступним кроком до злиття економік став процес *міжнародної економічної інтеграції*, наслідком якої є утворення міжнародних угруповань країн. Метою економічних інтеграційних процесів є відстоювання країнами спільних інтересів, досягнення спільних цілей. Це, в свою чергу, робить економіки країн залежними одна від одної, що має не лише позитивні, але й негативні наслідки. Кризові явища при цьому поширюються не лише на одну країну, але й на всіх членів економічного угруповання.

Справжньою революцією у розширенні інтеграційних процесів стала *інформатизація* — застосування електронних засобів у збереженні, передачі та обробці інформації. Величезним проривом стало підключення людей до глобальної мережі Інтернет. Це дозволяє спілкуватися в реальному часі людям, які знаходяться у найвіддаленіших куточках Землі. Це призвело до значного взаємопроникнення культур, швидкого поширення наукових досягнень, створення нових можливостей для спільного розв'язання країнами нагальних глобальних проблем. Але це має й негативні сторони. Глобальні засоби масової інформації за допомогою електронних мас-медіа оперативно передають інформацію по всьому світу. Тому, наприклад, повідомлення про терористичний акт в Африці спроможне викликати зростання цін на нафту на Нью-Йоркській фондовій біржі, від коливання яких залежать бюджетні надходження і рівень цін в інших країнах світу.

Унаслідок інтеграційних процесів та інформатизації життя у 90-х рр. ХХ ст. розпочався процес *глобалізації*. Він полягає, з одного боку, у посиленні взаємозалежності між країнами світу, розширенні економічних, політичних, культурних зв'язків, інформаційному обміні між усіма країнами. Але, з іншого боку, глобалізація призводить до зростання впливу на весь світ окремих країн, нав'язування ними своїх систем цінностей, економічних та правових відносин. Нині глобалізація стала основним, визначальним явищем сучасності. В наш час життя більшості людей залежить від процесів, що відбуваються поза межами країни їх проживання. Після розпаду СРСР у сучасному світі виник економічний та інформаційний простір, що існує за єдиними законами. Глобальний ринок призвів до чіткої спеціалізації країн у масштабах всієї планети. Фактично виникла «світова фабрика», пов'язана товарними потоками та глобальними інформаційними системами. Керування нею взяли на себе високорозвинені держави. Багато їх виробництв вивезено у країни, що розвиваються, де є природні та дешеві трудові ресурси. В результаті виявилось, що жодна національна економіка не може існувати ізольовано, оскільки при цьому переривається ланцюжок економічних зв'язків. У той же час така глобальна система дуже нестійка. Будь-який збій може викликати глобальні потрясіння. Так, криза, що сталася в одному регіоні, здатна охопити весь світ. Це продемонструвала глобальна економічна криза 2009 року. Глобалізація також несе загрозу й населенню розвинених країн. Оскільки корпорації переносять виробництво в країни з дешевою робочою силою, зростає безробіття. Отже, глобалізація — процес неоднозначний. Він має як позитивні, так і негативні наслідки. Тому в світі розгортається потужний *рух антиглобалістів*.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ:

- Основними формами зовнішніх економічних зв'язків є: зовнішня торгівля, кредитно-фінансові відносини, науково-технічні зв'язки, надання послуг та міжнародний туризм.
- Сучасними тенденціями розвитку світового господарства є зближення національних економік, яке полягає в інтернаціоналізації, інтеграції, інформатизації та глобалізації світу. Внаслідок інтернаціоналізації виробництва економіка однієї країни стає частиною світового виробничого процесу. Міжнародна економічна інтеграція веде до «зрощування» національних господарств груп країн і формування міжнародних економічних угруповань.
- Глобалізація — процес посилення взаємозалежності країн світу, розширення економічних, політичних, культурних, інформаційних зв'язків між ними. Глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки.

ПЕРЕВІР СЕБЕ:

1. Назвіть основні форми зовнішніх економічних зв'язків.
2. Які зрушення у кредитно-фінансових відносин між країнами відбуваються в останні десятиліття?
3. Поясніть, чому нині міжнародний туризм став справжньою «індустрією».
4. Поясніть поняття «інтернаціоналізація виробництва», «міжнародна економічна інтеграція», «інформатизація», «глобалізація».

ПЕРЕЛІК ДОДАТКОВИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ПОГЛИБЛЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ЗНАНЬ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ»

До розділу I. Загальна економіко-географічна характеристика світу

Інтернет-ресурси:

- <http://www.twirpx.com/files/common/geography/> (Велика кількість різноманітних доповідей, навчальних посібників, довідників та енциклопедій в електронному вигляді)
- <http://www.rgo.ru/> (Географічний портал «Планета Земля»)
- <http://geoteka.ru/> (Статті з усіх галузей географічної науки)
- <http://school-collection.edu.ru/collection/> (Колекція ілюстративних матеріалів для курсів географії в старших класах)
- <http://svit21.narod.ru/> (Етнополітична карта світу XXI століття)
- <http://geography.su/> (Різнманітні економічні та тематичні карти світу, регіонів та країн, книги в електронному вигляді)

Мультимедійні навчальні посібники:

- Електронний атлас «Економічна і соціальна географія світу». – К.: Інститут передових технологій, 2008

Друковані видання:

- Большая географическая энциклопедия – М.: ОЛМА-пресс, 2007
- Велика ілюстрована енциклопедія географії. – К.: Махаон, 2008. (Енциклопедія є об'ємним портретом Землі, створеним на основі сучасних наукових даних і новітніх комп'ютерних технологій)
- Великий довідник школяра з тестовими завданнями. – К.: Махаон-Україна, 2008. (Розділ «Географія» містить інформацію з усіх шкільних курсів)
- Лесков И. Современная школьная энциклопедия. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. (Подано опис країн світу: природа, історія, політична ситуація, адміністративно-територіальний устрій, населення, економіка, столиці)

До розділу II. Регіони та країни світу

Інтернет-ресурси:

- <http://geo2000.nm.ru/> (Інформація про всі країни світу, особливості народонаселення, природні ресурси, екологічні проблеми тощо)
- <http://svit.ukrinform.com> (Географічна інформація про всі країни світу)
- <http://allworld.wallst.ru> (Статистичний довідник про країни світу)
- <http://www.etur.ru/> (Компас у світі подорожей, країни, довідник туриста)
- <http://geo.historic.ru/> (Географічний online довідник «Країни світу»)

- <http://www.basni.narod.ru/strannik/> (Відомості про території, народонаселення, державний устрій, історію та економіку кожної з країн світу, зображення гербів, стягів, фотографії найвідоміших міст)
- <http://www.geografia.ru/> (Розповіді про екзотичні країни, фотоальбоми)
- <https://www.cia.gov/> (Економіко-географічні характеристики та статистичні дані до кожної з країн світу; інформація оновлюється щотижнево) (сайт англійською мовою)
- <http://england-london.narod.ru>
- <http://germany.web-3.ru/site/>
- <http://www.to-francia.com/>
- <http://www.italia-ru.net/>
- <http://www.regions.ru/> (Регіони Росії)
- <http://www.belarus.by/ru> (офіційний сайт республіки Білорусь)
- <http://www.moldova.md/ru/start/>
- <http://www.japantoday.ru/>
- <http://china.kulichki.net/>
- <http://www.india.ru/>
- <http://www.50states.com/>
- <http://www.usa.gov/>
- <http://www.america.al.ru/>
- <http://africa.turmir.com/>
- <http://australia.at.ua/>

Друковані видання:

- Гальперина Г. Все столицы мира. Энциклопедический справочник. – М.: Вече, 2008
- Должанский В. Наука путешествовать. Дальние страны. – М.: Ниола-Пресс – 2008. (Книга містить детальний опис країн, інформацію про склад населення, звичаї, традиції та особливості господарства)
- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002
- Лесков И. Все о чудесах природы. Удивительные места мира. Атлас-справочник. – М.: Кристалл, 2008
- Склярєнко В. Країни світу. – К.: Фоліо, 2008. (Енциклопедія надає основні відомості практично про всі країни світу)

ЗМІСТ

Вступ	4
§ 1. Що вивчає курс соціально-економічна географія світу	4
Розділ I. Загальна економіко-географічна характеристика країн світу.	8
Тема 1. Політична карта світу	8
§ 2. Формування політичної карти світу	9
§ 3. Типологія країн сучасного світу	15
§ 4. Державний лад країн світу. Класифікація країн за особливостями географічного положення, площею та чисельністю населення	22
§ 5. Міжнародні організації.	27
Тема 2. Населення світу	36
§ 6. Кількість населення та її зміни	37
§ 7. Міграційні процеси	42
§ 8. Структура населення	45
§ 9. Розселення та типи поселень.	52
Тема 3. Взаємодія суспільства і природи.	
Світові природні ресурси	64
§ 10. Географічне середовище	65
§ 11. Світові мінеральні ресурси	69
§ 12. Водні, земельні та лісові ресурси світу	72
§ 13. Рекреаційні ресурси світу. Ресурси світового океану	75
Тема 4. Світове господарство	82
§ 14. Світове господарство. Міжнародний географічний поділ праці.	83
§ 15. Світове господарство в період Науково-технічної революції	88
§ 16. Промисловість. Паливно-енергетичний комплекс. . .	96
§ 17. Металургія. Машинобудування. Хімічна, лісова, легка промисловість.	102
§ 18. Сільське господарство. Загальна характеристика . .	109
§ 19. Галузі сільського господарства	112
§ 20. Транспорт. Зовнішні економічні зв'язки	118
Тема 5. Глобальні проблеми людства	130
§ 21. Глобальні проблеми та майбутнє людства	131
Розділ II. Регіони та країни світу	146
Тема 1. Країни Європи	146
§ 22. Загальна характеристика європейського регіону. Географічне положення. Природні умови та природні ресурси	147

§ 23. Населення і господарство країн Європи	152
§ 24. Велика Британія.	160
§ 25. Франція.	169
§ 26. Німеччина.	175
§ 27. Італія.	181
Держави-сусіди України.	189
§ 28. Росія. Географічне положення. Природні умови та природні ресурси	189
§ 29. Росія. Населення і господарство	192
§ 30. Польща	197
§ 31. Білорусь	203
Тема 2. Країни Азії	212
§ 32. Загальна характеристика азійського регіону. Географічне положення. Природні умови і природні ресурси	213
§ 33. Населення і господарство країн Азії	219
§ 34. Японія	223
§ 35. Китай.	231
§ 36. Індія	239
Теми 3-4. Країни Північної та Латинської Америки	252
§ 37. Сполучені Штати Америки. Географічне положення. Природні умови та природні ресурси	253
§ 38. Сполучені Штати Америки: населення та господарство	256
§ 39. Канада	263
§ 40. Країни Латинської Америки. Географічне положення, природні умови та природні ресурси	269
§ 41. Населення і господарство країн Латинської Америци	273
Тема 5. Країни Африки	278
§ 42. Географічне положення, природні умови та природні ресурси країн Африки	278
§ 43. Населення та господарство країн Африки	281
Тема 6. Австралія і країни Океанії	286
§ 44. Австралія	286
§ 45. Загальна характеристика країн Океанії	290
Узагальнення. Всесвітні економічні відносини	297
§ 46. Сучасні тенденції розвитку світового господарства	297
Перелік додаткових інформаційних джерел	301

Навчальне видання

КОБЕРНІК Сергій Георгійович
КОВАЛЕНКО Роман Романович

ГЕОГРАФІЯ

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за випуск *О. О. Билина*
Макет, художнє оформлення та художнє редагування *А. І. Тицький*
Редактор *О. В. Гончаренко*

Підписано до друку 07.06.10. Формат 70x100/16. Папір офс.
Гарнітура шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 24,7.
Обл.-вид. арк. 19. Наклад — 270 465 прим.
Зам. № 9-077.

Видавництво «Оберіг»
61140, м. Харків, просп. Гагаріна, 62, к. 97.
Свідоцтво про держреєстрацію ДК № 3045 від 07.12.2007.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Оберіг».

Віддруковано у ТОВ «Оберіг»
61140, м. Харків, просп. Гагаріна, 62, к. 97.
Свідоцтво про держреєстрацію ДК № 3045 від 07.12.2007.